

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ISSN 2305-9389

Літопис Волині **Всеукраїнський науковий часопис**

Заснований у 2001 р.

Число 26

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 7 від 28 липня 2022 р.)*

Редакційна колегія

Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Стрільчук Людмила Василівна, доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора);

Антонюк Ярослав Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник;

Баран Володимир Кіндратович, доктор історичних наук, професор;

Бортнікова Алла Василівна, доктор політичних наук, професор;

Бубніс Арунас (Arunas Bubnys), кандидат історичних наук, директор департаменту дослідження геноциду і опору Центру вивчення геноциду і резистенції, м. Вільнюс, Литва;

Воробйова Наталія (Natalja Vorobjova), Dr.hist., віцепрезидент Університету прикладних наук ISMA, м. Рига, Латвія;

Горбачик Оксана Олександрівна, кандидат історичних наук;

Добжанський Олександр Володимирович, доктор історичних наук, професор;

Дорош Леся Олексівна, кандидат політичних наук, доцент;

Лозинська Ірина Григорівна, кандидат історичних наук;

Онищук Світлана Василівна, доктор наук з державного управління, доцент;

Скакальська Ірина Богданівна, доктор історичних наук, професор;

Хахула Любомир Ігорович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник;

Ярош Ярослав Богданович, доктор політичних наук;

Ярош Оксана Богданівна, доктор політичних наук.

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

*Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.*

Свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ: Серія КВ № 4527 від 01.09.2000 р.

«Літопис Волині» включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б у галузі історичних, політичних наук та публічного управління (спеціальності 032 «Історія та археологія», 052 «Політологія», 281 «Публічне управління та адміністрування») відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 № 1471 (додаток 3).

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus (Польща).

Формат 60×84/8. 29,99 обл.-вид. арк., 30,02 ум. друк. арк. Наклад 100 пр. Зам. 0522/194.

Видавничий дім «Гельветика», 65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Зміст

Історія Волині

Добровольський Георгій

Діяльність «Союза русского народа» у Волинській губернії
(за матеріалами «Волынских епархиальных ведомостей»)..... 9

Калищук Оксана

Просторова історія середньовічного та ранньомодерного Луцька:
основні напрями вивчення.....14

Кінд-Войтюк Наталія

Микола Куделя – культурно-освітній та громадський діяч Волині.....22

Пінчук Людмила

Депортаційні акції радянської системи
щодо мешканців Камінь-Каширщини в 1945–1950-х рр..... 27

Понедельник Лариса

Музично-пісенна творчість волинян у 20–30-х роках ХХ століття
як невід’ємний та самобутній складник загальноукраїнського
та європейського культурного простору..... 32

Притулюк Василь

Державна політика у сфері охорони культурної спадщини
(на прикладі пам’яткоохоронної діяльності на Волині)..... 37

Степанюк Софія

Часопис «Українська нива» в Луцьку (1928–1936 рр.).....42

Стрільчук Людмила

Пам’ять про українсько-польський міжнаціональний конфлікт на Волині
у роки Другої світової війни у сучасному польському суспільстві
(на прикладі кіно)..... 49

Стрільчук Людмила, Сосницька Лілія

Відновлення та розвиток радянської системи шкільної освіти на Волині
в перше повоєнне десятиліття.....54

Тичина Іван, Тичина Ірина

Волинські «Просвіти» і розвиток музично-драматичного мистецтва у міжвоєнний період.....60

Філіпович Мирослава

Роль Луцької «Просвіти» в українізації Православної церкви у 1920–1930 рр..... 65

Хом’як Павло

Римсько-Католицька Церква на Волині в час Другої світової війни
крізь призму польської історіографії71

Історія України

Боряк Тетяна

Гарвардський проєкт усної історії початку 1950-х рр.:
свідчення біженців з СРСР про голод 1932–1933 рр.77

Гаврилюк Світлана, Гаврилюк Олександр Пам'яткоохоронні програми в Україні у 1991–2021 рр.: зміст та реалізація.....	84
Грицюк Діонисій Науково-дослідна діяльність історико-культурних заповідників у західних областях України (1975–1989 рр.).....	90
Добржанський Олександр Товариства «Просвіта» на Буковині та Західній Волині в міжвоєнний період: порівняння організаційних засад, ідейної спрямованості та діяльності.....	97
Дударчук Любомир Культурні процеси у Кам'янці-Подільському в період нацистської окупації (1941–1944 рр.).....	103
Житков Олександр, Житкова Олеся, Чуйко Катерина Історики діаспори про політику національних урядів доби Української революції 1917–1921 років у сфері освіти, культури та духовного життя	109
Кізлова Антоніна «Киевские епархиальные ведомости» про алкоголь як неолюдненого учасника Першої світової війни.....	114
Лаврут Ольга Листи учителів у редакцію газети «Радянська освіта» як відображення їх ставлення до життя школи (друга половина 1940-х рр. – 1990 р.).....	125
Монич Олександр Адміністративний устрій Марамороської єпархії на зламі XVIII століття.....	132
Очеретяний Владислав Безпартійні селянські конференції як спроба спротиву тоталітаризму в українському селі другої половини 20-х рр. XX ст.....	139
Родінова Наталія, Лазарева Алла, Незламність української нації – важливий урок для світу.....	146
Руденко Юлія Механізм творення голоду 1946–1947 рр. (на прикладі села Коврай Золотоніського району Черкаської області)	151
Савченко Ольга Роль кооперації в економічному розвитку та добробуті українського населення у Східній Галичині у першій половині XX століття.....	156
Сергієнко Сергій Прояви впливу історичних реалій 20–30-х років XX ст. на національний характер українців.....	161
Синявська Олена Перший історик-україніст Одеського університету (до 175-річчя професора Олексія Маркевича)	168
Уварова Олена Метричні книги Одеської Свято-Троїцької (Грецької) церкви як джерело для дослідження родоводу та оточення відомих греків Одеси XIX ст.....	173

Яковлев Віталій

Воєнні злочини нацистів на Харківщині (1941–1943):
за матеріалами Надзвичайної державної комісії178

Всесвітня Історія

Баран Ігор

Взаємовідносини між українським та німецьким населенням Галичини
напередодні Першої Світової війни (1900–1914).....186

Білик Вікторія

Правове становище жінки у Стародавній Індії194

Гуцало Людмила

Гене́за гендерної рівності в Стародавній Греції.....199

Залеток Наталія

Емансипація по-радянськи: місце та роль жінок у суспільстві
у публічному дискурсі Й. Сталіна у 1920–1940-х рр.....205

Крамар Юрій

Білоруськомовне шкільництво в політиці санаційних урядів Польщі (1926–1939 рр.).....211

Мірошкіна Наталія, Підберезних Інна

Цивілізаційне запозичення як фактор історичного процесу (теоретичний аспект).....217

Налівайко Андрій

Боротьба за інвеституру між світською та духовною владою в Англії
в дослідженнях українського медієвіста Л. Беркута.....224

Шніцер Ігор

Судовий процес над словацьким політичним
та державним діячем Войтехом Тукою в 1946 р.....230

Археологія

Верба Тарас, Янішевський Сергій

Формування археологічної збірки Волинського музею
у 1930-ті рр. (за матеріалами періодичних видань).....235

Політологія

Bortnikov Valeriy, Bortnikova Alla

Democracy and nationalism in the discourse of modern social and political thinking.....240

Бугайчук Антон

Особливості діяльності осередків політичних партій у Волинській області
у міжвиборчий період.....245

Публічне управління

Панишко Галина

Зміна адміністративно-територіального устрою Другої Речі Посполитої:
утворення Волинського воєводства.....253

Contents

History of Volyn

Dobrovolskyi Heorhii

Activities of the "Union of the Russian People" based on the materials of the "Volyn Diocesan Gazette".....9

Kalishchuk Oksana

Spatial history of medieval and early modern Lutsk: primary research areas.....14

Kind-Voytiuk Nataliia

Mykola Kudelya is a cultural, educational and public figure of Volyn.....22

Pinchuk Ludmyla

Forced deportations in the destiny of the residents of Kamin- Kashyrskyi region in 1945–1950.....27

Poniedielnyk Larysa

Music and song creativity of Volyn inhabitants in the 20–30s of the XXth century as an integral and original component of the all-Ukrainian and European cultural space..... 32

Pritulyuk Vasil

State policy in the field of cultural heritage protection (on the example of monument protection activities in Volyn)..... 37

Stepaniuk Sofia

Journal "Ukrainska Nyva" in Lutsk (1928–1936).....42

Strilchuk Lyudmila

The memory of the Ukrainian-Polish interethnic conflict in Volhynia during the Second World War in modern Polish society (on the example of cinema)..... 49

Strilchuk Liudmyla, Sosnytska Lilia

The Soviet School Education System's restore and development in the first postwar decade in Volyn Region..... 54

Tychyna Ivan, Tychyna Iryna

Volyn "enlightenments" and development of music and dramatic art in the interwar period.....60

Filipovych Myroslava

The role of Lutsk «Prosvita» in the Ukrainization of the Orthodox Church in 1920–1930..... 65

Khomiak Pavlo

The Roman Catholic Church in Volyn during World War Second through the prism of Polish historiography 71

History of Ukraine

Boriak Tetiana

The Harvard Oral History Project (beginning of 1950s): testimonies by refugees from the USSR about the 1932–1933 Famine.....77

Havryliuk Svitlana, Havryliuk Oleksandr

Monument preservation programs in Ukraine in 1991–2021: content and implementation..... 84

<i>Gritsyuk Dionysiy</i> Research activity of historical reserves in the Western regions of Ukraine (1975–1989 pp.).....	90
<i>Dobrzhanskyi Oleksandr</i> Prosvita society in Bukovyna and Western Volyn in the interwar period: comparison of organizational principles, ideological orientation and activities.....	97
<i>Dudarchuk Liubomyr</i> Cultural processes in Kamianets-Podilskyi during the period of Nazi occupation (1941–1944).....	103
<i>Zhytkov Oleksandr, Zhytkova Olesia, Chuiko Kateryna</i> Ukrainian diaspora historians on the national governments policies for education, culture, and spiritual life during Ukrainian Revolution of 1917–1921.....	109
<i>Kizlova Antonina</i> «Kyiv Eparchial Herald» about alcohol as non-human actor of World War I.....	114
<i>Lavrut Olga.</i> Letters of teachers to the editorial office of the newspaper «Soviet Education» as a reflection of their attitude to school life (second half of the 1940s – 1990).....	125
<i>Monych Oleksandr</i> Administrative structure of Maramaros eparchy at the break of the XVIII century.....	132
<i>Ocheretianyi Vladyslav</i> Non-partisan peasants' conferences as an attempt to resist totalitarianism in Ukrainian villages of the second half of 20-ies of XX century.....	139
<i>Rodinova Natalia, Lazareva Alla</i> The steadfastness of the Ukrainian nation is an important lesson for the world.....	146
<i>Rudenko Yuliia</i> Mechanism of creation of the famine of 1946–1947 (on the example of Kovray village, Zolotonosha district, Cherkasy region).....	151
<i>Savchenko Olga</i> The role of cooperation in economic development and welfare of the population in Eastern Galicia in the first half of the twentieth century.....	156
<i>Serhiienko Serhii</i> Manifestations of the influence of historical reality of the 20s and 30s of the 20th century on the national character of Ukrainians.....	161
<i>Syniavska Olena</i> First Ukrainian historian of Odesa University (to the 175th anniversary of professor Oleksiy Markevych)	168
<i>Uvarova Olena</i> The church registers of the Odesa Holy Trinity (Greek) Church as a source for the study of the genealogy and surroundings of the famous Greeks of Odesa in 19th century.....	173
<i>Yakovliev Vitalii</i> Nazi war crimes in Kharkiv region (1941–1943): according to the materials of the Extraordinary State Commission.....	178

World history

Baran Ihor

Relations between the Ukrainian and German populations of Galicia on the eve of World War I (1900–1914).....186

Bilyk Viktoria

The legal status of women in Ancient India: goddess or slave.....194

Hutsalo Liudmyla

Genesis of gender equality in Ancient Greece.....199

Zalietok Nataliia

Soviet emancipation: the place and role of women in society in J. Stalin's public discourse in the 1920–1940s.....205

Kramar Jurij

Belarussian-language schooling in the policy of the Sanation Government in Poland (1926–1939).....211

Miroshkina Natalia, Pidbereznykh Inna

Civilizational borrowing as a factor of the historical process (theoretical aspect).....217

Nalivaiko Andrey

Struggle for investiture between secular and spiritual power in England in the studies of the Ukrainian medievalist L. Berkut's224

Shnitser Ihor

The trial of the Slovak politician and statesman Vojtech Tuka in 1946.....230

Archeology

Verba Taras, Yanishevskiy Serhiy

Formation of the Volyn Museum archaeological collection in the 1930s. (according to the periodical literature materials).....235

Political science

Bortnikov Valeriy, Bortnikova Alla

Democracy and nationalism in the discourse of modern social and political thinking.....240

Buhaichuk Anton

Specifics of political party branches' activities in Volyn region in the inter-election period.....245

Public administration

Panyshko Galyna.

Changes in the administrative-territorial structure of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth: the formation of the Volhynian Voivodeship.....253

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

УДК 94(477.8/.82)"18":329.11(=161.1)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.01>

ДІЯЛЬНІСТЬ «СОЮЗА РУССКОГО НАРОДА» У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ВОЛЫНСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ»)

Добровольський Георгій,
аспірант

Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-5816-9018

У статті проаналізовано діяльність «Союза русского народа» (далі: СРН) у Волинській губернії, яка знайшла відображення у «Волынских епархиальных ведомостях», офіційному друкованому органі Волинської єпархії. Відомо, що Волинь стала одним із основних оплотів чорносотенців у всій Російській імперії. Членами Почаївського та Волинського відділів цієї організації були представники православного духовенства, які часто очолювали місцеві осередки. Волинські чорносотенці нерідко публікували свої відозви та оголошення у православній пресі, насамперед у «Волынских епархиальных ведомостях» і «Почаевском листке».

Поширюючи серед місцевого населення загальноросійську імперську ідеологію, вони враховували місцеві умови. Члени СРН ініціювали вивчення, збереження та популяризацію серед жителів Волині окремих історичних пам'яток та подій, насамперед Острозького замку, діяльності князів Острозьких (особливо Костянтина Острозького і преподобного Феодора) та Козацьких Могил в Берестечку. За їхньою участю було реставровано Муровану вежу Острозького замку та відкрито музей, а на Козацьких Могилах на місці Берестецької битви 1651 року споруджено скит-пам'ятник на честь Святого великомученика Георгія Побідоносця. Ініціатором та організатором створення в Острозі при Богоявленському соборі «Братства імені князів Острозьких під покровом преподобного Феодора» був окружний керівник СРН, священник Михайло Тучемський. У боротьбі з польським національним рухом та Католицькою церквою волинські чорносотенці не цуралися використовувати у своїх офіційних відозвах українську мову, називаючи її «малоросійською»; при цьому вони керувалися концепцією існування «триєдиного русского народа».

З метою ідеологічного впливу на населення та зростання своєї політичної ваги чорносотенці також займалися створенням «союзних» громадських читалень-бібліотек, наповнюючи їх відповідною літературою. Діяльність членів СРН на Волині не обмежувалася агітаційною роботою. Для посилення своєї економічної самостійності вони намагалися брати участь у кооперативному русі, широко розповсюдженому на початку ХХ століття.

Ключові слова: «Союз русского народа», чорносотенці, Волинська губернія, «Волынские епархиальные ведомости», князі Острозькі.

Dobrovolskyi Heorhii. Activities of the "Union of the Russian People" based on the materials of the "Volyn Diocesan Gazette"

The article analyzes the activities of the "Union of the Russian People" (hereinafter: NRC) in the Volyn province, which is reflected in the "Volyn Diocesan Gazette", the official publication of the Volyn Diocese. It is known that Volhynia became one of the main strongholds of the Black Hundreds throughout the Russian Empire. Members of the Pochaiv and Volyn branches of this organization were representatives of the Orthodox clergy, who often headed local branches. Volyn Black Hundreds often published their appeals and announcements in the Orthodox press, especially in the "Volyn Diocesan Gazette" and "Pochaev Leaf".

Spreading the all-Russian imperial ideology among the local population, they took into account local conditions. NRC members initiated the study, preservation and promotion of certain historical monuments and events among the people of Volyn, primarily Ostroh Castle, the activities of the Ostroh princes (especially Constantine of Ostroh and St. Theodore) and the Cossack Tombs in Berestechko. With their participation, the Brick Tower of Ostroh Castle was restored and a museum was opened, and a monastery-monument in honor of the Holy Great Martyr George the Victorious was erected at the Cossack Graves on the site of the Battle of Brest in 1651. The initiator and organizer of the creation in Ostroh at the Epiphany Cathedral of the Brotherhood named after the Princes of Ostroh under the auspices of St. Theodore was the district leader of the NRC, the priest Mykhailo Tuchemsky. In the struggle against the Polish national movement and the Catholic Church, the Volyn Black Hundreds did not hesitate to use the Ukrainian language in their official appeals, calling it "Little Russian"; at the same time they were guided by the concept of the existence of the "triune Russian people."

In order to ideologically influence the population and increase their political weight, the Black Hundreds also engaged in the creation of "union" public reading rooms-libraries, filling them with relevant literature. The activities of the NRC members in Volyn were not limited to propaganda work. To strengthen their economic independence, they tried to participate in the cooperative movement, widespread in the early twentieth century.

Key words: "Union of the Russian People", Black Hundreds, Volyn Province, "Volyn Diocesan Gazette", Princes of Ostroh.

«Союз русского народа» (далі: СРН) – найчисельніша та найвпливовіша політична організація російських чорносотенців ультраправого ухилу, яка діяла у 1905–1917 роках та декларувала своєю головною метою захист самодержавства в Російській імперії. Її члени сповідували радикальний російський націоналізм та виступали проти модернізаційних змін у державі. До цієї організації належало багато представників православного духовенства Волинської губернії.

Вивченню діяльності чорносотенців на українських землях історики почали приділяти увагу в 1990-х роках. В українській історіографії фахівцем з історії чорносотенного руху можна вважати Володимира Любченка. Він є автором аналітичної розвідки «Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.)» [11], а також низки статей у «Енциклопедії історії України». У них автор з'ясував причини виникнення російського та українського національних рухів, їхній взаємовплив та наслідки діяльності, а також роль чорносотенців у цих процесах.

У російській історіографії серед тих, хто займається проблемою чорносотенства та діяльністю СРН, можна назвати Ігоря Омелянчука. Його основною роботою є «Черносотенное движение на территории Украины (1904-1914)» [16], в якій він спробував розкрити феномен масової участі етнічних українців у СРН. В іншому дослідженні історик з'ясував причини появи та напрями діяльності чорносотенців у Російській імперії [17]. Дискусійною є монографія Климентія та Климентія Федевичів, в якій вони доводять, що діяльність чорносотенців на українських землях сприяла українському національному руху [29]. Українські історики (Михайло Гаухман, Володимир Любченко, Богдан Чума та Володимир Маслійчук) з таким висновком не погодились і зауважили, що чорносотенці на Правобережній Україні плекали не українство, а малоросійство в контексті ідеології «триєдиної російської нації» [6; 2; 24; 15].

В американській історіографії цікавим дослідженням чорносотенства та діяльності СРН є праця Уальтера Лакера [10], де він прослідкував паралелі між ідеологією чорносотенства та фашизмом.

Цінним джерелом для вивчення чорносотенного руху у Волинській губернії є «Волинские епархиальные ведомости». На сторінках цього офіційного видання Волинської єпархії члени Волинського та Почаївського відділів СРН часто публікували свої статті та політичні відозви або повідомляли про проведені заходи.

Можна виділити кілька характерних напрямів діяльності СРН на Волині, пов'язаних з історією краю. Одним з них є популяризація постаті князя Костянтина Острозького (1522–1608 рр.), найбагатшого магната у Речі Посполитій, який був претендентом на польський королівський трон і на царський престол у Московській державі. Князя Костянтина називають дієвим захисником православних у Речі Посполитій і покровителем наук, культури та освіти на Волині. Він також проводив активну колонізаційну політику на Київщині та Поділлі, командував багатьма успішними походами проти татар [23].

Костянтину Острозькому присвячено не одну статтю на сторінках «Волинских епархиальных ведомостей». Члени СРН виступали активними організаторами заходів, спрямованих на вшанування пам'яті князя. Так, 1908 року в Острозі 300-ті роковини від дня його смерті були відзначені поминальною службою, яку провів єпископ Кременецький Амвросій разом із багатьма священниками. У виголошеній проповіді наголошувалося на великих заслугах Костянтина Острозького перед Православною Церквою, «малоросійською народністю» та «всією Росією» у боротьбі з татарською загрозою і католицизмом в усій «Південно-Західній Русі». Князь Острозький возвеличувався як захисник «русської народності від страшного натиску польщизни і католицтва» [27, с. 150–151].

В Острозі при Богоявленському соборі було створено «Братство імені князів Острозьких під покровом преподобного Феодора». Його ініціатором та організатором створення, а також першим директором музею, відкритого в 1913 році в Острозькому замку, був окружний керівник СРН, священник Михайло Тучемський [26, с. 867]. Він є автором багатьох краєзнавчих статей з історії Волині, зокрема Острога часів князів Острозьких. Зусиллями Михайла Тучемського була збережена Мурована вежа – архітектурна пам'ятка XIV століття, в якій і розташований Острозький музей. Задля її відновлення було оголошено збір пожертв серед населення, на які й було реставровано цю вежу, після чого у 1916 році відбулося її урочисте відкриття для відвідувачів [28, с. 405–410].

Острозьке братство обрало своїм покровителем преподобного князя Феодора не випадково. Феодор Острозький до свого постригу в монахи був одним із найвпливовіших руських князів у Великому князівстві Литовському та проводив самостійну політику. Так, за деякими даними, він брав участь у гуситських війнах на боці гуситів, а також був серед тих, хто підтримав князя Свидригайла [24]. У його житті описується, як князь Феодор активно протистояв польському королю Ягайлу у намірах підкорення Волині та Поділля. Отримавши значні маєтності на Волині, він вирішив відійти від світських справ і подався до Києво-Печерської Лаври, де став простим монахом. Феодор прославився скромним чернечим життям, а невдовзі після смерті його тіло було знайдено нетлінним, після чого відбулася офіційна канонізація князя Феодора [19].

Братство князів Острозьких також організувало заходи для поширення інформації серед волинян про постать преподобного князя Феодора Острозького. Наприклад, 11 серпня 1909 року в Острозі було проведено урочисте відзначення святкування на честь пам'яті князя Феодора. Православним духовенством були відслужені всенічна та літургія, після чого відбувся урочистий хресний хід з обнесенням раки з мощами преподобного навколо храму та була виголошена проповідь про діяльність князя Феодора [26, с. 867–869]. На свято були запрошені та прибули намісник Почаївської Лаври, архієпископ Волинський Антоній (Храповицький) та багато православного духовенства. Після урочистої літургії братчики разом з богомольцями та паломниками, які прийшли на службу, зібрались на спільну трапезу [26, с. 870].

Описуючи проведення загальних зборів братства, 5 липня 1909 року автор статті наголосив на особливому значенні міста Острога та діяльності князів Острозьких для збереження «православної віри і народності» у Волинському краї. Він також доводив необхідність нагадування про минулі події, так як з часом пам'ять про славетні подвиги предків стерлася, а тому варто її оновити [26, с. 872].

Голова Почаївського відділення СРН архіандрит Віталій (Максименко) був одним із ініціаторів створення монастиря-меморіалу святого Георгія на полях битви під Берестечком 1651 року. Побувавши на місці Берестецької битви, він описав у «Волинских епархиальных ведомостях» занедбаний стан поховань козаків та закликав до створення церкви-пам'ятника з метою всенародного вшанування борців за «свободу малоросійського народу» та «єднання з Великою Росією» [12, с. 428].

Реалізація ідеї створення меморіалу на Козацьких могилах під Берестечком вимагала певних зусиль. Землі, на яких знаходилися могили козаків, були приватною власністю. Їх треба було викупити, після чого, за задумом архіандрита, вони мали стати «власністю народу», тобто Волинського чи Почаївського відділу СРН [12, с. 430].

Члени СРН створили спеціальний будівельний комітет для побудови храму-пам'ятника загиблим козакам. Для цього вони оголосили всенародний збір коштів по церквах [1], причому зробити пожертву закликали не лише мирян, але й священників та духовенство. Цьому подав приклад сам архієпископ Волинський Антоній (Храповицький), пожертвувавши кілька сотень рублів [18, с. 476]. Редактор «Волинских епархиальных ведомостей», він же секретар Волинської духовної консисторії Валеріан Добровольський так мотивував священників до всілякої допомоги у створенні меморіалу: «Кривава жертва, принесена героями козаками під Берестечком, звільнила наш край, народ і духовенство от тяжкого польсько-католицького поневолення, дала сили вирости і розвинутися міцному православно-національному укладу життя, яким духовенство разом із народом живе до теперішнього часу [...]. Тому дорогим повинно бути нам те місце, де герої рідного краю покладали життя своє за нашу свободу» [18, с. 476].

Крім пересічних волинян, які зробили основний внесок у будівництво храму-меморіалу, жертводавцями були імператор Микола II, Єрусалимський патріарх Даміан, а також багатьох заможних та відомих людей Російської імперії. У 1914 році будівництво скита-меморіалу на Козацьких могилах було завершено.

Такий інтерес до історії та її популяризація чорносотенцями серед населення Волинської губернії має пояснення. Треба розуміти, що вони аж ніяк не були українофілами. Члени СРН завжди декларували проімперську та промонархічну «загальноросійську» спрямованість їхньої роботи. Використання української мінувшини зумовлене тим, що українців вони вважали частиною «триєдиної загальноросійської нації». Так, голова Почаївського відділу СРН архіандрит Віталій (Максименко), розповідаючи про битву під Берестечком, стверджував, що «пляшівське побиття козаків послужило якби великою викупною жертвою за свободу малоросійського народу та його вічне і нероздільне єднання з Великою Росією» [12, с. 428].

Чорносотенці у своїй боротьбі з польським національним рухом та Католицькою церквою часто використовували українську мову у своїх відозвах, пресі та усних проповідях з огляду на те, що переважною більшістю православних парафіян на Волині були етнічні українці [12, с. 429]. І багато з них мало або й зовсім не розуміли російської мови [29, с. 78]. Тому виступати проти «малоросійської» мови, звичаїв та культури місцевому православному духовенству не було сенсу.

Діяльність чорносотенців не обмежувалася проповідницькою та агітаційною роботою. На сторінках «Волинских епархиальных ведомостей» опубліковано звернення голови Почаївського відділу «СРН» до «отців союзних и окружных старост» із закликом «до відкриття на Волині союзних народних бібліотек». Він повідомив, що на час подачі оголошення вже готові 100 бібліотек і просив окружних старостів СРН на місцях знайти приміщення, де можна було би їх розмістити, а також рекомендував залучити духовенство та інтелігенцію у їхній роботі і пожертвувати книги «корисного змісту», тобто «релігійно-морального, історичного, сільськогосподарського змісту та з інших галузей знань, корисних для народу». Такі книжки для бібліотек мали друкуватися на «союзні кошти» [3, с. 575].

Популярність літератури на сільськогосподарську тематику характерна для початку ХХ століття. Враховуючи той факт, що переважна більшість членів Почаївського та Волинського відділів СРН були українськими селянами, зовсім не дивно, що сільськогосподарську літературу згадано відразу після релігійно-моральної та історичної.

Очікувані результати від відкриття «союзних» бібліотек архімандрит Віталій описав у рапорті на ім'я архієпископа Волинського Антонія (Храповицького): «От якби тут в сторожці завжди були «Почаевские листки» і хоча би мала бібліотека, це була б велика сила для направлення народу в бажаний бік. Церковна сторожка замінила б тоді жидівську розпусну пивну. Народ, як звик молитися в церкві, так би звик збиратися довкола сторожки для бесіди, обміну думок, читання новин та корисних статей. Звідси б задавався напрям і суспільному, і сімейному життю парафії» [20, с. 473]. Отже, через мережу бібліотек чорносотенці хотіли впливати на суспільні погляди.

Також чорносотенці прагнули опанувати кооперативний рух, який на території Наддніпрянщини почав масово поширюватися після прийняття «Высочайше утвержденного положения об учреждениях мелкого кредита» 1895 року [5], що позитивно позначилося на діяльності, як кредитно-позичкових, так і споживчих товариств. Так, станом на 1906 рік у підросійській Україні налічувалося 572, а 1914 року було зареєстровано уже 3052 споживчих товариства [14, с. 528].

У «Волынских епархиальных ведомостях» містяться повідомлення про створення кооперативів «союзниками» та заклики до селян вступати в них. Як приклад, можна навести рапорт священника села Іршик Старокостянтинівського повіту Іоанна Черняшевського на ім'я архієпископа Волинського Антонія. В ньому йдеться про те, що селяни-члени СРН на сільських зборах вирішили для поліпшення селянського побуту відкрити власну кооперативну крамницю СРН [21, с. 289].

І такий випадок не одиничний. Бажання чорносотенців-монархістів зайтися економічною діяльністю на теренах Волинської губернії стимулювали звістки про успіхи українського кооперативного руху у Східній Галичині. Так, архімандрит Віталій (Максименко) 1910 року у листі до депутатів монархістів III Державної думи писав, що успіхи українського руху на території сусідньої Галичини є наслідком успішного розвитку економіки, а саме діяльності кас «дрібного народного кредиту» – «райфайзенок». Тому він виступав прихильником затвердження статуту чорносотенного Почаївського союзу кредитних та ощадно-позичкових товариств [13; 9, с. 15–16]. Таким чином, у цьому питанні чорносотенці на Волині намагалися діяти подібно до українців Галичини, серед яких кооперативний рух на початку ХХ століття переживав значне піднесення, зумовлене діяльністю товариства «Просвіта». Просвітяни приділяли велику увагу економічним питанням. У самоорганізації селян вони бачили шлях до покращення їхнього добробуту та дієвий метод протистояння визискуванню українців. Разом з читальнями та бібліотеками просвітяни створювали позичкові каси та кооперативи. Так, перед початком Першої світової війни у Східній Галичині нараховувалося приблизно 7 тисяч громадських організацій, більшість з яких була кооперативами різного типу [25, с. 318].

Отже, аналіз матеріалів «Волынских епархиальных ведомостей» дав змогу з'ясувати, що члени найбільших відділів СРН – Почаївського та Волинського – займалися популяризацією, поширенням та утвердженням серед місцевого населення загальноросійської імперської ідеології. І робили це вони з урахуванням місцевої специфіки, тобто вивчаючи, зберігаючи та популяризуючи серед жителів Волині окремі історичні пам'ятки та події, насамперед Острозький замок, діяльність князів Острозьких та Козацькі Могили на місці Берестецької битви 1651 року. За участі членів СРН Острозький замок було відреставровано та в його приміщеннях відкрито музей, а на Козацьких Могилах споруджено скит-пам'ятник на честь Святого Великомученика Георгія Побідоносця.

З метою ідеологічного впливу на населення та зростання своєї політичної ваги чорносотенці також займалися створенням «союзних» громадських читалень-бібліотек, а для економічного унезалежнення своїх членів намагалися брати участь у кооперативному русі, широко розповсюдженому на початку ХХ століття.

Література:

1. Братья Малороссы! (Призыв Почаевского отдела Союза русского народа к малороссам выкупить землю на поле битвы под Берестечко, поставит там памятник и проводить на поле битвы памятные торжества и богослужения). [листівка]. Почаев. 1908.
2. Виступ Володимира Любченка під час обговорення книжки «За Віру, Царя і Кобзаря». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DLEez8nvIo>
3. Воззвание Почаевской лавры отцам союзным и окружным старостам. *Волынские епархиальные ведомости*. 1908. 17 августа. № 32. С. 575.
4. Выдержки из докладных записок Преосвященного Антония. *Волынские епархиальные ведомости*. 1906. 21 февраля. № 6. С. 166.

5. Высочайше утвержденное положение об учреждениях мелкого кредита: Закон Российской империи (РИ) от 1 июня 1895 г. № 11756. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3. Т. 15. С. 354–358.
6. Гаухман М. Перехресні історії: історіографічний етюд про дослідження Климентія Федевича. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2824-mikhajlo-gaukhman-perekhresni-istoriji-istoriografichnij-etyud-pro-doslidzhennya-klimentiya-fedevicha>
7. (Георгиевский) Евлогий, митр. Путь моей жизни. URL: http://krotov.info/acts/20/1910_16/eulo_15.html
8. Именной высочайший указ, данный сенату об укреплении начал веротерпимости в Российской империи 17 апреля 1905 г. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/1905>
9. Как завести потребительскую лавку. Прибавление к Почаевскому листку. 1909. № 51. С. 15–16.
10. Лакер У. Черная сотня: происхождение русского фашизма. Москва : Текст, 1999. 432 с.
11. Любченко В. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.). *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 55–65.
12. [Максименко] Виталий, арх. Казацкия могилы под Пляшевой. *Волынские епархиальные ведомости*. 1909. 24 мая. № 21. С. 427–433.
13. [Максименко] Виталий, арх. Письмо промонархическим депутатам III Государственной Думы. Почаев. 26 ноября 1910 года. URL: http://statearchive.ru/assets/files/garf_history.pdf
14. Марочко В. І. Кооперативний рух в Україні. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4: Ка – Ком. С. 528
15. Маслийчук В. «Мамо Імперіє, курво сатрапко!». URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2720-vladimir-maslijchuk-mamo-imperie-kurvo-satrapko>
16. Омелянчук І. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914). Киев : МАУП, 2006. 744 с.
17. Омелянчук І. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) : монография. Киев : НИУРО, 2000. 167 с.
18. От строительного комитета по постройке храма-памятника на казацких могилах под Берестечком, Дубенского уезда. *Волынские епархиальные ведомости*. 1911. 9 июня. № 24. С. 475–476.
19. Полное житие преподобного Феодора князя Острожского, Печерского. URL: <https://azbyka.ru/days/sv-feodor-vasilevich-ostrozhsnij>
20. Рапорт архимандрита Виталия на имя Его Высокопреосвященства. *Волынские епархиальные ведомости*. 1909. 11 октября. № 41. С. 473–474.
21. Рапорт священника с. Иршик Староконстантиновского уезда Иоанна Черняшевского на имя Преосвященного Антония, архиепископа Волынского и Житомирского. *Волынские епархиальные ведомости*. 1907. 1–11 мая. № 13–14. С. 288–291.
22. Романчук О. Князь Федір Острозький. *Життя і Слово*. 1991. 24 серп.
23. Саух П. Князь Василь-Костянтин Острозький. Рівне : Волинські обереги. 2002. 244 с.
24. Семінар Українського католицького університету «Монархістська Україна в імперії Романових: монархісти та чорносотенці як складова частина українського руху (1905–1917)» (1 лютого 2018 року) URL: https://www.youtube.com/watch?v=6P_Clgw73e4&feature=youtu.be
25. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Харків : Держвидав України. 1925. 318 с.
26. Тучемский М. Первые страницы жизнедеятельности братства имени князей Острожских в г. Остроге. *Волынские епархиальные ведомости*. 1909. 11 октября. № 41. С. 867–872.
27. Тучемский М. Празднование дня памяти кн. К. К. Острожского. *Волынские епархиальные ведомости*. 1908. 17 февраля. № 7. С. 150–151.
28. Тучемский М. Устав братства имени князей Острожских, под покровом преподобного Феодора. *Волынские епархиальные ведомости*. 1909. 30 августа. № 35. С. 405–410.
29. Федевич К. К., Федевич К. І. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки). Київ : Критика, 2017. 304 с.

УДК 94

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.02>

ПРОСТОРОВА ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ТА РАННЬОМОДЕРНОГО ЛУЦЬКА: ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВИВЧЕННЯ

Каліщук Оксана,

доктор історичних наук,
професор кафедри історії України та археології
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0003-1272-7920

Стаття представляє спробу досліджень у новому напрямку гуманітаристики. Автором виділені основні напрями вивчення просторової історії Луцька. Показано як дослідники взаємопов'язують природні та історичні умови виникнення міста. У історіографії широковизнаним є зв'язок назви міста й природно-географічних умов локалізації Луцька. У процесі накопичення історіографічних знань виокремлено окремі топографічні одиниці, згадані у писемних джерелах. Вченими визначені етапи забудови дитинця. Окрім замку в літературі питанням, яке викликає дискусію, є визначення розташування греблі (версії Б. Колоска та Р. Метельницького) та мосту. Оскільки суттєве місце у дослідженні історичної топографії Луцька зайняло вивчення його як фортифікаційного центру виділено у окремий напрям. Сакральна топографія та її значення у просторовій історії зайняли чільне місце. Окремим предметом вивчення є час спорудження першого храму – церкви Івана Богослова. Як окремий напрям історико-топографічних студій визначено вивчення поселенської структури міста. У ході досліджень вчені виявили вплив політичних змін (входження до складу Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії і т. д.) на поселенську структуру міста. Як окремий напрям просторової історії визначено вивчення місць поселення етнічних груп, оскільки цю найменше з XIV ст. у Луцьку поруч з українцями мешкали поляки, євреї, караїми, вірмени та ін. й розселялися вони саме за національною ознакою. Особливо пильна увага належить характеристиці культових споруди кожної з етнічних груп. У висновку розвідки стверджено, що попри наявність численних досліджень з питань просторової історії та історичної топографії далеко не всі їх аспекти знайшли своє відображення та вирішення.

Ключові слова: просторова історія, історична топографія, Луцьк, середні віки, новий час.

Kalishchuk Oksana. Spatial history of medieval and early modern Lutsk: primary research areas

The article presents the attempt of researches in new direction of humanitarian. An author is distinguish basic directions of study of spatial history of Lutsk. It is shown as researchers link the natural and historical terms of origin of city. Historiography of confessed has connection of the name of city and historical geography terms of localization of Lutsk. In the process of accumulation of historiography knowledge the separate topographical units mentioned at writing sources are distinguished. By scientists the certain stages of building of ditynnya. Except a lock in literature a question that causes discussions is determination of location of weir (versions of B. Kolosok and R. Metelnytskyj) and bridge. As a substantial place in research of historical topography of Lutsk occupied the study of him as a fortification center it is distinguished in separate direction. A sacral topography and her value in spatial history took the main place. The separate article of study is time of building of the first temple – churches of Ivan Bogoslov. As separate direction of Historical topography studios is certain study of settler structure of city. During researches scientists educed influence of political changes (including in the complement of the Great duchy Lithuanian, Rzeczpospolita, Russian empire and etc.) on the settler structure of city. As separate direction of spatial history is certain study of places of settlements of ethnic groups, as at least from XIV of century in Lutsk alongside with Ukrainians Poland, jewries, karaims, Armenians, lived and other and they settled exactly on a national sign. Especially intent attention belongs to description of cult building each of ethnic groups. It is ratified in the conclusion of secret service, that without regard to the presence of numerous researches on questions spatial history and historical topography far not all their aspects found the reflection and decision.

Key words: spatial history, historical topography, Lutsk, Middle ages, Modern ages.

Тенденціям міждисциплінарних досліджень в сучасній гуманітаристиці відповідає розвиток у останні десятиліття просторової історії (spatial history). Їх підґрунтям стали теоретичні положення про складний симбіоз ландшафту й соціального життя, викладені у праці Анрі Лефевра «Виробництво простору» [5]. Саме він висловив думку, що простір не є ані порожнім, ані просто декорацією історичного процесу; натомість люди творять його і постійно змінюють свої взаємини з довкіллям. Тож простір водночас є і учасником, і продуктом історичного простору. Прихильники А. Лефевра розвинули цю тезу, ствердивши, що довкілля також постійно впливає на соціальне життя; воно робить певні речі можливими чи неможливими, ставить перед людством певні історичні завдання; зрештою, наслідки попередньої взаємодії між суспільством і ландшафтом визначають майбутні взаємини між ними [22, 59]. Водночас, скористаємо

тлумаченням української дослідниці Мар'яни Долинської, що просторова історія – інакше говорячи, це історична топографія.

Луцьк як одне з найдавніших міст України може виступати прикладом вивчення просторової історії, архітектурної спадщини. Якщо до цього додати специфіку природно-ландшафтної ситуації місцевості (під Луцьком поліські болота заплавою р. Стир глибоко проникають у хвилястий підвищений рельєф Волинської височини, а річкові береги починають підніматися з боліт і у межах сучасного міста сягають заввишки 20 м [28, 51]), то вивчення архітектурних домінант стає ще більш цікавим. Передовсім слід згадати, що тисячі років тому осердям міста став острів і навіть найймовірніше назву свою воно отримало від слова «лука», себто заплава. Позаяк проблема формування території середньовічного Луцька, попри суперечливість окремих висновків та гіпотез при обмеженому археографічному комплексі джерел 10–14 ст., має наразі доволі широку історіографію, яка й надалі розвивається, необхідність її аналізу та систематизації є очевидною.

Серцем старого міста влучно назвав замок Олег Покальчук [56]. У Луцьку, як й інших середньовічних містах з їх корпоративним (фахове, конфесійне, етнічне) принципом розселення мешканців, практика територіального відокремлення забудови одних груп від інших була доволі поширеною. Саме це й обумовило, на нашу думку, формування напрямів вивчення просторової історії Луцька: 1. Луцький замок як центр територіальної структури; 2. Культові споруди як простороутворюючі об'єкти; 3. Місця поселень етнічних громад у середньовічному та ранньомодерному Луцьку.

Ґрунтовний аналіз дискусій щодо побудови Луцького замку Петром Троневицем [67, 6–50] дозволяє нам лише схематично окреслити цю проблему. Прикметною у Луцьку є локалізація давнього дитинця на найвищому пагорбі, який був оточений оборонними стінами. На думку дослідників перед появою мурованої фортеці тут існували дерев'яні оборонні споруди – використання дерева є логічним у місцевостях, багатих лісом; дещо легші засоби обробки сировини і наявність матеріалу спонукали до поширення використання цього матеріалу.

Ще у XIX ст. Орест Левицький у своїй розвідці звернув увагу на зв'язок Луцького замку з довколишнім ландшафтом: «Луцький замок, будучи навіть напівзруйнованим, становить величну споруду. Займає він невелику площу на підвищенні, яка сама собою призначена для оборонних цілей, із трьох сторін оточена болотами річок Стир і Глушця, а з четвертої, зі сторони міста, відділяє доволі глибокий рів, через яких перекинутий міст» [39, 55].

Володимир Островський не випадково зауважував, що за російських часів збереження слідів волинської старовини зосереджувалося головню у історіографії; тоді як цінні пам'ятки оберталися в порох; не лише щезло все рухоме майно замку, але навіть почали вже розбирати на цеглу головню, в'їзну браму; за той час майже щезли мури так зв. «нижнього замку» (пригороду), залишилася тільки незначна частина за в'язницею [52].

Як слушно відзначають сучасні дослідники, початок консерваційних робіт у Луцькому замку 1922 р. так чи інак посприяв появі нових студій історичних пам'яток міста в цілому й оборонних зокрема [17, 56]. Тут варто нагадати заувагу Леоніда Маслова щодо бідності фахової літератури, попри її численність: «Є, правда, кілька видань цінних, одначе більшість праць у мовах польській і російській (українською мовою взагалі на цю тему майже нічого не написано), займаючись історією Луцька чи Волині, принагідно тільки згадують і Луцький замок, нічого нового до науки не вносячи; часто зустрічаються статті тенденційні, що мають характер пропагандовий, агітаційний» [43, с. 348]. Дослідження ж замку Любарта у Луцьку самого Леоніда Маслова на думку Богдана Колоска вирізняла ґрунтовність [24, с. 149]. Серед іншого варто окремої уваги, що сам дослідник не лише наводив загальні відомості про замок Любарта, а й вказав на спільні риси з українськими фортифікаціями Галицько-Волинської держави, подібність деяких деталей брами із польськими замками у Черську, Хенцінах, литовськими замками у Вільнюсі, Троках, Новогрудку, із замками південної Німеччини [45].

Дослідники української діаспори, опинившись далеко від теренів зацікавлень та історичних джерел, Анатоль Дублянський [18] та М. Петленко [54], звертаючись до теми Луцького замку, пишуть про широкий історичний контекст – про походи козацько-селянського війська під проводом Северина Наливайка, битви Богдана Хмельницького з польською шляхтою, Данила Братковського, страченого за підтримку козацько-селянського повстання, про замок як місце дитячих років Лесі Українки.

У контексті просторової історії Луцька варто вказати, що будівлі й двори, які колись були розташовані всередині, давно зникли з терену за винятком кількох споруд.

Як визначальна точка на мапі міста замок потрапляв у коло інтересу не лише науковців, а й художників. Згадаємо бодай роман Івана Корсака «Корона Юрія II», події якого розгортаються саме в Луцькому замку [30].

Луцький замок. Фото Мінаковський, 1880–1890 роки

Вигляд на Луцький замок

Гребля – найдавніший документально підтверджений елемент вуличної мережі Луцька. Реконструкція первісної топографії місцевості ґрунтована на описі битви Андрія Боголюбського. Нині існує дві версії щодо її локалізації. Богдан Колосок уважав, що вона з'єднувала найменший західний пагорб острова з південним виступом урочища Хмельник; автор іншої гіпотези Ростислав Метельницький припустив, що існувала також Східна дамба – через Стирову заплаву з боку Гнідавської гірки. З цим пов'язана й інша історіографічна проблема – місцезнаходження мосту через Стир. Вирішення на сьогодні вона не отримала, адже одні локалізують його у місці, де греблю перетинав Стир, а пізніше – Глушець; інші – в районі Гнідавської гірки чи Гнідавського передмістя на південний схід від міста.

Ю. Дуткевич відомий також, як популяризатор знань про волинські замки у міжвоєнний період, чимало уваги приділив оборонній архітектурі Луцька. Оборонні укріплення давньоруського Лучеська вивчали Павло Раппопорт [57, 67] та Михайло Кучинко [33; 34].

У 1850-х роках польський письменник та публіцист Юзеф Ігнацій Крашевський єврейський квартал Луцька описував так: «Мізерні дерев'яні будиночки, закопчені єврейські корчми, похилені хатки, нові будівлі без віри в майбутнє, немов на один день збиті, старі, що валяться і підперті, серед них обгорілі стовпи спалених будинків, вулиця вистелена дерев'яним помостом замість мощення» [32]. Леонід Маслов єврейську забудову Луцьк оцінював не менш категорично категорично: «Безглуздо забудовані, без найелементарніших понять про урбаністику, паскудними, провінціонально-жидівськими будинками криві, брудні вулиці...» [44, 47].

Особливе місце в історичній топографії сакральних споруд Луцька займає церква Івана Богослова. Пильна увага до неї зумовлена і місцезнаходженням – у центрі замку, і її функціями – державного, релігійного і громадського центру. Донині вона мало вивчена і приховує чимало таємниць.

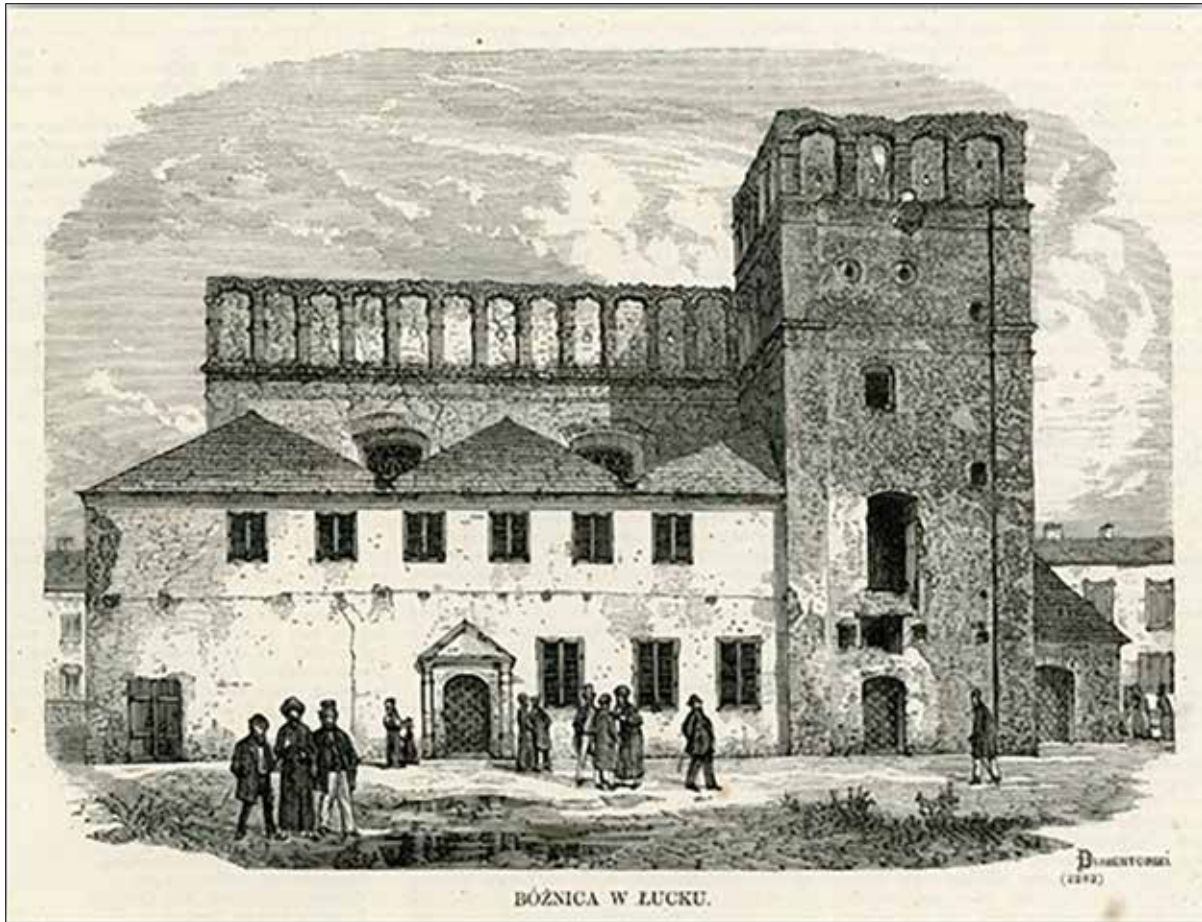
Невелика розробка Анатолія Дублянського стала першим дослідженням історії міста в українській історичній літературі у якій той подав дані про кількість монастирів та церков у різні періоди історії міста, вказав на розселення мешканців Луцька за національною ознакою в середньовічний період [19]. До вивчення церкви Чесного Хреста у міжвоєнний звертався Леонід Маслов [46, 73–74].

Серед сучасних дослідників історичного простору Луцьку особливе місце займає Богдан Колосок, який ретельно вивчав сакральну архітектуру – кафедральні споруди, римо-католицькі святині [25; 26]. Окремі аспекти історичної топографії Василівської обителі відновила Олена Бірюліна [14].

Найстарішою будівлею, що збереглася на Жидівщині, була Головна синагога – одна з найцікавіших та загадкових доміант Старого Луцька. Слід пам'ятати, що синагога є відображенням історико-культурного тла місцевого життя передовсім єврейської громади. Луцька синагога – це ансамбль із чотирьох різних споруд, найвищою з яких була чотирикутна, подібна до замкових, оборонна вежа. Разом з іншими спорудами, що тісно були пов'язані між собою, вона становила своєрідний оборонний форт поряд з переправою через Стир, і євреям належало утримувати на ньому гармати й обслуговувати для них, для чого в башті були передбачені спеціальні бійниці [53, с. 215–216]. Тут зауважимо, що подібні величезні башти ми спостерігаємо й у синагогах у містах Мелець та Садгора.

Архітектура синагог Волині цікавила дослідників ще з кінця 19 ст. Чи не вперше описав головну хоральну синагогу польський історик Тадеуш Стецький [12]. У цьому контексті непересічним явищем було оприлюднення привілею Сигізмунда III 1626 р. на дозвіл перебудови луцької синагоги як оборонної споруди («оборонна синагога»), здійснене Матіасом Берсоном 1896 р. До кінця цього ж XIX ст., про луцьку муровану божницю у своїх узагальнюючих працях писали Остап Левицький [39], Микола Петров [55], Сергій Бершадський [58]. Напередодні Великої війни 1914–1918 рр. вивчаючи луцьку старовину Олексій Мердер теж звертає увагу на синагогу [47]. У міжвоєнний період, коли активно розвивалися краєзнавчі дослідження та почав розвиватися туризм, проблем історії синагоги у Луцьку торкалися Майер Балабан [1; 2], Адам Войніч [13], Анатоль Дублянський [19], Маріян Малюшинський [6], Леонід Маслов [7; 44], Мечислав Орлович [9], Збігнєв Ревський [10] та ін. Деякі з них внесли суттєві доповнення у інформацію про будівлю та її значення для історії міста. У радянський період головну єврейську синагогу досліджували мистецтвознавці та архітектори Григорій Логвин [40], Володимир Овсійчук [50], Богдан Колосок [27], вказуючи на її плачевний стан. І вже серед сучасних дослідників вкажемо на Сергія Кравцова [4], Ростислава Метельницького [48], Петра Троневица [69; 65].

Тож, Луцьк кінця XIX – початку XX ст. це було місто, яке мало мальовничі руїни, а з іншого – ознаки типового російського повітового центру [31]. Як із сумом констатував Леонід Маслов, «Луцьк чим далі, все більш і більш тратив своє визначне становище політичного, культурного та релігійного центру Волині, сховавшись на другорядне становище, аж став у XIX ст. малою провінціональною дірою» [44].

Робота Петра Демянтовського з видання 1872 р. Копія з часопису Kłosy

**Вежа біля синагоги у 1920-х роках.
Фото з цифрового архіву Меморіального комплексу Яд Вашем**

Олена Компан у монографічному дослідженні з історії міст України другої половини XVII ст., звернула увагу на проблеми чисельності мешканців Луцька, локалізації громад в його межах, розміри земель в околицях, що належали місту, наявність і кількість торговельних рядів і купців у 70-ті роки XVI ст. і т. п. [29].

Попри те, що містобудівна спадщина міста та урбаністична історія мають широку історіографічну базу, сформовані напрями історико-топографічних досліджень, просторова історія Луцька ще так і не стала предметом спеціального комплексного дослідження. Простір міста відкриває свою історію пам'ятками давнини, будинками, вулицями, майданами. Завдання ж вчених-істориків витлумачити цю інформацію.

Література:

1. Bałaban M. Bożnice obronne na wschodnich kresach Rzeczypospolitej. *Nowe Życie*. Warszawa, 1924.
2. Bałaban M. Bożnice obronne na wschodnich kresach Rzeczypospolitej. *Bałaban M. Studia historyczne*. Warszawa : Publ. Księgarnia M. J. Freid i S-ka, 1927. S. 93–99.
3. Baran A. Dokumenty króla Aleksandra Jagiellończyka dotyczące miasta Łucka w zbiorach wojewódzkiej biblioteki publicznej im Hieronima Łopacińskiego d Lublinie. *Bibliotekarz Lubelski*. 2018. R. LXI. S. 93–111.
4. Kravtsov Sergej R., Levin Vladimir. Synagogues in Ukraine: Volhynia. 2 vols. Jerusalem: Zalman Shazar Center and Center for Jewish Art, 2017.
5. Lefebvre A. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell, 1991. 454 p.
6. Maluszyński M. Łuck w wiekach średnich. 1939. 77 s. (Машинопис ЛДІКЗ).
7. Masłow L. Bożnica w Łucku. *Znicz*. 1933. Styczeń.
8. Masłow L. Cerkiew Iwana Bohosłowa w Łucku. *Znicz*. 1935. Nr 3. S. 42–43.
9. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu: z 111 ilustracjami i mapką województwa. Krosno : Wydawnictwo „Ruthenus”, 2004. 380, VI s.
10. Rewski Z. Z zabytków Wołynia. *Znicz*. 1936. Nr 6. S. 85–86.
11. Stadnicki K. *Lubart księżę Wołyński*. Lwów, 1853.
12. Stecki T. Łuck starożytny i dzisiejszy: monografia historyczna / przez Tadeusza Jerzego Steckiego. Kraków: nakł. Redakcji „Czasu”, 1876. XI, 232 s.
13. Wojnicz A. Łuck na Wołyniu: opis historyczno-fizjograficzny / przez Adama Wojnicza; z fot. Jana Suszyńskiego oraz Konstantego Teleżyńskiego. Łuck: nakł. autora, 1922. 96 s.
14. Бірюліна О. Таємниці Луцької топографії. Маловідомі документи з історії Василівської обителі: спроба реконструкції монастирських володінь. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Луцьк, 2010. Вип. VI. С. 59–76.
15. Ващук Д. Документ з історії міста Луцька та Луцького повіту початку XVI ст. *Український історичний збірник*. Київ, 2007. Вип. 10. С. 387–392.
16. Д. А. Цікавий документ з 1619 р. до історії Луцького Братства. *Літопис Волині*. 1956. № 9. С. 25–27.
17. Дмитрук В., Рудецький П. Польські дослідники оборонних споруд Луцька міжвоєнного періоду. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Луцьк, 2007. Вип. III. С. 56–65.
18. Дублянський А. Замок Любарта в Луцьку. *Літопис Волині*. Нью-Йорк ; Вінніпег ; Буенос-Айрес, 1953. № 1. С. 18–22.
19. Дублянський А. Луцьк. Історичний нарис з передмовою автора й ілюстраціями. Луцьк : накладом Романа Колоса, 1934.
20. Дублянський А. Луцьк. Історичний нарис. Луцьк, 1934.
21. Дублянський А. Православні церкви в старому Луцьку. *Церква і нарід*. 1936. Ч. 11. С. 355–361.
22. Скељчик С. Просторова історія: українська перспектива. *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 5. С. 59.
23. Заєць Л. Описи стародавніх споруд Луцька у періодиці громадських товариств Правобережної України (остання третина XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. Вип. 12. С. 169–174.
24. Колосок Б. Нові факти біографії Леоніда Маслова. *Київська старовина*. 1997. Ч. 5(317). С. 148.
25. Колосок Б. В. Кафедральні споруди Луцька: історико-архітектурне дослідження. Білий Дунаєць ; Острог : Воляння з Волині, 2002. 124 с.
26. Колосок Б. В. Римо-католицькі святині Луцька. Київ: Техніка, 2004. 224 с. (Національні святині України).
27. Колосок Б. В., Метельницький Р. Г. Луцьк. Архітектурно-історичний нарис. Київ : Будівельник, 1990. 192 с.
28. Колосок Б. В. Історико-топографічні умови виникнення Луцька. *Археологія*. 1976. № 20. С. 51.
29. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ : вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.
30. Корсак І. Ф. Корона Юрія II. Київ: «Ярославів Вал», 2011.
31. Котис О. Як змінилося обличчя Луцька? Історія трьох єврейських кварталів / розмова Андрій Кобалія. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/yak-zminylos-oblychchya-lucka-istoriya-trokh-yevreyskyh-kvartaliv>
32. Крашевський Ю. Спогади з Полісся, Волині й Литви / переклад з польської та примітки В. В. Шабаровського. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2012. 244 с.
33. Кучінко М. М. Археологічні дані до історико-топографічної карти міста Луцька. *Тези республіканської конференції по «Атласу історії культури Волинської області»*. Луцьк, 1991
34. Кучінко М. М. Поселенський комплекс давньоруського Лучеська. *Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Луцьк, 1993.
35. Кушпа М. Деякі зауваження до концепції формування території Луцька в X–XIV ст. *Старий Луцьк : науково-інформаційний збірник*. Луцьк, 2013. Вип. IX. С. 141–150.
36. Кушпа М. Луцьк в X – першій половині XVI ст.: короткий нарис з просторового розвитку міста. Луцьк : Волинський інститут історії, 2019. 120 с.
37. Кушпа М. Часткова реконструкція адміністративної забудови Луцького ринку в другій половині XVI – на початку XVII ст. *Старий Луцьк : науково-інформаційний збірник*. Луцьк, 2020. Вип. XVI. С. 22–32.
38. Левицкий О. История одного древнего Волынского храма св. Иоанна Богослова в г. Луцке. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. 1903. Кн. 17. Отд. 1. С. 74–77.
39. Левицкий О. Луцкая старина. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. 1891. Кн. 5. Отд. II. С. 54–90.
40. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. Київ : Мистецтво, 1968. 468 с.
41. Лукомский Г. К. Луцкий замок. Петроград: в типографии Петроградского градоначальства, 1917. 15 с.

42. Малевская М. Церковь Иоанна Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII в. *Пам'ятки сакрального мисцєства Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації*: матеріали VI міжнародної наук. конф. по волинському іконопису (м. Луцьк, 1–3 грудня 1999 р.). Луцьк, 1999.
43. Маслів Л. Любарів замок у Луцьку. *Наша культура: науково-літературний місячник присвячений вивченню української культури*. Львів, 1937. Кн. 8–9 (28–29). С. 348–354; 12.
44. Маслов Л. Архітектура Старого Луцька. Львів: Мистецтво, 1939. 52 с. (квартальник Нашої Батьківщини).
45. Маслов Л. Пам'ятки архітектури старого Луцька. *Українська нива*. Луцьк, 1934. 19 серпня (Ч. 25–26).
46. Маслов Л. Чесно-Хресна церква в Луцьку. *Життя і знання*. 1936. Ч. 3. С. 73–74.
47. Мердер А. И. Древности Луцка и его прошлое. Справка (с планом Луцка и 6 иллюстрациями). *Военно-исторический вестник*. 1910. № 9–10. С. 35–48.
48. Метельницький Р. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька. Київ: Дух і Літера, 2001. 178 с. (Серія «Бібліотека інституту юдаїки»).
49. Мицько І. Князь Любар та його родина. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Луцьк, 2005. Вип. II. С. 43–48.
50. Овсїчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. Київ: Наукова думка, 1985. 182 с.
51. Одне надійне життя... (до 100-річчя від дня народження Леоніда Маслова) / уклад. Г. С. Марчук. Луцьк: Твердиня, 2009. 496 с.
52. Островський В. Луцька старовина та не зовсім зрозумілий підхід до неї. *Діло*. Львів, 1939. 23 липня (Ч. 165). С. 7.
53. П'ясецький В. Луцьк. Історико-краєзнавчі нариси. Кн. 1. Старе місто. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. С. 215–216.
54. Петленко М. Луцький замок. *Літопис Волині*. 1988. № 15. С. 77–78.
55. Петров Н. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Санкт-Петербург, 1888.
56. Покальчук О. Серце старого міста. *Молодий лєнінець*. 1984. 11 серпня.
57. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. Ленинград: Наука, 1967. С. 67. (Материалы и исследования по археологии СССР. № 140).
58. Русско-еврейский архив. Документы и регистры к истории литовских евреев изданные С. А. Бершадским. Т. 1–3. Санкт-Петербург, 1882.
59. Сайчук Б. Реконструкція плану забудови Луцького Окольного замку на середину XVI ст. та її персоніфікація. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Луцьк, 1998. Вип. I. С. 38–58.
60. Сайчук Б. Храми і цвинатрі старожитнього Луцька. Матеріали до історичної топографії. Луцьк: НАЛОНЗ, 1991.
61. Сайчук Б. Храми і цвинтарі старожитнього Луцька. Матеріали до історичної топографії. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Луцьк, 2005. Вип. II. С. 5–40.
62. Терський С. Історія Луцька. Т. 1. Львів, 2007.
63. Терський С. Лучеськ X–XV ст. Львів, 2006.
64. Троневиц П. Луцький замок в історії України. Луцьк: ВАМ «Волинська обласна друкарня», 2007. С. 6–50.
65. Троневиц П. А. Волинь в сутінках української історії 14–16 ст. Луцьк, 2003.
66. Троневиц П. А. Локалізація та проблеми збереження Окольного замку в Луцьку. *Старий Луцьк: науково-інформаційний збірник*. Луцьк, 2013. Вип. IX. С. 248–256.
67. Троневиц П. А. Луцький замок в історії України. Луцьк, 2007.
68. Троневиц П. А. Луцький замок. Луцьк: Діксон, 2003. 198 с.
69. Троневиц П. А. Старожитня синагога в м. Луцьку. *Архітектурна спадщина Волині*. Рівне, 2012. Вип. 3. С. 230–236.
70. Троневиц П. А., Хілько М. В., Сайчук Б. Т. Втрачені християнські храми Луцька. Луцьк, 2001. 80 с.
71. Щербаковский Д. М. Фундушевая запись кн. Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. Киев, 1905. Кн. 18. Вып. 3–4. С. 66–67.

УДК 94:356.15:329.17:323.28 (477.8)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.03>

МИКОЛА КУДЕЛЯ – КУЛЬТУРНО-ОСВІТНИЙ ТА ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ ВОЛИНИ

Кінд-Войтюк Наталія,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України та археології
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-7746-2807

Статтю присвячено справжньому патріоту, учаснику національно-визвольного руху за незалежність України Миколі Куделі, який пережив розстріл у Луцькій в'язниці у 1941 році, написав і видав про ці події спогади і книги.

У статті розкривається біографія Миколи Куделі, аналізуються його спогади про окрему трагічну сторінку в історії Волині – розстріл в'язнів Луцької в'язниці, яка розташовувалась на території Луцького замку у споруді колишнього монастиря Бригідок – пам'ятці старовини, яка складалась з храму, келій та господарських споруд. Споруда пов'язана з жахливими подіями в Луцьку, коли відбувся розстріл в'язнів місцевої в'язниці органами НКВС 23–24 червня 1941 року.

Перші статті про розстріли у Луцькій в'язниці були опубліковані у 1942 році в українських газетах. У радянський час про це мовчали, лише за кордоном в діаспорі було надруковано декілька наукових розвідок. І лише після проголошення незалежності Україною колишні в'язні почали розповідати на сторінках часописів про трагічні події 23 червня 1941 року. Найкраще дослідження про розстріл в'язнів «Під мурами Луцької тюрми» написав Микола Куделя, який вижив під час розстрілу.

Ключові слова: Микола Куделя, Луцька в'язниця, спогади дослідження, розстріл в'язнів.

Kind-Voytiuk Nataliia. Mykola Kudelya is a cultural, educational and public figure of Volyn

The article is devoted to the present patriot, a participant of the national liberation movement for Ukraine's independence, Mykola Kudelya, who survived the shooting in Lutsk prison in 1941, wrote and published about these events the memoirs and books.

The article reveals the biography of Mykola Kudela, analyzes his memories of a tragic page in the history of Volyn – the execution of prisoners of Lutsk prison, which was located on the territory of Lutsk Castle in the former Bryhidok monastery – a monument of antiquity, consisting of a temple, cells and outbuildings. The construction is connected with the horrific events in Lutsk, when the NKVD shot dead prisoners of the local prison on June 23–24, 1941.

The first articles about the executions in Lutsk prison were published in 1942 in Ukrainian newspapers. In Soviet times, there was silence about this, only a few scientific studies were published abroad in the diaspora. And only after the proclamation of Ukraine's independence did former prisoners begin to tell in the pages of magazines about the tragic events of June 23, 1941. The best research on the execution of prisoners "Under the Walls of Lutsk Prison" was written by Mykola Kudelya, who survived the execution.

Key words: Mykola Kudelya, Lutsk Prison, research memoirs, execution of prisoners.

Микола Павлович Куделя – культурно-освітній та громадський діяч, член ОУН, політичний в'язень польської та радянської тюрем, свідок жахливих подій розстрілу в'язнів Луцької тюрми 23 червня 1941 р., лауреат Всеукраїнського благодійного культурно-наукового фонду ім. Т. Шевченка, український шевченкознавець, просвітянин.

Микола Павлович народився 10 березня 1914 р. у сім'ї селянина у селі Буяни Луцького повіту на Волині [24, с. 149]. Батько хлопчика – Павло Куделя – загинув під час I світової війни під час Брусилівського прориву у 1916 р. Микола закінчив два класи сільської початкової школи, яку у 1920 р. відкрив дядько Миколи Хома Наюк, а далі юнак навчався самотужки.

У 1927 р. стає членом товариства «Просвіта» [1, 4]. Згодом Микола став активним членом товариств «Сільський Господар», «Відродження», «Добробут» [7, с. 3–4].

У 1932 р. юнак вступає до Організації Українських Націоналістів (ОУН) [19]. У 1939 р. за культурно-національну діяльність в ОУН він був заарештований польською владою і посаджений до в'язниці [20, с. 132]. Згодом після звільнення Микола Павлович вдруге був зарештований і ув'язнений радянськими органами. 23 червня 1941 р. вижив під час розстрілу в'язнів Луцької тюрми [13; 7].

Багаточисельні страти в'язнів в українських тюрмах у перші роки радянсько-німецької війни є однією з найжахливіших сторінок історії ХХ ст. Тривалий час правда про ці злочини радянської влади замовчувалась. Останнім часом з'являється чимало наукових досліджень, які ретельно намагаються

відобразити реальні масштаби трагедії. Вагомим джерелом для вивчення цієї «білої плями» історії залишаються спогади учасників тих подій [9].

Микола Павлович згадував: «Мене заарештували за підозрою, що нібито я член ОУН. Хоч був я лише членом місцевої філії товариства «Просвіта», та з дитячих років аж до сьогоднішнього дня збирав все, що стосується життя і творчості геніального Кобзаря. Сидів я в камері № 34 на третьому поверсі».

Правнучка Миколи Куделі М. Філонюк з дитинства знала і чула про розстріли від свого прадідуся. У Волинському обласному краєзнавчому музеї, де вона працює, діє постійна експозиція Миколи Куделі, однією з важливих елементів якої є його книга «Під мурами Луцької тюрми».

У книгозбірні Миколи Куделі нараховується близько 700 видань на шевченківську тематику. Значну частину становлять книги, що відображають основні моменти життя та творчості Тараса Шевченка. В експозиції представлено твори «Тарас Шевченко: його життя й твори» проф. Д. Дорошенка (Відень, 1942 р.), «Про життя й твори Тараса Шевченка» (за редакцією Б. Лепкого, Київ ; Ляйпциг, 1918 р.), «Прочани на могилі Т. Г. Шевченка (матеріали з книги відвідувачів могили за 1917–1921 рр.)» (Державне видавництво України, 1929 р.). Збірка «Т. Г. Шевченко в епістолярії» (Київ, 1966 р.) містить неопубліковані та маловідомі листи сучасників Т. Г. Шевченка, у яких згадується про життя й творчість поета, його оточення; викладено історію окремих рукописів і видань творів.

Зацікавлення дослідників творчості Великого Кобзаря викликає доробок авторів ХХ ст., у якій висвітлено постать Т. Шевченка не лише як поета, а й непересічного художника, мислителя. Окремі книги та альбоми містять автопортрети Т. Шевченка, портрети, художні твори на побутову тематику, історичні композиції, твори живопису, офорти «Живописная Украина» [24, с. 151].

Микола Куделя був її політичним в'язнем і дивом врятувався. Упродовж багатьох років Микола Куделя пригадував і відшукував прізвища розстріляних та їхні родини. Завдяки йому на її мурах з'явилися іменні меморіальні дошки [23, с. 43–44].

«За свої політичні погляди, любов до України, до Шевченка, він був ув'язнений ще польською владою. І з приходом радянської влади він потрапив до Луцької в'язниці. 23 червня він став свідком цієї трагічної події. У нашій родині завжди говорили про цю подію, дідусь розповідав.

Мури Луцької тюрми забрали і мого прапрадіда, тобто Миколи Куделі тестя, який був неполітичним в'язнем – він мав величезне господарство, працював важко. З приходом радянської влади – вважається куркулем і потрапляє до в'язниці. Перед тим, як іти на розстріл, Микола Куделя зустрівся із Сидором Івановим, тобто зі своїм тестем. Той щиро вірив, що їх відпустять додому. Але повернутися так і не вдалося. Тестя на той час уже мав 80 років і втратив зір. Після розстрілу Микола Куделя бачив тіло свого тестя, і його теж поховали в одній із ям біля Луцької в'язниці», – розповідає М. Філонюк [17].

З березня 1941 року усі тюрми на території Західної України перебували в повному підпорядкуванні репресивних органів НКВС, які від першого ж дня нацистського нападу на СРСР розпочали винищення в'язнів. Відступаючи, репресивно-каральні органи масово розстрілювали українське населення і у повоєнний час усіяло намагалися перекласти вину за це на приписати це Вермахт або на підрозділ українських націоналістів «Нахтігаль» та «Роланд» [4, с. 300].

23 червня 1941 року начальник тюремного управління НКВС УРСР Філіппов направив команду тринадцятої дивізії військ НКВС, полковнику Зав'ялову план евакуації в'язнів, де зазначав: «На підставі розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР Василя Сергієнка із в'язниць західних областей України необхідно евакуювати в'язнів у тиллові області».

Передбачалося вивезення 23 394 осіб, для чого необхідно було понад сімсот залізничних вагонів. В. Сергієнко декілька разів звертався з телеграмами в НКВС СРСР за інструкціями щодо евакуації в'язнів, але ствердної відповіді з Москви не надійшло. Невдовзі в НКВС УРСР все ж прибула телеграма, в якій зазначалося, що «...згідно з розпорядженням Л. Берії, за списком, затвердженим прокурором, розстріляти всіх осіб, що перебували під слідством, засуджених за контрреволюційні злочини, а також осіб, що скоїли розтрата у великих розмірах».

Певною мірою це рішення мотивувалося швидким наступом німецьких військ та активізацією оунівського підпілля» [5, с. 588]. В'язні Луцької тюрми були вже розстріляні, коли 24 червня 1941 року заступник наркома внутрішніх справ УРСР, капітан держбезпеки Ратушний затвердив «План евакуації в'язнів з тюрм західних областей України». Для Луцької тюрми виділялось 75 залізничних вагонів для евакуації у Вологду та Астрахань. 15 вагонів мали доставити в Тюмень в'язнів з Володимира-Волинського, а 30 вагонів планувалося подати на Ковельську станцію для перевезення в'язнів місцевої тюрми в Нерчинськ.

Для координації цієї роботи нарком внутрішніх справ УРСР, старший майор держбезпеки Сергієнко направив у Західну Україну своїх повноважних представників. 29 червня 1941 року начальник

тюремного управління НКВД УССР, капітан держбезпеки Філіппов передає по ВЧ таку інформацію на ім'я наркома: «...На більшості станцій в наданні вагонів для евакуації ув'язнених нам відмовили в зв'язку з нестачею рухомого складу для військових перевезень та евакуації сімей.

Крім того, УНКГБ точних вказівок, як діяти з в'язнями, що числяться за ними, не дають». Бомбардування Луцька 22 червня 1941 року німецькими літаками, від якого постраждали й тюремні стіни, прискорило розправу над тими, в'язнями, які загинули від нещадних катувань та нелюдських умов утримання.

У спецповідомленні від 28 червня 1941 року за підписом капітана держбезпеки Філіппова № 85426 «Про стан в тюрмах Волинської, Рівненської, Тернопільської, Львівської і Чернівецької областей» йдеться про події у Луцьку: «22 червня ц. р. приблизно о 14.00 тюрма № 1 м. Луцька була піддана бомбардуванню з ворожих літаків. Було скинуто бомби, однією з них були повністю знищені ворота, при цьому був убитий наглядач Дідик, начальник господарської частини тюрми Бондаренко і його дружина. Поранено два наглядачі – тт. Рожко і Маркіз» [2, с. 153–154].

Після закінчення бомбардування в'язні, приблизно 2000 осіб, зчинили бунт, під час якого вони зламали двері камер, склади тюрми, де знаходилися сокири, леза та інші різкі предмети. Озброївшись цими предметами, в'язні зруйнували у дворі для прогулянок вишку, частина з них намагалася втекти через ворота. Підрозділ конвойної частини в'язнів зупинив їх і попередив, що у разі спроби втечі вони будуть розстріляні. Незважаючи на попередження, окремі ув'язнені намагалися втекти і тут же були розстріляні.

До 9.00 23 червня в'язні перебували на подвір'ї для прогулянок і потім заведені назад в корпус тюрми. До бунту вироки на 73 в'язнів, засуджених до розстрілу, були виконані. В 12.00 23 червня згідно з вказівкою начальника тов. Стана в'язні були виведені назад на подвір'я для прогулянок і було відібрано 14 чоловік, які засуджені згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 року, 30 чоловік, засуджених за побутовими статтями КК. [2, с. 153–155].

Про подію розстрілу у Луцькій в'язниці згадує Микола Куделя [9]: «...Завели мене до камери 34 на третьому поверсі, де було 238 в'язнів, засуджених на різні терміни. Як у слідчій, так і в камерах засуджених на різні терміни, було напхано людей стільки, що, як кажуть, ніде було голці впасти. Через брак повітря люди задихались, падали, їх відливали водою. 22 червня 1941 року на світанку поблизу тюрми падає перша німецька бомба, потрясає мурами. Всі в'язні схоплюються на ноги. Не було сумнівів, що почалася війна. Бомбардування не припинялись [21, с. 38].

Коли вийшли всі з камер, тюрма стала порожньою, енкаведисти закрили двері, перейшли на східне подвір'я і знову стали кричати: «Кто із вас не понял і ошибочно сюда зашьол, обвиняемый по политической статье 54? Так выходите, а то будем проверять и кто окажется по этой статье, тому будет плохо». Чую голоси «Гражданин начальник, я не понял». І я... бачу: вийшло близько 20 чоловік, коридором тюрми їх переведено на західне подвір'я. І раптом там затрікотіли кулемети, почулися вибухи гранат і страшний людський крик.

Від розриву гранат вище тюрми злетіли шматки людського тіла, одягу... На нашому східному подвір'ї зчинилася пекельна паніка, розпачливі голосіння: «Боже, Боже наш, розстрілюють, розривають гранатами. Варвари! Звірі!». Хтось кричить: «Люди рятуйтеся!».

У ті хвилини група в'язнів кинулась до брами, яку можна було силою вивалити. Не добігли до неї, як застрочив по них кулемет. Там вони всі і загинули. Бачу, спритні хлопці ставлять до муру дошки, що тут валялися із розбомбленої кошари для прогулянок, і по тих дошках піднімаються на мур, перескакують. Але не багатьом вдалося втекти... Навіть тим, кому вдалося уникнути куль і переплисти через Стир. Їх ловили енкаведисти і розстрілювали на берегах річки» [9].

Невдовзі після трагедії було створено комісію щодо впорядкування могил. До складу комісії увійшли громадський діяч «Просвіти» С. Говдій, Л. Ліхтанський. Так ось ця комісія в липні 1941 року за допомогою громадськості, національно-патріотичної інтелігенції Волині, рідних помордованих, а також тих, хто залишився живим після розстрілу, насипали могили, поставили дубові хрести-фігури, закопали стовпчики, на яких прибили таблички з написами [2, с. 158].

Після війни Микола Куделя відбув заслання на Колими. У 1956 році з підірваним здоров'ям Микола Куделя повернувся на Волинь, влаштувався на роботу шахтарем у Львівсько-Волинському вугільному басейні, згодом працював у рідному селі [14]. 30 червня 1993 року волинською прокуратурою він був реабілітований [16].

Микола Куделя – відомий в Україні збирач Шевченкіани, організатор музею-світлиці Кобзаря у рідному селі [6, с. 213; 22, с. 14]. Автор автобіографічних книг «Кобзар у моєму житті» (1998 р.), «Під мурами Луцької тюрми» (2001р.), «Пекло Колими» (2002 р.) та ін. [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13]. Після смерті Шевченкіану Миколи Куделі було передано до Волинського обласного краєзнавчого музею [3].

За велику подвижницьку працю у справі збереження духовних цінностей 14 липня 1994 року Волинським обласним відділенням Українського фонду культури М. П. Куделі присвоєно звання лауреата премії «Одержимість» [18].

22 травня 1997 року у Каневі, на Чернечій горі, йому було урочисто вручено Диплом Лауреата премії Всеукраїнського благодійного культурно-наукового фонду імені Тараса Шевченка [15].

У 1995 році була заснована обласна премія імені Миколи Куделі, яка присуджується за просвітницьку, пошукову, краєзнавчу роботу, популяризацію досягнень національної культури шляхом створення книжкових, музейних збірань, колекцій, організації заходів із вшанування життя і творчості видатних діячів культури. Вона вручається до дня народження Тараса Шевченка [25, с. 3].

У 2001 році Микола Павлович був нагороджений Орденом Святослава Хороброго та дипломом за героїчний чин у національно-визвольному русі, значну культурно-освітню і громадсько-патріотичну діяльність, за особистий внесок у справу духовного відродження України.

До останнього кроку, до останнього подиху Микола Куделя своїми книгами-спогадами, статтями, виступами в засобах масової інформації, у навчальних закладах перед молоддю на прикладі власного життя допомагав зрозуміти нашу складну історію. 29 червня 2004 р. легендарний волинянин відійшов у Вічність [24, с. 151].

Після смерті Миколи Павловича його Шевченкіана передана Волинському краєзнавчому музею. Найціннішим її скарбом є колекція, яка нараховує більше ста «Кобзарів» Тараса Шевченка, виданих в різні роки в різних куточках світу. Є у цій колекції і прижиттєве видання «Кобзаря», датоване 1860 роком, зроблене за кошт П. Семеренка в Санкт-Петербурзі. Про цю колекцію можна говорити довго, але краще прийти у Волинський краєзнавчий музей і побачити все на власні очі. Крім колекції «Кобзарів» є тут і окремі твори Тараса Шевченка, видані у різні роки, а також поштові марки, конверти, листівки, медальйони, календарі, книги, пов'язані з шевченківською тематикою. Є 900 листів з різних куточків світу Шевченкіана Миколи Куделі безцінна. Опікується усім цим скарбом науковий працівник Волинського краєзнавчого музею, правнучка Миколи Павловича Марія Філонюк.

Отже, Микола Павлович Куделя – відомий волинянин, дослідник творчості Тараса Шевченка, учасник національно-визвольного руху за незалежність України, політв'язень, культурно-освітній та громадський діяч.

Література:

1. Архів Торчинського народного історичного музею імені Г. О. Гуртового. рукопис Г. О. Гуртового «Микола Павлович Куделя». 4 арк.
2. Бальбуза Г. М. Трагедія в'язнів Луцької в'язниці у червні 1941 року / Г. М. Бальбуза. Вісник національного університету «Львівська політехніка». 2008. № 612. С. 152–158. С. 158.
3. Бойко Р. Жива легенда Волині. Наше місто. 2003. 29 травня.
4. Величко А.Г. Волинь на початку Другої світової війни. «Роде наш красний...». Волинь у долях краян і людських документах. Луцьк, 1996. Т. 2. С. 300.
5. Киричук Ю. А. Радянський терор 1939–1941 рр. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Істор. нариси / Л. В. Архирейський, О. Г. Бажан та ін.; відповід. ред. В.А. Смолій. К.: Наук. думка, 2002. С. 588.
6. Кравчук П. А. Книга рекордів Волині. Луцьк: Волинська обласна друкарня; Любешів: Ерудит, 2005. 304 с. С. 213.
7. Куделя М. Кобзар у моєму житті: Автобіографічний нарис. Луцьк: ІНЦІАЛ, 1998. 144 с.
8. Куделя М. Міф про «шевченківську хату»: багато облуди залишили «соціалістичні» фальсифікатори на постаті Кобзаря. Волинь. 10 березня. 1998. С. 7.
9. Куделя М. П.. Під мурами луцької тюрми: спогади колишнього в'язня. Луцьк: Надстир'я, 2001. 128 с.
10. Куделя М. Пекло Колими: спогади про пережите. Луцьк, 2002. 117 с.
11. Куделя М. По історичних та шевченківських місцях України. Спогади. Луцьк, 2004. 60 с.
12. Куделя М. Читаймо «Кобзаря»! *Самостійна Україна*. 2004. Ч. 1/491. С. 26.
13. Куделя М. П. Пекло біля замку Любарта. Злочин / упор. П. Кардаш. Мельбурн; Київ, 2003.
14. Лагановський Л. Людина, якої боялися режими. *Урядовий кур'єр*. 2002. 15 травня.
15. Лауреат Шевченківського фонду Микола Куделя. *Волинь*. 1997. 31 травня.
16. Микола Куделя – реабілітований. *Голос України*. 1993. 9 липня
17. Одарченко В. Мертві заговорили. У Луцьку віднайдені останки розстріляних в'язнів радянського режиму [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://https://www.radiosvoboda.org/a/28660674.html>
18. Онуфрійчук М. Премії для одержимих. *Молода Волинь*. 1994. лип.-верес.
19. Ошуркевич О. Одержимість Миколи Куделі. *Урядовий кур'єр*. 2002. 15 травня.
20. Радчук Л. О. Шевченкознавчі експедиції-подорожі Миколи Куделі (1974–1992). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2016. № 13. С. 132–138. С. 132.
21. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область / Головна редакція: (голова – П. Т. Тронько, заступники голови – О. П. Реєнт, С. А. Кокін та ін.); редакція тому (голова – О. І. Курилюк, відповідальний секретар – М. М. Кучерепа та ін.). Кн. 1. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. 976 с. С. 38.
22. Сингаївська М. Історія України XX ст. – через долю людини. Українське слово. 1998. 2 червня. С. 14.

23. Філонюк М. 10 березня 100 років від дня народження М. П. Куделі (1914–2004) – культурно-освітнього і громадського діяча, збирача Шевченкіани. Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2014 рік / ред.-упоряд. Є. І. Ковальчук, А. А. Понагайба. Луцьк, 2013. С. 43–44.
24. Філонюк М. Меморіальна експозиція «Шевченківська світлиця Миколи Куделі» у Волинському краєзнавчому музеї. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. Вип. 3. С. 148–153.
25. Штинько В. Я любив вас усіх, а найбільше любив Україну... *Волинь*. 2004. 3 липня. С. 3.

УДК 94(477.82-37)"1945/1950":314.15.045

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.04>

ДЕПОРТАЦІЙНІ АКЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ЩОДО МЕШКАНЦІВ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ В 1945–1950-Х РР.

Пінчук Людмила

аспірантка

Волинського національного університету

імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-3091-3401

Стаття присвячена розкриттю депортаційної політики радянської влади щодо родичів учасників ОУН і УПА. За приклад взято виселення мешканців Камінь-Каширського району у повоєнний час. В статті автор намагається з'ясувати цілі та завдання, які ставило радянське керівництво виселяючи членів родин повстанців.

Однією з важливих проблем, яка порушується автором, є опір виселених радянській силовій системі. Зокрема, це яскраво демонструють втечі примусово виселених членів родини учасників ОУН і УПА з місць заслання, а також підтримування зв'язків з підпіллям будучи репресованими.

Через скалічені долі мешканців району, яких було примусово виселено, автор намагається показати суть жорстокості радянської системи та її намагання знищити українське підпілля. Виселяючи родини повстанців з рідної землі, радянська влада намагалась схилити їх до виходу з повинною.

Особливе місце в публікації займає боротьба за повернення примусово депортованих на рідну землю. За це право тривалий час боролись як самі депортовані, так і вивуватці їх виселення.

Ключові слова: примусове виселення, заслання, українське підпілля, члени родини учасника ОУН і УПА, Камінь-Каширський район.

Pinchuk Ludmyla. Forced deportations in the destiny of the residents of Kamin- Kashyrskiy region in 1945–1950

The article is devoted to revealing the truth of the deportation policy of the Soviet government towards the relatives of the OUN and UPA members. The eviction of residents of Kamin-Kashyrskiy district in the postwar period is taken as an example. In the article, the author tries to find out the goals and objectives set by the Soviet leadership by evicting members of the rebel families.

One of the important issues raised by the author is the resistance of the evicted to the Soviet power system. In particular, this is clearly demonstrated by the flight of forcibly deported family members of OUN and UPA members from exile, as well as maintaining ties with the underground while being repressed

Due to the crippled fate of the residents of the district who were forcibly evicted, the author tries to show the essence of the brutality of the Soviet system and its attempts to destroy the Ukrainian underground. By evicting the rebel families from their homeland, the Soviet authorities tried to persuade them to go out of their way.

A special place in the publication is occupied by the struggle for the right to return forcibly deported to the Homeland. For a long time, both the deportees themselves and the perpetrators of their evictions fought for this right.

Key words: forced eviction, exile, Ukrainian underground, family members of OUN and UPA members, Kamin-Kashyrskiy district.

В умовах повномасштабної війни Російської Федерації проти України, яка розпочалась 24 лютого 2022 р. важливо провести паралельні процеси з минулим. Нині, Росія, взявши на себе роль правонаступниці Радянського союзу, як і понад 70 років тому, здійснює примусову депортацію громадян України з метою виправдання своїх злочинів. В сьогоденні, як і в минулому столітті, чиниться спроба знищення українства та права на існування державної суверенності.

Основна частина. Після визволення Волинської області від німецьких окупаційних військ, радянська каральна система розпочала потужну воєнно-політичну кампанію проти українського національно-визвольного руху. В 1945 р. радянська влада влаштувала гонитву не лише за учасниками підпілля, але й за членами їх родин. Таким чином, родини повстанців піддавались виселенню та заслання у віддалені райони Радянського Союзу. Населення Камінь-Каширського району потерпало від такої політики радянської влади ще з 1944 р.

10 січня 1945 р. була прийнята «Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про посилення боротьби з українськими націоналістами в західних областях УРСР. В постанові зазначалося про необхідність посилення репресій та виселення родин бандитів та їх посібників [28, с. 199].

Тому вже в січні 1945 р. з території Камінь-Каширського району було виселено 8 сімей [13, арк. 49]. В лютому 1945 р. з с. Нуйно до виселення обліковано 4 сім'ї (21 чол.), з с. Верхи 12 сімей (31 чол.), з с. Ольбле-Руське ще 6 сімей (21 чол.) [30, с. 74, 110]. 11 березня 1945 року в селі Ольбле Руське для виселення вилучено 5 сімей учасників ОУН і УПА [6, арк. 157].

Масових виселень також зазнали й інші села району: Воєгоще, Полиці, Яномисль, Кримно, Гута-Боровенська. В радянських повідомленнях цього періоду зазначалось, що після виселення, з боку націоналістів, почастишали погрози тим, кого викликали в НКВС [5, с. 184]. Ймовірно, повстанці таким чином намагались боротись з донощиками, які могли надавати інформацію про учасників підпілля та їх родини. Зокрема, в с. Карпилівка були вивішені листівки наступного змісту: «Донощикам і сексотам пощади не буде!» [2, с. 31 зв.].

10 квітня 1945 р. на 5 років заслання в Архангельську область виселено Коник Петра, батька сотенного УПА з с. Раків Ліс Івана Петровича «Сокола» [19, арк. 2, 9]. Однак вже 10 (19) січня 1946 р. він помер не дочекавшись офіційних документів про заслання [19, арк. 9, 12].

Питання боротьби з українськими підпільниками продовжувало залишатися одним з найгостріших та найважливіших для радянських керівних органів. Вище радянське керівництво вимагало ще більшої боротьби з націоналістами та їх ліквідацію. Тому цьому питанню було присвячено ряд постанов, звітів та інструкцій керівних органів влади [28, с. 214–218, 225–233]. З огляду на вище поставлені завдання депортація не припинялась.

Через виселення сімей учасників підпілля радянська влада намагалась маніпулювати емоційними почуттями повстанців. Перед ними поставало питання – продовжувати боротьбу, чи здатися органам радянської влади і спробувати вберегти родину від багаторічних незручностей у вигнанні.

Одним з прикладів такої ситуації є родина повстанця з с. Підріччя Цемах Федора Мойсейовича. В червні 1945 р. його дружину та неповнолітнього сина було виселено в Іркутську область. Виселення вдалось уникнути лише дочці. Перебуваючи у важкому морально-психологічному становищі, повстанець наважився здатись в органи радянської влади через чотири місяці після виселення родини [26, арк. 14, 22]. Звичайно, він піддався на заклики радянської влади, в яких обіцялась амністія. Люди вдавались на такі маніпуляції, аби врятувати свою родину. Цемах Ф. М. не одноразово клопотав про повернення своєї родини з заслання обґрунтовуючи це тим, що здався в органи радянської влади. Однак, таке рішення там не схвалили, аргументували це тим, що вийшовши з повинною не допомагав у ліквідації своїх товаришів з підпілля [27, арк. 14].

Врешті Постановою ОН МДБ СРСР від 5 березня 1952 р. (19 серпня 1952 р.) його дружину було звільнено з поселення. Втім, фактичне звільнення відбулось лише в серпні 1958 р. За цей час син Іван помер на спецпоселенні [26, арк. 30, 37, 68].

За першу половину 1945 р. в районі виселено 91 сім'ю членів ОУН та вояків УПА [13, арк. 3]. Загалом, за період з 1-го січня по 15 червня 1945 р. з району виселено 138 сімей [13, арк. 40].

За період липня 1945 р. з Камінь-Каширського району було вислано в Сибір щонайменше 89 сімей. В цій хвилі виселення найбільше постраждали такі села району: Підріччя, Воєгоще, Яномисль, Нуйно, Гриви [10, арк. 122]. А деякі села району під виселення потравляли повторно. Так в серпні того ж року, ротою автоматників в кількості 50 чоловік старшого лейтенанта Рагтригіна з села Підріччя підготовлено для виселення 3 сім'ї підпільників в кількості 11 осіб [7, арк. 198].

Нерідко процес виселення «неугодних» радянській владі посилювався напередодні важливих урядових кампаній. Однією з таких було наближення перших післявоєнних виборі до Верховної Ради СРСР, які радянське керівництво планувало провести в лютому 1946 р. А ще через рік планувались вибори народних депутатів Верховної ради УРСР. Тому репресивні заходи цього періоду застосовувались задля забезпечення успішної виборчої кампанії. З цією метою був реалізований наказ народного комісара внутрішніх справ УРСР Т. Строчака. В документі йшлося про негайне та остаточне очищення всіх районів західних областей України від націоналістів. Крім того, передбачався арешт та виселення сімей тих повстанців, які не з'явилися з повинною, або перебували на нелегальному становищі [15, с. 188]. В жовтні 1946 року (зимою 1945 року) на 5 років заслання було вивезено родину активних вояків УПА командира боївки «Лісового» (Макарчук Григорій Микитович) та його брата Якова «Ястриба» він же «Січовий». Серед виселених: батько Микита Павлович, мати Ганна Петрівна, сестра Євдокія. Всі троє в різний час робили спробу втечі із заслання. На деякий час родині вдалось повернутись додому. Однак 1947 р. (1948 р.) всі члени родини були повторно виселені та отримали терміни ув'язнення за втечу. Звільнені з місць заслання лише в 1960 році [3, арк. 47, 65], [31, арк. 124].

З метою послаблення українського визвольного руху 21 жовтня 1947 р. на території Західної України радянська влада провела масову депортацію з виселення членів сімей українського повстанського руху,

та тих, хто їм допомагав. Ця операція отримала назву «Захід» – стала однією з наймасовіших і коротко-термінових акцій проти українського повстанського руху.

В рамках операції «Захід» з Камінь-Каширського району виселено 150 сімей [29, с. 609, 610]. Серед виселених: дві родини з с. Карпилівка. Зокрема, родину повстанця «Чабана» Гоцик Івана Максимовича в складі 4 осіб: дружину, двох дітей та матір. Всю родину заслали на 10 років у Кемеровську область. Згодом засланню замінили виселенням на спецпоселення [16, арк. 18, 20, 22, 24].

В 1957 р. син повстанця Антон звертався до Генерального прокурора СРСР з проханням звільнити його зі спецпоселення мотивуючи тим, що під час виселення він був неповнолітнім. Втім, йому відмовили [16, арк. 39]. Ще до виселення Антон піддавався жорстоким допитам зі сторони радянської влади. Під час однієї з облав його вистежили радянські слідчі, коли він ніс до лісу їжу своєму пораненому батьку. Його підстрелили, а згодом дванадцятирічного хлопця катували та змушували стояти на розпеченому вугіллі. Однак попри сильні тортури, син батька не видав. А при облаві крикнув: «тату тікай» [14]. А от дочці Катерині Іванівній, проживати у Волинській області, радянська влада дозволила лише в 1963 р. [16, арк. 50].

Крім того, з району було виселено дружину та сина повстанця «Мороза» Меленчук (Мілінчука) Максима Андрійовича [23, арк. 16, 21, 28]. В лютому 1948 р. вони намагались втекти з поселення, однак невдало [22, арк. 40]. Згодом, вже коли повернулася на Батьківщину, дружина повстанця «Мороза» Анна Тихонівна розповідала родичам про знущання, які довелося перетерпіти за те що «бандерівці» та через спробу втечі. А от з її хати радянська влада зробила клуб, який розташували в центрі села, а клуню передали в загальне користування селянам (клуню перевезли на Бригаду). У заслання жінка багато років працювала на лісозаготівлі та шахтах [14].

До виселення чи заслання під час операції «Захід» потрапили сім'ї не лише тих учасників підпілля які були ліквідовані, але й тих, хто був засуджений. Так була виселена дружина та двоє неповнолітніх дітей учасника підпілля Коник Єфима Тимофійовича з села Раків Ліс [20, арк. 44]. Сам він був заарештований разом зі ще кількома повстанцями 2 січня 1946 р. [18, арк. 9], а в травні (червні) того ж року засуджений до 15 років каторжних робіт з поразкою в правах на 5 років [18, арк. 8–10].

Попри конспіративність з якою була проведена операція «Захід» певній частині сімей повстанців, які опинились в списках на виселення все ж вдалось уникнути заслання. Щоправда часто уникнення від виселення перейшовши на нелегальне становище лише відтермінувалось. Так трапилось з дружиною повстанця з села Гута-Камінська [25, арк. 7–9].

Загалом з території Волинської області під час операції «Захід» виселено 2716 сімей [29, арк. 609, 610].

Сам процес виселення був не менш великим покаранням ніж його відбування. В пересильні пункти звозили всіх хто підлягав виселенню. Там вони перебували доти, доки не назбирувалось достатньо щоб сформувати ешелон.

Про те, як відбувалось переміщення на збірні пункти маємо спогад мешканки с. Качин Кузьмич Олександрі: «...вранці мене викликали в сільську раду з багатьма іншими громадянами, не звинувачуючи й не пояснюючи в чому справа. Мене разом з іншими відвезли в місто Ковель і посадили в табір. Там нам зачитали хто в чому звинувачується, особисто мене звинувачували в тому, що мій молодший брат, займався якимись не належними справами для громадянина Радянського Союзу» [24, арк. 49].

Відомо що, деякий час пересильний пункт діяв в м. Камінь-Каширський на так званій «Гірці». Про його відвідини маємо спогад районного прокурора який писав: «в'язнів виводять на повітря лише раз на день, всі вони завошивлені, багато хворих на тиф». Через близьке розташування пересильного пункту до дитячого садка (10 метрів), його було перенесено в інше місце [10, с. 122, 123].

Разом з тим, попри тяжкі умови як для населення, так і для повстанців, останні намагались тримати зв'язок з виселеними родичами та допомагали матеріально. Повстанець («Дуб» – авт.) Войчик Григорій з с. Довга Нива через родичів двічі на місяць надсилав батькам гроші. Інший син Степан листуючись з батьками зашифрував повідомлення про сина – підпільника: «Дуб ще цілий» це означало, що син Григорій живий та знаходиться в ОУН [11, арк. 5].

В подальші роки при виселенні особливий акцент робився на вивезенні сімей керівного складу ОУН та УПА. До прикладу в січні 1948 р. в Кемеровську область було вивезено батька, сестру та сина чотирьох УПА Камінь-Каширського району «Антоня» Антонюк Адама Антонович [1, арк. 100].

Через нестерпні умови життя виселенці тікали намагаючись повернутись додому. Однак, їх втечі були недалекі позаяк вони перебували під постійним оперативним наглядом. Зазвичай їх оперативно затримували та окрім повернення на попереднє місце заслання давали реальні терміни ув'язнення. Інтервал втеч був на стільки коротким, що адміністрація за лічені години, іноді дні прораховувала всі можливі маршрути втікачів.

Так 27 січня 1948 р. три мешканки Камінь-Каширського району здійснили втечу з Подунського району Кемеровської області (Росія) з метою повернення додому [17, арк. 47]. На втечу місцева адміністрація зреагувала миттєво поширивши докладне орієнтування. Орієнтиром на втікачок було їх українське походження. До прикладу, Душко Марія Антонівна (...) «Високого зросту, на правій щоці бородавка. Одягнута у відкритий кожушок, жовтого кольору, української форми, в черевики, самоткану шерстяну українську спідницю, кольором смугасто-чорну, хустина біла... Охремчук Марія Потапівна (...) одягнута в короткий український кожушок жовтого кольору, зверху одягає чорну фуфайку, в черевиках, біла ситцева спідниця, одягнута поверх самотканої української шерстяної спідниці в смужку, біла хустка з полотна. Бутиль Глікерія Томівна (...) одягнута в кожушок український жовтого кольору, в чорних старих підшитих валянках, українська самоткана спідниця в смужку» [17, арк. 48].

В спецповідомленні про їх розшук зазначалось: «вони розмовляють на українській і польській мові, російською володіють погано...» [17, арк. 48].

У висланні виселенців використовували як дешеву робочу силу в лісовій, гірничовидобувній та інших видах промисловості. Найбільше скрутно було тим хто не міг працювати. Під виселення часто потрапляли батьки повстанців які були у поважному віці тому, не могли бути корисні радянській владі на виробництві чи лісовій промисловості. Однак радянське керівництво все ж вбачало в них загрозу для свого режиму. В одному з орієнтувань на розшук зазначалось: «втікачки українки, не придатні до роботи у вугільній промисловості через вік та погане здоров'я, не працювали в колгоспах...» [17, арк. 47]. Про поспіх з яким доводилось збиратись виселенцям також говорить відсутність елементарних теплих речей та взуття [17, арк. 47].

Зрештою, хто повертався з місць заслання не ставали активними «радянськими людьми», а навпаки, йшли в підпілля і всіляко підживляли міцність радянської влади в районі. Серед них Тимошик Марія Іванівна яка після втечі з місць заслання до 1948 р. допомагала своїм братам які перебували в підпіллі. За це вона поплатилась десятима роками волі [11, арк. 130, 274].

Ще один методом боротьби з націоналістичним підпіллям через виселення членів їх родин була розплата за так звані «банд прояви». До прикладу, коли в районі ставався якийсь кримінальний епізод то в знак помсти за нього виселяли кілька сімей повстанців.

Так у відповідь на вбивство голови (Бродовського Степана Сидоровича) та секретаря (Решетовського Андрія Сидоровича) Грудківської сільської ради (тіла яких було знайдено у квітні 1949 року) у вересні 1949 р. з цього села виселено 12 сімей учасників ОУН [8, арк. 110].

В березні 1950 р. Камінь-Каширським РВ МДБ було виселено 5 сімей (24 чол.) за вбивство в грудні 1949 р. бригадира колгоспу імені Леніна – Кінельчук Якова Івановича [9, арк. 182]. Наступного дня за схожих обставин було виселено ще 5 сімей (21 чол.) в селі Карасин [9, арк. 182].

В наступному році ще кілька сімей було виселено через причетність до УПА. Серед виселених Коваль В. С. мати засудженого до вищої міри покарання Коваль Л. П. В графі стаття покарання записано «мати бандита ОУН». Їх син був засуджений за ніби то вбивство колишнього керівника партизанського руху в Камінь-Каширському районі Коніщука Миколи Парамоновича. Після розпуску партизанського закону останній працював у керівних структурах району. На документах інших виселених сімей був штамп «міри до репресування членів сімей» (ОУН – авт. Л. В.) [4, с. 499–501].

З метою обірвати усі зв'язки націоналістичного руху з родинами, що вело за собою, передусім, позбавлення їх харчових продуктів, радянська влада під виглядом фіктивних гасел виселяла цілі села. Виселення відбувалось передовсім в селах, які були найбільш націоналістичними. Така участь випала на долю мешканців с. Грива яке внаслідок радянської політики зникло з карти району. Низка фактів про виселення цього села описана журналістом та краєзнавцем А. Бондарчуком у книзі «Обірване коріння нації» [4, с. 536–544].

Чим довше радянська каральна машина боролась з українським національно-визвольним рухом тим більше людей потрапляло під її терор. Тому досить часто під виселення потрапляли члени родини, які не мали ніякого стосунку до політичних вподобань своїх родичів. Яскравим прикладом є доля мешканки с. Качин Кузьмич Олександрри. В 1950 (1949) р. вона була виселена в селище Кор Хабаровського краю через діяльність свого брата Ратнюк Ігната. З братом жінка навіть не жила, позаяк, була одружена і мала свою сім'ю. В своїх заявах жінка взагалі ставила під сумнів причетність її брата до підпілля. В одні із заяв адресованій УМДБ у Волинській області вона зазначала, що ворогувала з братом через його діяльність [21, арк. 17; 24, арк. 22]. Попри численні звернення про перегляд її справи, отримувала відмову (Там само, Ратнюк І. Г. : 32). Звільнена лише в лютому 1960 р. без права проживання на території Волинської області [21, арк. 19, 20].

Досить рідко траплялись випадки коли все ж вдавалось довести необґрунтованість чи незаконність виселення. Одне з таких рішень було прийняте на користь виселеної Должко-Душко Марії

з с. Яловацьк. В 1947 р. підставою для виселення жінки було те, що її зять Соловей Мирон Якович був членом ОУН. Однак чоловік Марії в 1941 р. був мобілізований в армію. Тому вона, як дружина червоноармійця, не мала б виселятись. В 1956 р. жінці все ж вдалось довести не обгунтованість свого виселення та відсудити конфісковане майно. В ухвалі суду зазначалось, що за дії свого зятя, вона не могла бути виселена [17, арк. 91–92]. Однак ця історія швидше виняток ніж закономірність.

Радянська влада так сильно відчувала небезпеку від родин вже вбитих повстанців, що деякі з них роками боролись за право повернення на свою Батьківщину. Не винятком стала і родина Мілінчуків. Навіть після дозволу проживати на території Волинської області їм не дозволяли прописатись на території Камінь-Каширського району. Лише в 1972 р. родині дозволили це зробити [23, арк. 26].

Висновки. Враховуючи вище викладене, можна зробити висновок, що політика радянської влади щодо виселення членів родин учасників українського національно-визвольного руху у повоєнний час мала стійкий репресивний характер. Через виселення родичів радянське керівництво намагалось позбавити українське підпілля засобів існування, зламати спротив заходам радянзації. Позбавляючись «ненадійного елементу» в особі членів родин учасників ОУН і УПА радянська влада також прагнула закріпити свої позиції на територіях, які були найбільш націоналістичними.

Боротьба з родинами учасників підпілля продовжувалась і після їх повернення. Звільненим з місць заслання чи ув'язнення родичам повстанців заборонялось повертатись на Батьківщину. Про це свідчать численні історії жителів району яким доводилось не один десяток років боротись за право проживання на території району. Значна частина їх так і не стала «радянськими людьми» продовжуючи чинити опір радянській тоталітарній системі.

Література

1. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955 рр.). Торонто ; Львів : Літопис УПА, 2014. Т. 13. 1072 с.
2. Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області (далі – Архів УСБУ у Волинській обл.), спр. 6100, арк. 31 зв.
3. Архів УСБУ у Волинській обл., ф. п., спр. 6674, арк. 47, 65;
4. Бондарчук А. І. Обірване коріння нації. Волинська хрестоматія. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2011. 896 с.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 2, спр. 227, арк. 184.
6. ГДА СБУ, ф. 2, спр. 279, арк. 157.
7. ГДА СБУ, ф. 2, спр. 280, арк. 198.
8. ГДА СБУ, ф. 2., спр. 1235, арк. 110.
9. ГДА СБУ, ф. 2., спр. 1517, арк. 182.
10. Денисюк В. Літопис Камінь-Каширщини : історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Надстир'я, 2001. 524 с.
11. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 4666., оп. 2. спр. 3305, арк. 5, 130, 274.
12. Держархів Волинської обл., ф. п. 13, оп. 1, спр. 27, арк. 11.
13. Держархів Волинської обл., ф. п. 13, оп. 1, спр. 54, арк. 3, 40, 49.
14. Інтерв'ю з Балецькою Ганною Максимівною, 1943 р. н., записане у с. Карпилівка Камінь-Каширського р-ну січень 2022 р. *Архів автора.*
15. Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.) : монографія. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 260 с.
16. Особова справа Гоцик І. М. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1п., спр 3612, арк. 18, 20, 22, 24, 39, 50.
17. Особова справа Должко-Душко М. А. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1п., спр. 6, т. 2, арк. 47–48, 91–92.
18. Особова справа Коник Є. Т. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1 п., спр 235, арк. 8, 9, 10.
19. Особова справа Коник І. П. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1, спр. 5742, арк. 2, 9.
20. Особова справа Коник О. Ф. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1п, спр 235 арк. 44.
21. Особова справа Кузьмич О. Г. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1п., спр. 1112, арк. 17, 19–20.
22. Особова справа Меленчук А. Т. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1, спр 3623, арк. 40.
23. Особова справа Меленчук М. А. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1п., спр 3623, арк. 16, 21, 26, 28.
24. Особова справа Ратнюк І. Г. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп., 1 п., спр. 1112, арк. 22, 32, 49.
25. Особова справа Соловей М. Я. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1п., спр. 6. арк. 7–9.
26. Особова справа Цемах А. І. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1, спр 6259, арк. 14, 22, 37, 68, 30.
27. Особова справа Цемах Ф. М. Архів УМВС у Волинській обл., ф. 5, оп. 1, спр 6259, арк. 9, 12, 14.
28. Сергійчук В. Дясять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Київ : Дніпро, 1998. 941 с.
29. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь 1939–1955. Київ : Українська видавнича спілка, 2005. Т. 2. 840 с.
30. Ус С. Хроніка Волинського Полісся. Події 1944–1954 років. Луцьк : Надстир'я, 2019. Т. 1. 204 с.
31. Хитрик М., Хитрик В., Хитрик Д. Повернуті із забуття: Довідник репресованих жителів Камінь-Каширського району 1939–1956 роки. Луцьк : Надстир'я, 2019. 370 с.

УДК 930.85(477.82) «192/193»+78/.784(477.82) (03)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.05>

МУЗИЧНО-ПІСЕННА ТВОРЧИСТЬ ВОЛИНЯН У 20–30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ ТА САМОБУТНІЙ СКЛАДНИК ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОГО ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

Понедельник Лариса,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-6677-8788

На початку ХХІ ст. набувають нової гостроти й актуальності наукові дискурси як з політичних, економічних, так і з культурних проблем розвитку волинського регіону у часи, коли Волинь разом з іншими західноукраїнськими землями в результаті укладання 18 березня 1921 р. у Ризі мирного договору, були включені до складу Польської держави. Це повною мірою стосується музично-пісенної творчості волинян, позаяк в українській історіографії цій проблематиці традиційно приділяється значно менше уваги, аніж дослідженням партійно-політичних та соціально-економічних процесів. Міжвоєнна Волинь становила поліетнічний регіон, де відбувалися активні етнокультурні контакти між представниками різних спільнот та етнічних груп – українцями, поляками, чехами, німцями, євреями, росіянами тощо. За складних суспільно-політичних умов вони розвивали своє мистецьке життя, що стало невід'ємним, самобутнім складником загальноукраїнського та європейського культурного простору. Вивчення цього феномену актуалізується і посилюється на сучасному етапі як у зв'язку з процесами глобалізації й інтеграції України у світовий культурний простір, посилення культурних зв'язків між народами, так і задля увиразнення, поглиблення уявлень про культурний розвій України в загальній історичній ретроспективі та в регіональному вимірі зокрема. У статті акцентується увага на поверненні і переосмисленні забутих, маловідомих, сфальсифікованих сторінок історії культури й імен культурних діячів, що є важливою передумовою для відновлення історичної пам'яті та формування національної самосвідомості як чинників розвитку громадянського виховання, формування політичної культури народу, розбудови громадянського суспільства й усієї національної державності України.

Ключові слова: міжвоєнний період, музично-пісенна творчість, «Просвіта», національні меншини, аматорські та професійні колективи.

Poniedielnyk Larysa. Music and song creativity of Volyn inhabitants in the 20–30s of the XXth century as an integral and original component of the all-Ukrainian and European cultural space

At the beginning of the XXI century scientific discourses on political, economic and cultural problems of development of the Volyn region at a time when Volyn together with other western Ukrainian lands as a result of the conclusion of the peace treaty on March 18, 1921 in Riga, were included in the Polish state. This fully applies to the musical and song creativity of the people of Volyn, as in Ukrainian historiography this issue is traditionally given much less attention than the study of party-political and socio-economic processes. Interwar Volynia was a polyethnic region, where active ethnocultural contacts took place between representatives of various communities and ethnic groups – Ukrainians, Poles, Czechs, Germans, Jews, Russians and others. Under difficult socio-political conditions, they developed their artistic life, which became an integral, distinctive component of the all-Ukrainian and European cultural space. The study of this phenomenon is actualized and intensified at the present stage both in connection with the processes of globalization and integration of Ukraine into the world cultural space, strengthening cultural ties between peoples, and for the sake of expression, deepening ideas about the cultural development of Ukraine in general historical retrospect and in the regional dimension in particular. The article focuses on the return and rethinking of forgotten, little-known, falsified pages of cultural history and names of cultural figures, which is an important prerequisite for restoring historical memory and forming national identity as factors in the development of civic education, political culture, civil society and of the entire national statehood of Ukraine.

Key words: interwar period, music and song creativity, "Education", national minorities, amateur and professional groups.

Розвиток музично-хорового і хореографічного мистецтва Волині за міжвоєнного періоду був представлений діяльністю аматорських і професійних колективів українців та інших національностей. За складних суспільно-політичних умов вони відіграли вагомий роль у прилученні населення краю до кращих зразків світового мистецтва та сприяли збереженню і розвитку власних етнокультурних традицій.

Вагомий внесок у культурний розвиток краю зробили аматорські культурно-мистецькі колективи. Вони були більш демократичними, аніж професійні, та виступили носіями багатомістового історичного

спадку населення «східних кресів». Їхня культурницька робота не вимагала залучення значних коштів, субсидій, спеціальних приміщень, однак стала вагомим чинником морального й національно-громадського виховання та піднесення загальнокультурного рівня населення.

Однак адміністративні органи Волинського воєводства різними шляхами перешкоджали розвитку українських та інших мистецьких осередків. На противагу їм створювалися польські та польсько-українські («мішані») мистецькі товариства. За такої ситуації культурні діячі Волинського воєводства, з-поміж яких композитори М. Тележинський, А. Річинський, С. Козицький, намагались відродити музичне та хорове мистецтво.

Відомий український композитор М. Тележинський (1886–1939), випускник Київської духовної семінарії, діяч Центральної ради, через переслідування 1919 р. переїхав на Волинь. У Володимирі він працював регентом однієї із церков і вивчав фольклор. 1922 р. вийшла його «Збірка пісень і забав для дітей». На сторінках газети «Українська нива» з'являлися його статті про творчість композиторів К. Стеценка, О. Кошиця, М. Лисенка та ін. [21, с. 3]. Обіймаючи посади диригента хору Чесно-Хресного братства в Луцьку та інспектора українських народних хорів при шкільній кураторії, діяч організував диригентські курси, розробляв статuti народних хорів. Серед творчого доробку композитора – дитяча опера «Дід Мороз», хорові обробки, цикл музичних композицій на вірші О. Олеся «Айстри». Митець видав збірники українських народних пісень та «Вечірні й ранніші відправи» тощо [25]. 1937 р. зазвучав його церковний твір «Співи на літургії св. Іоанна Златоуста», а 1939 р. М. Тележинський прийняв духовний сан. Відтак радянська влада заарештувала священника і при «спробі втечі» він був розстріляний [9, с. 307].

Попри активну політичну й громадську роботу, музичною та композиторською діяльністю займався А. Річинський. 1925 р. він уклав збірку церковних співів для сільських хорів «Всенародні співи в українській церкві». Її видання мало за мету полегшити церковне богослужіння українською мовою, «показати перевагу й красу Служби Божої рідною мовою» [1, с. 43]. Згодом композитор підготував і видав збірники «Українська відправа вечірня та рання», «Українські колядки», «Скорбна мати» (збірка пісень із богогласника). А. Річинський наголошував, що саме музика є важливим складником народного церковного культу, який відображає справжню релігійність. Це засвідчує і його книга «Проблеми української релігійної свідомості». У співпраці з М. Тележинським та вчителем семінарії З. Курдиновським він видавав й інші пісенні збірки. У своїй творчості митці проявляли патріотизм, прагнення до національного відродження. Керуючи хором Союзу українок, А. Річинський включав до його репертуару пісні лише українською мовою.

Український композитор С. Козицький (1883–1941) створив на Рівненщині три церковні та просвітянські хори, які стали активними пропагандистами народного фольклору та творів українських класиків. Їхніми здобутками були відзнаки на численних конкурсах, оглядах. Навіть до аранжування церковних молитов і обрядових пісень С. Козицький підходив з бажанням надати їм колориту волинського краю. Його творчий таланти були утілені у музиці до творів Т. Шевченка, у збірках пісень весняно-літнього циклу. Справжній патріот, він слугував прикладом для молодого покоління, виховував любов до рідного народу та його національної культури [1, с. 43].

На сьогодні творчий доробок композитора С. Козицького потребує копіткого дослідження. Частина рукописних збірників згоріли під час пожежі на початку 1920-х рр., багато його творів разом із церковними архівами влада знищила у 1970-х рр. Лише окремі обробки пісень композитора збереглися в пам'яті колишніх учнів, ще декілька нотних записів колядок збережено в церкві с. Сіянци Острозького району. Збірку українських, угорських, сербських народних, а також духовних пісень земляк Є. Жигальський передав на зберігання до Острозького історико-культурного заповідника. Велику роботу щодо вивчення творчої спадщини С. Козицького проведено під час експедицій, які організували науковці Рівненщини. У віднайдених записах було виявлено партитури хорів М. Лисенка, обробки народних пісень М. Леонтовича й інших композиторів, а також твори пісенного фольклору Рівненщини, Підляшшя, Холмщини, Волині. Значну пошукову роботу провів також рівненський краєзнавець Р. Краплич [16, с. 91].

За свою діяльність С. Козицький був засуджений та ув'язнений у таборі Береза-Картузька, згодом за загадкових обставин він помер в Острозькій лікарні. Палку любов до рідного краю засвідчують рядки одного з його листів: «...Наша пісня... є найправдивіший відтінок нашої історії. Найголовніше бажання моє, щоб ми, зрозумівши всю красу нашої пісні, не захаяли її, не кидалися за чужою, котра не дасть нам того, що дає рідна...» [12].

Найбільш дієвими та масовими були просвітянські хорові, музичні секції. Осередки Луцької «Просвіти» налічували 27 хорів, 22 з них також співали в церквах. Заслуговує на увагу факт, що хористи сіл Михлин, Садів, Гірка Полонка, Воютин, Буяни, Воротнів, Жидичин, Рованці співали лише українською

мовою. На Ковельщині було засновано десять просвітянських хорів, із них п'ять – винятково україномовних [5, арк. 2].

Активною була концертна діяльність Жидичинського просвітянського хору, заснованого 1924 р. Колектив виступав з творами «Сей день, що його створив Господь» Д. Бортнянського, «Хваліте ім'я Господнє» О. Архангельського; у репертуарі були народні пісні, колядки, шедрівки. Диригент хору В. Бабиченко навчав музичної грамоти дітей і дорослих [7, арк. 4].

Одним із найкращих волинських просвітянських колективів став хор Володимирської «Просвіти», який тривалий час очолював М. Тележинський. Його виконавці поєднували церковні традиції та народний спів. У Володимирському кафедральному соборі у виконанні хористів лунали композиції А. Веделя, О. Кошиця, К. Стеценка, М. Лисенка, Д. Леонтовича, Д. Бортнянського, А. Річинського, М. Тележинського. Цей хор започаткував на Волині літургію українською мовою [25, с. 12]. Його популярність засвідчує участь у багатьох імпрезах польської громадськості. Отже, мистецтво поєднувало обидва народи, попри різні політичні світогляди й переконання.

Часто просвітянські хори виникали на базі церковних хорів. Згодом їх репертуари поповнювали світські твори й вони отримували статус просвітянських. Заслугою «Просвіти» було започаткування такого культурного явища, як академії – святкові концерти на честь відомих діячів чи історичних дат. Такі події об'єднували людей, пробуджували їхню національну свідомість.

Музичну та хорову діяльність на Волині організувало ВУО, що мало такі окремі структурні одиниці, як просвітянські хори та «Просвітянські хати». Вони виконували чітке завдання: підняти культурний рівень села й наблизити його до міста [15, с. 115]. Майже кожна «Просвітянська хата» мала народний хор, який популяризував українську класику, творчість волинських композиторів, виступав на урочистостях, супроводжував аматорські вистави. Активісти ВУО вважали українські народні хори одними з головних осередків українського відродження Волині.

Із 1928 р. поживалися культурницька праця товариства «Рідна хата», де особливу увагу приділяли хорам, оркестрам, постановкам народних танців. Газета «Українська нива», до прикладу, повідомляла: «При «Рідній хаті» у Володимирі є читальня, український хор проводить співанки...» [18]. Щоправда, поряд з українськими піснями у виконанні цих хорів часто лунали польські твори. Так, Оженинський хор Здолбунівського повіту брав участь в академіях пам'яті Ю. Пілсудського, на яких виконував польські народні пісні «Дзись, дзись», «В бору сосна» та ін. [19].

Зростання рівня хорового мистецтва волинського краю призвело до прийняття Головною управою ВУО «Статуту просвітянських хорів». Відповідно до цього документа хор ставав «самостійною організаційною та матеріальною одиницею», яка мала свою управу, ревізійну комісію, скарбницю. Це вимагало від них високого виконавського рівня, професійної майстерності та відповідного репертуару. Найкращими колективами вважалися хор ВУО імені М. Леонтовича с. Хорохорина, хор ВУО с. Біскупичі-Шляхетські, хор ВУО імені К. Стеценка с. Воютина Луцького повіту. Останній відзначився тим, що здійснив постановку опери С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» [20].

Традицією стало присвоєння хорам імен визначних українських композиторів. Так, колективіви с. Облапи Ковельського повіту було надано ім'я М. Леонтовича, хорові с. Годовичі того ж повіту – ім'я К. Стеценка тощо. Слухаючи пісні у їхньому виконанні, селяни «...мимоволі віддавали пошану хористам, їхньому національному почуттю та любові до рідної пісні» [22].

Активна діяльність аматорських хорових колективів вимагала запровадження відповідної системи мистецької освіти. З 1935 р. при Округових управах ВУО проводили культурно-освітні курси, де вивчали теорію і практику хорової справи. Розвитку волинської хорової культури сприяли мистецькі конкурси. Після «Конкурсу театральних гуртків в Острозі», який охопив хорові колективи Здолбунівського повіту, зорганізували такі заходи на Рівненщині, Луччині [6, арк. 7]. 1936 р. у Володимирі відбувся з'їзд диригентів аматорських хорів, на якому пролунала думка про потребу заснування на Волині української державної музичної школи [13, с. 318].

Хорове мистецтво не могло розвиватися без музичного супроводу. Уже на початку 20-х рр. ХХ ст. при товариствах «Просвіта» виникли перші струнні оркестри, інструментальні ансамблі. Згодом вони почали виступати із сольними номерами. З певних причин (відсутність традицій, нестача виконавців тощо) інструментальний склад таких колективів був нетрадиційним. Це означало поєднання струнно-смичкових інструментів із народними, коли поряд зі скрипкою звучали балалайки, мандоліни, домри. Репертуар оркестрів становили романси, марші, варіації Ф. Шуберта, Й. Штрауса, М. Глінки, Дж. Верді. Активно працювали в цьому напрямі струнні оркестри Радивилова, Ковеля, Турійська, Рожищ, Олики [26, к. 5].

Досить вдало поєднували просвітницьку діяльність з мистецькою члени Блудівської «Просвіти» Горохівського повіту брати П. та О. Годики, П. Косинський, А. Гребенюк, сестри Бондар та ін. Так,

організувавши у власному будинку бібліотеку й хату-читальню, П. Годик зумів налагодити діяльність сільського аматорського театру, вистави якого супроводжувалися українськими піснями й музичним оркестром. Проте поліція закрила цей просвітянський осередок, мотивуючи своє рішення відмовою селян у постановці п'єс польських драматургів [4].

Відомий громадський діяч, професор, викладач Дубенської гімназії отець-митрат Ю. Шумовський (1909–2004) у своїх публікаціях подає традиції та звичаї євреїв, наголошуючи на їхньому музичному колориті. Описуючи православну священницьку вечерю, він згадував: «сходились музики Йоселя на концерт та бал для гостей пароха... Широко і гостинно відчинена їдальня наповнялась гостями, а оркестра славного Йоселя виграла якась довга увертюра...». З-поміж єврейських оркестрантів, які вважалися толерантними і в національному, і в релігійному аспектах, можна було почути звуки цимбалів, скрипок, контрабасів, труб, бубнів [24].

Своє хорове та оркестрове мистецтво демонстрували чехи. Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. на Волині функціонувало 107 духових оркестрів, які популяризували музику на волинських святах і фестивалях [14, с. 39]. З відомої родини українських чехів походив поет, композитор і виконавець Я. Поспішл (1921–1997) – уродженець волинського села Глинськ на Рівненщині. Любов до музики він перейняв від своїх дядьків – піаніста, композитора й педагога К. Дуди та професора Київської консерваторії та піаніста й композитора, професора музичної школи Львівського вищого музичного інституту імені М. Лисенка в Рівному О. Поспішила, автора фортепіанних творів. Музичну грамоту та гру на скрипці Я. Поспішл вивчав у двоюрідного дядька – професора Львівської консерваторії. По завершенні навчання в неповних 18 років він керував смичковим оркестром у рідному селі [10, с. 12].

Порівняно з хоровою виконавською справою, музичне виконавство розвивалося повільніше. Найактивніше себе проявили бандуристи, кобзарі, перші успіхи яких починались із сольних виступів (Д. Щербина, Г. Білогуб, К. Місевич).

1928 р. просвітянин К. Місевич (1890–1943) разом із Д. Гонтою створив у Кременці ансамбль торбаністів і бандуристів. Виступи артистів були популярними з-поміж учнівського юнацтва, селянської та робітничої публіки, представників інтелігенції. Творча доля звела його з М. Боно – випускницею Київської консерваторії за класом фортепіано та вокалу, дочкою італійського емігранта, повстанця-гарібальдійця. На той час співачка була знаною в Україні, виступала з хором К. Стеценка, обробки українських пісень для її сопрано писав сам М. Леонтович. К. Місевич власноручно виготовив для Маргарити бандуру, навчив грати на ній. Новостворений творчий дует розпочав гастрольну діяльність Волиню, під час якої пропагував українську пісню, пробуджував національну свідомість [23, с. 212]. За його прикладом М. Левицький організував у Луцькій гімназії гурток бандуристів і став ініціатором створення інструментів за власними кресленнями [17, с. 182].

Власний ансамбль бандуристок створила в Луцьку солістка Волинського українського театру Г. Білогуб, одна з перших жінок-бандуристок Західної України. Зі своєю концертною програмою колектив об'їздив усю Волинь і Полісся. Бандуристки виконували народні пісні та твори композиторів-класиків («Виклик» Б. Ємця, «Шумка» М. Завадського) [3]. У подарунок від Ф. Колесси жінка отримала збірку народних дум із написом: «Першій жінці-бандуристки». Неодноразово вона отримувала запрошення до турне Європою, Америкою, однак будучи патріоткою малої батьківщини, Ганна відмовлялася від цих пропозицій і стверджувала, що принесе більше користі саме в рідному краї. Свідченням цього є знаменита Струсівська капела, створена бандуристкою в с. Струсів на Тернопільщині, яка згодом отримала міжнародне визнання [11, с. 130].

Великим успіхом користувався квартет бандуристів, який Г. Білогуб організувала в Луцьку разом із донькою та Ю. Кох. Пізніше колектив було реорганізовано в капелу. Неодноразово музиканти брали участь у концертах, урочистих академіях, товариських сходах. Репертуар виконавців вражає різноманітністю та різножанровістю, з-поміж них – інструментальні твори «Про Байду», «Запорожець», «Ой піду я лугом, лугом», «Чом, чом не прийшов», «Колисанка» М. Левицького на слова Лесі Українки, «Колисанка» Ф. Шуберта та ін. [11, с. 174]. Завдяки виконавській майстерності Г. Білогуб на Волині утверджувалося професійне інструментальне мистецтво.

Молодий бандурист із Рівного М. Боготниця організував капелу бандуристів, за допомогою якої намагався донести до слухачів милозвучність українських народних пісень та музики («Ой Морозе, Морозенку», «Ой, видно село», «Стоїть явір над водою» на слова Г. Сковороди та ін.).

За допомогою мистецтва волиняни прагнули зберегти національні духовні багатства. Виразниками такого руху стали кобзарі, які закладали основи розвитку професійного інструменталізму з елементами місцевих фольклорних традицій. Можна стверджувати, що кобзарський рух на Волині в 1920–1930-х рр. був продовженням відповідної тенденції музичного життя в Наддніпрянській Україні на початку 20-х рр. ХХ ст. Він став доказом єдності мистецьких процесів в українській культурі за міжвоєнного часу.

Волинь була представлена і професійним фортепіанним мистецтвом. У Кременці 1937 р. під час фортепіанного концерту виступала піаністка В. Михайлівська, у репертуарі якої звучали твори М. Лисенка, Л. Ревуцького, В. Барвінського, С. Людкевича, Н. Нижанківського [2]. На шпальтах часописів згадуються імена піаністок Єленковської з Ковеля та І. Ванджарук.

Окрім відомих виконавців, на сцену виходила талановита молодь. Так, учень Луцької української гімназії О. Павлов віртуозно виконував «Чардаш» В. Монті і «Поранок» Д. Джонсона [17, с. 142]. У Рівному під час Шевченківської академії виступала 13-річна піаністка Т. Скрипник із творами «Ой, глибокий колодязю», «Чи ти, милий, пилом припав», «Sonata en la mineur».

Активно працювали на теренах воєводства вокальні та інструментальні ансамблі, які організували російські емігранти. На початку 1920-х рр. у Здолбунові за ініціативи А. Павлова було створено «Ансамбль кубанських козаків». Виступ хору цього колективу супроводжував невеликий струнний оркестр. До його репертуару входили різножанрові номери: козацькі й рекрутські пісні, танцювальні лезгінка, трепак, «Боярський танець», оркестрові варіації на теми російських, українських, кавказьких та циганських романсів. Популяризації російської інструментальної музики сприяв ансамбль балалайок за керівництва С. Дубровіна, який виник наприкінці 20-х рр. ХХ ст. під патронатом Рівненського православного добродійного товариства. Поряд із російськими та українськими народними піснями, музиканти виконували пісенні твори в перекладах («Куяв'як» Г. Венявського, «В церкві» П. Чайковського, «Молитва» В. Александрова тощо). Подібний колектив під орудою К. Дякова-Ставицького працював у Здолбунові. Розмаїття волинської музичної інструменталістики доповнював Волинський оркестр мандоліністів.

Доволі високим був професійний рівень камерно-вокального музикування. З-поміж його виконавців стало відоме прізвище уродженця Рівненського повіту, учителя й кантора Рожища В. Евальда (1906–1988). Особливо популярними серед слухачів стали пісні, написані на слова волинських поетів, у тому числі поезії волинського поета Г. Тичковського (обоє німецького походження).

Незважаючи на те, що розвиток музичного, хорового мистецтва на волинських теренах відбувся у складний для краян час, він сприяв формуванню професійної культури, збереженню культурно-історичних традицій, популяризації фольклору. Усе це стало невід'ємним, самобутнім складником загальноукраїнського та європейського культурного простору.

Література:

1. Альошина О. Арсен Річинський і українське православ'я : наук. зб. Міжнар. Річин. читань. Тернопіль : РВВ Галиц. ін-тут ім. В. Чорновола, 2008. С. 41–44.
2. *Волинське слово*. 1937. 18 берез.
3. *Волинське слово*. 1937. 31 жовт.
4. Годік Емілія Панасівна. Свідчення. Записано зі слів мешканки м. Нововолинська Волинської області, 1930 р. н. Записано 5. 02. 2014 р.
5. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл). Ф. 36. Оп. 13 а. Спр. 767. Арк. 2, 4–6, 23–28.
6. Держархів Волинської обл. Ф. 36. Оп. 13 а. Спр. 976. Арк. 7.
7. Держархів Волинської обл. Ф. 54. Оп. 1 а. Спр. 423. Арк.
8. Державний архів Рівненської області. Ф. 30. Оп. 18. Спр. 410. Арк. 7–10.
9. Добровичська В. Інтелекція у культурному житті Волині (1921–1939 рр.) : наук. зб. Житомир, 2004. Вип. 31. С. 306–311.
10. Дрбал А. Ян Поспішил – чеський поет, музикант і фольклорист з Волині (до 10-ї річниці з дня смерті). Прага : Пороги, 2004. № 3.
11. Жеплинський Б. Кобзарськими стежинами. Львів, 2002. 278 с.
12. Камінська-Юрчук О. Лист з минулого. *Волинь*. 1993. 29 січ. С. 3.
13. Кучерепа М. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк : Надстир'я, 2001. 420 с.
14. Пацула Й. Волинські чехи: погляд в історію. *Україна і слов'янський світ: історія і сучасність* : наук. зб. Рівне, 2001. С. 35–47.
15. Сивіцький М. Записки сірого воляняка. Львів, 1996. 189 с.
16. Столярчук Б. Невідомі сторінки фольклориста Сергія Козицького. *Наук. записки Тернопільського державного педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка*. Тернопіль, 2002.
17. Українська гімназія в Луцьку. Спогади. Луцьк : MEDIA, 1998. 219 с.
18. *Українська нива*. 1933. 25 лют. С. 3.
19. *Українська нива*. 1933. 29 берез. С. 2.
20. *Українська нива*. 1934. 27 лип. С. 2.
21. *Українська нива*. Луцьк. 1933. 30 листоп. С. 3.
22. *Українська Нива*. 1936. 17 груд. С. 3.
23. Чернихівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності. Кременець : Папірус, 1999. 318 с.
24. Шумовський Ю. Зруйноване гніздо, чи історія однієї священицької родини на Волині. Т. 1 : спогади. США : Саванна, 1994.
25. Telezynskij M. Panachida. Cerkowni spiwy na miszanyj chor. Łuck-Warszawa : Tow. im. Petra Mohyły, 1937. 24 s.
26. Wojewodzki Archiwum Panstwowe v Lublinie. Zespoł 22. Syg. 524. k. 5.

УДК 930:908 (438)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.06>

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ (НА ПРИКЛАДІ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ВОЛИНІ)

Притулюк Василь,*магістр історії, аспірант кафедри всевітньої історії**Волинського національного університету**імені Лесі Українки*

ORCID ID: 0000-0002-0700-6011

Важливість для нації культурної спадщини важко переоцінити, адже саме остання є унаочненим результатом духовного та матеріального розвитку народу, ознакою його культурної та ментальної окремишності. Саме через культурну спадщину, пам'ятки архітектури, археології, мистецтва, книги, рукописи та наукові колекції простежується історія народу, нерозривний зв'язок поколінь, формується національна ідентичність.

Волинь є особливим регіоном в історії та культурі України, адже ці землі від часів Галицько-Волинської держави стали не лише політичним, але й культурним центром Київської Русі, а у послідуючі століття тут примножилися та розвинулися складені традиції. Окрім того, Волинь знаходиться на порубіжжі українських та польських земель і взаємовпливи та взаємопроникнення культур двох сусідніх народів тут є особливо відчутними. А тому метою представленої публікації є відстеження та аналіз особливостей притаманних Волині щодо охорони та збереження тут пам'яток історії та культури у контексті загальнодержавної політики у сфері охорони культурної спадщини.

Процес збереження та охорони культурної спадщини передбачає координацію цілеспрямованих внутрішньополітичних і зовнішньополітичних заходів, спрямованих на збереження, охорону та відтворення усього того, що у сучасних міжнародних відносинах і праві міститься в узагальненому понятті «культурна спадщина». Починаючи із останнього десятиліття XX століття в Україні було закладено основи загальнодержавного режиму збереження та охорони пам'яток культури і природи. На сучасному етапі охорона культурної спадщини в Україні здійснюється на основі ряду правових актів та Законів України, що були випрацьовані у другій половині 90-х років XX – перших десятиліть XXI століття.

Ключові слова: культурна спадщина, Україна, Волинь, державна політика, пам'яток охоронна діяльність.

Pritulyuk Vasil. State policy in the field of cultural heritage protection (on the example of monument protection activities in Volyn)

The importance of the cultural heritage for the nation is difficult to overestimate, because the latter is a clear result of the spiritual and material development of the people, a sign of its cultural and mental separateness. It is through cultural heritage, monuments of architecture, archeology, art, books, manuscripts and scientific collections that the history of the people, the inseparable connection of generations, the formation of national identity are observed.

Volyn is a special region in the history and culture of Ukraine, because these lands since the Galicia-Volyn state became not only the political but also the cultural center of Kievan Rus, and in the following centuries there were multiplied and developed traditions. In addition, Volyn is located on the border of Ukrainian and Polish lands and the mutual influences and interpenetration of cultures of two neighboring nations are especially noticeable here. That is why the purpose of this publication is to track and analyze the peculiarities of Volyn in terms of protection and preservation of historical and cultural monuments in the context of national policy in the field of cultural heritage protection.

The process of preservation and protection of cultural heritage involves the coordination of purposeful domestic and foreign policy activities aimed at preserving, protecting and reproducing all that in modern international relations and law is contained in the generalized concept of "cultural heritage". Since the last decade of the twentieth century, Ukraine has laid the foundations of a nationwide regime of preservation and protection of cultural and natural monuments. At the present stage, the protection of cultural heritage in Ukraine is carried out on the basis of a number of legal acts and laws of Ukraine, which were developed in the second half of the 90s of the XX – the first decades of XXI century.

Key words: cultural heritage, Ukraine, Volyn, state policy, monument protection activity.

Збереження та охорона культурної спадщини є одним із пріоритетних напрямів державної політики сучасної Української держави і передбачає координацію внутрішньополітичних заходів та зовнішньої політики, що спрямовані на виявлення, збереження, охорону та відтворення усього того, що в сучасному праві характеризується узагальненим поняттям «культурна спадщина». Культурна спадщина – це сукупність успадкованих нацією від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини, результат надбань духовної та матеріальної культури народу [1, с. 434], або ж як надбання матеріальної та духовної культури людства, що успадковуються від попередніх поколінь і є символом єднання нації, засобом піднесення духовності [5].

Розглядаючи державну політику в сфері збереження і охорони культурної спадщини, найперше, слід акцентувати на декількох моментах: по-перше, державна політика у галузі збереження і охорони культурної спадщини мусить будуватися із врахуванням міжнародних норм та зобов'язань у цій сфері, а, по-друге, формування та реалізація згаданої державної політики передбачає створення організаційних, інституційних та правових засад взаємодії міжнародної системи колективної охорони культурної спадщини і різноманітних внутрішньополітичних заходів з метою підвищення їх ефективності. Саме ці положення і зафіксовані у прийнятій в 1972 році Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини на міжнародному рівні та узгоджений порядок збереження та популяризації об'єктів культури і природи, які становлять частину надбання універсальної культури людства [6]. Україна як учасниця Конвенції ЮНЕСКО із 1988 року узяла на себе зобов'язання забезпечити охорону об'єктів всесвітньої спадщини, розташованих на її території.

Окрім того, цілком логічно, що визначальними при формуванні державної політики є норми внутрішнього права. Так, Законом України від 8 червня 2000 року «Про охорону культурної спадщини» чітко регламентується, що об'єктом культурної спадщини може бути визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового та художнього погляду і зберегли свою автентичність [3]. Вище наведена розлога цитата Закону України засвідчує з однієї сторони: широту діапазону тлумачення поняття культурної спадщини, з іншої – вказує на важливу роль культурної спадщини для українського народу. Разом із цим, як засвідчує досвід охорони культурної спадщини в Україні останніх десятиліть, саме охоронна діяльність продовжує залишатися найбільш проблемним напрямом діяльності у сфері культури, оскільки її об'єкти є найбільш вразливими щодо зовнішніх деструктивних впливів і досить часто знаходяться на перетині протилежних інтересів держави як головного суб'єкта збереження культурної спадщини [12, с. 6–7] і зацікавлених громадських організацій та рухів, з одного боку, та суб'єктів господарчої діяльності – з іншого.

Процес правового захисту об'єктів культурної спадщини розпочинається із виявлення, дослідження і занесення до Державного реєстру. Відповідно зі статтею 13 Закону України «Про охорону культурної спадщини» об'єкти культурної спадщини залежно від форм власності відповідно до їх археологічної, естетичної, етнографічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності підлягають реєстрації шляхом занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категоріями національного та місцевого значення пам'ятки. Згідно зі статтею 14 Закону занесення об'єкту до Реєстру культурної спадщини та внесення змін до нього проводяться відповідно до категорії пам'ятки: а) пам'ятки національного значення – постановою Кабінету Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини протягом одного року із дня отримання подання; б) пам'ятки місцевого значення – рішенням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини за поданням відповідних органів охорони культурної спадщини, або за поданням Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, інших громадських організацій, до статутних завдань яких належать питання охорони культурної спадщини. Законодавство встановило, що із занесенням до Реєстру на об'єкт культурної спадщини, на усі його складові елементи, що становлять предмет його охорони поширюється правовий статус пам'ятки [3].

Кабінет Міністрів України затвердив у 2009 році своєю постановою «Перелік об'єктів культурної спадщини національного значення, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» [11].

Державі задля забезпечення збереження культурної спадщини, що існує на її території, належить ідентифікувати та визначити різні елементи культурної спадщини, сприяти науковим, технічним і мистецтвознавчим дослідженням, а також розробленню науково-дослідних методологій з метою ефективно охорони, вжиття відповідних юридичних, технічних, адміністративних та фінансових заходів, спрямованих на сприяння у створенні або укріпленні установ з підготовки кадрів в галузі управління культурною спадщиною, а також тих, що займаються документуванням культурної спадщини; забезпеченні доступу до культурної спадщини, тощо. Це дає підстави говорити не просто про сукупність дій і відповідних повноважень окремих органів державної влади, але й про цілісну та системну державну політику в галузі забезпечення й охорони культурної спадщини [5].

На сьогоднішній день можна стверджувати про недосконалість системи управління охороною культурної спадщини в Україні. Про що свідчить декілька фактів, зокрема, державна система управління

охороною культурної спадщини була суттєво дезорганізована Законом України № 5461 від 16 жовтня 2012 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України» [2]. До внесення згаданих змін у Законі «Про охорону культурної спадщини» містилося чітке визначення управлінської вертикалі органів охорони культурної спадщини і визначалося наступним чином: центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, органи охорони культурної спадщини Ради міністрів АР Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські, районні державні адміністрації, органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування.

Після внесених змін у жовтні 2012 року управлінська вертикаль набула дещо іншого вигляду, зокрема: центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері охорони культурної спадщини; орган виконавчої влади АР Крим (Рада міністрів АР Крим); обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації; виконавчий орган сільської, селищної, міської ради [4]. Фактично, замість єдиного центрального органу у сфері культурної спадщини, з'явилося декілька, а на обласному, районному, міському рівнях згадка про окремі органи охорони культурної спадщини взагалі зникла, що звісно не додало ефективності роботи у даній сфері, а інституційні складові, які б мали забезпечувати функціонування пам'яткоохоронної системи не набули чіткого визначення, а отже і повноважень [13, с. 60–65].

У окремо взятих регіонах України Реєстри пам'яток місцевого значення нараховують від однієї до трьох тисяч об'єктів культурної спадщини. Зокрема, на Волині, що знаходиться на порубіжжі українських та польських земель і є територією переплетення національних культур двох народів взаємовпливи та взаємопроникнення цих культур є особливо відчутними. Тому не дивно, що на території області існують об'єкти культурної спадщини, що своїм корінням сягають спільної українсько-польської історії, як, наприклад, історико-архітектурний комплекс у селищі Олика. Це, якраз, той приклад, коли об'єкт культурної спадщини потрапляє під дію українського та міжнародного законодавства.

Станом на прикінєць 2021 року на території Волинської області під охороною держави перебуває 1529 об'єктів культурної спадщини (202 національного та 1327 місцевого значення), що взяті на державний облік згідно законодавства (що діяло до часу набуття чинності Закону України «Про охорону культурної спадщини»). Із них 150 об'єктів – археології (15 національного та 135 місцевого значення), 857 об'єктів – історії (7 національного та 850 місцевого значення), 30 об'єктів – монументального мистецтва (1 національного та 29 місцевого значення), 492 об'єктів – містобудування і архітектури (179 національного та 313 місцевого значення) [7].

Окрім того, на обліку в державних органах охорони культурної спадщини Волині перебуває понад 3000 нововиявлених об'єктів (із них 1800 – пам'ятки археології). Однак, станом на сьогоднішній день не всі із цих об'єктів внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, що унеможливило притягнення до відповідальності осіб в разі їх руйнування.

Загалом до Державного реєстру нерухомих пам'яток України занесено 43 об'єкти культурної спадщини, що знаходяться на Волині, з них – 17 пам'яток археології (15 національного, 2 – місцевого значення), 10 пам'яток історії (7 національного, 3 – місцевого значення), 2 – монументального мистецтва (1 національного, 1 місцевого значення), 14 пам'яток архітектури місцевого значення [7].

Проблеми щодо внесення пам'яток до Державного реєстру та пам'яткоохоронної діяльності щодо них піднімалися на нараді, що відбувалася у Волинській обласній державній адміністрації 31 серпня 2021 року, під час якої заступник начальника управління культури, з питань релігій та національностей ОДА – начальник відділу охорони культурної спадщини Віталій Стрільчук, повідомив, що облдержадміністрацією надіслано Міністерству культури та інформаційної політики України (далі МКІП Укр.) список об'єктів культурної спадщини для їх внесення до зазначеного реєстру. Однак, зважаючи на значний об'єм робіт, пов'язаних з цим, позаяк усі інші регіони також надіслали відповідні переліки, наразі документи, надіслані Волинською облдержадміністрацією, перебувають на розгляді МКІП.

Як зазначив у процесі наради начальник управління містобудування та архітектури ОДА Микола Томчук, в області налічується 20 історичних населених місць. Основною вимогою для таких населених пунктів є наявність історико-архітектурних опорних планів (далі ІАОП). Наразі розроблені та затверджені у встановленому порядку ІАОПи міст Луцька, Володимира-Волинського, Любомля, селища Олика. Розроблені, але не затверджені ІАОПи міста Ковель, селищ Луків і Голоби; розробляються ІАОПи міста Камінь-Каширський і селища Іваничі.

Відомо, що Постановою Кабінету Міністрів України № 92 від 21.02.2018 року скасовано необхідність розробки історико-містобудівного обґрунтування (далі ІМО) в тих історичних населених місцях, де

в установленому порядку розроблені та затверджені історико-архітектурні опорні плани [9]. Проектна документація на нове будівництво, реконструкцію та капітальний ремонт (крім реконструкції та капітального ремонту квартир чи окремих приміщень, які здійснюються без змін об'ємно-просторових характеристик) в історичних населених місцях розроблятиметься виключно відповідно до затверджених в установленому порядку ІАОП.

Законом України «Про охорону культурної спадщини» передбачено, що контроль за виконанням законодавства про охорону культурної спадщини здійснюють органи охорони культурної спадщини. На жаль, на сьогоднішній день в Україні ця державна політика реалізується недостатньо ефективно, не у повному обсязі та невідповідно до тих об'єктивних вимог та потреб, що виникають у зазначеній сфері [8, с. 84]. Система державного управління у сфері охорони культурної спадщини та практика застосування пам'яткоохоронного законодавства потребує серйозного реформування цієї галузі й створення єдиного дієвого спеціального уповноваженого органу виконавчої влади у центрі та на місцях [10, с. 30].

До юридичних та фізичних осіб, які порушують законодавство щодо охорони культурної спадщини передбачено вживання певних штрафних та обмежувальних заходів. Нприклад, органами прокуратури Волинської області впродовж 2020–2021 років пред'явлено три позови щодо захисту об'єктів культурної спадщини. За руйнування об'єктів культурної спадщини слід притягувати винних до відповідальності згідно чинного законодавства. Аби робота у цьому напрямку була результативною, необхідно скоординувати зусилля виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та правоохоронних органів.

Серед найбільш проблемних питань реалізації державної політики на Волині у сфері охорони культурної спадщини є проблеми незанесення або виключення об'єктів культурної спадщини з Державного реєстру нерухомих пам'яток України; незатвердження зон їх охорони; відсутність укладених охоронних договорів на об'єкти культурної спадщини; порушення вимог закону при проведенні будівельних робіт, реконструкції історичних пам'яток, виділенні земельних ділянок історико-культурного значення; хаотична, неконтрольована забудова історичних центрів; засилля рекламної продукції на пам'ятках архітектури; самовільні ремонтно-реставраційні роботи на території пам'яток, охоронних зон, заповідників тощо.

Збереження культурної спадщини є важливим напрямом гуманітарної політики держави. У той же час воно є тією цариною культурної діяльності, де участь держави є найбільшою, а відповідальність – найвищою. Тому сучасна розподіленість функцій охорони культурної спадщини між різними органами виконавчої влади не виглядає виправданою, оскільки будь-яка ефективна діяльність потребує єдиного центру прийняття рішень, координації зусиль і контролю за наслідками їх реалізації, а також повноцінної управлінської вертикалі.

Необхідно створити єдину систему охорони культурної спадщини, а саме визначити в системі центральних органів виконавчої влади єдиний орган з питань формування та реалізації державної політики у сфері охорони культурної спадщини з відповідною управлінською вертикаллю. До компетенції зазначеного центрального органу виконавчої влади та підпорядкованих йому органів обласних, районних державних адміністрацій і виконавчих органів міських рад мають входити не лише облікові, дозвільні та контрольні-наглядні функції, але й питання дослідження, реставрації, збереження і використання пам'яток.

Необхідно подолати негативні наслідки законодавчих змін у сфері охорони культурної та археологічної спадщини, якими були невиправдано обмежені повноваження органів охорони культурної спадщини і дослідницькі можливості науковців, а також поставлені під загрозу об'єкти цієї спадщини [4].

Система обліку об'єктів культурної спадщини є недосконалою, про що свідчить неприпустима повільність формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України і недостатність інформації, яку він містить. Також очевидно, що без ефективної, сучасної системи обліку цих пам'яток не може бути мови про ефективність їх збереження. Недосконалість обліку об'єктів культурної спадщини перешкоджає їх презентації у міжнародних інформаційних базах і популяризації за кордоном, що сприяло б збільшенню туристичного потенціалу України.

Головною проблемою узгодження інтересів збереження культурної спадщини та інтересів суб'єктів господарчої, зокрема, будівельної діяльності є не стільки відсутність чи недосконалість документації, яка визначає обмеження такої діяльності в історичних ареалах населених пунктів, скільки слабкість чинного законодавства в частині визначення санкцій за порушення Закону «Про охорону культурної спадщини» і нехтування окремими представниками органів державної влади та місцевого самоврядування інтересів збереження історичного та культурного середовища своїх населених пунктів.

Література:

1. Акуленко В. Культурна спадщина. *Юридична енциклопедія*. К. : Укр.енциклопедія, 2001. Т. 3. С. 434.
2. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України» від 16 жовтня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5461-17> (дата звернення: 6.11.2021 р.)
3. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08 червня 2000 року № 1805 – III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 39. Ст. 333.
4. Інституційні та правові проблеми збереження культурної спадщини. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/instituciyni-ta-pravovi-problemi-zberezhennya-kulturnoi> (дата звернення: 6.11.2021 р.)
5. Литовченко В. Збереження і охорона культурної спадщини в сучасній Україні: внутрішні та зовнішні аспекти. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/9933/1/61.pdf> (дата звернення: 10.11.2021 р.)
6. Матеріали Міністерства закордонних справ України про підсумки роботи Третього круглого столу міністрів культури країн – членів ЮНЕСКО від 27 вересня 2002 р. № 203/13–2254. URL: <http://www.unesco.org> (дата звернення: 10.11.2021 р.)
7. Об'єкти культурної спадщини Волині повинні належно охоронятися та оберігатися: URL: <https://voladm.gov.ua/new/obyekti-kulturnoyi-spadschini-volini-povinni-nalezchno-ohoronyatisya-ta-oberigatisya/> (дата звернення: 10.11.2021 р.)
8. Опалько Ю. В. Збереження історико-культурної спадщини в сучасній Україні: проблеми та перспективи. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 1(2). С. 83–87.
9. Постанова Кабінету Міністрів України № 92 від 21.02.2018 р. «Про внесення змін до Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення: 11.11.2021 р.)
10. Принь О. В. Державна система охорони культурної спадщини сучасної України: центральні органи влади. *Праці Центру пам'яткознавства*. Вип. 20. К., 2011. С. 27–31.
11. Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua> (дата звернення: 6.11.2021 р.)
12. Стрільчук Л., Петрович В. Система державної політики в галузі збереження та охорони культурної спадщини. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Вип. XIII. Луцьк, 2017. С. 5 – 14.
13. Стрільчук Л. В., Стрільчук В. В. Інституційні складові українсько-польського гуманітарного співробітництва. Луцьк, 2013. 258 с.

УДК 930.85(477.82-25)''1928/1936'':070.48(=161.2)

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.07

ЧАСОПИС «УКРАЇНЬСЬКА НИВА» В ЛУЦЬКУ (1928–1936 РР.)

Степанюк Софія,*кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-7350-0976*

Статтю присвячено висвітленню умов функціонування, особливостей випуску та змістового наповнення україномовного періодичного видання «Українська нива», що виходило в Луцьку протягом 1928–1936 рр. Виявлено, що редакцію «Українська нива» було перенесено до Луцька з Варшави згідно задуму автора «волинського експерименту» Генрика Юзевського. Показано, що з 1931 р. вона фактично стала пресовим органом створеної на кістяку «групи Певного», що гуртувалася навколо «Української ниви» проурядової партії Волинське українське об'єднання. Персоніфіковано редакторів та журналістів газети. Відзначено, що редакторами були почергово Петро Певний та Олександр Ковалевський, прослідковано біографії цих діячів. Серед авторів згадано П. Крижанівського, М. Тележінського, С. Тимошенка. Вказано, що автори дописів часто підписувались псевдонімами, криптонімами та ініціалами Тло, Тедді, Кислиця, Vox, Z. тощо. Встановлено, що псевда Тло і Тедді належали Теодору Ловецькому. Визначено теми, які найчастіше підіймались у виданні. Виявлено, що це були передовсім висвітлення діяльності ВУО та пропагування українсько-польської співпраці на Волині, важливі світові політичні новини та аналітика політичної ситуації у Європі, новини науки й техніки, інформація про нові технології сільського господарства, кон'юнктуру сільськогосподарського ринку, публікація українських літературних творів, пісень, репродукцій картин, краєзнавчих розвідок, театральних рецензій. Виявлено, що редакція «Української ниви» вела активний діалог зі своїми читачами, а публікації листів читачів-дописувачів займали чимало місця на шпальтах тижневика. Окремо відзначено процес висвітлення тижневиком трагедії Голодомору. Показано різноманітні технічні деталі випуску часопису. На завершення статті автор спонукає науковців до дослідження та популяризації матеріалів «Української ниви».

Ключові слова: «Українська нива», Луцьк, Волинське українське об'єднання, Петро Певний, Олександр Ковалевський.

Stepaniuk Sofia. Journal "Ukrainska Nyva" in Lutsk (1928–1936)

The article is devoted to the coverage of the conditions of functioning, features of the issue and content of the Ukrainian-language periodical "Ukrainska Nyva", published in Lutsk during 1928–1936. It was found that the editorial office of "Ukrainska Nyva" had been moved to Lutsk from Warsaw according to the plan of the author of the Volhynia Experiment, Henryk Józewski. It is shown that since 1931 it has actually become the press body of the pro-government Volhynia Ukrainian Organization, created on the basis of the Pevny group, which gathered around the "Ukrainska Nyva". The editors and journalists of the newspaper are personalized. It was noted that Petro Pevnyi and Oleksandr Kovalevsky were the editors in turn, and the biographies of these figures were traced. Among the authors mentioned P. Kryzhanivsky, M. Telezhinsky, S. Tymoshenko. It is stated that the authors of the posts often signed with pseudonyms, kryptononyms and initials Tlo, Teddy, Kislitsia, Vox, Z., etc. It is established that the pseudonym Tlo and Teddy belonged to Theodore Lovetsky. The topics that were most often raised in the publication are identified. It was revealed that these were mainly coverage of VUO activities and promotion of Ukrainian-Polish cooperation in Volyn, important world political news and analysis of the political situation in Europe, science and technology news, information on new agricultural technologies, agricultural market conditions, publication of Ukrainian literary works, songs, reproductions of paintings, local lore, theatrical reviews. It was found that the editorial board of „Ukrainska Nyva” had an active dialogue with its readers, and the publication of letters from readers-contributors took up a lot of space in the weekly's columns. The process of covering the Holodomor tragedy by the weekly was noted separately. Various technical details of the magazine are shown. At the end of the article, the author encourages scientists to study and promote the materials of "Ukrainska Nyva".

Key words: "Ukrainska Nyva", Lutsk, Volhyn Ukrainian Association, Petro Pevnyi, Oleksandr Kovalevskyi.

В епоху повсюдної цифровізації та невідомих перемін важливо не розгубити надбання попередніх поколінь. В час, коли щоденна паперова газета стає атрибутом ретроградів, дослідження друкованої преси минулого як явища, стає щораз цікавішим та актуальнішим. Адже саме систематичне читання паперових газет свого часу сформувало цілі покоління українців, здатних мислити, аналізувати, берегти та примножувати свою культуру та врешті створити незалежну державу. Окрім того, зміст україномовного пропольського часопису міжвоєнної Волині дає досліднику можливість подивитись на взаємини між поляками та українцями у 20–30-х роках ХХ століття із нової, не зовсім звичної точки зору, а отже, ґрунтовніше й всеохопніше пропрацювати проблему.

Мета статті полягає у системному аналізі змісту тижневика «Українська Нива», його інформаційного наповнення, політичного спрямування, технічної сторони видавництва, характеристики авторів тощо.

Слід відзначити, що, хоча матеріали тижневика «Українська нива» використовувались як джерело у масі досліджень суспільно-політичного, соціально-економічного, релігійно-конфесійного розвитку краю, однак погляд на нього як на предмет дослідження можна зустріти лише в кількох монографіях. Перша з них – дослідження українського письменника та журналіста Ігоря Павлука, присвячене українським легальним часописам Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939 рр. [1]. Це йому належить влучне спостереження, що з огляду на історичні обставини, українська журналістика Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939 років – явище на свій час і в позачасовому вимірі самобутнє. Це період дії на неї різних геополітичних і геокультурних факторів, постійного пошуку себе, відстоювання прав на існування, обстоювання суспільного статусу, утвердження і захисту позицій, а подекуди і взагалі виживання [1, 6]. Дві наступні праці, історичні – «Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.)» Миколи Кучерепи та Руслани Давидок [2] та «Волинське українське об'єднання» („Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie”) Збігнева Запоровського [3] – висвітлюють діяльність тижневика «Українська нива» як пресового органу проурядової політичної партії ВУО, що з'явилася в Луцьку у 1931 році.

Перший випуск газети «Українська нива» побачив світ у Варшаві 1926 року. Часопис виходив кілька разів на тиждень, права на нього належали емігранту з Наддніпрянщини Петру Певному. Оскільки П. Певний протягом більшого періоду існування «Української ниви» був її редактором та основним журналістом, варто детальніше зупинитись на його постаті. Він – нащадок козака Певного з Огульців. Народився в Полтаві 1888 р. Батько, Герасим Михайлович Певний, був редактором «Полтавських губернських відомостей» і власником електричної друкарні. Цікаво, що батько, Герасим Певний і його брат Петро, що жили у Полтаві, на вулиці Новоприложній, 27 приятелювали з сусідами: Петлюрами й Скрипниками [4]. Петро Певний закінчив гімназію в Полтаві, згодом навчався в технологічних інститутах Харкова і Москви. Був пов'язаний з українським незалежницьким рухом, редагував або співпрацював з часописами «Полтавська річ», «Рідний край», «Земля і воля». В УНР був співредактором щоденника «Відродження» (1918) у Києві і редактором щоденника «Україна» (1919) у Кам'янці-Подільському. У період Центральної Ради працював комісаром північно-західних українських земель. Про цю діяльність, нажаль, немає детальнішої інформації, однак із назви посади можна припустити, що робота була пов'язана із Волиню. Учасник Зимового походу 1920 р. Після поразки Української революції емігрував до Польщі та проживав у Варшаві [2, с. 371–372].

Його творчий доробок надзвичайно цікавий. Був чудовим оратором, чудовим журналістом. Щирим поборником ідей Петлюри. Уважно ознайомившись з його статтями, можна дійти висновку, що Певний щиро вірив у необхідність співпраці українців з поляками, пропагував цю ідею не заради (або не лише заради) фінансової вигоди та кар'єрних перспектив. Причина, очевидно, крилась у тому, що він встиг зблизька познайомитись з більшовизмом. Окрім того, уважно слідкував за тим, що відбувається у радянській Україні, адже там залишилась його родина. Зі свідчень його онуки, Олени Богданівни Певної, дізнаємося про заслання на Сибір у 1930 р. двоюрідного брата Костянтина Васильовича Певного, православного священника, про те, що в 1930-х роках в Огульцях розкуркулили спадкоємців Михайла Петровича Певного (дідуся П. Певного). Колгосп імені Ілліча було організовано на подвір'ї Певних, все майно: господарчі будівлі, ставок, худобу конфісковано, а родичів П. Певного виселено і вони безслідно зникли. Рідних братів: Олександра Герасимовича Певного, колишнього актора театру Садовського та Георгія Герасимовича Певного, завідувача видавництвом, а також двоюрідного брата Аполлона Васильовича Певного, колишнього заступника головного державного інспектора армії УНР, розстріляно у 1937 р. [4]. Виглядає на те, що П. Певний щиро вірив у те, що політика прометеїзму та особа маршала Пілсудського можуть допомогти у боротьбі українського народу проти сталінщини за свою державність.

30 червня 1928 року на засіданні Кабінету міністрів було призначено Генрика Юзевського новим главою польської адміністрації Волині. Його вважали одним з найкращих знавців української проблематики. Цьому сприяло те, що він значну частину свого життя провів в Україні. Г. Юзевський, своєю чергою, розраховував, що авторитетна в емігрантських колах постать Петра Певного зможе очолити пропольський політичний табір на Волині. За його задумом 1928 року редакція «Української ниви» була перенесена до Луцька [5].

Отож, у жовтні 1928 р. редакція газети «Українська нива» опинилась у Луцьку. Видавцем та головним редактором був П. Певний, функції відповідального редактора виконував Василь Арцабка. Головним публіцистом залишався П. Певний. Цікаво, що навіть після того, як 1931 р. вона фактично стала пресовим органом створеної на кістяку «групи Певного», що гуртувалась навколо «Української ниви» проурядової партії Волинське українське об'єднання, публікації інших парламентаріїв із лав ВУО були рідкістю. Переважна більшість текстів: повідомлень з місць, новин з Польщі та світу, навіть нерідко

розлогіх аналітичних статей подавалась взагалі без авторства. Щодо останніх, то тут можна впізнати журналістське перо П. Певного.

Знаходимо невелику кількість статей авторства відомого українського архітектора та суспільно-політичного діяча, члена правління ВУО Сергія Тимошенка. Щодо інших членів ВУО, то публікувались лише їхні промови в сеймі. Було багато матеріалів авторства Олександра Ковалевського, колишнього міністра рільництва УНР, а на час проживання в Луцьку – голови правління «Українбанку» та лідера українського кооперативного руху на Волині.

Ще наприкінці 1929 року почалося протистояння між П. Певним та О. Ковалевським. Конфлікт між Певним і Ковалевським полягав у відмінності поглядів. Певний зайняв переконано провладну, пропольську позицію, прагнув включитися в польський адміністративний апарат на Волині, а відомий волинський кооператор виступав за підтримання контактів з офіційними українськими партіями Галичини.

Після створення ВУО партійні справи становили левову частку матеріалів. Офіційні оголошення Головної управи, звіти діяльності ВУО в різних повітах, повідомлення про діяльність «Просвітянських хат», народних хорів ВУО, Волинського українського театру, новини із сейму, і церковні справи переважали серед публікацій в «Українській ниві». Дуже багато уваги було приділено з'їздам ВУО, публікувались установчі документи об'єднання, програми з'їздів, перебіг подій, ухвали і відозви. Важливим пунктом діяльності «Української ниви» була передвиборча кампанія. «УН» переконувала мешканців Волині у вірності політики, здійснюваної ВУО.

На початку 1936 року ніщо не віщувало змін в «Українській ниві». Перший номер тижневика вийшов 1 січня, останній, вісімнадцятий, 10 травня. Привертає увагу стаття «УНДО йде слідами ВУО», підписана «П.», припустимо, П. Певним. «Прийшли вибори. Почали думати ундівці про мандати. На тому фоні повсталася справа виборчої агітації. І те саме УНДО-ня, яке нарікало на Волинь, що там українці пішли разом з поляками, стосує ті самі Волинські методи в Галичині: входить у виборчий компроміс, а бундівська преса веде широку агітацію, щоб українці голосували під час виборів до Сейму на поляка і українця. (...) Коли згадаємо, що президія Української Парламентарної Репрезентації Галичини на чолі зі своїм головою В. Мудрим у день Нового Року склала на руки Львівського воєводи поздоровлення як репрезентантові уряду, то справа стане ясною. УНДО перетворилося в проурядову партію» [6] – тріумфував автор. Звичні рубрики, дописи читачів, хроніка ВУО та інші статті. Останній номер вийшов, як вже згадувалось, 10 травня. Потім наступила перерва і лише 14 червня з'явився перший номер «Української Ниви». Отже, було дві «Українські ниви», що виходили 1936 року і дві нумерації: 1–18 номери під редакцією Певного, та 1–17 номери під редакцією колегії.

Сталось так через усунення членами ВУО П. Певного з займаних посад, та згодом із лав Об'єднання, зі звинуваченнями у надмірному потуранні полякам. Тоді ж до виконання обов'язків головного редактора приступив Олександр Ковалевський. Назва часопису отримала доповнення «громадсько-політична газета». Нова «Нива» надалі репрезентувала ВУО. Остання сторінка сповіщала: «Видає Волинське Українське Об'єднання, Редагує Колегія». Новим відповідальним редактором став О. Коханівський. Попередній, В. Арцабка, вочевидь пішов разом із Певним. На сторінки нової «УН» не подавали прізвища справжнього нового редактора «УН». Однак авторитетні дослідники зазначають, що ним став Олександр Ковалевський [2, с. 371]. На користь цього факту свідчить те, що на перших шпальтах тижневика, зарезервованих раніше для публіцистики Певного, стали з'являтися статті, підписані О. К, або О. К-ий. Слід сказати, що О. Ковалевський не стояв біля витоків ВУО. Спершу він був симпатиком УНДО, а долучився до волинської пропольської політичної сили ближче до середини 1930-х після її перемог у сфері українізації православної церкви.

Олександр Ковалевський народився на Харківщині 1890 р. Закінчив політехнічний інститут та військово-інженерну школу в Петрограді. Засновник (1919) і голова (до 1921) Української народно-республіканської партії. У квітні 1919 підтримав спробу заколоту в Рівному, який очолив В. Оскілко. 1921–1922 – Міністр земельних справ УНР. Після звільнення з табору для інтернованих 1922 виїхав на Волинь. Працював у Кременецькому, згодом – у Луцькому відділенні Варшавського кредитного банку. Засновник (1924) і голова Луцького українського кооперативного банку. Співпрацював із газетою «Діло», хоча у своїх публікаціях заявляв, що не є членом УНДО.

Про причини змін в редакції читачів не інформували. У 5 номері опубліковано «комунікат» президії ВУО: «В зв'язку з вістками, що появилися в пресі, про повернення й приступлення до урядування в Волинському Українському Об'єднанні посла П. Певного, Президія головної управи Волинського Українського Об'єднання повідомляє, що внаслідок персональних змін, які відбулися в останньому часі в Президії Української Парламентарної Репрезентації Волині, – справа обняття проводу послом П. Певним в Волинському Українському Об'єднанні буде остаточно розв'язана в найближчому часі» [7].

На цьому й уся інформація для читачів про колишнього редактора. Попри зміщення з посади, П. Певному й далі належали авторські права на назву «Українська нива», однак він передав це право власності Головній управі ВУО [3, с. 152].

Переважна більшість номерів «Української ниви» вийшла у форматі 34 x 56 см. Із 1928 року редакція знаходилась на вул. Сенкевича, 9, з 1931 р. газета подавала адресу: Луцьк на Волині, вул. 3 Мая, 28, а з 1935 – Луцьк на Волині, вул. Голувки, 8. Виглядала дуже презентабельно, особливо порівняно з іншими газетами Волині того часу. Мала особливу ознаку власного стилю: назва газети друкувалась червоним. Впізнаваними і вишуканими були художній шрифт назви «Українська нива» та шрифти рубрик першої сторінки. Навіть сьогодні привертає увагу висока якість паперу, на якому друкувалась газета. Щороку з нагоди Різдва та Великодня газета отримувала ошатне графічне оформлення. Містила багато ілюстрацій: до початку 1930-х рр. були це переважно копії картин відомих українських художників, та, рідше, фотографії з волинського суспільно-політичного життя. У 30-х роках почали переважати фотографії волинських подій, колективні фото членів «Просвітянських хат», учасників народних хорів та театральних гуртків ВУО. У архівних документах знаходимо інформацію про те, що «Українська нива» не мала технічної можливості виготовлення кліше до ілюстрацій. Про це повідомляв П. Певний у листуванні з авторами статей. Та все ж, попри цей технічний момент, «Українська нива» Петра Певного була та залишається дотепер дуже красивим часописом. Із середини 1936 року, після усунення Певного із посади редактора, візуальна якість видання відчутно погіршилась. Дещо зменшився розмір, становив відтепер 35 x 50 см, зникла поліхромність, зникли естетичні шрифти, за півроку було опубліковано декілька ілюстрацій, газетний папір втратив свою завидну гладкість «формату Таймса». До нового оформлення заголовка «Українська нива» додали підзаголовок «громадсько-політична газета».

Ціна «Української ниви» Певного становила 25 грошів, а з другої половини 1936 року «Українська Нива. Громадсько-політична газета» вартувала 15 грошів. Обидві виходили один раз на тиждень, у переважній більшості випадків у неділю, зрідка у середу чи четвер. Два останні та два перші номери «Української ниви» були подвійними та зі збільшеною кількістю сторінок, що було пов'язане зі святкуваннями католицьких та православних Різдвяних свят. Кількість сторінок варіювалась від восьми у кінці 1928–1929 рр. та у подвійних номерах інших років до чотирьох в окремих випадках. Найчастіше, все ж, сторінок було 6. Друкувала газету друкарня М. Шнайдера у Луцьку. Щодо тиражу видання, то кількість примірників, на жаль, в друкованих номерах газети не вказувалась. У дослідника ВУО зустрічаємо відомості про 2000 екземплярів у 1930 році [3, с. 151], а у повідомленнях для пошти про надсилання екземплярів газети на поштові відділення Волинського воєводства у 1936 р. зустрічаємо цифри 1690–1700 екземплярів[9]. Одне з цих повідомлень не має підпису, але містить цифру 3600 примірників[10]. Тобто, можна припустити, що тираж «Української ниви» становив щонайменше 2000 примірників. Тобто, зменшення, чи навіть відсутність воєводського фінансування в умовах відходу ВУО від угодовської політики, на тираж газети негативно не вплинули.

Пори те, що значну частину публікацій в «УН» становили тексти редакторів та провідних діячів ВУО, що висвітлювали діяльність цієї політичної сили, вони займали далеко не весь об'єм газети, тут знаходили своє відображення різноманітні теми, не пов'язані з регіональною політикою. За весь період існування «УН» на її сторінках біло опубліковано дописи та літературні твори величезної кількості різноманітних авторів.

Часто автори не підписували своїх статей в «Українській ниві», або ж підписувались псевдонімами, криптонімами та ініціалами. І справа тут не лише у складних суспільно-політичних умовах того часу, про які ми згадували раніше. Це була данина моді на псевдоніми та криптоніми, що особливо поширилась на етнічно українських територіях у останній чверті XIX і перших десятиріччях XX ст. Подекуди вони користувалися псевдонімами і в листуванні і навіть у приватному спілкуванні. Крім того, появу псевдонімів у колах творчої інтелігенції зумовлювали авторська скромність, немелодійність справжнього прізвища, невпевненість у авторських силах, службове становище, що не дозволяло публічно виступати під власним прізвищем, плагіат. Серед діячів культури траплялися псевдоніми, зумовлені виключно модою на них [11]. І, хоча існують праці львівських колекціонерів західноукраїнських псевдонімів 20–30х рр., а також напрацювання Львівської наукової бібліотеки до словника українських псевдонімів, і усі ці дані увійшли до Словника українських псевдонімів і криптонімів О. Дея [12], та розшифровки даних з «Української ниви» там немає. Що, зрештою, передбачувано. Деякі з них, як *Тло*, *Т. Teddi*, вдалося встановити, інші, як *Кислиця*, *Vox*, *Ergo*, *Z.* тощо, залишились таємницею. Репортажі з місць чи подій підписували просто: *Глядач*, *Присутній*, *Волиняк*.

Редакція «УН» вела активний діалог зі своїми читачами. Листи читачів «Української ниви» публікувались під рубриками «Трибуна читача», «Вісті з терену», та «Листи до редакції» в «УН» Ковалевського.

Часто це були схвальні відгуки про якість та високий культурний рівень тижневика. Значна частина цих листів й досі зберігається в архіві. Серед них привертають увагу листи з сіл із проханням час від часу надсилати примірники газет безкоштовно. «Мрію хоч іноді читати Вашу хвальну газету» – говориться в них. Невідомо, чи редакція задовольняла ці прохання, але факт, що подібні листи приходили систематично, а у тих же архівних справах містяться дані з пресових кіосків про повернення непроданих примірників «Української ниви», може свідчити, що так. При перегляді документів редакції «УН» привертає увагу витонченість ділового стилю, вони могли б стати справжньою знахідкою для дослідника. Адресанти листів звертаються: «Хвальна редакціє», «Високоповажаний Пане Редакторе». Передплатники разом із квитанцією про переказ коштів надсилали супроводжувальну записку, що містила схвальний відгук про газету, та «прохання зарахувати мене передплатником» [13], тощо.

Привертає увагу те, що «Український ниви» постійно публікувались найактуальніші світові новини. Важливішим подіям присвячувались окремі статті, менш значні розміщувались під рубрикою «Новини зі світу», а кількарядкові повідомлення про новини науки й техніки – під рубрикою «Різне» на початку 1930-х років та «Різні вісті» із середини 1930-х років. Світові новини найчастіше опинялись на першій сторінці. Уважно розглядалися події в Радянському Союзі, особливо, в радянській Україні. Своє віддзеркалення знаходили, звісно, й усі вагомні політичні події Польської Речі Посполитої. Автором політичної аналітики нерідко підписувався П. Крижанівський. Однак серед активістів суспільно-політичного життя Волині ми такої особи не виявили. Однак під розлогою статтею «Відбитий наступ», присвяченій політичній ситуації в Європі та її впливу на внутрішньополітичну ситуацію в Польщі станом на початок 1931 року знаходимо підпис: *П. Е. Крижанівський, Женева, січень* [14]. Це дозволило припустити, що політична аналітика систематично надходила до редакції «УН» від кореспондента з Європи. Цікаву аналітику політичних подій публікував також Олександр Ковалевський.

Немало місця займала теми православ'я і українізації Православної церкви. Свої власні колонки мали Товариство прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри ім. митрополита Петра Могили та Луцьке Чесно-Хресне братство. Номер 15 від 2 травня 1934 року, цілковито присвячено пастирському візиту новопризначеного архієпископа Олексія, Це не дивно, адже призначення Олексія (Олександра Громадського), українця, уродженого на Підляшші, прихильника українізації православної церкви, архієпископом Волинським і Кременецьким стало однією з найбільших перемог ВУО. Чотири сторінки цього випуску містили детальну інформацію про маршрут владики Олексія та його перебування в кожному пункті, фотографії архієпископа Олексія із вірянами у Луцьку та Рівному, привітання від українських організацій [15].

Підіймалися питання шкільництва та необхідності відкриття додаткових українських шкіл, публікувались статті директорів українських гімназій.

Найбільше газета популяризувала постаті Тараса Шевченка та Симона Петлюри. Щорічно клуби ВУО проводили урочисті академії, присвячені їх пам'яті, і тоді половина випуску «УН» присвячувалась аналітичним статтям, репортажам з місць подій та портретам цих визначних українців.

Дуже цікавою для українських селян була постійна рубрика «Листок рільника», де було розміщено важливу для селян інформацію про нові технології сільського господарства, кон'юнктуру сільськогосподарського ринку на Волині, методи лікування домашніх тварин тощо від кваліфікованих фахівців, що завжди додавали «інж. (инер – В.С.)» перед своїм прізвищем у підписі до статті.

На сьогодні дослідників науки й техніки би могла зацікавити рубрика «Радіові вісті», що містила інформацію про розвиток радіо та актуальні повідомлення для власників «апаратів радіових» на Волині. Цікаво, що це були рекламні статті – їх тексти надсилало до «УН» Головне польське радіобюро і оплачувало за кожну від 20 до 30 злотих, залежно від кількості слів [13].

В «Українській Ниві» часто публікувались літературні твори. Іноді траплялись твори місцевих авторів, як, наприклад, оповідання «Різдвяний подарунок» мешканця с. Гнідава під Луцьком Пилипа Кравчука [16]. Щоправда, зміст архівних тек не дає можливості проаналізувати більшість рукописів пера волинських аматорів в галузі літератури, а особливо, поезії, які не дочекались на публікацію.

На першу половину 1930-х рр. припадають публікації Михайла Тележинського щодо музичних подій в регіоні. Співзасновник, а із 1933 р. – генеральний секретар Волинського українського об'єднання, він був також найвизначнішим волинським композитором досліджуваного періоду. Його музикознавчі розвідки чекають на свою повторну публікацію. М. Тележинському належать також відгуки на оперні постановки Волинського українського театру, які в його авторстві ставали мистецтвознавчими статтями. Адже вони містили докладний аналіз лібрето, музичних особливостей опери, а вже потім – постановки волинського театру. На шпальтах «УН» знаходимо також пам'яткознавчі та красназнавчі розвідки Леоніда Маслова та Анатолія Дублянського.

«Українська нива» спричинилася до розвитку нового для тогочасної літератури жанру – театральної рецензії. Найактивнішим україномовним критиком театру на Волині у 1933–1934 рр. був Теодор Ловецький – секретар Волинського українського театрального товариства. Він користувався псевдонімом Гло. Ловецький був автором рецензій на вистави «Сорочинський ярмарок», «Пошились у дурні», «Вій», «Дурень», «Гріх» та інших. Теодор Ловецький, працюючи в редакції «Української ниви», писав ще й фейлетони під псевдонімом Т. Тедді [17]. Рецензував вистави Волинського українського театру у другій половині 30-х рр. О. Ковалевський.

Цікаво, що усунення П. Певного із посади редактора «УН» не відобразилося на активності висвітлення газетою діяльності ВУТ. 13 вересня 1936 року, вже у «Українська нива. Громадсько-політична газета» Микола Певний писав: «кожний, хто хоч трохи знає театральне життя, може собі уявити, скільки треба нервів та моральних і фізичних сил, щоб витримати цей пекельний темп артистичної праці. (...) Артист ВУТ знає, що таке голод та холод, проте він не кидає своєї справи, тому, що усвідомлює, що його справа – це не фах, а передусім, громадянський завдяки жертвності і відданості ідеї дирекції і артистичної сім'ї» [18].

Дуже цікавим є висвітлення тижневиком трагедії Голодомору у 1932–1933 р. «Українська нива» стала інформаційною платформою Волинського громадського комітету допомоги голодуючим на Україні, який було організовано 17 жовтня 1933 р. у Луцьку. В комітет увійшло 20 осіб, переважно членів ВУО. Першочерговим завданням управи була організація збору грошей та продуктів голодуючим. Збір засобів відбувався в луцькому клубі «Рідна хата». Акція розпочалась 29 жовтня 1933 р. Волинський український театр відіграв виставу за п'єсою Володимира Винниченка «Гріх», прибутки від якої мали піти на допомогу голодуючим у радянській Україні. У повітах Волинського воєводства, зокрема Луцькому, Ковельському, Сарненському, Любомльському, Володимирському та інших, почали створюватися комітети, які організовували гмінні комітети з допомоги голодуючим. В газеті з'явилась окрема рубрика «Голод на Україні». Цю тему прекрасно висвітлено у статті Р. Давидюк [19].

Газета «Українська нива» була явищем ширшим, ніж інструмент для впровадження волинським воєводою його експерименту. Поза висвітленням діяльності ВУО та пропагуванням українсько-польської співпраці у воєводстві, вона розширювала свідомість волинського читача через публікації українських літературних творів, пісень, репродукцій картин, краєзнавчих розвідок, театральних рецензій. Дописи подавалися добірною літературною мовою, в них відчувався високий інтелектуальний рівень публіцистів, намагання поширити на читачів любов до своєї нації та культури. Тут оперативно публікувалось важливі світові політичні новини та розлога аналітика політичної ситуації у Європі, тут можна було знайти новини науки й техніки та важливу для селян інформацію про нові технології сільського господарства, кон'юнктуру сільськогосподарського ринку на Волині. Окремо варто відзначити процес висвітлення тижневиком трагедії Голодомору а також те, що 1933 року «Українська нива» стала інформаційною платформою Волинського громадського комітету допомоги голодуючим на Україні.

Друкувалась на якісному папері, мала впізнавані художні шрифти. Привертає увагу висока якість паперу, на якому він надрукований, численні ілюстрації та вишуканий літературний стиль текстів. Тобто, в неоднозначних суспільно-політичних та економічних умовах, в середовищі постійних критичних закидів від опонентів редактор Петро Певний зумів налагодити видавництво в Луцьку якісної газети, української за формою та змістом.

Основний висновок дослідження той, що тижневик «Українська нива» – явище багатогранне. Одна з граней демонструє «волинський експеримент», інша – національне пробудження та культурний розвиток волинського села у міжвоєнний період, на наступній – відбитки давньої дружби між полтавськими родинами Певних, Петлюр та Скрипників, ще одна рясніє складними долями діячів УНР, на іншій же – невміння українців дійти між собою згоди та виступити єдиним табором. Продовжувати можна довго. Та головне послання, яке б хотілося донести цим дослідженням – спонукати глибше досліджувати, використовувати у роботі та всіляко популяризувати цінну інформацію, яку бережуть сторінки «Української ниви».

Література:

1. Павлюк І. Українські часописи Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя (1917–1939 рр.): Анотований покажчик / І. З. Павлюк. Львів ; Луцьк : Надстир'я, 1997. 180 с.
2. Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.): монографія / М. Кучерепа, Р. Давидюк. Луцьк : Надстир'я, 2001. 420 с.
3. Zaporowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie - Wołyńskie Ukraińskie Objednannia. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. 162 s.
4. Матеріали Олени Богданівни Певної. URL: <http://tourist.kharkov.ua/phpbb/viewtopic.php?f=10&t=27820&start=15#p697868> (дата звернення: 08.09.2021)

5. Миць М. Сіячі українського відродження. До 60-річчя утворення ВУО. Радянська Волинь. 1991. 17 грудня. С. 2.
6. *Українська нива* (УН). 1936 р. 22 січня. С. 2.
7. УН. 19 липня 1936. С. 3.
8. Державний архів Волинської області, м. Луцьк, далі – Держархів Волинської області. Ф. 199 : Редакція газети «Волинське слово». Оп. 2. Спр. 2. Арк. 89, 139, 241.
9. Там само. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 160, 161, 166, 172.
10. Там само. Спр. 1. Арк. 184.
11. Павликівська Н. М., Прокопчук Л. В. Псевдоніми в антропонімійній системі української мови. URL: chromextension://efaidnbmnnnibpcajpcglefindmkaj/viewer.html?pdfurl=http%3A%2F%2Fbaltijapublishing.lv%2Fdownload%2Fmonograph%2Fcolmomo_fil%2F17.pdf&clen=264834&chunk=true (дата звернення:18.05.2021)
12. Дей, О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). Київ : Наукова думка, 1969. 559 с.
13. Держархів Волинської області. Ф. 199. Оп. 2. Спр.4. 356 арк.
14. Крижанівський П. Відбитий наступ. УН. 1931 р. 8 лютого. С. 2.
15. УН. 1934 р. 2 травня.
16. Різдвяний подарунок. УН. 1932.1 січня. С. 3–4.
17. О. К-ий. Памяті Теодора Ловецького. УН. 1935. 10 березня. С. 4.
18. Певний М. Волинський український театр. *Українська нива*. 1936. № 13. С. 2.
19. Давидюк Р. Голодомор 1932–1933 років у радянській Україні: Реакція західноволинського проурядового табору. URL: https://web.archive.org/web/20131225195426/http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Viz/2009_3/davydjuk.pdf (дата звернення: 23.10.2021).

УДК 94(477+438):328.12

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.08>

**ПАМ'ЯТЬ ПРО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ
МІЖНАЦІОНАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ НА ВОЛИНІ
У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
У СУЧАСНОМУ ПОЛЬСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ
(НА ПРИКЛАДІ КІНО)**

Стрільчук Людмила,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету
імені Лесі Українки,
ORCID ID: 0000-0002-0700-6080

У сучасному світі усе більше уваги приділяють поняттю «історична пам'ять», його досліджують історики, філософи, журналісти. З історичною пам'яттю пов'язують існування суспільно-історичних стереотипів, формування національної ментальності, отождолення себе із історією та культурою народу. Власне, під «історичною пам'яттю» ми розуміємо здатність людського розуму зберігати індивідуальний та колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце у ній. Фактично, – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості та спільноти. Історична пам'ять – індивідуальна та колективна – є результатом взаємодії особистості і соціального середовища. Без такої взаємодії немає історичної пам'яті.

Українці та поляки – два сусідні народи, що тісно пов'язані поміж собою історично, мають кожен свою історичну пам'ять про спільну минувшину. Особливо гостро проблеми історичної пам'яті постають у двосторонніх відносинах щодо недавньої історії. Зокрема це яскраво прослідковується на прикладі міжнаціонального українсько-польського конфлікту, що мав місце на Волині у роки Другої світової війни. Запропонована стаття простежує особливості формування та еволюції суспільно-історичних стереотипів поляків щодо українців на прикладі сучасного польського кінематографу, зокрема фільму В. Смажовського «Волинь». Саме на прикладі цього фільму можна прослідкувати еволюцію загострення негативних історичних стереотипів щодо українців у польському суспільстві та трансформацію історичної пам'яті поляків щодо спільної українсько-польської історії.

Доведено, що кіно є досить дієвим засобом формування історичної пам'яті суспільства та здатне вкрай негативно впливати на сучасні міжнаціональні польсько-українські взаємини.

Ключові слова: історична пам'ять, українці, поляки, кіно, Волинь, Друга світова війна, міжнаціональний конфлікт.

Strilchuk Lyudmila. The memory of the Ukrainian-Polish interethnic conflict in Volhynia during the Second World War in modern Polish society (on the example of cinema)

In the modern world, more and more attention is paid to the concept of "historical memory", it is studied by historians, philosophers, journalists. Historical memory is associated with the existence of socio-historical stereotypes, the formation of a national mentality, identification with the history and culture of the people. In fact, by "historical memory" we mean the ability of the human mind to preserve the individual and collective experience of interpersonal relationships and to form on its basis the idea of history as such and its place in it. In fact, it is available information for the social identification of the individual and the community. Historical memory – individual and collective – is the result of the interaction of the individual and the social environment. Without such interaction, there is no historical memory.

Ukrainians and Poles are two neighboring peoples who are historically closely linked, each with their own historical memory of a common past. The problems of historical memory are especially acute in bilateral relations with the recent past. In particular, this can be clearly seen in the example of the interethnic Ukrainian-Polish conflict that took place in Volyn during the Second World War. The proposed article traces the peculiarities of the formation and evolution of socio-historical stereotypes of Poles about Ukrainians on the example of modern Polish cinema, in particular V. Smazhovsky's film "Volyn". It is on the example of this film that the evolution of the aggravation of negative historical stereotypes about Ukrainians in Polish society and the transformation of the historical memory of Poles about the common Ukrainian-Polish history can be traced.

It has been proved that cinema is a very effective means of forming the historical memory of society and can have an extremely negative impact on modern interethnic Polish-Ukrainian relations.

Key words: historical memory, Ukrainians, Poles, cinema, Volyn, World War II, interethnic conflict.

Однією із причин актуалізації сучасного пам'яттєвого дискурсу є підвищення уваги до спогадів жертв найбільших трагедій ХХ століття (Першої та Другої світових воєн, етнічних конфліктів, геноцидів, репресій, тощо). Проте, згодом і термін «пам'ять», і пов'язані із ним політичні ініціативи стали швидко поширюватися на різноманітні аспекти соціальних уявлень про минуле. У сучасному інтелектуальному дискурсі статусу усталеного концепту набуло словосполучення «історична пам'ять», яке широко використовується в наукових та публіцистичних текстах, в офіційних документах [7, с. 45–46]. Під «історичною пам'яттю» ми розуміємо здатність людського розуму зберігати індивідуальний та колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце у ній. Фактично, – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості та спільноти. Історична пам'ять – індивідуальна та колективна – є результатом взаємодії особистості і соціального середовища. Без такої взаємодії немає історичної пам'яті. Таким чином, історична пам'ять – це свого роду ідентифікація з певною культурою [4], це простори спогадів індивіда чи народу і усвідомлення себе та своєї ролі в історії.

Сьогодні загально визнаною є теза про те, що ніщо так не допомагає народам розповісти свої історії, як масова культура, та ніщо так не впливає на історичну пам'ять народів, як масова культура. Саме через останню, як засвідчують результати опитувань, більшість сучасного польського суспільства знає про міжнаціональний конфлікт на Волині у роки Другої світової війни. Художній та документальний кінопродукт, різноманітна література та публіцистика – ось головні засоби впливу на історичну пам'ять польського суспільства, дія яких підсилюється політичними владними заходами та безперервним розкручуванням у ЗМІ.

Постійне нагадування про історичні події для тих, хто був їх учасником чи свідком, підсилює негативом травматичну історичну пам'ять покоління, що пережило Другу світову війну, коригує історичну пам'ять їх нащадків, а художній та документальний кінопродукт, що подають, молодому поколінню, саме у той момент, коли їхня свідомість та вміння аналізувати перебувають у стадії формування, означає не просто коригування сформованої історичної пам'яті, а її конструювання. Таким чином, кінодокументалістика та художні фільми є засобом потужного впливу на історичну пам'ять польського суспільства щодо міжнаціонального конфлікту на Волині у роки війни. Звісно, що від риторики кінопродукту, напряду залежить сприйняття подій минувшини: як факту, що мав місце; як наслідку низки історичних процесів; як страшної трагедії; як геноциду проти польської людності.

Перші документальні стрічки у Республіці Польща, присвячені Волинській трагедії, з'явилися у 90-х роках ХХ століття. Саме тоді виходить фільм «Wołyń 1943 – Kryptonim Pożoga», реж. Вінсент Роніч, «Wołyń 1943 – Bliscy a dalecy», реж. Анна Горна, Любомир Засць та Михайло Ткачук. Нові сплески інтересу до теми пов'язані із 60-ми роковинами волинських подій, що припали на 2003 рік. На польські екрани виходять фільми: «Wołyń – zapis zbrodni», сцен. Ядвіга Новаковська [19]; «Było sobie miasteczko», реж. Тадеуш Арціух, Мацей Войцеховський. До 70-х роковин (2013 рік) з'являються фільми «Szlakiem Wołyńskich Krzyży», реж. Марек Чапля; «Ukraiński rapsod», реж. Даріуш Марек Щедницький; «Zapomniana niezbrodniena Wołyniu», реж. Тадеуш Арціух.

Загалом, за останні чверть століття на екрани РП вийшло чимало документальних стрічок присвячених польсько-українському міжнаціональному протистоянню на Волині у роки Другої світової війни. Згадані документальні фільми, різні за своєю мистецькою цінністю, формою, способом розкриття теми, авторською позицією, цільовою аудиторією, тощо. Текст, який супроводжує зображення у документальному кіно (іноді й навпаки: зображення супроводжує текст) виконує інформаційну, пропагандистську та естетичну функції. Важливо зауважити також, що останніми роками синхрони свідків втрачають своє допоміжне призначення щодо авторського тексту, а стають основним джерелом змістової та емоційної інформації. Якщо перші стрічки, як якісна публіцистика і радше історична журналістика, виконували передовсім інформаційну й просвітницьку функції, то нині, коли про Волинські події написано і сказано чимало, важливіше не стільки що, а під яким кутом зору подавати історичні події. Усе частіше ми можемо натрапити на приклади глибоких мистецьких рефлексій над травмами минулого і викликами сучасного (інше питання – наскільки ми погоджуємося з ними) [11, с. 12].

Наскільки важливим елементом формування історичної пам'яті у польському суспільстві про Волинські події є документальне кіно, засвідчує той факт, що у рамках вшанування 70-х роковин Волинської трагедії Інститут національної пам'яті організував ряд спеціальних кінопереглядів. Так, наприклад, у Лодзі було представлено чотири документальних стрічки: «Skrawekpiekław Podolu», «Zapomniane zbrodnie na Wołyniu», «Było sobie miasteczko», та «Wołyń wpożodze».

Не менш яскравим прикладом державної політики формування історичної пам'яті польського суспільства щодо Волинської трагедії є і художнє кіно, зокрема стрічка Войцеха Смажльського «Волинь», що вийшла у польський прокат в жовтні 2016 року. Саме на прикладі цього фільму можна прослідкувати

еволюцію загострення негативних історичних стереотипів щодо українців у польському суспільстві та трансформацію історичної пам'яті поляків щодо спільної українсько-польської історії [9, с. 68].

Досліджуючи вплив фільму «Волинь» на суспільні стереотипи поляків щодо українців та спільної історії, слід звернути увагу на те, що ще задовго до виходу фільму В. Смажовського на екран, у Польщі він викликав бурхливі та позитивні емоції [2], а після виходу на екрани до нього була прикута увага глядачів та критиків. Як засвідчують відомі наразі відгуки, загалом у РП стрічку сприйняли більш, ніж позитивно. І така схвальна оцінка не залежить від того, які кола представляють коментатори і яку ідеологію вони поділяють. Для прикладу варто навести декілька цитат. «... Це великий фільм. Безпрецедентний у польському кінематографі після 1989 року» (Тадеуш Соболевський) [14]. «... «Волинь» – це найважливіший польський фільм за останні роки. На таку продукцію дуже довго чекали: але це було того варто, коли маємо кіно найвищої проби» (Кшиштоф Поляський) [12], а, найавторитетніший у Республіці Польща історик, фахівець з українсько-польських міжнаціональних взаємин першої половини ХХ століття Гжегож Мотика назвав його видатним фільмом, який стане «обов'язковою лектурою» для кожного польського інтелігента і який вже змінив українсько-польський дискурс щодо волинських подій [5, с. 4–5].

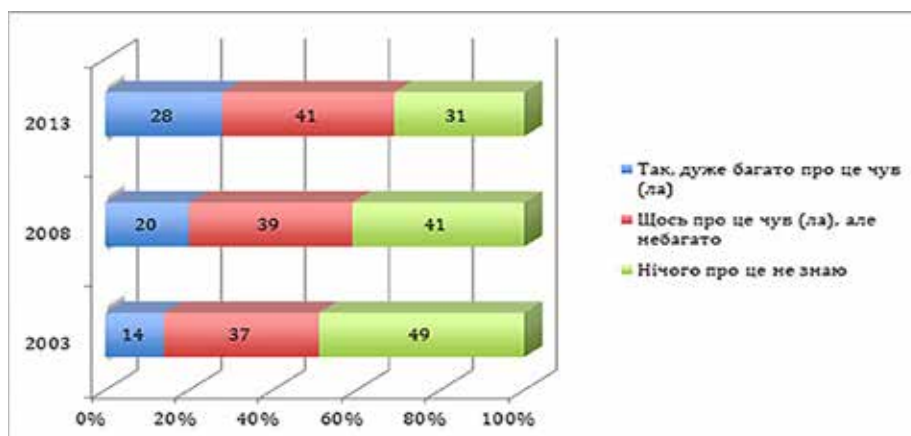
А між тим, невинувато жорстокі сцени фільму В. Смажовського «Волинь», перекручення історичних фактів, збурили польське суспільство, уже вкотре, за повоєнні десятиліття, загостривши історично-суспільні стереотипи стосовно східного сусіда – українця, реанімувавши травматичну історичну пам'ять суспільства і тим самим, розпалюючи міжнаціональну неприязнь [3, с. 369].

Наведемо ще один приклад, фільм «Волинь» відкриває епіграф – слова Я. Залеського «Жертви Волині були забиті двічі: перший раз від сокир українців, другий – через витирання з пам'яті». Як зауважив, наприклад, сучасний польський історик А. Шептицький, це твердження не відповідає правді щодо сучасної волинської дискусії. Адже правду про Волинь, рівно як і про Катинь, замовчували в часи Польської Народної Республіки, але не після 1989 року [16].

Фільм «Волинь» за своєю скандальністю і перекрученням історичних фактів претендує на лідерство у номінації «фільм, який негативно вплинув на міжнаціональні взаємини» [10, с. 181], тим не менше, за касовими зборами фільм побив усі рекорди Республіки Польща за останні десять років [8]. Сьогодні ми можемо назвати сотні монографій та наукових статей з проблем українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни, а якщо врахувати публіцистичні матеріали, то цей перелік буде становити тисячі публікацій, але, нажаль, мусимо констатувати, що історики не мають такого впливу на формування простору спогадів як політики, митці чи публіцисти.

І, хоча, в Україні фільм В. Смажовського «Волинь», одразу після його виходу на широкий екран, було заборонено до демонстрації, а польське суспільство, у головній своїй масі, з фільмом ознайомилося. Соціологічні дослідження засвідчили, що після кількох місяців прокату кількість поляків, які змінили своє ставлення до українців із позитивного чи нейтрального на негативне різко зросла.

Соціологічні опитування, які постійно проводять у Польщі різні соціологічні центри, засвідчують регулярне і стабільне збільшення відсотку тих громадян, які стверджують свою обізнаність щодо волинських подій [5, с. 11–12]. Щоб не бути голослівним варто навести результати Центру опитувань суспільної думки (Centrum badan opinii społecznej) та Осередку вивчення громадської думки (Ośrodek Badania Opinii Publicznej), які фіксують постійне зростання відсотку осіб, які бодай мінімально обізнані про події українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни [19; 13; 18].

[6].

Отже, за даними опитувань, серед поляків станом на 2003 рік відсоток тих, хто нічого не знав про події міжнародного протистояння на Волині у роки Другої світової війни складав 49% респондентів [1, арк. 94], а у 2013 році – таких було вже 31%. Добре обізнаних із проблемою у 2003 році нараховувалося 14% від опитаних, а у 2013 році, відповідно – 28%. Після перегляду фільму «Волинь», кількість польських глядачів, які сприйняли його із захопленням сягнула 43%, а ще 21% – склали ті, хто дуже схвально відгукнувся про фільм [15].

У цьому світі, абсолютно погоджуємося із думкою історика О. Каліщук, яка вважає, що навряд чи можна погодитися з думкою тих, хто твердить, що кількість запобіжників, вмонтованих у картину, є достатньою щоб запобігти зростанню антиукраїнських настроїв. Переваження позитивних та захоплених рецензій у польському медіапросторі та високий відсоток позитивних оцінок глядачів лише підтверджують ці побоювання [5, с. 22].

Фінал кінофільму «Волинь» – не в самому кіно, а у сенсі його значення не обмежується художньою цінністю, надто очевидним є політичний підтекст цієї широкоформатної стрічки. В.Смажковський у своїх інтерв'ю декларував прагнення зняти стрічку, яка стане містком, а не муром між двома сусідніми народами, ініціювати активний діалог між українцями та поляками щодо волинських подій. Проте, ми маємо радше твір, який звертається до шкідливих стереотипів та формує викривлене уявлення про історичну правду. Він не спонукає до пошуків відповіді на запитання: чому так сталося? Адже автори стрічки намагаються у однозначний спосіб потрактувати надзвичайно дражливу та делікатну сторінку українсько-польських відносин. У фільмі той страшний історичний період зображено не як трагедію усіх звичайних людей, а як драму польського народу, на якого крім окупантів зовнішніх накинута ще й ті, кого вони вважали братами. Причому саме вони виявилися чи не найлютішими душогубами [9, с. 101].

Зроблена вище, розлога характеристика фільму «Волинь», на думку авторки, надзвичайно яскраво ілюструє у який спосіб, за допомогою кіно, відбувається коригування історичної пам'яті у сучасній Польщі та формування суспільно-історичних стереотипів поляків щодо українців і доведено, що історія стає предметом політичних спекуляцій, загострюючи міжнародні взаємини. Наслідком такої політики пам'яті стають так звані «війни на могилах», напади на українських студентів та заробітчани у Польщі, що в останні роки стали нерідкішим явищем, розпалювання міжнародно неприємні.

Таким чином, напрашується висновок про те, що історична пам'ять та пов'язані із нею суспільно-історичні стереотипи в сучасному польському суспільстві по відношенню до східних сусідів українців є досить живучим і дражливим елементом національної історичної пам'яті, який, до того ж, є надзвичайно чутливим до політичних змін. Впродовж 90-х років ХХ – початку ХХІ століття обидва сусідні народи, їх політична еліта, наукова громадськість яскраво продемонстрували, що можна досить успішно співпрацювати у справі подолання негативного історичного спадку у міжнародних взаєминах, а це у свою чергу нормалізує та розвиває двосторонні відносини, як на політичному, так і на міжлюдському рівні. Нажаль, наведені приклади сучасного польського художнього та документального кіно продукту різко дисонують із спробами міжнародного примирення та порозуміння, що робилися у попередні десятиліття.

Література:

1. Archiwum Aktów nowych w Warszawie. Zesp. Zesp. Roczne plany sprawozdania. Sprawozdania statystyczne za 2001–2003. Sygn. 17.
2. Бабакова О. Кіно розбрату: Чим «Волинь» корисна, а чим небезпечна для польсько-українських відносин. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/10/6/7055456> (дата звернення: 8. 04.2021 р.).
3. Добржанський О. Еволюція суспільно-історичних стереотипів у сві домості українців та поляків на прикладі опіки над місцями національної пам'яті. *Україна-Польща: історичне сусідство* : Матеріали міжнародної наукової конференції 19–20 травня 2017 р. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 365–370.
4. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. URL: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/810Zashkilniak.pdf> (дата звернення: 6.04.2021 р.).
5. Каліщук О. «Волинь»: війна пам'яті чи кіномистецтво? Українсько-польські відносини на Волині у Східній Галичині у роки Другої світової війни у сучасному суспільному дискурсі (на прикладі фільму Войцех Смажовського). Луцьк : Терези, 2016. 40 с.
6. Каліщук О. «Волинь»: роздуми історика URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2029-oksana-kalishchuk-volyn-rozdumu-istoryka?fbclid=IwAR2ciuuaxafjkqurfgoe2czjet> (дата звернення: 18. 04.2021 р.).
7. Киридон А. «Історична пам'ять» у просторі політики пам'яті. *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал*. № 1(64). Вінниця, 2019. С. 45–53.
8. Польський фільм «Волинь». URL: http://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/10/161008_wolyn (дата звернення: 08.04.2021 р.).
9. Стрільчук Л., Нінічук А. Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 368 с.

10. Стрільчук Л. Історична пам'ять українців та поляків: пошук шляхів примирення чи привід до конфлікту? *Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «Трансформації історичної пам'яті»*. Вінниця, 2018. С. 176–183.
11. Kalishchuk O. Volyn tragedy in cinema and theatre. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал. Історичні науки*. 2019, березень-квітень. № 2(160). С. 11–17.
12. Połaski K. «Wołyń». Emocjonalnie wycieńczające kino URL: <http://www.telemagazyn.pl/artykuly/wolyn-emocjonalnie-wycienzczajace-kino-recenzja-53060.html> (дата зверненн: 8. 04.2021 р.).
13. Rocznicza zbrodni na Wołyniu – pamięć i pojednanie. Komunikat z badań. Warszawa, lipiec 2003. URL: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2003/K_117_03.PDF (дата звернення: 18. 04.2021 р.).
14. Sobolewski T. «Wołyń» to wielki film. Zło jak namalowane. URL: <http://wyborcza.pl/7,75410,20738114,wolyn-to-wielki-film-zlo-jak-namalowane-sobolewski.html?disableRedirects=true> (дата звернення: 8. 04.2021 р.).
15. Sonda Histmag.org 16-30. X. 2016 r.: film «Wołyń» oceniam na... URL: <https://histmag.org/Sonda-Histmag.org-film-Wolyn-oceniam-na-14181> (дата звернення: 3. 11.2021 р.).
16. Szeptycki A. Trudny film o trudnej sprawie. URL: <http://new.org.pl/2714,post.html> (дата звернення: 6. 11.2021 р.).
17. Wołyń – zapis zbrodni. URL: <http://www.filmpolski.pl/fp/index.php?film=4222929> (дата звернення: 6.04.2021 р.).
18. Wołyń 1943–2003. Sondaż zrealizowano w dniach 5–7 lipca 2003 r. Warszawa, lipiec 2003 r. URL: http://tnsglobal.pl/archiv_files/071-03.pdf (дата звернення: 18. 04.2020 р.).
19. Wołyń 1943. Komunikat z badań. Warszawa, lipiec 2008 URL: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2008/K_110_08.PDF (дата звернення: 8. 04.2021 р.).

УДК 94(477.8) «1944-1953»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.09>

ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ В ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ

Стрільчук Людмила,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-0700-6080

Сосницька Лілія,

аспірантка кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету
імені Лесі Українки

Освіта була і залишається важливою сферою життєдіяльності суспільства і саме із шкільної освіти розпочинається формування світогляду та особистості. Значною мірою саме освіта визначає сферу духовних цінностей та відображає загальний рівень розвитку суспільства, вона ж може стати дієвим інструментом впливу на нього. Радянський тоталітарний режим досліджуваного періоду та його освітня система, є одним із яскравих прикладів процесу, де освітня галузь постає засобом політичного та ідеологічного впливу.

У статті проаналізовано процес відновлення радянської системи шкільної освіти на Волині в перше повоєнне десятиліття. Період 1944 – початку 1950-х років став одним з найскладніших в розвитку системи народної освіти. Передусім, причина в труднощах повоєнних років: господарська та економічна розруха, великі людські втрати, протистояння на національному ґрунті та повна перебудова усіх сфер життя відповідно до радянської моделі. Основну увагу зосереджено на формуванні типової радянської системи шкільної освіти, яка супроводжувалась ідеологічним тиском органів державної влади, нівелюванням національних відмінностей.

При цьому, державна політика в галузі освіти досліджуваного періоду передбачала відновлення та розбудову мережі шкіл, ліквідацію неписьменності та малописьменності населення, виконання закону «Про загальне обов'язкове навчання», що дозволило б збільшити кількість дітей охоплених шкільною освітою. В статті розглянуто причини відсутності якісної динаміки в зростанні учнівства шкіл області. Доведено визначальну роль в цьому значної кількості депортаційних акцій, проведених в західному регіоні радянською владою впродовж другої половини 1940-х років, і також протистояння між ОУН і УПА з одного боку та радянською владою з іншого, кінець якого наступив лише на початку 1950-х років.

Ключові слова: радянська система освіти, шкільна освіта, радянізація, Волинь, повоєнний період.

Strilchuk Liudmyla, Sosnytska Lilia. The Soviet School Education System's restore and development in the first postwar decade in Volyn Region

The education was and it is an important sphere of life society. And the formation of worldview and personality start with it. Mostly the education determines the sphere of spiritual values and it displays the general level of society development. It can become like an effective tool of influence on the society. The Soviet totalitarian regime of the period under study and its educational system is one of bright examples of a process where the educational sector is a mean of political and ideological influence. The process of the Soviet Education System's restore in Volyn Region in the first postwar decade is analyzed in this article. The period of 1944 – the beginning of 1950s became one of the hardest in the development of the public education. First of all, the reason is in postwar years difficulties. They are household and economic ruin, huge human losses, a confrontation on national grounds and the whole rebuild of all life spheres according to Soviet model. The main attention is concentrated on the formation of the typical Soviet Education System that was accompanied by an ideological pressure of public authorities and leveling national differences.

At the same time the public policy in a field of education of the studied period had an aim to restore and develop the school network, to eliminate illiteracy and low literacy of the population, to perform the law "About the General Studying", that could help to increase the amount of children in school education. The reasons of lack quality dynamics in pupils' increasing in region schools were considered in the article. The significant role of the deportation action was carried out in the western region by the Soviet authorities during the second half of the 1940s, as well as the confrontation between the OUN and the Ukrainian Insurgent Army on the one hand and the Soviet authorities on the other one, which ended only in the early 1950s.

Key words: Soviet Education System, school education, sovietization, Volyn Region, postwar period.

Відновлення та розвиток радянської системи шкільної освіти у післявоєнний період стає важливим завданням і викликом для радянської влади. Оскільки з осені 1939 року, часу коли радянська влада приходить на Волинь, система народної освіти лише почала створюватися і до літа 1941 року цей процес не

був завершений, тому після повторного приходу радянської влади на ці терени необхідно було не лише відновлювати, але й великою мірою вибудувати від початку освітню систему на Волині.

Радянська влада розглядала шкільну освіту як інструмент політичного та ідеологічного впливу. Тому вважаємо за необхідне дослідити та доповнити відбудову системи та розвитку шкільної освіти на Волині у повоєнні роки. У статті розглядаємо Волинь як адміністративно-територіальну одиницю в складі УРСР в повоєнний період.

Автори статті, звісно, не є піонерами у дослідженні даної проблеми. Проблема розвитку шкільної освіти на Волині у повоєнний період має свою історію вивчення у вітчизняному просторі. Проблема відновлення шкільної освіти у західних областях УРСР стала предметом дослідження декількох авторів, зокрема О. Філіппова [27], М. Грищенко [1], К. Присяжнюка [20] та інших. Проте, зважаючи на панування марксистсько-ленінської ідеології в суспільно-політичному житті, названі дослідники були змушені акцентувати увагу лише на позитивних сторонах радянської моделі освіти. Окремі питання даної проблеми розглядали в наукових статтях І. Сушик [26], Н. Красножон [15], С. Сворах [21, 22] та ін.

Звернення ж до цієї теми авторок публікації покликано, найперше, прагненням проаналізувати задекларовану проблему на основі архівних документів, частина із яких вперше вводиться до наукового обігу, а відтак дозволяє виявити недосліджені раніше аспекти багатогранного і складного процесу формування освітньої системи на Волині у повоєнне десятиліття.

Відновлення радянської влади на західноукраїнських землях після звільнення їх від німецької окупації супроводжувалося кардинальними змінами в державних та соціальних інституціях. Їх основним завданням було якнайшвидше інтегрувати нові території в радянську модель політичного, економічного та ідеологічного устрою. В цьому процесі важливу роль відіграла шкільна освіта. Проте, це була друга спроба реорганізації шкільництва за радянським зразком. Перша, як уже йшлося вище, запроваджувалася з 1939 р., коли восени цього року Волинь з рештою західноукраїнських земель була анексована Радянським Союзом і завершилась 1941 р. окупацією Волині німецькими військами. Саме тоді розпочалися радикальні перетворення в усіх сферах життя регіону, які отримали назву «радянізація».

Першочерговим завданням нової влади було формування лояльного ставлення до себе з боку місцевих жителів та впровадження радянського світогляду. Освіта в цьому процесі мала відігравати одну з головних ролей, здійснюючи поряд з подоланням безграмотності комуністичну пропаганду.

Формуючи типову радянську систему шкільної освіти у листопаді 1939 р. Наркомат освіти УРСР затвердив інструкцію «Про порядок реорганізації шкіл в західних областях Української РСР», яка передбачала перебудову навчальних закладів відповідно до діючої системи освіти в СРСР на землях, що раніше входили до складу Польщі. Так, на базі «народних шкіл» I ступеня створювались початкові чотирирічні; неповно-середні (семирічні) на базі «народних шкіл» II і III ступенів; середні школи з десятирічним терміном навчання на основі гімназій та ліцеїв [17, с. 91]. Поруч з такими перевагами як безоплатне навчання рідною мовою, навчання хлопців та дівчат разом, організація класів для неписьменних та малописьменних, радянська влада змусила повторно навчатися більшість учнів шкіл у 1939–1940 н. р., аби показати недосконалість польської освіти.

Восени 1939 року, перед приходом радянських військ, наприклад, на Волині існувала 1051 школа, де навчалось 130 тис. учнів. З них 1003 – були польські школи, 28 – німецьких, 9 – чеських. Українською мовою велось навчання лише в 11 школах [24, с. 70]. Тому, радянська влада, на протигагу попередній польській, демонстративно проводила політику українізації освіти. Виділялися значні бюджетні кошти, що призвело до швидкого збільшення шкільної мережі. Ця політика мала на меті виконання низки завдань. По-перше, розширення мережі шкіл передбачало охоплення дітей навчанням за радянськими програмами і підручниками, які мали виразне ідеологічне спрямування. По-друге, підготувавши і перепідготувавши вчителів з місцевих жителів, було заплановано отримати, таким чином, масовий загін пропагандистів радянського способу життя. По-третє, створивши розгалужену мережу шкіл для неписьменних, охопити ідеологічним впливом доросле населення. По-четверте, переведенням шкіл з польської мови навчання на українську закладалися основи широкого запровадження в майбутньому російської мови [24, с. 71].

Внаслідок такої політики кількість шкіл стрімко зростала станом на вересень 1939 р. на Волині було разом 1051 школа й навчання українською мовою не велось зовсім, то у травні 1940 р. їх стало 1179, з них українських – 1000 [28, с. 140]. В 1941 р. таких шкіл було вже 1204, в яких навчалось 196265 учнів та працювало 5086 вчителів [2, арк. 1].

Проте швидкі темпи щодо перебудови шкільної освіти були перервані німецьким вторгненням в СРСР. Для нового окупаційного режиму питання освіти та шкільництва не стояло гостро. Будівництво «нової» німецької школи не передбачало надання освіти широкому загальному місцевому населення.

Було заборонено викладання історії, географії, конституції, а з інших предметів давалися тільки елементарні знання. Цього на думку нових реформаторів було цілком досить, адже головним завданням цих шкіл була підготовка робочої сили для німецьких підприємств і фермерів з місцевого населення [26, с. 155]. Рейхскомісар Еріх Кох вважав можливим відкриття тільки незначної та необтяжуючої для місцевого бюджету кількості початкових і деяких видів ремісничих шкіл [2, арк. 1]. В 1943–1944 н. р. в м. Луцьку функціонувало лише 4 таких «народних» школи в яких працювало 10 вчителів [2, арк. 2].

Поступово відновлюючи свою владу в регіоні, радянський уряд розпочав другу хвилю радянізації, основним завданням якої на думку історика О. Субтельного було: «Привести західних українців у відповідність з радянською системою та східними співвітчизниками» [25, с. 598]. У сфері освіти, відновлена на заході України в 1944 р. школа за радянським зразком, найперше мала на меті залучення всіх дітей до навчання. Варто відзначити, що керівництво розглядало запровадження всезагального навчання як один з головних важелів державної політики. Основні її положення були викладені в законі «Про загальне обов'язкове навчання», який передбачав охоплення всіх дітей 8–10 років початковою (чотирирічною) освітою, а дітей, котрі мешкали в містах та робітничих селищах – обов'язковою семирічною освітою [14, с. 622]. Для реалізації закону був необхідний облік всіх дітей шкільного віку, відновлення та планування шкільної мережі, розв'язання проблеми підвозу дітей з віддалених сіл та створення, за необхідності, інтернатів при школах. Проте, реалізувати закон у складний повоєнний час було вкрай не просто.

У навчальні заклади області повернули апробовану раніше трирівневу систему: початкові, неповно-середні та середні школи. При цьому одразу відчувалась чужорідність радянської освіти, яка в повній мірі відкидала національні традиції навчання та виховання, сформовані на засадах патріотизму, і виступали важливим елементом в збереженні національної ідентичності українців Заходу. Виховуючи нову «радянську людину» влада керувалась не національною, а марксистсько-ленінською педагогікою, нав'язувала комуністичні погляди та ідеали, активно використовувала зовнішню атрибутику: герб, прапор, портрети вождів; підпорядковуючи таким чином інтереси особистості інтересам колективу [21, с. 176].

Із поступовим звільненням області від німецьких військ було розпочато і відновлення роботи шкіл. Впродовж 4 чверті 1944 р. було відновлено роботу 161 навчального закладу в 9 звільнених районах області та м. Луцьку, в яких до навчання повернулося 16 068 учнів. Особливо швидко відновлювали роботу школи Рожищенського, Ківерцівського та Маневицького районів. У Рожищенському районі впродовж 10 днів було відновлено роботу 35 шкіл. Школи Луцька розпочали роботу з 17 квітня через близькість до передових позицій фронту. Але такою ситуація була не скрізь. В Берестечківському, Колківському та Олицькому районах відновили роботу лише 4, 5 та 9 шкіл відповідно. Причиною такого становища була відсутність вчительських кадрів, шкільних приміщень та епідемія тифу [2, арк. 4]. Зовсім не відкрилися школи в Сенкевичівському, Любешівському, Камінь-Каширському, Маневицькому, Цуманському та Торчинському районах. Без можливості навчатися лишилося 24 055 дітей [2, арк. 5].

Незважаючи на складний післявоєнний час, з метою виконання закону «Про загальне обов'язкове навчання» активно розширювалася мережа освітянських закладів. Зростання учнівства спостерігалося вже на початку 1944–1945 н. р., що став першим мирним навчальним роком на Волині. Цього року в області розпочали роботу 783 школи, з них початкових – 636, 139 семирічних та 8 середніх шкіл. За парти сіли 81 734 учні [3, арк. 7]. До слова, велика кількість дітей залишилася поза школою: в Заболотівському районі – 2900 учнів; Камінь-Каширському – 2400, Ковельському – 2200. Загалом по області 29 899 учнів [3, арк. 9]. В наступні роки прослідковується динаміка зі збільшення кількості шкіл. В 1946 р. в області відчинили двері 783 початкових, 212 семирічних та 25 середніх шкіл. Та вже за п'ять років їх стало 480, 433 і 81 відповідно [11, арк. 1–2].

Помітною стала тенденція до зростання кількості семирічних та середніх шкіл, тоді як число початкових зменшувалося. В 1950–1951 н. р. нараховувалося 423 семирічних школи, тоді як в попередньому ж році – 395. Кількість середніх за той самий час зросла з 45 до 60 шкіл [9, арк. 3]. Варто відзначити також, що більшість шкіл були розташовані в сільській місцевості. Це були в більшості початкові та семирічні навчальні заклади. На кінець 1952–1953 н. р. в області вже налічувалося 919 сільських та 47 міських. Щодо середніх шкіл то, з 89 в містах розташовувалися 32 [12, арк. 3].

Зважаючи на політику русифікації, яку проводив Союз РСР в усій Україні, на Волині відкривали й російські школи. Проте їх кількість в області не була великою. В 1948–1949 н. р. з 1027 шкіл російськими були лише 7 шкіл регіону. Школи ці працювали в містах Луцьку, Володимирі-Волинську та Любомлі [7, арк. 13]. Причиною цьому стала потреба в забезпеченні освіти дітей військових у містах та поблизу міст, які в переважній своїй більшості були російськомовними. За два роки кількість таких шкіл досягла 8: 3 семирічних та 5 середніх. Вони охопили навчанням 3694 учні [9, арк. 13]. Викладання

української мови не заборонялося, проте велася активна боротьба з «українським буржуазним націоналізмом» [17, с. 95].

Окрім цього, ще однією ознакою повоєнного шкільництва Волині була масова неписьменність сільського і дуже велика неграмотність міського населення. Аби виправити дану ситуацію, Раднарком УРСР та Центральний Комітет КП(б)У ухвалили спеціальне рішення «Про заходи по ліквідації неписьменності та малограмотності в західних областях Української РСР», згідно з яким протягом 1944–1945 навчального року треба було навчити грамоти 180 тис. неписьменних та малописьменних українців [16, с. 248]. Для якомога швидшого вирішення даної проблеми в м. Луцьку в кінці 1945 р. вже працювало 20 шкіл лікнепу, в яких навчалася понад 360 малограмотних та неграмотних людей [26, с. 165].

Як свідчать архівні джерела на початку березня 1946 р. на Волині налічувалося 43 789 неписьменних та 24 886 малописьменних громадян [3, арк. 8]. В 1948–1949 н. р. грамоту опанували понад 16 391 неграмотна особа та 11 632 малограмотних. За рік у 1949–1950 н. р. таких осіб уже було 4 177 та 7 252 відповідно [5, арк. 1]. Вирішення проблеми неписьменності населення часто супроводжувалося відсутністю точних даних щодо кількості таких осіб. В доповідній завідувача Волинського обласного відділу освіти Ю. Ярощука за 1951 р. повідомлялося про розбіжності між даними неписьменного населення за минулий навчальний рік та планом на наступний 1951–1952 н. р. Різниця була в майже 2000 осіб. Причиною цього чиновник назвав безвідповідальність у веденні обліку районними відділами народної освіти [8, арк. 1]. Уточнені дані на жовтень 1952 р. повідомляли про 7 276 неписьменних та 24 250 малописьменних громадян в області [10, арк. 1]. Найскладнішою була ситуація у віддалених районах сільської місцевості, де на перше січня 1951 р. було зафіксовано 24 085 неграмотних, які не мали змоги навчатися [13, арк. 2].

У розрізі районів найкращі показники з ліквідації малограмотності показав Камінь-Каширський район, в якому грамоті навчили 2640 осіб та покращили рівень освіти 3 991 малограмотного, у Заболотівському – 1 838 та 1 336 осіб і в Локачинському – 1 526 та 365 осіб відповідно [5, арк. 1].

Однією з причин того, що в області відкриття шкіл не було таким стрімким, стала відсутність учнівського контингенту. За 1944–1945 н. р. з обласних шкіл вибуло 22 149 учнів. Причини були різні. Найбільша кількість дітей виїхала з сім'ями до Польщі – 16 839, з причин захворюваності вибули – 1324, стали до праці – 643 особи. 718 дітей не відвідували школу за відсутності одягу та взуття. Аби дати можливість цим дітям здобувати освіту при 21 семирічній школі було організовано майстерні з ремонту одягу та взуття. Вже за перший рік було пошито 480 та відремонтовано 1 511 пар взуття. Одна з таких майстерень діяла в Голобській середній школі [3, арк. 12].

Щодо відвідування учнями шкіл у перші повоєнні роки, то варто відзначити, що його відсоток не перевищував 85. Наприклад, в 1944–1945 н. р. найвищим він був у школах Маневецького, Ковельського та Сенкевичівського районів. Найнижчими були дані Шацького району – 75,5% [3, арк. 11]. Аби налагодити цей процес для дітей, що живуть на відстані від трьох кілометрів і більше від шкіл, в кожному районі було організовано підвіз дітей.

Перешкодою в розвитку шкільної освіти на Волині в повоєнний період була і складна матеріально-технічна база шкіл. За час окупації Волині гітлерівською Німеччиною шкільні приміщення або були знищені повністю, або були пошкоджені до краю і вимагали капітального ремонту. Всього у регіоні було знищено 302 школи, частково зруйновано – 246 [3, арк. 13]. Окрім того, частими були випадки використання шкільних будівель не за призначенням. В м. Луцьку ще до 1946 р. не було звільнено два шкільні приміщення, зайняті медичною школою та видавництвом «Радянська Волинь» [4, арк. 24]. Недостатня кількість шкіл була причиною навчання в дві зміни. В 1946–1947 н. р. 967 шкіл працювало в дві зміни [4, арк. 20–21].

Відсутність якісної динаміки щодо зростання учнівства шкіл області можна пояснити також депортаційними акціями, які проводилися в тут упродовж другої половини 1940-х років. Зростання чисельності депортованих із західних областей України зафіксувала довідка МВС УРСР, у якій підбивались підсумки виселень за період 1944–1946 рр. За три роки з Волині було виселено 2 535 сімей, або 7439 чол. [19, с. 190–191]. Проте найбільш масову депортацію українців з західних областей УРСР у повоєнний період сталінський режим провів у жовтні 1947 р. В історії вона відома під назвою операція «Захід». Її метою стала ліквідація націоналістичного підпілля. У результаті проведення цієї операції органи МДБ Волинської області було виселено 2 711 сімей, загалом 9 050 осіб [19, с. 206]. Протягом 1947–1948 н. р. школи області покинули 10 316 дітей. З них внаслідок депортаційної політики сталінського режиму 3414 учнів стали спецпереселенцями і 1 629 школярів покинули область у зв'язку з переїздом батьків [6, арк. 10].

На заваді налагодженню роботи шкільної мережі стало і протистояння в західноукраїнському регіоні між ОУН і УПА та радянською владою, події якого продовжувалися до кінця 1950-х років. Місцеві жителі боялися віддавати дітей до шкіл, бо в лісах діяли формування УПА, що вороже ставилися

до радянських освітніх установ [18, с. 57]. В Камінь-Каширському, Маневицькому, Любешівському та Луцькому районах області представники українських націоналістів забороняли вчителям викладати історію СРСР, вивчати російську мову та діяльність російських революціонерів. Вимагали при цьому, аби вчителі здали партійні квитки. В Ківерцівському районі в жовтні 1945 р. представники підпілля пошкодили три школи: побили вікна, знищили парти, дошки та інше приладдя. Повністю була зруйнована школа в с. Низово Седлищенського району [3, арк. 7–8].

Більшовицька влада зі свого боку примушувала вчителів західних областей бути провідниками радянської комуністичної ідеології. Тому вчительство часто опинялося в епіцентрі протистояння влади і повстанців. Зрозуміло, що це негативно позначалося на системі освіти і призводило до небажання вчителів тут працювати [23, с. 114–115]. Архівні дані повідомляють про вчительку Секунської початкової школи Седлищанського району Систанюк, яку побили та погрожували розпорою, якщо вона через два дні не здасть комсомольський квиток [3, арк. 8]. Так, лише в вересні – жовтні 1946 р. з Волинської області, не витримавши тиску, виїхало 500 вчителів [22, с. 33].

Разом з тим, розширення шкільної мережі області дозволило відвідувати школи значно більшої кількості дітей. У 1952–1953 рр. кількість дітей, котрі не були охоплені навчанням становила трохи більше 1%, тоді як в перші повоєнні роки цей відсоток був в межах 18.

Післявоєнне відновлення радянської системи освіти в західноукраїнському регіоні та значне розширення освітніх можливостей учнівства супроводжувалося ідеологічним тиском органів державної влади, нівелюванням національних відмінностей, передусім мовних. Поряд із закриттям шкіл з викладанням мовою національних меншин відкривалися російськомовні заклади освіти та культури.

Таким чином, друга половина 40-х років ХХ ст. позначилася на Волині становленням радянської моделі освіти. Основним завданням шкільництва стало забезпечення виконання закону «Про загальне обов'язкове навчання». Запровадження уніфікованої радянської освітньої системи відбувалося в складних умовах повоєнного часу. Незважаючи на ряд недоліків, таких як: ігнорування національних та місцевих освітніх традицій, нав'язування комуністичної ідеології, русифікація освіти, протистояння на національному ґрунті, радянській владі вдалося розгорнути широку мережу початкових, неповно-середніх та середніх шкіл; забезпечити доступність шкільної освіти для всіх дітей та дорослих, які цього потребували; ліквідувати неписьменність та малописьменність дорослого населення.

Література:

1. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / М. С. Гриценко ; за ред. С. А. Литвинова. К. : Рад. шк., 1966. 260 с.
2. Державний архів Волинської області (далі Держархів Волинської обл.). ф. Р-59, оп. 3, спр. 1
3. Там само. Оп. 3, спр. 5.
4. Там само. Оп. 4, спр. 2.
5. Там само. Оп. 6, спр. 2.
6. Там само. Оп. 6, спр. 3.
7. Там само. Оп. 7, спр. 4.
8. Там само. Оп. 9, спр. 6.
9. Там само. Оп. 9, спр. 7.
10. Там само. Оп. 10, спр. 4.
11. Там само. Оп. 10, спр. 22.
12. Там само. Оп. 11. Т. 1, спр. 19.
13. Держархів Волинської обл. ф. Р-295, оп. 7, спр. 962, арк. 2.
14. История Советской Конституции (в документах). 1917–1956 / общ. ред. А. А. Студеникина. Москва : Госюриздат, 1957. 1046 с.
15. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2002. 17 с.
16. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1: 1939–1953. Інститут українознавства ім. І. І. Крип'якевича. К. : В-во «Наукова думка», 1995. 750 с.
17. Машенко Н. Шкільна освіта на Ровенщині в перші повоєнні роки. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2014. Вип. 11–12. С. 91–96.
18. Машенко Н. В. Шкільна освіта у Ровенській області в 1944–1964 рр. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2018. 264 с.
19. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.) : монографія / Й. Е. Надольський. Луцьк : Вежа, 2008. 260 с.
20. Присяжнюк К. Ф. Новий етап у розвитку радянської школи в Україні. К. : Рад. шк., 1966. 121 с.
21. Сворак С. Д. Народна освіта в західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). Київ : Правда Ярославичів, 1998. 239 с.

22. Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 28–42.
23. Старжець В. Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля серед вчителів та шкільної молоді (1944–1953рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2016. Вип. 28. С. 109–120.
24. Стрільчук Л. Освітня політика радянської влади на землях Західної України (1939–1941 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки*. 2017. № 5(354). С. 69–73.
25. Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. 512 с.
26. Сушик І. В. Волинь повоєнна: соціально-економічні та культурні процеси 40–50-х рр. ХХ ст. : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 276 с.
27. Філіппов О. М. Розвиток радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки. К. : Рад. шк., 1957. 151с.
28. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк : «Надтир'я», 1995. 175 с.

УДК 94

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.10>

ВОЛИНСЬКІ «ПРОСВІТИ» І РОЗВИТОК МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНОГО МИСТЕЦТВА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Тичина Іван,

аспірант кафедри історії України
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID ID: 0000-0003-2536-0240

Тичина Ірина,

старший викладач кафедри спеціальної мовної підготовки
Військового інституту Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

У запропонованій статті аналізується діяльність «Просвіт» Західної Волині у напрямку розвитку та популяризації національного музично-драматичного мистецтва у міжвоєнні десятиліття.

«Просвіта» як національна громадсько-культурна організація була започаткована 1868 року у Галичині, а уроки Першої світової війни її ідеї поширюються на Західній Волині. Саме на завершальному етапі перші просвітянські осередки виникають на Волині, однак, на відміну від Галичини, волинські «Просвіти» не змогли утворити єдиного об'єднаного центру і розвивалися як окремі осередки. Головною метою «Просвіт» була консолідація української спільноти навколо національної ідеї, культурно-науковий розвиток та піднесення національної свідомості українського народу. Одним із напрямків, за яким активно працювали волинські «Просвіти» був розвиток хорового, музичного та театрального мистецтва. Саме через цей вид діяльності волинським «Просвітам» вдалося залучити до сфери свого впливу тисячі волинських українців.

Уже за кілька років після заснування, у першій половині 20-х років ХХ століття, «Просвіти» стають одними із головних осередків національного-культурного життя місцевих українців. Своє завдання «Просвіти» вбачають у піднесенні національної самосвідомості українського населення Волині. Доволі швидко просвітянство набуває все більшої популярності, усе нові та нові осередки утворюються у містечках і селах Волині, і, практично кожен із осередків створює власний хор, театральний гурток. Завдяки «Просвітам» широкі народні маси ознайомлюються із творчістю видатних українських драматургів та композиторів, залучаються до культурного життя краю.

Однак, із самого початку діяльності просвітянських організацій на Волині польська адміністрація поставила-ся до «Просвіт» з пересторогою, чинила всілякі перешкоди для їхнього розвитку, відмовлялася реєструвати статути, накладала заборони на певні види діяльності, наприклад на проведення театральних вистав та концертів, діяльність бібліотек, розвиток шкільництва при «Просвітах», тощо.

Ключові слова: «Просвіти», Волинь, музично-драматичне мистецтво, волинський театр, хрові та аматорські колективи, культурне зростання, міжвоєнний період.

Tychyna Ivan, Tychyna Iryna. Volyn "enlightenments" and development of music and dramatic art in the interwar period

The proposed article analyzes the activities of "Enlightenment" in Western Volhynia in the direction of development and promotion of national music and drama in the interwar decade.

Enlightenment as a national public and cultural organization was founded in 1868 in Galicia, and during the First World War its ideas spread to Western Volhynia. It was at the final stage that the first enlightenment centers appeared in Volhynia, but, unlike in Galicia, the Volyn Enlightenment failed to form a single unifying center and developed as separate centers. The main goal of "Enlightenment" was the consolidation of the Ukrainian community around the national idea, cultural and scientific development and raising the national consciousness of the Ukrainian people. One of the areas in which the Volyn "Enlightenment" actively worked was the development of choral, musical and theatrical art. It is through this type of activity that Volyn's Prosvita managed to attract thousands of Volyn Ukrainians to its sphere of influence.

Several years after its founding, in the first half of the 1920s, the Enlightenment became one of the main centers of national and cultural life of local Ukrainians. Enlightenment sees its task in raising the national self-consciousness of the Ukrainian population of Volyn. Enlightenment is rapidly gaining popularity, more and more centers are being formed in the towns and villages of Volyn, and almost every center is creating its own choir, theater group. Thanks to "Enlightenment" the broad masses get acquainted with the works of prominent Ukrainian playwrights and composers, are involved in the cultural life of the region.

However, from the very beginning of the activities of educational organizations in Volyn, the Polish administration was wary of Prosvit, hindered their development, refused to register statutes, banned certain activities, such as theater performances and concerts, libraries, development of schooling at "Enlightenment", etc.

Key words: "Enlightenment", Volyn, music and drama, Volyn theater, choirs and amateur groups, cultural growth, interwar period.

Після появи на Волині перших осередків «Просвіти» популярність цієї національного громадської організації стрімко зростає. Причинами цього був національний дух, який панував серед членів цієї організації. І це не дивно, адже «Просвіти» проводили велику роботу щодо створення та організації діяльності мистецьких колективів – музичних, театральних, художніх, хореографічних. Їх праця сприяла збереженню та збагаченню національних традицій, заклала фундамент подальшого культурного розвитку краю. У вирішенні тих чи інших соціальних проблем громадськості Товариство активно використовувало будь-яку можливість масових зібрань, сходи, збори, концерти та вистави, традиційні вечорниці, церковні відправи, народні забави (наприклад Різдвяні свята). Дослідження діяльності волинських «Просвіт» міжвоєнного періоду є надзвичайно важливим та актуальним, оскільки саме ця організація долучилася до формування української національної ідеї та збереження традицій українського народу.

Над окремим дослідженням культурно-мистецької діяльності волинських «Просвіт» ніхто із дослідників досі не працював, проте музично-драматичне мистецтво при волинських просвітах фрагментарно розглядалося волинськими істориками. Зокрема Л. Стрільчук та Я. Ярош у одній із наукових статей, що опублікована у 2021 році та присвячена діяльності волинських «Просвіт» у міжвоєнний період, побіжно аналізували дану наукову проблему [10]. Більш широко культурно-мистецьку діяльність Луцької повітової «Просвіти» досліджувала М. Філіпович у своїй монографії «Луцька «Просвіта» 1918–1935 років» [8] та В. Притулюк у статті «Роль Товариства «Просвіта» у розвитку музично-драматичного мистецтва на Волині у міжвоєнний період» [2]. Театральне мистецтво Волині у міжвоєнний період, а разом із цим і діяльність театральних гуртків при «Просвіті» вивчала у своїх працях С. Степанюк [3; 4].

«Просвіта» як національна громадсько-культурна організація була започаткована 1868 року у Галичині, а у роки Першої світової війни її ідеї поширюються на Волині Українськими Січовими Стрільцями і у цей час утворюються перші просвітянські осередки [10, с. 131]. Відомо, що головними цілями «Просвіти» були: консолідація української спільноти навколо національної ідеї, культурно-науковий розвиток українців та піднесення національної свідомості українського народу. Одним із найпопулярніших напрямків діяльності «Просвіти» на Волині стало хорове, музичне та театральне мистецтво [6, с. 118]. Саме через нього «Просвіта» ставала ближчою до народних мас, залучаючи їх до театральних гуртків, народних та церковних хорів, створюючи народні оркестри, тощо.

Керівництво «Просвіти» вважало, що саме через масові зібрання, концерти, урочисті академії та вистави, організовуючи традиційні вечорниці, театральні вистави, церковні відправи, народні забави (наприклад Різдвяні свята), вшанування пам'яті видатних українських митців та політичних діячів, наприклад, Т. Шевченка, І. Франка, С. Петлюри, Лесі Українки, можна як найкраще популяризувати національну культуру та прилучити до «Просвіт» усе більше нових членів. Серед міських жителів та селян концерти та театралізовані дійства були найбільш популярними і збирали навколо себе велику кількість поціновувачів, таким чином, стаючи усе масовішою культурою.

Якраз на період становлення та розвитку просвітницького руху на Волині, на першу половину 20-х років ХХ століття, припадає доволі складний період, насичений цілою низкою різноманітних подій у суспільно-політичному житті, які тією чи іншою мірою впливали на культурний рівень краю: чи то гострі суперечності із новоутвердженою владою, трагічні події війни та повоеєня, деформації економічного, соціального та національного характеру. А тому національно-визвольні настрої особливо проявилися в середовищі національної інтелігенції, найбільш опозиційно налаштованої проти асиміляторського режиму [2, с. 105].

Усвідомлюючи той факт, що культурно-мистецькі заходи дозволяють охопити своїм впливом широкі маси населення, волинські «Просвіти» із перших днів свого існування важливе значення надавали цій галузі діяльності [10, с. 134]. Міські та повітові «Просвіти» вели постійну кропітку роботу щодо створення та підтримки діяльності мистецьких колективів – музичних, театральних, хорових, хореографічних, художніх. Такі колективи створювалися при «Просвітах», або церковних парафіях, рідше при школах. Діяльність таких колективів сприяла збереженню та збагаченню національних традицій, заклала фундамент подальшого культурного розвитку Волині.

Цілеспрямовано й наполегливо залучаючи до справи національного відродження мешканців села, волинські «Просвіти» утворили широку, розгалужену мережу гуртків за уподобаннями. Одну із найважливіших ролей у цій справі відігравали вечори та концерти, котрі вимагали значної попередньої підготовки. Аналіз програм та сценаріїв усіх цих заходів засвідчують, що мистецька діяльність волинських «Просвіт» була доволі багатогранною. У цьому сенсі, слід виділити хоровий спів, до якого, за свідченням очевидців, залучалися люди різного віку – від наймолодших до літніх. Часто просвітяни виступали під час богослужінь, панахид; були випадки, коли філії самі організовували церковні хори [8, с. 116]. Загалом

просвітянські колективи в переважній більшості виникали на основі місцевих церковних хорів і великою мірою сприяли українізації церкви, зближенню двох музичних сфер – церковної та світської [7, с. 385].

Як стверджує М. Філіпович, дослідниця Луцької повітової «Просвіти», вже на початку 20-х років ХХ століття при деяких філіях «Просвіти» виникають струнні оркестри. Формувалися вони з окремих умільців гри на традиційних струнно-смичкових і народних інструментах: скрипці, балалайці, мандоліні, домбрі. Репертуар оркестрів також відзначався різноманітністю. Це музика Д. Верді, М. Левицького, М. Леонтовича, М. Лисенка, П. Ніщинського, М. Тележинського, Й. Штрауса, П. Чайковського та ін. Окремі з них виступали у спільних концертах, разом із хором, деякі, у складі яких були більш підготовлені музиканти, займалися самостійною концертною діяльністю. Тепло сприймалися слухачами і виступи струнного оркестру семінаристів Волинської духовної семінарії під керівництвом А. Коломійця, які брали активну участь у багатьох заходах Луцької «Просвіти» [8, с. 121]. Так було, наприклад, 16 лютого 1926 року, коли на благодійному вечорі на користь незаможних студентів оркестр виступив із власною програмою, виконавши попури з українських пісень на «Весняну пісню» О. Бларамберга, «Озеро спить» В. Пфейля, «Баладу» А. Рубінштейна і засвідчивши, тим самим, свій досить високий професіоналізм.

Проте музичне життя Волині не обмежувалося тільки колективними формами. Культурно-мистецькі осередки виховали чимало відомих музикантів, які своїми сольними виступами в оркестровому супроводі створювали власні індивідуальні концертні програми. Перші успіхи в цій мистецькій справі пов'язані з виступами місцевих просвітянських солістів-бандуристів Г. Білогубової, М. Левицького, К. Місевича, Д. Щербини та інших [9, с. 83].

Про досить високий рівень хореографічної культури свідчить, наприклад, поширена на Волині у міжвоєнний період, практика інсценізації народних пісень, котрі у спільному театральній-хореографічно-хоровому виконанні були настільки популярними, що врешті виникла необхідність проведення відповідних підготовчих курсів [8, с. 123]. Багата й різноманітна музично-пісенна творчість Волині була цілющою криницею, живим джерелом творчого натхнення для митців краю, а волинські «Просвіти» широко використовували цей улюблений волинянами вид музичної творчості на різноманітних концертах та тематичних вечорах [2, с. 106].

Окремою яскравою сторінкою у діяльності волинських «Просвіт» став розвиток аматорського просвітянського театру. Саме театральній-аматорській діяльності стала одним із найбільш поширених та важливих напрямів роботи «Просвіт». Це обумовлювалося тим, що театральне мистецтво було найбільш доступним та популярним засобом національно-громадського та морального виховання [6, с. 215]. До того ж воно сприяло поліпшенню матеріального становища просвітянських осередків. У звіті Воютинської філії зазначалось: «Аматорські вистави, як і раніше, відіграють видну роль в житті філії і як засіб освітньо-виховний, і як розвага, і як єдиний фонд» [4, с. 74].

Близько половини просвітянських осередків мали свої аматорські гуртки. Розвиток театральній справи залежав від багатьох чинників: наявності приміщення, костюмів та декорацій, а особливо – від ставлення до них адміністративної влади. На 1 липня 1928 року у філіях Луцької «Просвіти» їх нараховувалося 42 [2, с. 105].

Театральній справою займалися дійсно аматори – люди, які поєднували свої основні заняття з роботою в гуртках. Так, у с. Крупа гурток «Сільського господаря», що діяв при місцевій філії «Просвіти», ставив і п'єси, одна з яких відбулася 12 липня 1931 року – комедія І. Франка на три дії «Учитель». Прибуток від вистави мав піти на поповнення бібліотеки гуртка [3, с. 323].

Найбільші театральні гуртки були в селах Воютин, Жидичин, Колки та м. Торчині. Театральне мистецтво не було байдужим і аматорам с. Баковці Полонківської гміни, які організували гурток. Показували в основному жартівливі вистави, які полюбляло все село («Як ковбаса та чарка, то й минеться сварка», «Чорт – не жінка»). Аматорські гуртки існували також і в селах Боровичі, Гнідава, Годомичі, Крупа, Лаврів, Садів, Хорохорин та інших. У 1925 році поставлено 157 вистав, 1926 року – 33, 1927 року – 156, 1928 року – 238. Отже, кожен аматорський гурток, щороку влаштував 4–6 вистав [8, с. 124].

Репертуар аматорських гуртків насамперед складався з творів українських авторів, народних пісень і танців. Так, у репертуар гуртка в с. Четвертня входили вистави: «Лихо з жінкою, лихо без жінки» – фарс на одну дію М. Омелянця, «На сіножаті» – жарт на одну дію Л. Яновської, «На перші гулі» – жарт на одну дію С. Васильченка, «Мати-наймичка» – драма на чотири дії І. Тогобочного, «Пильнуй своєї хати» – жарт Сучасного, «Зимовий вечір» – етюд М. Старицького, «Сватання на Гончарівці» – оперета Г. Квітки-Основ'яненка та інші. Свої вистави аматори ставили в приміщенні місцевої школи [4, с. 73].

Для керівництва театральній-драматичними секціями при філіях товариства «Просвіта» зосереджувалися кращі сили української інтелігенції, серед яких було чимало талановитих, відомих акторів та режисерів [1, с. 93]. Плідно, хоча й спорадично, працювала музично-драматична секція Луцької

«Просвіти». Її активність у 1920–1922 роках значно поліпшила матеріальне становище Товариства, дала змогу утримувати помешкання та бібліотеку. Режисером був Д. Сідих. Талановито поставлена ним «Наталка-Полтавка» І. Котляревського підштовхнула до активніших дій і сільських аматорів [1, с. 110].

«Так само як і у інших видах народного мистецтва у театралів-аматорів також були свої «лідери» та «фаворити» – вважає М. Філіпович. Так, у 1927 році на Волинь приїхав М. Певний – учень школи С. Садовського, вихованець М. Саксаганського, артист Московського театру, а пізніше Київського державного європейського українського театру. Саме М. Певний у кінці 1928 року очолив організований у Луцьку гурток, у який увійшли артисти-аматори Г. Білогубова, Д. Гонта, М. Лісовик, М. Лісовикова, А. Мирощенко, О. Неділко, Н. Певна, І. Поляков та інші; художнім директором був Ю. Миць, директором хору – О. Колесниченко [8, с. 126–127].

Аматорські гуртки діяли і після офіційного закриття волинських «Просвіт». Наприклад, комедія Л. Яновської «На сіножаті» була поставлена 7 січня 1934 року Торчинською філією «Просвіти». «Надзвичайні артистичні здібності» відзначили глядачі в О. Поліщука, який майстерно грав скупого і дуже хитрого селянина Опанаса. Уже наступного дня, 8 січня, ті ж аматори ставили в просвітянському будинку п'єсу «Горе баб'ям», а на Водохреща, 20 січня, – п'єсу Б. Лепкого «Сотниківна» [8, с. 128].

Як уже йшлося вище, польська влада досить неприхильно ставилася до «Просвіт», що проявилось у ряді заборон: закривалися українські школи, усувалися священники українці із парафій, заборонялися виступи українських хорів та постановка театральних вистав. У 1927 році під найрізноманітнішими приводами, а найчастіше приводом «політичної неблагонадійності» польською владою було закрито десятки повітових осередків «Просвіт». Але, особливої гостроти переслідування просвітянського руху набуло після призначення очільником Волинської воєводської адміністрації Г. Юзевського [6, с. 220].

Новий воєвода сформулював своє бачення «волинської політики», суть якої зводилася до того, щоб шляхом політичної асиміляції українського населення Волині добитися найтіснішої інтеграції цього регіону з Польщею. Даючи загальну оцінку українству Волині, Г. Юзевський приходив до висновку, що загалом воно було придатне для державної асиміляції і схильне до співпраці з поляками. Проте, на переконання Г. Юзевського, український рух на Волині, з огляду на державні інтереси Другої Речі Посполитої, мав одну дуже небезпечну рису – йому був притаманний сильний галицький вплив [10, с. 131]. Саме тому, важливе місце у «волинській програмі» нового воєводи, займала проблема ізоляції Волині від політичних та ідеологічних впливів Східної Галичини. Передбачалось ліквідувати на терені воєводства політичні і громадсько-культурні організації, осередки яких перебували поза межами Волині [5, с. 84–85].

Вважаючи «Просвіти» політичною експозитурою українського націоналізму Галичини, Г. Юзевський повів з ними нещадну боротьбу. Лише у 1928 році було ліквідовано 318 осередків товариства [5, с. 85]. В цьому ж році «Просвіти» змушені були припинити своє існування у Рівненському, Ковельському і Дубнівському повітах, а в наступному – у Володимирському повіті. До середини 30-х років адміністрація Г. Юзевського ліквідувала більшість осередків «Просвіт» на Волині [10, с. 134].

Проти репресивної політики воєводської адміністрації рішуче протестувала конференція представників повітових «Просвіт» Волині, що відбулася нелегально 9 липня 1928 року у Луцьку [1, с. 112]. У прийнятій на ній резолюції вказувалося: «Відповідні факти призупинення діяльності повітових «Просвіт» разом із багатьма їх сільськими філіями, як це мало місце у Дубні, Ковелі, Рівному, а також переслідування «Просвіт» у Кременці і Острозі є не лише діями незаконними, але й фактично унеможливають національно-культурний розвиток українського суспільства». Учасники конференції звернулись до польської влади з вимогою негайного відкликання рішення щодо закриття згаданих вище «Просвіт» і припинення репресій проти просвітянського руху на Волині [6, с. 225–226].

Проте, не дивлячись на численні протести української громадськості, польські владці ніяких корекцій в свою політику, щодо національних та громадських організацій не внесли. Волинські «Просвіти» змушені були припинити свою діяльність, а разом із ними було закрито українські школи при «Просвітах» та бібліотеки, припинили свою діяльність музичні та театральні-аматорські колективи.

Висновки. Таким чином, можемо зробити висновок про те, що у міжвоєнний період волинські «Просвіти» стали головним осередком згуртування українського громадянства не лише у царині згуртування навколо національної ідеї, але й на основі національної культури та традицій. Зазнаючи утисків від польської влади, його члени прагнули відродити рідну мову, культуру, звичаї, не дозволити пропасти їм під польським гнітом. Розвиток театрального та музичного мистецтва на Волині були важливою справою «Просвіт». Ними було зроблено чимало для морального та естетичного розвитку українського громадянства, а особливо для виявлення народних талантів, якими так багата волинська земля.

Таким чином, саме мистецтво послужило рушійною силою для національно-визвольної ідеології та стало джерелом живлення для національної культури, гарантом її збереження й поширення.

Література:

1. Пісоцький А. Інтелекція Волині: погляд крізь призму часу. Луцьк : Волин. обл. друк., 2009. 173 с.
2. Пригулок В. Роль Товариства «Просвіта» у розвитку музично-драматичного мистецтва на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Число 19. С. 104–108.
3. Степанюк С. Волинські пересувні театри в культурному житті Волині, Люблінщини і Полісся в 1928–1939 рр. *Spotkania polsko-ukraińskie. Język – Kultura – Literatura / pod redak. Haliny Pelcjewej*. Chełm : Instytut Nauk Humanistycznych Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Chełmie, 2006. S. 319–329.
4. Степанюк С. Амааторські театральні колективи та сценічні постановки на території Волинського воєводства. *Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки*. 2010. № 1. С. 70–77.
5. Стрільчук Л. Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Число 19. С. 82–87.
6. Стрільчук Л. Волинська «Просвіта» у міжвоєнний період: становлення, діяльність, заборона. *Товариство «Просвіта»: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 150-літнього ювілею). Інститут українонавства імені Івана Крип'якевича НАН України*. Львів : Логос, 2019. С. 210–226.
8. Тичина І. Волинська «Просвіта» і музично-драматичне мистецтво на Волині у міжвоєнний період. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Луцьк : КП ІАЦ «Волиньнегрософт», 2019. Вип. XV. С. 381–387.
9. Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр. : монографія. Луцьк : Вежа, 2007. 240 с.
10. Шиманський П. Музичне мистецтво Волині у 20–30-х рр. ХХ ст. *Наук. вісн. ВДУ ім. Лесі Українки*. 1997. Вип. 11 : Мистецтвознавство. С. 80–84.
11. Strilchuk L., Yarosh Y. The societies «Prosvita» of Volhynia voivodeship in confrontation with the Polish authorities (1921–1934). *East European Historical Bulletin / [chief editor Vasył Ilnytskyi]*. Drohobych : Publishing House «Helvetica», 2021. Issue 20. P. 127–135.

УДК 94:304(477.82):371.214.114

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.11>

РОЛЬ ЛУЦЬКОЇ «ПРОСВІТИ» В УКРАЇНІЗАЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У 1920–1930 РР

Філіпович Мирослава,

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач відділу аспірантури та докторантури
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-3220-6746

У дослідженні аналізується роль Луцького товариства «Просвіта» в процесі українізації Православної церкви у Волинському воєводстві. Луцька повітова «Просвіта» у міжвоєнний період була вагомим фактором громадського, політичного й духовного життя українського суспільства на Волині, терени якої ставали головною ареною церковно-громадського руху за українізацію та автономію Православної церкви. Полонізація Православної церкви на українських землях в Польщі підштовхнула українських діячів і православних віруючих до боротьби за українізацію церкви на Волині. Однією з яскравих сторінок боротьби за самовизначення нації була діяльність Товариства «Просвіта» пов'язана з проведенням церковного з'їзду 1927 р.

Однак на фоні доволі докладно вивчених загальних питань діяльності «Просвіти» залишається ще чимало неопрацьованих проблем, насамперед релігійного характеру. До них слід віднести питання ролі та значення товариства в процесі українізації Православної церкви.

Актуальність обраної теми визначається також тим, що вивчення форм і методів просвітницької роботи, здобутків і прорахунків у громадській діяльності товариства має певне практичне значення. Набутий досвід може бути використаний в процесі розбудови незалежної Української держави і вдосконалення діяльності сучасних громадських просвітницьких організацій.

Мета статті – оцінка історичного значення Луцького Товариства «Просвіта» в процесі українізації Православної церкви у 1920–1930 рр. Методологічну основу становить порівняльно-історичний підхід, що передбачає сукупність пізнавальних засобів, процедур, які дозволяють виявити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються. Наукова новизна полягає у комплексному аналізі історичного середовища на Волині з точки зору становлення Української Православної церкви у складі II Речі Посполитої.

Ключові слова: «Просвіта», Волинь, церква, українізація, Польща.

Filipovych Myroslava. The role of Lutsk «Prosvita» in the Ukrainization of the Orthodox Church in 1920–1930

The study analyzes the role of the Lutsk organizations «Prosvita» in the process of Ukrainization of the Orthodox Church in Volyn Voivodeship. Lutsk district "Prosvita" in the interwar period was an important factor in the social, political and spiritual life of Ukrainian society in Volhynia, whose territory became the main arena of church and public movement for the Ukrainization and autonomy of the Orthodox Church. The Polonization of the Orthodox Church on Ukrainian lands in Poland pushed Ukrainian activists and Orthodox believers to fight for the Ukrainization of the church in Volhynia. One of the brightest pages of the struggle for self-determination of the nation was the activity of the «Prosvita» connected with the holding of the church congress in 1927.

However, against the background of a fairly well-studied general issues of «Prosvita», there are still many unresolved issues, primarily of a religious nature. These include the role and importance of society in the process of Ukrainization of the Orthodox Church.

The relevance of the chosen topic is also determined by the fact that the study of forms and methods of educational work, achievements and failures in the social activities of society has a certain practical significance. The experience gained can be used in the process of building an independent Ukrainian state and improving the activities of modern public educational organizations.

The purpose of the article is to assess the historical significance of the Lutsk Society «Prosvita» in the process of Ukrainization of the Orthodox Church in 1920-1930.

The methodological basis is a comparative-historical approach, which provides a set of cognitive tools, procedures that can identify similarities and differences between the phenomena studied.

The scientific novelty lies in a comprehensive analysis of the historical environment in Volyn in terms of the formation of the Ukrainian Orthodox Church as part of the II Rzeczpospolita.

Key words: «Prosvita», Volyn, church, Ukrainization, Poland.

Релігія та церква завжди були найміцнішою національною твердиною українського народу. За умов довготривалої відсутності будь-яких українських інституцій, значення церкви в суспільному житті на Волині було особливо вагомим. За час багатовікового панування православна віра зазнала чимало

кривд. Особливої гостроти релігійне протистояння набуло у міжвоєнні роки, що великою мірою зумовлювалося зрусифікованістю православної церковної ієрархії. Тому боротьба за національну Православну церкву розгорталась у двох напрямках – за автокефалію та українізацію церкви.

Як зазначав, свого часу, відомий громадський та церковний діяч Іван Власовський «Із цього часу [1920 р.] Луцька «Просвіта» стала громадською установою, осередком національного життя українців повіту, а іноді – й усієї Волині. Адже «на Волині не було жодного осередка української культури: в містах панували жиди, столиця губернії, Житомир, залишилася за кордоном, а Лавра Почаївська, столиця волинського і взагалі українського православ'я в облозі у росіян» [1].

Піднесення національної свідомості волинян у 20–30-х роках ХХ століття знаходило вияв у культурному й економічному самоутвердженні. Народна стихія потребувала рідної Церкви, соборності її устрою, зрозумілої мови богослужіння, пастирського ставлення з боку отців духовних. Ці прагнення наштовхнулися на особливий спротив польської влади. Адже католицька церква виступала важливим знаряддям денационалізації українців. Уряд закривав некатолицькі культові установи або перетворював їх на костьоли. Одразу після війни було закрито 111 церков, знищено – 50, а 150 – перетворено на костьоли. Погроми православних приходів стали масовим явищем. Так, до 1924 року було забрано від православних 500 церков і близько 20 тисяч гектарів церковної землі з господарськими будівлями. Подібними діями польська адміністрація прагнула збільшити кількість римо-католиків. За офіційними даними польської статистики, питома вага віруючих католицької церкви серед жителів Волинського воєводства збільшилася з 11,5% у 1921 році до 15,7% у 1931 році. За статистикою Луцької єпископської курії, католицьку віру щорічно приймало близько 3 400 віруючих [7, с. 111].

Та все ж, більшість населення Волині сповідувала православну релігію (у 690 парафіях проживало 1,5 млн чоловік) [5]. У багатьох випадках просвітяни рішуче ставали на захист Православних церков, які влада прагнула ревіндукувати. У 20-х роках до списку таких храмів потрапив Свято-Троїцький собор у Луцьку. Рада Луцької «Просвіти» організувала тоді звернення до 23 урядових установ Польщі з метою захисту храму від передачі його римо-католикам. Звернення було зустрінуте мовчанкою, хоча собор відібрати не наважились.

Окрім того, «Просвіта» сприяла відродженню та діяльності церковних братств на Волині, бо обидві ці українські організації були пов'язані спільними традиціями нашої історії. Маємо багато прикладів плідної співпраці сільських просвітянських осередків із місцевими братствами, що знаходило прояв в улаштуванні церков, опіці над цвинтарями, організації спільних хорів та проведенні різних культурно-релігійних заходів.

Перші спроби українізації Чесно-Хресного братства здійснено ще у 1920 році. За ініціативою тодішнього настоятеля Луцького собору о. О. Мількова у протоколі спільного засідання членів Братства і «Просвіти» від 17 квітня 1920 року було записано, що Луцьке братство «бажає культурно-просвітницький бік своєї діяльності доручити «Просвіті», даючи їй на це кошти, а разом з тим помешкання для її потреб» [6, с. 43]. Із виїздом О. Мількова на Холмщину справа українізації пригальмувалась, але навесні 1922 року, коли просвітяни увійшли в склад ради Братства, цей процес розпочався з новою силою, скінчившись українізацією служби Божої у 1926 році. Головна проблема полягала у легалізації нового Статуту Братства польською владою, бо старий мав відверту антипольську спрямованість. Саме ці перші виступи привернули увагу широкого громадянства до справи Чесно-Хресного братства і поклали початок довготривалій боротьбі за нього, яка закінчилася перемогою у 1935 році.

Українська громадськість усвідомлювала потребу в освіченому патріотичному духовенстві. Така позиція знайшла відображення у резолюції з'їзду делегатів від «Просвіт» Волині, який відбувся у м. Луцьку 15 лютого 1921 року. На підставі доповіді І. Власовського на тему «Українська школа на Волині» з'їзд постановив: «Життя вимагає негайного утворення Православної духовної семінарії, яка виховувала б народне духовенство, здібне до культурно-національної праці серед українського народу» [4, с. 71]. «Просвіта» взяла активну участь у роботі Волинського єпархіального з'їзду духовенства і мирян 3–10 жовтня 1921 року в Почаївській лаврі. Представником Луцького товариства на цьому з'їзді був А. Глушук.

Прикладом впливу Товариства на церковне життя можна вважати звернення в травні 1920 року Ради «Просвіти» до єпископа Крем'янецького Діонісія в справі українізації Братської церкви. «Настав час, – говорилося в листі, – коли можна і негайно треба створити Українську Національну Церкву». Просвітяни висловлювали бажання, щоб служба Божа проводилась українською мовою і проповіді виголошувалися теж українською мовою [5].

15 вересня 1921 року Священний Синод Автокефальної православної церкви Польщі надав керівництву Православної церкви широку автономію, а глава її отримав повноваження обласного митрополита.

У 1923 році Собор єпископів Православної церкви в Польщі висловився за автокефалію, яку 13 листопада 1924 року затвердив Вселенський патріарх.

Під тиском української громадськості організованої осередками «Просвіти» 3 вересня 1924 року Священний Синод Автокефальної православної церкви у Польщі прийняв рішення про часткове запровадження української мови у функціонування церкви. Однак ухвала впроваджувалась у життя досить повільно, ігнорувалася церковною ієрархією. У квітні 1925 року при Синоді розпочала роботу «Комісія з перекладу Святого Письма і Богослужбових книг».

Виключно важлива роль в українізації Православної церкви у боротьбі за її автокефалію належала «Просвіті», – вважає В. Борщевич, дослідник Української Православної церкви на Волині. «Фактично справа розмосковлення церкви в краї у 20-х роках робилась руками просвітян» [3, с. 11]. Сільські філії, серед членів яких були парафіяни місцевих храмів, виступали за українську мову в богослужіннях, за призначення українських священників і т. д.

Православні українці Свято-Миколаївської Жидичинської парафії Луцького повіту звернулися до Діонісія через Духовну консисторію за благословенням: «аби... в Свято-Миколаївській церкві служба Божа відправлялась в мові українській». У відповідь єпархіальний уряд 23 червня 1925 року ухвалив: «залишити без розгляду» [2, с. 18]. Нелегко проходила українізація парафії, українська мова впроваджувалася поступово. На перших порах священник категорично відмовлявся вести службу Божу українською мовою, говорячи: «На мові базарній службу Божу відправляти не буду» [14, с. 57]. Рух за українізацію церкви тут розпочався у 1923 році, а остаточно закінчився в 1926 році. Спочатку було введено читання українською мовою Євангелія, згодом виголошували деякі ектинії й, нарешті, запроваджений поділ служби Божої: одну неділю відправляли українською, а другу – старослов'янською мовами. Так було аж до остаточного рішення про українізацію церкви [11, с. 10].

Просвітяни послідовно виступали за українську мову в богослужіннях, послаблення впливу священників-московфілів у парафіях. У 1926 році перейшли на українське богослужіння у селах Пожарки, Вишків, містечку Ківерці. На цьому ґрунті досить часто відбувалися конфлікти між священниками та парафіянами. У с. Хорлупи 1926 року селянські збори ухвалили на свято Т. Шевченка відправляти службу Божу українською мовою, проте священник категорично відмовився це робити. Тоді хор філії «Просвіти» без згоди священника співав службу Божу українською мовою, а «батюшка» виголошував проповідь старослов'янською. Після того священник закликав селян покинути «Просвіту», наголошуючи на тому, що він «не бажає і однієї хвилини бачити їх [просвітян] в церкві і в селі» [11, с. 5]. У с. Романів подібний конфлікт виник із пан-отцем, котрий був за національністю чехом, який для чехів відправляв службу чеською мовою, а для віруючих українців відправляти рідною мовою не хотів [10, с. 23].

У 1927 році в філіях продовжувалася боротьба просвітян за розмосковлення церкви. Окрім Лаврова, вона тоді увінчалась успіхом в с. Городище Полонківської гміни. Українізацію впроваджували просвітянські хори, зокрема в селах Зубильно, Михлин, Романові. «Хор, – писав у звіті голова філії с. Лаврів, – стало впливає на українізацію церкви, до чого місцева влада церковна відноситься страшно вороже; в співі “Боже Великий єдиний” наказано хором в церкві слово “Україна” замінити на “страну” (розпорядження о. С. Гобчанського). Хор стало співав у церкві щось по-українськи, а священник виголошував виключно і твердо по-кацапськи...». В іншому звіті зазначається, що «існує хор, який в більшості своїй співає в місцевій церкві, де завзято веде боротьбу з місцевим парохом, який після останньої візиту прот. А. Павлюковського ... майже ніколи не служить по-українськи» (Рованці, Гнідава) [6, с. 43]. У цей же рік просвітяни м. Ківерці домоглися їх «відчислення від московського собору у Луцьку» [15, с. 10].

Успішно розмосковлювали церкву у селах Береза, Боголюби, Воротнів, Лаврів. У с. Угринів о. В. Зелінський проводив службу Божу українською мовою, і тому, як і більшість активних просвітян Волині, був замордований у комуністичних тюрмах і концтаборах.

У той же час церковно-громадський рух активно став домагатися скликання українського церковного з'їзду, де були б вирішені головні питання щодо правового становища й українізації церкви. Ініціаторами та організаторами цього руху були просвітяни, зокрема представники української інтелігенції. Важливим етапом на цьому шляху став з'їзд українських громадських організацій Волині 1926 року у Рівному. З'їзд ухвалив: «вважаючи церкву одним із найважливіших двигунів культурно-національного розвитку в тих повітах, де нема легалізованих церковних братств, утворити повітові церковні комітети, яко церковну секцію від повітових Товариств «Просвіти». Тим повітовим комітетам доручити керувати справою української церкви в своїм повіті, організовуючи поміч селянам у тій справі та встановлювати постійні зв'язки зо всіма іншими Повітовими Церковними Комітетами в цілі створення врешті Волинської Церковної Української Ради, яка боронитиме справу нашої національної церкви, як

одної з найважливіших освітніх і культурно-виховничих основ українського народу». Окрім того, з'їзд висловив ряд вимог, зокрема щоб призначити на кафедри Волині єпископів-волинян [9, с. 16].

Після цього почали створюватися місцеві комітети для підготовки церковного з'їзду та обрання делегатів. «Просвіта» намагалася надати цій акції організованого та цілеспрямованого характеру. При багатьох осередках Товариства виникли церковні секції. В лютому-березні 1927 року були видруковані та розіслані до філій листівки, де зазначалося, що кожне село повинно обрати одного делегата на з'їзд, який мав привести декларацію з якомога більшим числом селянських підписів за проведення українізації церкви. Навіть польська влада визнавала, що ідея Української церкви поширювалася завдяки «Просвіті», а зібрання православних та відповідний тиск на священників мали місце лише там, де існували філії Товариства.

Спочатку було вирішено організувати з'їзд лише світського громадянства, що викликало справедливий протест серед національно-свідомого духовенства. Тоді в грудні 1926 року за підписами просвітян Є. Петриківського (Луцьк), П. Доманицького (Ковель) і А. Річинського (Володимир) до уряду було внесено нове прохання – про проведення українського церковного з'їзду духовенства. У лютому наступного року надійшло повідомлення, що його буде «засадничо дозволено». Подальша підготовка з'їзду проходила у складних умовах, що зумовлювалося протидією православних ієрархів. Уже 26 липня Священний Синод прийняв постанову, якою усьому духовенству суворо наказувалося: «не сміти бути присутнім на цьому з'їзді... під загрозою канонічної відповідальності за непослух і вірним повідомити, щоб вони утримались від присутності і участі в з'їзді Луцькому» [18; 21].

Церковне керівництво розпочало широку кампанію проти організаторів. Для цього було навіть спеціально засновано журнал «Свет истинны». В першому ж номері поміщено статтю, в якій звинувачувалися діячі українського церковного руху, що «під фіговим листком націоналізації церкви намагаються захопити церкву в свої руки... користуватися її коштами, для виконання свого пекельного для церкви плану українізатори мобілізували всі «Просвіти», які є організаціями політичними» [16]. Як бачимо, противники українізації не зупинилися ні перед прямими наклепами, ні перед обманом.

З іншого боку, незалежна група церковних та світських діячів і просвітян згуртувалася навколо журналу «На варті», що виходив протягом 1926–1927 років й після остаточного розриву з ієрархами (це сталося після відмови Діонісія благословити з'їзд) 6 березня 1927 року утворила організаційний комітет, якому передала справу організації з'їзду. До нього увійшли представники з усіх повітів Волині, зокрема луцькі просвітяни – Л. Арцабка, І. Бондарук та І. Власовський.

Свої впливи на місцях комітет проводив через «Просвіту». У зв'язку з тим, що деякі особи почали самовільно готувати з'їзд, 25 березня був прийнятий комунікант, який ствердив виключне право організаційного комітету на його підготовку та закликав погасити особисті амбіції і тим самим не розпорошувати національних сил. Головне завдання цього комітету – провести за допомогою товариства «Просвіта» своєрідний «плебісцит» за українську мову богослужіння. На розіслані ним декларації відгукнулося 572 громади. У кожній декларації містилося 50–80 підписів. Таким чином, громадськість майже 600 сіл Волині підтримала українізацію церкви [19; 20].

Український церковний з'їзд відбувся в Луцьку 5–6 червня 1927 року. В ньому взяло участь понад 800 делегатів із Волині, Полісся, Холмщини і Підляшшя. На основі доповідей А. Річинського про релігійно-церковне життя православних українців у Польщі та І. Власовського про задоволення релігійних потреб української православної людності в справі релігійної науки в церкві, школі й поза школою були прийняті резолюції про українізацію Православної церкви. Для їх реалізації створено постійний церковно-громадський орган – Церковний комітет. З'їзд ухвалив: «на всіх землях, де переважає українська людність, мовою православного Богослужіння повинна бути тільки мова українська» [23, с. 228], і домагався, щоб пан-отці при допущенні до сповіді навчали дітей читати і писати українською мовою та українських молитов, про всі справи церковні повідомляти в газетах і послів. З'їзд готувався та проходив за найактивнішої участі просвітян, що підтвердив у своєму донесенні Луцький староста.

Православні ієрархи зайняли відверто ворожу позицію до з'їзду і 15–17 червня провели своє альтернативне зібрання. Його рішення були пронизані неприхованою ненавистю, що ще більше загострило конфронтацію. У відповідь на реакцію москвофілів товариство «Просвіта» спільно з Церковним комітетом організувало церковні зібрання в підтримку рішень Луцького з'їзду. Надалі саме ці дві інституції стали головними організаційними осередками консолідації громадських сил на проведення українізації церкви.

Після Луцького церковного з'їзду «Просвіта» зобов'язала філії зміцнювати й розбудовувати українське православ'я. Місцеві просвітянські організації звітували про діяльність у національно-церковній ділянці. У річному звіті філії Товариства в с. Романів за 1928 рік відзначалося: «До українізації церкви

філія спричинилась тим, що впливала і впливає на церковний причт, щодо відправи служб Божих на українській мові, а також набувала філія на свої кошти деякі українські церковні ноти» [22, с. 68]. 22–24 вересня 1929 року І. Власовський брав участь в Освітньому конгресі у Львові, де виступив 19 листопада 1929 року з доповіддю «Церква і “Просвіта”».

Однак Товариству не завжди вдавалося впливати на священників, якщо ті стояли на москвофільських позиціях. Свідченням цього є доповідна записка благочинного Луцької міської округи прот. А. Павлюковського митрополиту Діонісію у справі українізації богослужінь у Кульчинській парафії від 22 липня 1927 року, в якій зазначалося про недопущення українізації в парафії та прохання «не звертати ніякої уваги на клопотання просвітян про українізацію богослужіння, бо українізація богослужіння – велике зло, з яким всіляко потрібно боротись» [4, с. 87].

Московське духовенство особливо активно боролось проти заснування просвітянських філій у селах, бо просвітяни рано чи пізно піднімали питання українізації церкви. В селах Кульчин і Жидичин боротьбу за українське православ'я очолював голова місцевої філії «Просвіти» І. Бондарук, у с. Лаврові – голова філії Л. Арцабка (останнього польська влада характеризувала як «відомого українського шовініста»).

У Лаврові конфлікт зі священником дійшов до судового розгляду. В квітні 1927 у Мировому суді відбувся процес між головою Лаврівської філії «Просвіта» Л. Арцабкою та священником С. Гобчанським. На цьому суді Л. Арцабку захищали з боку Луцького товариства «Просвіта» сенатор О. Карпинський, а з боку Матірнього товариства у Львові – Г. Степура [13, с. 102]. У результаті С. Гобчанський змушений був перевестися до с. Дорогостаїва.

Завдяки активності просвітян перейшли на українське богослужіння в с. Пожарки. Перехід на українську мову відбувся в с. Чарукові, де з 300 присутніх на сільському сході 262 особи висловилися за українську церкву [14, с. 5]. Значну роботу в справі українізації церкви проводили просвітяни с. Гнідава, розміщеного неподалік від Луцька.

Проте існувало немало таких парафій, де псаломщик був прихильником українізації, а священник – москвофіл (Білосток, Підгайці, Радомишлі та ін.). Нерідко таке духовенство стояло на перешкоді створення філій «Просвіти» в селах, як, наприклад, у селах Буяні й Озденіж [12, с. 34].

Товариство відстоювало добрі імена українських діячів, яких церква знеславила з наказу російської імперської влади. Так, 23 квітня 1926 року Жидичинська філія просила Луцьку «Просвіту» «удруге звернутись до Вищої Духовної Православної влади в Варшаві про дозвіл на відправлення панахиди по українським гетьмані І. Мазепі у с. Жидичин Рожиської волости» [8, с. 93–98].

Слід відзначити, що Жидичинська філія Луцької повітової «Просвіти» була утворена 19 лютого 1921 року. Виникнення просвітянського осередку в Жидичині було зумовлене давніми традиціями, а саме попередньою культурно-освітньою спрямованістю Жидичинського Свято-Миколаївського чоловічого монастиря, діяльність якого припинилася у XIX столітті. Тому основною турботою жидичинського просвітянського осередку, як і луцької повітової «Просвіти» в цілому була боротьба за збереження самобутності української мови та української школи та православної релігії [17].

Унаслідок активних дій членів «Просвіти», релігійних товариств, великих зусиль частини духовенства і віруючих почала зростати кількість Православних храмів, у яких богослужіння проводилось українською мовою. Завдяки їхнім зусиллям на Волині до 1935 року було українізовано 108 парафій із 680, у 126 храмах українська мова як літургійна використовувалася частково [7, с. 130]. Великої шкоди справі українізації Православної церкви в Польщі було завдано у 1928–1935 роках, коли польська влада примусово ліквідувала осередки Товариства, що призвело до призупинення українізації церкви.

Висновок. Отже, Луцька «Просвіта» зробила величезний вплив на церковне життя, хоча юридичний статус української Православної церкви так і не визнали польські чинники. Товариство сприяло українізації та виховувало багатьох активних діячів церковного руху.

Література:

1. Olszański T. Historia Ukrainy XX wieku. Warszawa, 1994.
2. Борщевич В. Автономна церква на Волині. Луцьк, 1998.
3. Борщевич В. Українська Православна церква на Волині у 20–40-х рр. XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2000.
4. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.). Луцьк, 2000.
5. Віросповідання та національний склад населення північно-східних земель Польщі (на підставі переписів з дн. 30.IX.1921 і 9.XII.1931 рр.). *Церква і нарід*. 1935. № 16.
6. Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітянської праці 1918–1928 рр.). Луцьк, 1928.
7. Кучерепа М., Давидок Р. Волинське Українське об'єднання. Луцьк, 2001.

8. Майданець І. Ціннісно-орієнтаційні аспекти діяльності Жидичинської філії Луцької повітової «Просвіт». *«Просвіта» на Волині: минуле і сучасне* : зб. наук. ст., док. і матеріалів. Луцьк, 2001. С. 93–98.
9. *На варті*. 1926. № 17.
10. *На варті*. 1926. № 19.
11. Отчеты о деятельности филиалов Луцкой поветовой «Просвиты» 1926–1932 гг. *Державний архів Волинської області*, ф. 54, оп. 1, спр. 110.
12. Отчеты филиалов Луцкой поветовой «Просвиты» *Держархів Волинської області*, ф. 248, оп. 2, спр. 1.
13. Протоколы общих собраний за 1920–1924 гг. и заявления жителей местечка Рожище о приеме в члены филиала «Просвиты». *Держархів Волинської області*, ф. 54, оп. 1, спр. 10.
14. Протоколы съездов представителей филиалов и доклад о работе «Просвиты» с 30.11.1924–24.02.1929 гг. *Держархів Волинської області*, ф. 54, оп. 1, спр. 45.
15. Протоколы съездов, общих собраний и ревизионной комиссии. Списки и удостоверения депутатов, прибывших с филиалов на съезд, списки членов поветовой «Просвиты». *Держархів Волинської області*, ф. 54, оп. 1, спр. 691.
16. *Свет истины*. 1927. № 1.
17. Столітній ювілей «Просвіти»: історія осередку в Жидичині URL: <https://history.rayon.in.ua/news/348589-stolitnii-juvilei-prosviti-u-zhidichini>
18. *Українська нива*. Луцьк, 1935. 19 березня.
19. *Українська нива*. Луцьк, 1935. 7 січня.
20. *Українська нива*. Луцьк, 1936. 1 квітня.
21. *Українська нива*. Луцьк, 1936. 1 листопада.
22. Устав, інструкції, протоколи общих собраний членов «Просвиты» и ревизионной комиссии, списки филиалов, постановок, членов «Просвиты» и др. документи (1920–1930 гг.). *Держархів Волинської області*, ф. 54, оп. 1, спр. 1.
23. Учетные листы членов кооперативов за 1927 г. *Держархів Волинської області*, ф. 46, оп. 9, спр. 690.

УДК 94 (477.82)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.12>

РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ВОЛИНІ В ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Хом'як Павло,*аспірант кафедри всесвітньої історії та філософії**Волинського національного університету**імені Лесі Українки*

ORCID ID: 0000-0002-4825-9009

Стаття має на меті дослідити та проаналізувати окремі аспекти з життєдіяльності та становища духовенства Католицької Церкви латинського обряду на Волині в умовах Другої світової війни, посилаючись на матеріали польських дослідників. Адже з огляду на політичне становище, яке було сформоване у XX столітті та доступ до архівних джерел, науковці мали більше можливостей в об'єктивний спосіб висвітлювати історичну правду досліджуваного питання.

Насамперед йдеться про дослідження, зроблені наприкінці XX – поч. XXI ст. Адже у зв'язку із розсекреченням великої кількості архівних матеріалів, збільшився доступ до нової інформації, яка тривалий час була прихована або ж штучно видозмінена. Тому, під час вивчення даної проблематики, значна увага приділяється власне новітнім науковим доробкам.

Не менш важливою є інформація, зібрана та записана з уст очевидців або ж інших письмових пам'яток, які вважаються особистим листуванням. На основі збережених листів, щоденників та спогадів людей, які пережили ті події, сучасним дослідникам вдається сформувати загальну картину щоденного життя духовенства та мирян в умовах Другої світової війни та окупаційних режимів радянської і німецької влади.

У статті висвітлюються історіографічні дослідження польських науковців, які присвятили свої роботи вивченню питання становища Луцької дієцезії в часі Другої світової війни. Окремою складовою статті є акцент на вивченні постатей духовенства Луцької дієцезії, які здійснили неоціненний внесок в підтримку діяльності Церкви на Волині та допомагали мирянам у складні воєнні часи. Власне річ іде про Адольфа Петра Шельонжека та Владислава Буковинського, які є одними із найвизначніших представників Римсько-Католицької Церкви на Волині.

Ключові слова: Римсько-Католицька Церква, Волинь, священники, окупаційний режим, атеїзм, націоналізація.

Khomiak Pavlo. The Roman Catholic Church in Volyn during World War Second through the prism of Polish historiography

The article aims to explore and analyze some aspects of the life and position of the clergy of the Catholic Church of the Latin Rite in the Volyn region during World War Second, referring to the materials of Polish researchers. After all, given the political situation that emerged in the twentieth century and access to archival sources, scholars have had more opportunities to objectively shed light on the historical truth of the subject under study.

First of all, we are talking about research done in the late twentieth – early twentieth century. XXI century. After all, due to the declassification of a large number of archival materials, increased access to new information, which has long been hidden or artificially altered. Therefore, when studying this issue, much attention is paid to the latest scientific developments.

Equally important is information collected and recorded from eyewitnesses or other written memos that are considered personal correspondence. On the basis of preserved letters, diaries and memoirs of people who survived those events, modern researchers are able to form a general picture of the daily life of the clergy and laity in World War Second and the occupation regimes of Soviet and German rule.

The scientific article covers the historiographical research of Polish scholars who devoted their work to studying the situation of the Lutsk diocese during World War Second. A separate component of the article is the emphasis on the study of the figures of the Lutsk clergy, who made an invaluable contribution to the support of the Church in Volyn and helped the laity in difficult times of war. In fact, we are talking about Adolf Peter Shelonzhek and Vladyslav Bukovynskiy, who are among the most prominent representatives of the Roman Catholic Church in Volyn.

Key words: Roman Catholic Church, Volyn, priests, occupation regime, atheism, nationalization.

Діяльність та становище Римсько-Католицької Церкви в умовах окупаційних режимів радянської та німецької влади на території західноукраїнських земель у сучасній історіографії залишається актуальним та малодослідженим питанням. Вітчизняні та іноземні публікації та видання подають інформацію, яка містить загальну характеристику питання становища Римсько-Католицької Церкви на території західноукраїнських земель. Проте, серед усієї наявної літератури є невелика кількість джерел, які в комплексі аналізують та розкривають тематику діяльності Римсько-Католицької Церкви у західних

областях України у період 1939–1970-х рр. Праці дослідників подають статті та видання, які стосуються розкриття питання становища православної церкви у досліджуваній період. Натомість питання діяльності Римсько-Католицької Церкви на Волині у час Другої світової війни залишається менш дослідженим серед науковців.

Упродовж останніх років підходи науковців щодо висвітлення вказаної проблематики змінювалися залежно від політичної ситуації, суспільного налаштування та доступної бази архівних джерел. Свій внесок у вивчення проблеми здійснили як вітчизняні, так і зарубіжні вчені-історики. Однак на окрему увагу заслуговують праці польських дослідників, які у своїх публікаціях та наукових виданнях подають цінну інформацію стосовно Римсько-Католицької Церкви на заході України, а саме на території Луцької дієцезії.

На увагу зі сторони вітчизняних істориків заслуговують наукові роботи, монографії та дослідження польських науковців, які з огляду на ширші політичні можливості, наприкінці ХХ століття змогли зібрати матеріали, які на теренах України були недоступними та засекреченими. Таким роботам є притаманною незаангажованість та високий рівень об'єктивного зібрання та висвітлення інформації, що є вкрай важливим при вивченні даного питання.

Дослідження покликані розкрити тематику діяльності Церкви та умов, в яких вона опинилась в часі Другої світової війни, у вітчизняній та закордонній літературі проводились, хоч і в малій кількості. Йдеться, насамперед, про відношення СРСР до Церкви, про стан Римсько-Католицької Церкви в західних областях та про відношення вірних і духовенства до діяльності влади в контексті релігійних громад. Серед вчених-істориків, які так чи інакше займались вивченням проблематики, варто відзначити групу польських дослідників, які висвітлювали стан Католицької Церкви у періоди панування радянської та німецької влади на території західноукраїнських земель.

Зокрема, вагомий внесок в розвиток історіографії щодо вивчення становища Римсько-Католицької Церкви на Волині вніс польський дослідник Л. Попек, який написав кілька праць, де відображається становище Луцької дієцезії під час Другої світової Війни, з акцентом на стані збереження храмів. Мова йде про такі наукові роботи як: «Втрати Римсько-Католицької Церкви на Волині в 1939–1945 рр.» [1, s. 98–122], «Храми Волині» [2], «Храми Волині. Незалежність і Пам'ять» [3, s. 421–442], «Луцька дієцезія в міжвоєнний період та під час Другої світової війни (1918–1944)» [4, s. 23–47]. У них дослідник характеризує стан, в якому опинилась Церква, аналізує ліквідацію організаційних структур місцевої Римсько-Католицької Церкви, зазначає важливі відомості про мученицькі смерті серед духовенства та вірних, а також зазначається про цілеспрямоване спустошення церков окупантами – радянськими та німецькими. Лейтмотивом усіх напрацювань автора є підтвердження стійкості віри та незламності душпастирів та мирян, які незважаючи на загрозливі для їх життя обставини, продовжували здійснювати своє служіння та допомагати один одному.

Важливим завданням, яке сьогодні стоїть перед сучасними дослідниками релігійного життя на Волині в умовах Другої світової війни, полягає в зібранні максимальної кількості документальних підтверджень тих чи інших процесів, а також документування спогадів очевидців подій. Говорячи про наявну інформацію, яка лише в загальних рисах висвітлює дану проблему, деякі із польських вчених-істориків проводили дослідження, що стали у нагоді вітчизняним фахівцям.

Так, відомості про життя Луцької дієцезії в повоєнний час надає авторка М. Дембовська у праці «Луцька дієцезіяльна курія на засланні» [5, s. 23–32]. Зокрема, у науковому дослідженні говориться про те, що після виселення останнього Луцького єпископа Адольфа Петра Шельонжека до Бежгловського замку, що біля Торуня в Польщі, уся Луцька дієцезія залишилась без свого ординарія. Після цього значна частина священників, генеральний вікарій, канцлер та працівники Управління покинули Луцьк. Це було пов'язано із агресивною політикою радянської влади по відношенню до місцевого духовенства. Радянський атеїстичний режим здійснював масові арешти, переслідування священників за продовження своєї церковної діяльності, конфісковував усе церковне та особисте майно та націоналізував храми. У праці «Заповіт о. Зигмунта Хмельницького» [6], посилаючись на біографію священника, М. Дембовська в наголошує на описаних вище подіях, оскільки о. Зигмунт був одним з очевидців тих жорстоких подій та залишив по собі важливі з історичної точки зору спогади.

Досліджуючи становище католицького духовенства в часі Другої світової війни, активну діяльність священнослужителів та акцентуючи увагу на стійкості їхньої віри, важливим завданням, яке постає перед науковцями, є аналіз положення в якому перебували священники перед початком війни та аналіз позиції їх провідників, а саме – єпископів. На прикладі роботи історика К. Прокопа «Постаті Луцьких єпископів» [7], отримуємо можливість встановити ознаки вимушеної боротьби духовенства проти встановленого радянською владою режиму. Власне священники, беручи приклад зі своїх наставників,

продовжували звершувати релігійні обряди, у всілякий можливий спосіб надавали допомогу та підтримку для мирян і намагались згуртувати населення у спільній ідеї – вірі в Бога та закликали до протистояння режиму.

Окреме питання, яке постає під час дослідження становища і діяльності Римсько-Католицької Церкви, стосується стану збереження та використання храмів і інших церковних приміщень під час перебування Луцької дієцезії в умовах радянської окупації. Так, у праці польського дослідника Й. Марецького «Назви святинь Луцької дієцезії» [8, s. 91–106] згадується про окремі аспекти відношення окупаційних режимів до храмів, що належали до Луцької дієцезії. Зокрема, відзначається, що період Другої світової війни характеризується великою кількістю руйнувань храмів або ж їх нецільовим використанням, що відбувалося цілеспрямовано. Загальні відомості, що стосуються діяльності римо-католицьких священників та їх протистоянь із режимом розміщено у роботі М. Малиновського та Б. Колоска «Нарис історії Луцької дієцезії та Кафедрального костелу св. Петра і Павла у Луцьку» [9].

Над вивченням даного питання працювала також вищезгадана історикня М. Дембовська, що знайшло своє відображення в книзі «Матеріали до історії Луцької дієцезії. Звіти про стан деканатів та парафій 1941–1944 років» [10]. На основі історичної документації, яку використовувала вчена в своєму дослідженні, аналізується стан в якому опинилась Луцька дієцезія під час Другої світової війни. Характерним є той факт, що ситуація ускладнювалася особливо саме на території Волині. Адже регіон перебував під окупацією двох тоталітарних держав – нацистської Німеччини та Радянського Союзу. З огляду на це, відзначається, що в час перебування Луцької дієцезії Римсько-Католицької Церкви в окупації Німеччини, було відчутне деяке послаблення релігійних свобод, втім відношення нової влади до римо-католицької спільноти складно назвати лояльним. Церковні приміщення та інші інституції продовжували використовуватись не за призначенням, що позбавляло священників та мирян можливості проводити релігійну діяльність у звичний спосіб. Зведені матеріали досліджень, що стосуються діяльності римо-католицьких священників в цей період, М. Дембовська подає також у роботі «Католицька Церква в часи окупації 1939–1945 рр.» [11]. Важливого історіографічного значення роботи надають документи, в яких зазначено офіційно підтвержені відомості про масове пограбування церковних приміщень. До цього переліку дослідниця відносить як храми, так і приміщення курій та особисті помешкання священнослужителів. Характерним є той факт, що зі сторони радянської влади здійснювалась активна націоналізація церковного майна, а духовенство та миряни зазнавали масових переслідувань, які в більшості випадків закінчувались карою смерті, виселенням у віддалені куточки СРСР чи ув'язненням.

Згадуючи про жорстокі події, які мали на меті тотальне знищення римо-католицького духовенства в радянський період, польські науковці відзначають неповний, але від того не менш важливий, список жертв, які загинули від рук окупаційної радянської влади. Одним із тих, хто частково згадує про жертви серед луцького духовенства є А. Перетяткович. У науковій роботі «Священники жертви військових злочинів 1939–1945 років у Луцькій дієцезії латинського обряду» [12, s. 21–27] він подає прізвища священників, які загинули від рук радянської та німецької влади під час Другої світової війни. Зокрема, йдеться про трагічну загибель Йосипа Сливи, Зигмунда Хмельницького, Адольфа Ярославича, Казимира Возницького та інших. Однак, через оприлюднення великої кількості архівів, які раніше були засекречені, список жертв, що міститься в роботі є незавершеним та потребує більш детального вивчення та доповнення новими, дотепер невідомими прізвищами.

Питанням утисків, переслідування і арештів римо-католицького духовенства та мирян займався ще один польський вчений-історик Р. Дзвонковський. У дослідженні «Лексикон польського духовенства, репресованого в СРСР 1939–1988» [13] він зібрав короткі відомості про життєдіяльність священнослужителів, які реалізовували свої душпастирські обов'язки в межах колишнього СРСР – сучасні Україна, Литва, Латвія та Білорусь. Отримання таких важливих відомостей, що характеризуються у роботі, стало можливим за рахунок доступу науковця до розсекречених архівних джерел. Власне, отримання вільного доступу до раніше недоступних матеріалів є однією із передумов до активного дослідження теми становища Римсько-Католицької Церкви в період СРСР. Аналізуючи працю Р. Дзвонковського, раціональним завданням є створити перелік категорій, які підпадали під переслідування зі сторони радянської влади за свою активну релігійну позицію та цілеспрямовану діяльність на підтримку Церкви, а також виокремлюються найчастіші види покарань за непокору наказам та законам, які були поширені в державі.

Серед дослідників, які вивчали Луцьку дієцезію протягом періоду всього її існування, а особливо досліджуваний період, є М. Дембовська, яка у своїх працях подавала імена священників та їх внесок у підтримку дієцезії, акцентуючи свою увагу на вироках, які висувались духовенству. Крім

загальних праць, про які вже згадувалось, слід виокремити роботу, яка несе в собі вагомe історичне навантаження, оскільки в своїй більшості за основу було взято спогади очевидців та архівні джерела. До таких досліджень відноситься праця «Духовенство Луцької дієцезії. Жертви війни та репресій окупантів 1939–1945 рр.» [14]. З історіографічної точки зору, наукова робота авторки М. Дембовської спільно із працями вищезгаданих дослідників, які займалися питанням комплектування списків жертв, що загинули від рук окупаційного радянського режиму, несе важливе історичне навантаження та дає можливість відновити історичну справедливість та вшанувати пам'ять жертвовних та незламних духівників.

Для комплексного та ґрунтовного вивчення питання становища та діяльності Римсько-Католицької Церкви в часи Другої світової війни, не менш важливим завданням є аналіз становища Церкви у довоєнний час та, зокрема, характеристика діяльності провідників Церкви. З метою висвітлити дане питання в максимально об'єктивний спосіб, важливу історіографічну цінність несуть праці дослідників, які подавали цінні архівні та статистичні відомості про стан Луцької дієцезії і Римсько-Католицької Церкви на теренах західноукраїнських земель в цілому.

На основі матеріалів дослідника Т. Мадали, який у праці «Польські католицькі священники у радянських в'язницях і таборах з 1918 року» [15] подає відомості щодо життєвих реалій, в яких опинились всі католики, отримуємо важливі статистичні та кількісні показники. Беручи за основу ці відомості, сучасні історики мають змогу проаналізувати та простежити зміни, які відбулись вже в час радянської влади. Так зазначається, що напередодні Другої світової війни Луцька дієцезія мала площу 38 678 км², складалась із 16 деканатів, 165 парафій, налічувала понад 330 тис. вірних та 240 священників. На початку війни в досліджуваному регіоні 17 вересня 1939 року, першим результатом наступу радянської армії та окупації всієї території дієцезії стало вигнання Луцького єпископа Адольфа Петра Шельонжека і всієї єпископської курії в Луцьку зі своїх приміщень. Так, Луцький ординарій зайняв невелику кімнату, а курія почала своє функціонування в приміщенні собору. Також примусово зачинили Духовну семінарію в Луцьку та Папську семінарію в Дубно, ліквідували всі чоловічі та жіночі монастирі. Натомість ті, хто залишився, продовжували свою катехитичну, душпастирську та просвітницьку діяльність, відправляли літургії та допомагали нужденним.

Одним із зразкових прикладів відданості своєму покликанню та стійкості поглядів і сили віри є Луцький єпископ Адольф Петро Шельонжек (1925–1950 рр.). Увагу істориків до цього єпископа привертає не тільки відданість своїй справі, а й методи супротиву радянському та німецькому режиму. Втім, беручи до уваги значний внесок єпископа у підтримку діяльності Римсько-Католицької Церкви на теренах західноукраїнських земель та центральної України в такий складний час, до сьогоднішнього дня у вітчизняній історіографії, ця постать залишається мало висвітленою та недооціненою. У працях істориків подаються окремі відомості про життєвий шлях одного із найвідоміших луцьких єпископів, однак до сьогоднішнього дня відзначається брак наукових досліджень, де усі аспекти життєдіяльності Адольфа Петра Шельонжека будуть висвітлені в комплексі особистої біографії та релігійної діяльності. Серед авторів, що займалися вивченням даного питання слід звернути увагу на таких дослідників, як: Б. Карковську, В. Розинковського, Л. Зигер та їх наукові роботи «Єпископ Адольф Петро Шельонжек. Вірний свідок Христа» [16], «Коли ти любиш Бога, Церкву, свою батьківщину... Адольф Петро Шелонжек (1865–1950)» [17], «Єпископ Адольф Петро Шельонжек (1865–1950). Священник – єпископ – вигнанець» [18]. Матеріали, які оприлюднені в даних дослідженнях, подають окремі біографічні відомості з життя єпископа та здійснено частковий аналіз діяльності Луцького єпископа в релігійному та суспільному служінні під час Другої світової війни.

У зв'язку із тим, що на долю Адольфа Петра Шельонжека випало бути «єпископом у вигнанні», вагому історіографічну цінність мають ті наукові дослідження, в яких прослідковується розкриття питання його ув'язнення, перебування у в'язниці та подальшого звільнення. Окреме історичне значення приділяється процедурі вигнання єпископа Шельонжека за межі тогочасного СРСР. У науковому дослідженні історика В. Швяткевіча «Арешт єпископа Шельонжека» [19, s. 14–15] зазначається, що на початку січня 1945 року НКВС взяла під арешт 80-літнього єпископа разом із кількома священниками дієцезії. Звинувачення, яке було оголошене луцьким священнослужителям полягало у шпигунстві на користь Ватикану. Після численних інтервенцій Святого Престолу та американської дипломатії, єпископа було успішно звільнено та депортовано до Польщі.

Яскравим прикладом жорстокого поведіння та несанкціонованого відношення до луцьких духівників отримуємо із праці В. Розинковського, який у роботі «Єпископ Адольф Петро Шельонжек (1865–1950) єпископ Луцької дієцезії на Волині, вигнанець Бєжгловського замку (1946–1950), Слуга Божий» [20] проводить дослідження життєдіяльності Луцького єпископа Римсько-Католицької Церкви та обґрунтовує його значний внесок у розвиток дієцезії, акцентуючи свою увагу на переслідуваннях, яких зазнав єпископ за

стійкість свого покликання. Його релігійна позиція та активна допомога, яку він надавав різним верствам населення, не залежно від віросповідання, стала реальною причиною ув'язнення Адольфа Петра Шельонжека у Києві у віці 80 років. Вирок, який йому було оголошено під час перебування у в'язниці, звучав як «кара смерті». Втім, як уже зазначалось за сприяння американських та європейських дипломатів, це рішення було замінене на примусову депортацію до Польщі. Луцького єпископа саме з цієї причини ще називають «єпископ у вигнанні». Багато даних, які використовуються у праці В. Розинковського узяті з документів, які стали розсекреченими після розпаду СРСР і серед яких є особисте листування та нотатки Луцького єпископа.

Втім, слід виокремити ряд наукових досліджень, які допомагають встановити причини трагічної загибелі луцьких священників. Так, зокрема, йдеться про життєдіяльність луцького священника Владислава Буковинського, якого депортували до Казахстану. В нагоді для подальшого наукового дослідження стає праця історика А. Посацького «Апостол Казахстану та свідок Євангелія. Блаженний кс. Владислав Буковинський» [21]. При вивченні джерела відзначається особливе відношення до кс. Владислава Буковинського зі сторони інших переселенців. Це є однозначним підтвердженням вірності та витривалості духівника навіть в ускладнених умовах існування.

В контексті дослідження становища духовенства Католицької Церкви латинського обряду на теренах Луцької дієцезії, варто виокремити той факт, що станом на сьогодні більшість досліджень лише частково розкривають окреслену проблематику діяльності Римсько-Католицької Церкви у часі Другої світової війни на теренах Луцької дієцезії. Натомість відзначається значний брак комплексних та незаангажованих наукових робіт, які б максимально об'єктивно розкривали подане питання. Дослідники, в певній мірі, згадують про окремі постаті, будівлі чи регіони, однак проблемним залишається формування єдиної концепції, яка демонструвала б стан речей в об'єктивний спосіб. При тому, беручи за основу наявні історичні матеріали, однозначним є той факт, що внесок здійснений представниками Луцької дієцезії Римсько-Католицької Церкви у час Другої світової війни та період перебування у складі радянського союзу є недооціненим. Оскільки місцеве духовенство докладало максимум зусиль для підтримки стійкості віри у мирян, проводили необхідні релігійні та шкільні навчання для дітей та молоді, сприяли поширенню релігійної літератури та усіляко запобігали ймовірному руйнуванню храмів, збирали та ховали від рук загарбників цінне церковне майно.

Луцьке духовенство Римсько-Католицької Церкви в період Другої світової війни вело постійну боротьбу проти жорстоких та не правочинних дій зі сторони радянської та німецької влади. З поданих історіографічних відомостей та власних наукових досліджень, випливає висновок про історичну недооціненість Луцької дієцезії у час протистояння між атеїстичною пропагандою та стійкістю віри.

Література:

1. Popek L., Straty Kościoła rzymskokatolickiego na Wołyniu w latach 1939–1945, [w:] Polskie Państwo Podziemne na Wołyniu w latach 1949–1944, red. M. Sawczuk, L. Popek, Sandomierz, 2006. S. 98–122.
2. Popek L., Świątyni Wołynia, t. 1. Lublin, 1997. 370 s.
3. Popek L., Świątyni Wołynia. Niepodległość i Pamięć Nr (27) 2008. S. 421–442.
4. Popek L., Diecezja łucka w okresie międzywojennym podczas II wojny światowej (1918–1944) / L. Popek // Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918–1997 / red. L. Popek–Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1999. S. 23–47.
5. Dębowska M., Łucka kuria diecezjalna na “wygnaniu”. ABMK 2000, t. 73. S. 23–32.
6. Chmielnicki Z., Kartki wspomnień. Opr. Dębowska M., Wołanie z Wołynia t. 71, Wołanie z Wołynia, Biały Dunajec – Ostróg, 2010. 131 s.
7. Prokop K. R., Sylwetki biskupów łuckich. Biały Dunajec – Ostróg, 2001. 257 s.
8. Marecki J., Wezwania świętyń diecezji łuckiej. [w:] Fides Ars Scientia. Red. A. Betlej, J. Skarbski, Tarnów, 2008. S. 91–106.
9. Malinowski M., Kołosok B. Zarys dziejów diecezji łuckiej oraz katedry św. Piotra i Pawła Łucku. Kalwaria Zebrzydowska, 1993. 96 s.
10. Dębowska M., Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1944. Biały Dunajec – Lublin – Łuck – Ostróg. Wołanie z Wołynia, 2005. 221 s.
11. Dębowska M., Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939–1945. Rzeszów : Instytut Pamięci Narodowej, 2008. 480 s.
12. Peretiatkowiec A., Księża ofiary zbrodni wojennych lat 1939–1945 na terenie diecezji łuckiej obrządku łacińskiego. [w:] “Wołanie z Wołynia” Pismo religijno-społeczne Rzymskokatolickiej Diecezji Łuckiej, Nr 1 (92)–B rok 16, Styczeń–Luty 2010. S. 21–27.
13. Dzwonkowski R., Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRR 1939–1988. Lublin : Towarzystwo Naukowe KUL, 2003. 855 s.
14. Dębowska M., Popek L. Duchowieństwo diecezji łuckiej. Ofiary wojny i represji okupantów 1939–1945. Lublin: Polihymnia, 2010. 320 s.

15. Madała T., Polscy księża katolicy w więzieniach i łagrach sowieckich od 1918 roku. Lublin : Retro, 1996. 186 s.
16. Karkowska B. E., Ks. Bp Adolf Piotr Szelażek. Wierny świadek Chrystusa. Podkowa Leśna, 2000. 206 s.
17. Karkowska B. E., Rozynkowski W., L. Zyger. Gdy się kocha Boga, Kościół, swoją Ojczyznę... Adolf Piotr Szelażek (1865–1950). Wydawnictwo Sióstr Loretanek, Warszawa, 2011. 239 s.
18. Karkowska B. E., Rozynkowski W., Zyger L. Ks. Biskup Adolf Piotr Szelażek (1865–1950) Kapłan – Biskup – Wygnaniec. Podkowa Leśna, 2010. 106 s.
19. Świątkiewicz W. Aresztowanie biskupa Szelażka. [w:] “Wołanie z Wołynia” Pismo religijno-społeczne Rzymskokatolickiej Diecezji Łuckiej, Nr 1 (92)–B rok 16, Styczeń-Luty 2010. S. 14–15.
20. Rozynkowski W., Biskup Adolf Piotr Szelażek (1865-1950) biskup diecezji łuckiej na Wołyniu, wygnaniec w Zamku Bierzgłowskim, Sługa Boży. [w:] Słownik biograficzny powiatu Toruńskiego, Tom IV, pod red. M. Krotofila, W. Rozynkowskiego, Toruń, 2019. 123 s.
21. Posacki A., Apostoł Kazachstanu i świadek Ewangelii. Błogosławiony ks. Władysław Bukowiński. Wydawnictwo Monumen, 2017. 396 s.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:341.485]"1932/1933":378.4(7410.1)"1950"

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.13

ГАРВАРДСЬКИЙ ПРОЄКТ УСНОЇ ІСТОРІЇ ПОЧАТКУ 1950-Х РР.: СВІДЧЕННЯ БІЖЕНЦІВ З СРСР ПРО ГОЛОД 1932–1933 РР.

Боряк Тетяна,

кандидат історичних наук, доцент,
докторантка Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
дослідниця історичного факультету
Вільнюського університету
ORCID ID: 0000-0002-7472-0014

В умовах розгортання холодної війни та боротьби із новим ворогом – комунізмом, на замовлення уряду США наукові інституції з метою розуміння політичних процесів, що відбувалися в СРСР, започаткували різного роду дослідницькі проекти. Серед них окремо виділяється «Проект Гарвардського університету про радянську соціальну систему» (1948–1953), метою якого було отримання інформації про розвиток радянського суспільства від 1917 до середини 1940-х рр. Для його втілення на території Західної Німеччини, Австрії та Сполучених Штатів силами американських науковців – антропологів, соціальних психологів, за спеціальними питальниками було організовано масове інтерв'ювання т. зв. не повернутих і недавніх біженців з СРСР. Із більше ніж 4 тис. інформантів було обрано 330 кандидатів, від них записано 707 інтерв'ю. Попри надзвичайно широкий спектр питань, що виносилися на опитування, позиція про голод 1932–1933 рр., як наслідок замовчування цієї трагедії радянським урядом, була відсутня. І все ж під час інтерв'ю раз по раз, у різних частинах опитування, виникали спонтанні оповіді про голод, передусім від вихідців з українських теренів. Надані свідчення відзначалися повнотою наведених фактів, були просякнуті болем страждань і втрат. У статті наведено факти пригадування голоду 1932–1933 рр. респондентами, залученими до Гарвардського проекту з урахуванням етнічної приналежності інформантів–вихідців з СРСР, зокрема українців, росіян, білорусів, також кубанців; проведено порівняльний аналіз їхніх свідчень. Показано, що із загалом 167-ми згадок про голод наймасовішими були свідчення, надані українцями (57) та росіянами (29). Нечисленними виглядають спогади біженців із СРСР – білорусів. Всього чотири наративи росіян, зафіксовані у Проекті, містили детальні оповіді, подібні до наративів українців. Ще біднішими на деталі виявилися свідчення білорусів (3), які фактично лише констатували факт голодування. Натомість порівняно малочисельні спогади про голод на Кубані (9) виявилися напрочуд подібними до тих, що походять з території УСРР, – вони рельєфно відображають перебіг страшиного лихоліття у найдрібніших деталях, на загал відсутніх у російських та білоруських наративах.

Ключові слова: голод 1932–1933, усна історія, Гарвардський проєкт радянської соціальної історії, втікачі з СРСР.

Boriak Tetiana. The Harvard Oral History Project (beginning of 1950s): testimonies by refugees from the USSR about the 1932–1933 Famine

In conditions of launching of the Cold War as well as fight with a new enemy – Communism, by order of the USA government research institutions initiated various research projects with the goal of understanding of political processes that took place in the USSR. One of them is “Harvard Project on the Soviet Social System” (1948–1953). Its goal was to get information about development of Soviet society from 1917 to mid 1940-s. For its implementation mass interviewing of non-returnees and recent refugees from the USSR according to special questionnaires was organized. The project was carried out by American researchers – anthropologists, social psychologists on the territory of Western Germany, Austria and USA. Out of more than 4 thousands of informants 300 candidates were selected. 705 interviews were written down. Despite extremely wide spectrum of questions that were proposed for questioning, a question about the Famine of 1932–1933, as a result of silencing of this tragedy by the Soviet authorities, was absent. And still during the interviews here and there, in various parts of questioning, spontaneous stories about the famine of 1933 appeared, mostly from Ukrainians. Given by them testimonies were filled with pain of suffering and losses. The article shows facts of recalling of 1932–1933 Famine by respondents integrated to the Harvard project with taking into account of ethnical belonging of informants who were born in the USSR, in particular, of Ukrainians, Russians, Byelorussians, as well as Kuban residents. The author makes comparative analysis of their testimonies. The article reveals that out of about 167 mentions about the famine the majority belonged to Ukrainians (57) and Russians (29). There are only few oral testimonies by

Byelorussians. Only four narratives of Russians fixed in the Project were filled with the categories similar to those present in the narrative by Ukrainians. Oral history by Byelorussians contained even less details – they just state fact of a famine. To the contrary, relatively few testimonies about the famine on Kuban' (9) turned out to be similar to those that comes from the territory of the UkrSSR. They strikingly reflect course of horrible calamity in details that in general are absent in Russian and Byelorussian narratives.

Key words: *famine 1932–1933, oral history, Harvard Project of Soviet Social System, refugees from the USSR.*

Постановка завдання. Кінець 1940-х рр. позначився жорстким протистоянням між країнами Заходу на чолі зі Сполученими Штатами Америки, з одного боку, та так званим східним блоком на чолі з СРСР – з іншого. Цей період, що тривав до кінця 1980-х рр., увійшов в історію під назвою Холодна війна. Вона розгорталася на тлі репатріацій та міграцій, що супроводжували повоєнний переділ кордонів Європи. Саме в цей час у провідному університеті США, одному із найпрестижніших навчальних закладів світу, 1948 р. було започатковано широкомасштабний проєкт з інтерв'ювання радянських емігрантів в Європі, відомий під двома назвами: «Проєкт Гарвардського університету про радянську соціальну систему» («The Harvard Project on the Soviet Social System») або «Гарвардський проєкт усної історії щодо біженців» («Harvard Refugee Interview Project»). До його розробки долучилися американські соціальні психологи – Алекс Інкелес (Alex Inkeles) та Реймонд Бауер (Raymond Bauer). Інкелес добре знав російську мову й під час Другої світової війни за дорученням Управління стратегічних служб (згодом реорганізоване в ЦРУ) вивчав радянські газети, слухав радянське радіо. У повоєнні роки свої наукові інтереси він реалізував в Гарвардському університеті, де продовжив поглиблене вивчення радянського суспільства; 1951 р. за його авторства вийшла праця, присвячена громадській думці в Радянській Росії [50]. Бауер на час роботи над проєктом був співробітником Російського наукового центру Гарвардського університету, де невдовзі отримав ступінь доктора. Показово, що у співавторстві 1961 р. вчені підготували наукове видання під назвою: «Радянський громадянин: повсякденне життя в тоталітарному суспільстві» [54].

Концепція проєкту полягала в організації, по суті, польового дослідження – інтерв'ювання громадян СРСР, які жорстокою волею війни опинилися за межами своєї країни. Про те, що він розроблявся під егідою ЦРУ, свідчить той факт, що на титулі інструкції з інтерв'ювання радянських біженців було надруковано «доступ обмежено, інформація з безпеки» (“restricted; security information”) та що «документ містить інформацію, яка впливає на національну безпеку Сполучених штатів у значенні законів про шпіднаж», і що «передача чи розкриття його змісту у будь-який спосіб будь-якій неуповноваженій людині заборонена законом» [48, р. 3]. ЦРУ США в сотнях тисяч людей – неперверненнях і недавніх біженцях побачило потужне джерело інформації, яку можна було використати у боротьбі із новим ворогом доби Холодної війни – комунізмом.

Опитування планувалося провести за двома типами питальників, окремо передбачалися «клінічні» бесіди та психологічні тести. Перший том питальника (маркований літерою А) був розроблений у чотирьох варіантах і стосувався особистих історій, а отже, – передбачав висвітлення різних сфер життя за Советів. Другий питальник (відповідно, під літерою Б) був тематичним і окреслював проблематику у восьми основних блоках: економіка, сім'я, уряд, стратифікація, національність, німецька окупація під час Другої світової війни, партизанські рухи, професії. Тут у блоці, окремо присвяченому сільському господарству, ставилися питання про колективізацію, урядову політику в сфері сільського господарства, колгоспи або радгоспи, систему управління, МТС, присадибні ділянки, виконання норм, придбання інвентаря та їжі тощо. Ставилися також питання про роль партії, НКВС у житті колгоспів та радгоспів, громадське життя [51, р. 23–24]. Голод 1932–1933 рр. в жодному з питальників не згадувався взагалі (щоправда, на той час організатори могли не знати про його характер і масштаби).

Підготовча робота включала також підбір кваліфікованих кадрів інтерв'юєрів. Серед них, зокрема, були співробітники Російського дослідницького центру (Russian Research Center), створеного при Гарвардському університеті уже на початковому етапі Холодної війни [дет. див.: 49].

Пробне тестування масштабного проєкту було проведено 1949 р. в Європі, в Мюнхені, за участі провідного американського спеціаліста з вивчення політичної історії СРСР Мерла Фейнсода. Його книга із жорсткою критикою сталінізму, що під назвою «Як керують Росією» (1953) невдовзі була опублікована в Гарвардському університеті, на десятиліття визначила основний вектор американських студій з радянської політології [46]. В організації роботи Фейнсода допомагав майбутній антрополог Пауль Фрідріх. У наступні 1950–1951 рр. ними було опитано близько однієї тис. біженців з СРСР, які проживали в Західній Німеччині, Австрії та Сполучених Штатах. Одночасно інтерв'ювання провадилося на території США, де співспонсором проєкту виступив, зокрема, Дослідний інститут людських ресурсів військово-повітряних сил США. За його фінансової підтримки Російський дослідницький центр

Гарвардського університету (за участі Клайд Клаксона) на початку 1950-х рр. також записав близько 3 тис. інтерв'ю із вихідцями із СРСР [дет. див.: 52]. Загалом впродовж 1950–1953 рр. робоча група склала базу даних потенційних інформантів, що налічувала кілька сотень біженців з СРСР, які мешкали у Західній Німеччині, Австрії та Сполучених Штатах. З них на опитування було обрано 330 кандидатів, записано 707 інтерв'ю [49].

Мета дослідження – виявити та провести порівняльний аналіз фактів пригадування голоду 1932–1933 рр. респондентами, залученими до Гарвардського проєкту з урахуванням їх етнічної приналежності (українці, росіяни, інші етноси та етнічні групи вихідців з СРСР).

Аналіз джерел і літератури. Зрозуміло, що увесь накопичений масив усноісторичних джерел, зібраних завдяки Гарвардському проєкту, майже невідомий українським історикам. Згадку про нього містить відомий Каталог меморіальної виставки «Голод в радянській Україні 1932–1933 рр.» (автори: Оксана Процик, Леонід Герець і Джеймс Мейс, 1986); виставка була підготовлена бібліотекою Гарвардського університету з нагоди 50-х роковин Голодомору [47, р. 33–34]. Нині для використання доробку американських дослідників початку 1950-х рр. немає жодних перешкод. Великою мірою це стало можливим завдяки реалізації проєкту “Digital Initiative” бібліотеки Гарвардського університету (2005–2007), коли увесь архів інтерв'ю разом з відповідними методичними посібниками були розміщені у відкритому доступі в мережі Інтернет [49]. Оригінали зберігаються у колекціях Центру Девіса російських та євразійських студій Бібліотеки Фанга. Інша річ, що відомості про голод 1932–1933 рр., що містяться в названих архівних матеріалах, наразі повною мірою не вивчалися, а отже, не введені до наукового обігу. Винятком може бути хіба доповідь Ольги Андрієвської на науковій конференції «Розповідь про Голодомор: соціальна та культурна історія колективізації та голоду в Радянській Україні» (грудень 2021 р.) [45].

Виклад основного матеріалу. Попри відсутність в питальнику окремої позиції про голод 1932–1933 рр., свідчення про нього раз по разу виринають у багатьох блоках відповідей, зокрема таких, як ідеологія, національне питання, оцінювання певних подій, родина, освіта тощо. Пошук за ключовим словом «Голод 1933» (“Famine 1933”) дає кількісний результат в 167 згадок.

Для нас окремий інтерес становить порівняльний аналіз наданих свідчень, виходячи із етнічної приналежності інформантів. Така можливість була забезпечена ретельною паспортизацією отриманих записів. Отже, маємо записи, зроблені від: 1) українців; 2) росіян; 3) кубанців; 4) білорусів; 5) інших (татар, азербайджанців тощо); від осіб невстановленої національності (тобто вихідні дані відсутні взагалі). Так само ретельно у легенді до усноісторичного джерела було зафіксоване заняття (соціальний статус, професія) інформанта на момент початку Другої світової війни (колгоспник, учитель, робітник, водій тощо), а також його (її) вік. Інша річ, що виконавці проєкту могли відчувати складнощі із фіксацією колишнього місця проживання інформанта в СРСР. Подібне замовчування відповідало меті проєкту, адже всебічне дослідження радянської системи було можливим лише за умов вільного висловлювання індивідууму про своє минуле, без страху, що унаслідок розкриття його персональних даних він або родичі в СРСР будуть zagrożені. Зауважимо, що у випадку вказівки на національність «українець/українка», ми територіально відносили відповідний наратив до УСРР. У випадку із іншою етнічною приналежністю індивідууму (також це стосується етнічної групи кубанців), ми намагалися віднайти в тексті певні географічні маркери. При тому нас цікавило місце перебування інформанта саме під час голоду 1932–1933 рр. Наголосимо, що етнонім «росіянин» не вдається однозначно прив'язати до території за межами УСРР.

Найбільше свідчень (57) про голод маємо з теренів тодішньої УСРР. Йдеться про факти, про які інформанти згадували спонтанно, без додаткових питань і нагадувань інтерв'юєрів (позиція «голод 1933 р.», нагадаємо, в питальнику була відсутня взагалі), це був внутрішній імпульс самого інформанта. Цей наратив виникав спонтанно, у різних частинах опитування, дратуючи організаторів проєкту та спричиняючи часте ігнорування цього аспекту свідчень. За спогадами, свідчень про голод було так багато, що інтерв'юєри періодично вимикали диктофон через, як їм здавалося, надмірно акцентовану інформацію про голод [53].

Наратив про Голодомор, записаний від українців, є найзмістовнішим: інформанти згадують не лише про свій власний досвід, але і їхніх родичів та знайомих. Їхні свідчення цілком корелюються зі спогадами та інтерв'ю, за деякий час записаними від очевидців Голодомору в діаспорі чи пізніше – в незалежній Україні. Уже на початку 1950-х рр. українці – свідки тих катастрофічних подій, оцінювали голод як штучний, організований з метою придушення опору населення; вони наводили численні факти обшуків і конфіскації зерна, продуктів, всього, чим можна було харчуватись; стану голодування і опухання; смертності в родині; стратегії виживання (зокрема, існування торгсінів); випадків канібалізму.

Хронологічні рамки оповідей переважно датуються 1933-м р., однак трапляються і ширші часові межі: 1932–1933; 1931–1933 рр.

Якими ж були оповіді інформантів – вихідців з інших теренів СРСР? Впадає в око, що росіяни (вихідці з Орловської, Тульської областей, Вороніжчини, регіону Волги, Уралу, Сибіру, Калмикії, також згадуються Москва, Ленінград, Саратов, Новгород), які оповідали про факти голоду (29 свідчень), говорять про нього загальними словами; в їхніх спогадах майже відсутні згадки про жахи голодування: опухання, трупи, смерті в родині. Зазвичай вони обмежуються вказівкою, що 1933 р. був найтяжчим (при тому іноді взагалі не пояснюється, чому саме) [11]. Маємо лише кілька винятків. Це, зокрема, свідчення мешканки Орловської області, на початку війни – студентки, яка розповіла, що під час голоду 1933 р. багато дітей перебувало у дитячих будинках, вони крали м'ясо та їли його сирим [36]. Інший свідок, також з Орловської області РФ, твердив, що у першій половині 1934 р. був «штучний голод, організований комуністами». Люди їли листя, траву – «все, що вони могли знайти в землі. Кожного дня люди помирали з голоду – багато з них». Він був змушений покинути школу, бо батько весною 1934 р. помер, а в родині було четверо дітей, і він пішов працювати в колгосп [22; 23]. Інформант родом з Вороніжчини згадував про голод у 1933 р. в контексті його участі у стаханівському русі, щоби більше заробити грошей і придбати зайвий кілограм хліба; наводив слова брата – юриста за спеціальністю, який пояснював йому, що у виникненні голоду селяни винні самі, бо вчасно не зібрали урожай [43].

Вартий окремої уваги розгорнутий наратив сина «куркуля» із Вороніжчини. Відповідаючи на питання про колективізацію, він спонтанно переключився на події 1933 р. – «найгіршого з усіх часів», а отже оповів про голодування родини, яка їла листя та траву, про опухлого від голоду сусіда, який намагався убити сина. Односельці їли траву, полювали на сусідських корів, собак, котів, мишей. А якщо зрізали початки кукурудзи, отримували за це покарання в 10 років. Люди намагалися втекти на Кубань, Кавказ чи Крим. Міліція викидала на станціях тіла померлих з потягів. За словами інформанта, після голоду у селі залишилося багато порожніх хат. Після голоду інформанту дозволили відвідувати школу [7].

У росіянина, який перебував у 1931–1933 рр. в армії, в селі на Волзі у серпні 1933 р. померла мати, у вересні – батько. Коли він приїхав в батьківське село, застав там пустку й утік до Біробіджана. Голод він датує одного разу 1932–1933 р., другого – 1933-м, ідентифікує його роком закінчення служби в армії [5; 6]. Інший інформант, який з 1930 по 1934 працював у Сталіногорську (Тульська область), датує голод, що заторкнув зернові регіони України та Росії, 1933–1934 рр. [21]. Інформант, який з 1933 по 1937 рр. перебував на Уралі, свідчив, що 1933 р. один рік він не ходив до школи через голод, бо школа знаходилася за 5 км, а їжі було недостатньо, і у нього не було сил. «Але я мав працювати у колгоспі за 100 грамів якоїсь крупи» [31; 32].

Між тим маємо згадку про гарні врожаї у колгоспах у 1933 та 1934 рр. в Сибіру і про велику оплату трудовнів (7 кг зерна за трудовдень) [34; 35]. На питання інтерв'юера: «І це було тоді, коли був голод в Україні?» – зафіксована відповідь: «Але ми не знали про це, поки я не покинув Росію». Водночас педагог, який з 1931 по 1938 рр. відсидів у таборі, зазначає, що під час голоду 1933 р. його дружина і три сини померли, вижили тільки син і донька – йдеться про регіон Калмикії, що межує зі Ставропольським краєм і Ростовською областю [39, 27].

У спогадах росіян згадка про голод 1933 р. часто виринає в контексті свідчень про страждання селян, викликаних, як вони розуміли, колективізацією. Так, про голод на початку 1930-х рр. через колективізацію згадує моряк торговельного флоту: казали, що був неврожай, але всі знали, що це через колективізацію [2], а «жахливий голод» 1931–1933 рр. трапився через колективізацію – розмірковував сорокарічний чоловік, бухгалтер за професією [18]. Інженер локомотива свідчив, що «у 1932 і 1933 рр. був справжній голод». Люди не відчували нестачу врожаю, врожай був гарний. Люди думали, що голод зроблений «навмисно» Сталінінм, щоб примусити людей працювати. Зерно було на полях, але «люди помирали від голоду» [19].

Не виключаємо, що розлогі та деталізовані свідчення росіян, дуже подібні до власне українських свідчень (що зрідка трапляються у масиві польових записів), походили з теренів УСРР, втім, повторюємо, ці випадки є поодинокими. Для прикладу наведемо текст, записаний від росіянки, де згадки про голод присутні в трьох блоках інтерв'ю (ідеологія, родина і філософія). У 1933 р. інформантці було 10 років. За її словами, під час голоду 1933 р. «родина рятувала людей під час голоду» [28]; «Мене саму ледве не з'їли під час голоду». Одного дня вона була змушена сама піти до школи. «Мама у той рік попереджала, щоб я ніколи не зупинялася і ні з ким не розмовляла, і ні з ким нікуди не йшла. Одна жінка почала заманювати мене папером та олівцем, дівчина вирвалася і побігла додому». Незабаром стало відомо, що у цієї жінки вдома було кілька трупів, і вона з них робила ковбасу на продаж [29]. «Коли почалась колективізація, я не думала про ці речі, я була щаслива. Я вперше почала думати про

ці речі під час голоду 1933 р. Мої очі почали відкриватись. Я була у школі, і там нам сказали, що голод був через поганий врожай. Моя родина не страждала, і ми навіть допомагали друзям і родичам». «Це було жахливо. Це було жахливо, ви знаєте, неможливо зрозуміти. Людині, яка там не була, буде важко навіть повірити в це» [30].

Наведені вище свідчення відзначаються своєю розлогістю. Проте аналіз всього масиву польових записів дозволяє зробити висновок, що загалом розповіді вихідців з російських теренів відзначаються лаконічністю. Інформанти переважно обмежуються короткою констатацією факту, що може вкластися в одне речення: селянка згадує про факт голоду в 1932–1933 рр. [17]; після голоду 1933 р. стало неможливо працювати в промисловості [13]; «під час великого голоду 1933» батька арештували, він помер від голоду [33]; студент «досі вірить, що не було голоду серед селянства, окрім як у 1933 р.» [24]. Подібні приклади можна продовжити. Це відверто контрастує зі спогадами тих, хто перебував під час голоду в Україні, був його свідком. Їхні розповіді сповнені болем від людських втрат, жахливими і розлогими описами терору і страждань.

Записи з Гарвардського польового архіву дозволяють виокремити свідчення вихідців із Кубані (9 інформантів). Найповнішу оповідь нам залишив шкільний учитель. Голод мав місце, за його спостереженнями, весною 1933 р. З 12-ти тисяч шість тисяч селян померло за чотири місяці (з січня по квітень). Голод стався не через поганий врожай, а тому, що «вони реквізували все силою». Інформант згадав про організовані бригади, що перевіряли скільки хліба мав колгоспник. Померлих не було кому ховати. «Найгірше за все – що голод був штучний». Він також розповів про подію, що трапилась весною 1933 р., «під час голоду», коли він побачив п'ять машин з солдатами, що їхали приборкувати повстання селян в сусідньому селі. Парадоксально, але оповідаючи про повстання на Кавказі, Кубані і Дону, винищення цілих станиць, заселення їх новими людьми, зміну назв станиць, про голод він більше не згадує [25; 26]. Інформант-росіянин, батько якого був нащадком кубанських козаків, а він сам служив в армії Власова у козацькій частині, утік з Кубані, щоб приховати походження, оповідав: «Хоча я був ще маленьким [близько 1927 р.н. – Т. Б.], я пам'ятаю добре рік 1933, голод. Я на власні очі бачив трупи, які лежали на вулицях» [14; 15; 16]. Оповідаючи про голод на Кубані, чоловік каже, що «Голод 1933 був жахливий». Споживали корінці рослин, готували їх, тому що «більше не було чого їсти». Його батько помер у 1933 від голоду [12].

Інший респондент, який, припускаємо, розповідає про події на Кубані (є згадка, що його батько був козацьким офіцером, який виїхав з Білою армією, а потім повернувся до станиці): «Я пам'ятаю весну 1933 р., у нас був сильний голод, приблизно такий же сильний, як у 1932 р. Люди помирали у селах і містах. Одного весняного дня чоловік, ідучи по полю, підняв з землі кілька зернят». Його арештували і застрелили [37; 38]. Два респонденти наводять однаковий наратив про причини голоду України і Кубані – конфіскація зерна в обох регіонах, ще й на Дону [1]. Другий респондент підкреслює, що це міг бути і останній мішок з зерном, що «жахливий» голод був в 1932 та 1933 рр., і хто уникнув арешту чи заслання, постраждав від голоду [44]. Є міркування одного респондента, який утік з Ростова в 1933 р. від голоду, що в Грузії, на відміну від Ростова, не було ні колгоспів, ні голоду [41].

Маємо кілька свідчень, записаних від осіб, які назвали себе білорусами (три інформанти). Інженер з електрики, який у 1932 р. був майстром на електричній станції на залізниці, називає 1932 і 1933 роки роками колективізації і голоду; білоруска, яка все життя жила у Мінську, каже про «жахливий голод» та кампанію проти куркулів у роки з 1930 по 1933-й [3; 4]. Білоруська колгоспниця зазначила, що «Під час голоду, в 1933 р., нам платили тільки 150 трудовнів на рік» [8; 9].

Щодо свідчень, занотованих від представників іншої (4) та невстановленої (6) національності, то така усна історія значно відрізняється від вище згаданих не тільки своєю лаконічністю, але й «розмитістю» фактів. Так, одна згадка стосується релігійної ситуації в Осетії [42]; друга – дитячого будинку в Калмикії, де 1933 р. був «масовий голод» і три чверті дітей, які в ньому перебували (частину дітей склали переміщені сюди з України діти), померли з голоду [40]. Казах каже про голод у 1929 та 1933 рр. [10].

Висновки. Як бачимо, архів усних свідчень, зафіксованих в ході виконання широкомасштабного проекту з інтерв'ювання біженців із СРСР, відомий під назвами: «Проект Гарвардського університету про радянську соціальну систему» («The Harvard Project on the Soviet Social System»), або «Гарвардський проект усної історії щодо біженців» («Harvard Refugee Interview Project»), загалом містив 167 свідчень про голод 1932–1933 рр. Із них 57 наративів було записано від українців, 29 – від росіян, 3 – від білорусів, 9 – від вихідців з Кубані. Попри відсутність у організаторів опитування спеціального питання про події 1932–1933 рр., інформанти спонтанно, без будь-якого тиску і підказки відтворювали в пам'яті картини виморювання голодом селян. Виходячи із вказівки на етнічну приналежність інформанта або (та) наявну вказівку на місце його перебування під час голоду, ми отримали новий масив

усноісторичних джерел, що може розглядатися за територіальною ознакою. Аналіз польових матеріалів засвідчив, що для росіян більш характерні твердження про настання голоду внаслідок політики колективізації, розкуркулення, прорахунки при збиранні врожаю – штампи, що роками культивувалися радянською владою. Натомість порівняно малочисельні спогади про голод на Кубані виявилися напрочуд подібними до тих, що походять з території УСРР, – вони рельєфно відображають перебіг страшного лихоліття у дрібних деталях, на загал відсутніх у російських та білоруських нарративах. Переважна частина інтерв'ю, записаних від вихідців з України, свідчить про катастрофічні наслідки влаштованого Советами штучного масового голоду, спрямованого проти селян саме на цих територіях та свідчать про застосування голоду як інструменту для придушення опору українців.

Література:

Harvard Project on the Soviet Social System.
Widener Library, Harvard University

1. [8]. Schedule A, Vol. 1, Case 4 [...] 43. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5040037\\$43i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5040037$43i)
2. [49]. Schedule A, Vol. 1, Case 7 [...] 25. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5040604\\$25i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5040604$25i)
3. [109]. Schedule A, Vol. 1, Case 9 [...] 97. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5040837\\$97i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5040837$97i)
4. [109]. Schedule A, Vol. 1, Case 9 [...] 97. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5040837\\$1i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5040837$1i)
5. [110]. Schedule A, Vol. 2, Case 18 [...] 9. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5149563\\$9i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5149563$9i)
6. [150]. Schedule A, Vol. 2, Case 18 [...] 59. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5149563\\$59i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5149563$59i)
7. [96]. Schedule A, Vol. 3, Case 27 [...] 24. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5147898\\$24i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5147898$24i)
8. [107]. Schedule A, Vol. 3, Case 29 [...] 93. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5148167\\$93i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5148167$93i)
9. [107]. Schedule A, Vol. 3, Case 29 [...] 93. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5148167\\$6i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5148167$6i)
10. [35]. Schedule A, Vol. 5, Case 57 [...] 13. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5165202\\$13i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5165202$13i)
11. [4]. Schedule A, Vol. 5, Case 62 [...] 22. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5165861\\$22i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5165861$22i)
12. [16]. Schedule A, Vol. 9, Case 112 [...] 3. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5218048\\$3i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5218048$3i)
13. [75]. Schedule A, Vol. 9, Case 115 [...] 4. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5218381\\$4i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5218381$4i)
14. [129]. Schedule A, Vol. 10, Case 125 [...] 27. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5276894\\$27i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5276894$27i)
15. [129]. Schedule A, Vol. 10, Case 125 [...] 27. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5276894\\$15i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5276894$15i)
16. [129]. Schedule A, Vol. 10, Case 125 [...] 27. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5276894\\$18i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5276894$18i)
17. [73]. Schedule A, Vol. 14, Case 273 [...] 28. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5253619\\$28i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5253619$28i)
18. [82]. Schedule A, Vol. 15, Case 302 [...] 35. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5254882\\$35i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5254882$35i)
19. [54]. Schedule A, Vol. 15, Case 304 [...] 55. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5255118\\$55i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5255118$55i)
20. [164]. Schedule A, Vol. 16, Case 306 [...] 9. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5288992\\$3i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5288992$3i)
21. [122]. Schedule A, Vol. 16, Case 325 [...] 31. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5290349\\$3i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5290349$3i)
22. [55]. Schedule A, Vol. 16, Case 330 [...] 29. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5290461\\$29i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5290461$29i)
23. [91]. Schedule A, Vol. 16, Case 330 [...] 3. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5290461\\$3i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5290461$3i)
24. [95]. Schedule A, Vol. 19, Case 378 [...] 35. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5297407\\$35i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5297407$35i)
25. [11]. Schedule A, Vol. 20, Case 387 [...] 7. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5355271\\$6i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5355271$6i)
26. [11]. Schedule A, Vol. 20, Case 387 [...] 7. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5355271\\$7i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5355271$7i)
27. [11]. Schedule A, Vol. 20, Case 387 [...] 7. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5355271\\$6i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5355271$6i)
28. [23]. Schedule A, Vol. 21, Case 431 [...] 68. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362124\\$67i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362124$67i)
29. [23]. Schedule A, Vol. 21, Case 431 [...] 68. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362124\\$68i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362124$68i)
30. [27]. Schedule A, Vol. 21, Case 431 [...] 50. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362124\\$50i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362124$50i)
31. [136]. Schedule A, Vol. 21, Case 432 [...] 3. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362335\\$3i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362335$3i)
32. [136]. Schedule A, Vol. 21, Case 432 [...] 3. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362335\\$25i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362335$25i)
33. [80]. Schedule A, Vol. 22, Case 447 [...] 21. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5409162\\$21i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5409162$21i)
34. [151]. Schedule A, Vol. 24, Case 481 [...] 44. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5359958\\$44i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5359958$44i)
35. [165]. Schedule A, Vol. 24, Case 481 [...] 16. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5359958\\$16i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5359958$16i)
36. [160]. Schedule A, Vol. 36, Case 431 [...] 19. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5608617\\$19i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5608617$19i)
37. [85]. Schedule A, Vol. 37, Case 395 [...] 9. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634277\\$3i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634277$3i)
38. [85]. Schedule A, Vol. 37, Case 395 [...] 9. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634277\\$9i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634277$9i)
39. [158]. Schedule B, Vol. 7, Case 21 [...] 1. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5434469\\$1i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5434469$1i)
40. [116]. Schedule B, Vol. 7, Case 23 [...] 4. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5434470\\$4i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5434470$4i)
41. [5]. Schedule B, Vol. 9, Case 506 [...] 1. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5467351\\$1i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5467351$1i)
42. [115]. Schedule B, Vol. 10, Case 182 [...] 1. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5489188\\$1i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5489188$1i)
43. [47]. Schedule B, Vol. 18, Case 213 [...] 5. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5403024\\$5i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5403024$5i)
44. [19]. Schedule B, Vol. 20, Case 356 [...] 19. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5593588\\$19i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5593588$19i)
45. Andriewsky Olga. The "Hidden" Social Memory of the Holodomor: Non-Ukrainians Remember the Ukrainian Terror-Famine, in: Narrating the Holodomor: the Social and Cultural History of Collectivization and Famine in Soviet Ukraine. Virtual Conference. December 9–11, 2021. P. 4. Access: <https://ualberta-ca.zoom.us/j/92918864260?pwd=a2ErRDVvTklyNm8zK1U4bmFSZ0hCQT09>
46. Fainsod Merle. How Russia is Ruled. Cambridge: Harvard University Press, 1953. 575 p.

47. Famine in the Soviet Ukraine 1932–33. A Memorial Exhibition Widener Library Harvard University. Prep. Oksana Procyk, Leonid Heretz, James E. Mace. Cambridge : Harvard University Press, 1986. 83 p.
48. A Guide for Interviewing Soviet Refugees by Alice H. Bauer. Russian Research Center, Harvard University. Access: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5420185\\$3i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5420185$3i)
49. The Harvard Project on the Soviet Social System. Online. Harvard College Library. About the Collection. Access: <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/about.html#about>
50. Inkeles Alex. Public Opinion in Soviet Russia: A study in mass persuasion. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London : Geoffrey Cumberlege, 1950. 379 p.
51. Manual for use with B-schedule and Friedrich-Fainsod materials of the qualitative file. First run edition. Access: [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5647538\\$1i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:5647538$1i)
52. Price David H., Cold War Anthropology: The CIA, the Pentagon, and the Growth of Dual Use Anthropology. Durham, NC: Duke University Press, 2016. 452 pp. Access: https://books.google.com.ua/books?id=dn6tCwAAQBAJ&pg=PT102&lpg=PT102&dq=Merie+Fainsod+and+Paul+Friedrich&source=bl&ots=h2W_VucO23&sig=ACfU3U0Rx_6QV3wM1KQrNAe0ea3I24eTsA&hl=uk&sa=X&ved=2ahUKEwjFo4iroOn2AhXfAxAlHYxgBkQQ6AF6BAgdEAM#v=onepage&q=Merie%20Fainsod%20and%20Paul%20Friedrich&f=false
53. Rud Victor. Plus One. Reflections. *Ukrainian Weekly*. August 12, 2012. № 33. P. 8. Access: http://ukrweekly.com/archive/pdf3/2012/The_Ukrainian_Weekly_2012-33.pdf
54. The Soviet Citizen. Daily life in a totalitarian society / Alex Inkeles and Raymond A. Bauer. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1959. 533 p.

УДК 719:930.85(083.97)(477)

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.14

ПАМ'ЯТКООХОРОННІ ПРОГРАМИ В УКРАЇНІ У 1991–2021 РР.: ЗМІСТ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ

Гаврилюк Світлана,

докторка історичних наук, професор,
завідувачка кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства
та інформаційно-аналітичної діяльності
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-5142-7464

Гаврилюк Олександр,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та археології
Волинського національного університету
імені Лесі Українки

У статті висвітлюється зміст пам'яткоохоронних програм, які з початку 1990-х рр. були реалізовані в Україні і окремі з яких впроваджуються в життя у XXI ст. Звернена увага на програми створення нових та реорганізації історико-культурних та історико-архітектурних заповідників, що функціонують у нинішній час, відтворення втрачених визначних пам'яток архітектури. Охарактеризовано програми дослідження пам'яток українського козацтва, вивчення некрополів, зокрема, військових поховань XX ст., фіксації об'єктів культурної спадщини на територіях, що постраждали внаслідок катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції. Показано, що непоправні втрати нерухомих пам'яток, спричинені катастрофою 1986 р., зумовили організацію діяльності з порятунку об'єктів, що й тепер зберігають історико-мистецьку цінність. Змістом роботи органів влади стали заходи з практичного збереження й представлення пам'яток, які навіть у найскладніші десятиліття не повинні залишитися без опіки держави.

Аналізуються програми з належного представлення культурного надбання України у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». Зокрема, звернена увага на злободенну потребу охорони поданих у цьому виданні пам'яток. До сучасних пам'яткоохоронних програм віднесений проєкт «Велика реставрація», що реалізовується в межах національної програми «Велике будівництво», ініційованої Президентом України Володимиром Зеленським 18 серпня 2020 р. Зроблено висновок про потребу подальшої реалізації пам'яткоохоронних заходів як вагомого складника діяльності України зі збереження культурної спадщини.

Ключові слова: пам'яткоохоронні програми, культурна спадщина, історико-культурні заповідники, пам'ятки архітектури, Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, програма «Велика реставрація».

Havryliuk Svitlana, Havryliuk Oleksandr. Monument preservation programs in Ukraine in 1991–2021: content and implementation

The article highlights the content of monument preservation programs implemented in Ukraine since the early 1990s, and some of them carried out in the XXI century. It draws attention to creating new and reorganizing historical-cultural and historical-architectural reserves, functioning at present, and reproducing lost architectural monuments. The article characterizes research programs related to the monuments of Ukrainian Cossacks, the study of necropolises, such as military burials of the XX century, and fixing the objects of cultural heritage at the territories affected by the Chernobyl catastrophe. The paper demonstrates that the irreparable loss of immovable monuments caused by the 1986 catastrophe led to implementing activities to save objects with significant historical and artistic value. The authorities focus on practical preservation and presentation of monuments, which should not remain without proper state care, even in the most arduous decades.

The article analyzes programs related to the proper presentation of Ukrainian cultural heritage in the UNESCO World Heritage List, preparing the multi-volume encyclopedic edition "Collection of Historical and Cultural Monuments of Ukraine." In particular, the paper draws attention to the urgent need to protect the monuments presented in this publication. Modern monument preservation programs include the Great Restoration project, implemented within the national "Great Construction" program, initiated by the President of Ukraine Volodymyr Zelensky on August 18, 2020. It emphasizes the need for monument preservation measures as a significant component of Ukraine's cultural heritage preservation activities.

Keywords: monument preservation programs, cultural heritage, historical-cultural reserves, architectural monuments, UNESCO World Heritage List, the Great Restoration program.

Впродовж своєї історії український народ, як і кожна з цивілізованих світових спільнот, став творцем визначних національних культурних цінностей. Вагому їх частку складають нерухомі пам'ятки – археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, науки і техніки, ін. Чимало з них зникли з лиця землі, особливо у ХХ ст., коли українські землі відчували на собі трагізм подій Першої та Другої світових воєн, варварське ставлення до пам'яток, особливо культових, радянського тоталітарного режиму. Відновлення у 1991 р. незалежності України, її розбудова дали змогу українському соціуму порушити питання про вжиття невідкладних заходів для належної охорони національної нерухомої культурної спадщини. Одним з конкретних складників цього процесу стала розробка та реалізація протягом 1991–2021 рр., хоча досить неоднозначно й суперечливо, низки державних пам'яткоохоронних програм.

Проблематика розробки та реалізації таких програм перебуває у полі зору національної історичної науки, а також окремих напрямів інших наукових дисциплін гуманітарного спрямування. Певні здобутки в означеній галузі належать О. Худолей, яка в історіографічному дослідженні звернула увагу на окремі досягнення і невирішені питання у висвітленні теми пам'яткоохоронної діяльності в незалежній Україні [1]. Питання впровадження пам'яткоохоронних програм на прикладах окремих об'єктів культурної спадщини України авторка порушила у низці публікацій, що побачили світ на початку ХХІ ст. [2; 3; 4]. З досліджень наступних років варто виокремити праці О. Титової [5], Г. Денисенко [6], колективне дослідження про культурну спадщину в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» [7]. Пам'яткоохоронні програми Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОІПК), що реалізовувалися впродовж 1966–2018 рр., проаналізували В. Гоменюк та А. Горькова [8]. У матеріалі, що стосувався незалежної України, мова йшла насамперед про здобутки товариства, його обласних організацій у вивченні, збереженні та охороні об'єктів культурної спадщини різних історичних епох. Проте тут практично не акцентується увага на слабких сторонах, пов'язаних з охороною пам'яток в Україні означеного періоду. Публікації О. Гаврилюка і С. Гаврилюк стосуються історії пам'яткоохоронної діяльності та викликів сьогодення у сучасній національній пам'яткоохоронній справі, нагальне розв'язання яких залишається актуальним і нині [9; 10].

Мета статті полягає у висвітленні змісту пам'яткоохоронних програм, що з початку 1990-х рр. реалізовувалися в Україні і окремі з яких продовжують впроваджуватися у ХХІ ст. До таких пам'яткоохоронних програм належать створення нових та реорганізація уже діючих історико-культурних та історико-архітектурних заповідників; відтворення втрачених визначних пам'яток архітектури; дослідження пам'яток українського козацтва; дослідження некрополів, зокрема, військових поховань ХХ ст.; фіксація об'єктів культурної спадщини на територіях, що постраждали внаслідок катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції (АЕС); програма з належного представлення культурного надбання України у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО; підготовка багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». До програм сьогодення варто зарахувати проект «Велика реставрація», що реалізовується в межах національної програми «Велике будівництво», ініційованої 18 серпня 2020 р. Президентом України Володимиром Зеленським [11].

Серед названих програм на чільне місце слід поставити Програму зі створення нових й реорганізації уже діючих історико-культурних та історико-архітектурних заповідників. Так, уже в першій половині 1990-х рр. започатковано і реорганізовано з наданням більш вагомого статусу – «національний» – 32 державних заповідники («Гетьманська столиця», Батурин; «Поле Берестецької битви»; заповідники у Дубно, Бахчисарай, Новгород-Сіверському, ін.). Статус для заповідників та порядок його набуття визначав Указ Президента України від 11 жовтня 1994 р. «Про національні заклади культури». Станом на 1999 р. в Україні нараховувалося 54 історико-культурні та історико-архітектурні заповідники, у 2011 р. – 63 [9, с. 473]. На 1 січня 2021 р. в Україні функціонувало 65 таких заповідників, 20 з яких мають статус національних [12; 13]. Найпізніше у їх переліку з'явився Державний історико-культурний заповідник «Державотворці Сіверщини». Рішення про його створення ухвалене Кабінетом міністрів України 19 червня 2019 р. Передбачалося, що він включатиме комплекс пам'яток архітектури села Гамаліївка та міста Шостка Сумської області. Серед них Гамаліївський Харлампіївський монастир – пам'ятка архітектури національного значення, один з останніх монастирів-фортець, побудованих в Україні, де знаходиться усипальниця двох гілок родини Скоропадських. Утім, Кабінет Міністрів України постановою № 758 від 21 липня 2021 р. ліквідував цей заповідник на підставі скасування власної постанови від 19 червня 2019 р. як такої, що не була реалізована [14]. Натомість ще не зникла перспектива організації історико-культурного заповідник «Родина Симиренків» у селі Мліїв на Черкащині. Про це йшлося у постанові Верховної Ради України від 14 травня 2019 р. за № 2716-VIII, у якій Міністерству культури було рекомендовано спільно з Черкаською обласною державною адміністрацією опрацювати означене питання.

Сьогодні у роботі заповідників нагромадилося чимало проблем. Серед головних – недотримання пам'яткоохоронного законодавства, недосконалість загальнодержавної системи управління заповідниками. Заповідники не володіють виключними правами на охорону нерухомих об'єктів культурної спадщини, що знаходяться на їх території, так і на саму територію. Це великою мірою не дає можливості реалізовувати заходи з реставрації пам'яток, оберігати територіальні межі заповідників від непоодиноких зазіхань з комерційною метою. Злободенними є проблеми державного фінансування заповідників, не резервуються вагомі історико-культурні комплекси для наступної організації заповідників [10].

Впродовж кінця 1990–2008 рр. реалізовувалася масштабна за задумом і задіяними ресурсами державна програма відтворення втрачених визначних пам'яток архітектури. Ця програма стала практичним втіленням громадської думки, спрямованою на повернення з небуття духовних скарбів України, особливо важливих як національні символи. Її ініціатором став Олесь Гончар, який очолив рух української громадськості щодо відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря, зруйнованого у 1934 р. Тому заснований у червні 1996 р. Всеукраїнський фонд відродження визначних пам'яток історико-культурної спадщини був названий в честь письменника. Головою правління Фонду став Петро Тронько.

У квітні 1999 р. Кабінет міністрів України затвердив Програму відтворення визначних пам'яток історії та культури України. До списку увійшло 56 об'єктів культурної спадщини – як окремих пам'яток, так і ансамблів та комплексів: Михайлівський Золотоверхий собор та Успенський собор Києво-Печерської лаври (знищений радянськими диверсантами за допомогою радіокерованої міни 3 листопада у 1941 р.), історико-архітектурний ансамбль Старого міста у Кам'янці-Подільському, замки у Бережанах на Тернопільщині та Корці на Рівненщині, об'єкти, пов'язані з історією запорізького козацтва на острові Хортиця, ін.

Результатом реалізації Програми стали відбудова і освячення Михайлівського Золотоверхого собору (1999 р.), Успенського собору Києво-Печерської лаври (2000 р.), собору св. Володимира у Севастополі (2004 р.), церкви Різдва Христового у Києві (2005 р.), в якій відспівували Тараса Шевченка перед похованням на Чернечій горі у Каневі та деякі інші [7, с. 59–60]. До суперечливих моментів реалізації цієї Програми слід віднести те, що частина фахівців-пам'яткознавців не сприйняла і негативно віднеслася до такої форми охорони культурної спадщини (Леонід Прибега, Олена Годованюк, ін.). Відомий український пам'яткознавець Сергій Кот в інформаційно-аналітичних матеріалах до парламентських слухань 18 квітня 2018 р. стосовно охорони культурної спадщини зауважив, що з 2008 р. Програма не реалізовується і масштабних робіт не проводиться [15, с. 972].

Натомість і сьогодні в Україні втілюється у життя державні Програми дослідження пам'яток українського козацтва «Січі козацькі» та «Гетьманські столиці». Їх передвісниками можна вважати започатковані ще у 1989 р. УТОПК експедиції «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле», що продовжуються й нині. Підсумком цих експедицій стали створення науково-дослідного Центру «Часи козацькі» у Києві під керівництвом професора Дмитра Телегіна, проведення щорічних науково-практичних конференцій, випуск навчальних посібників, монографій тощо. Вивчення пам'яток козацької доби поширилося всією Україною [8, с. 13–15]. Враховуючи історичне значення й заслуги українського козацтва у ствердженні української державності та суттєвий внесок у сучасний процес державотворення, 7 серпня 1999 р. з'явився Указ Президента України про встановлення Дня українського козацтва, який відзначається щорічно 14 жовтня в День Покрови Пресвятої Богородиці [16]. З 2002 р. і по сьогодні діє Національна програма відродження та розвитку українського козацтва. Черговий її етап охоплює 2017–2022 рр. Виконанню цієї Програми сприяє проект закону «Про козацтво й козацькі організації», внесений на розгляд Верховної Ради України 13 березня 2018 р. У ньому ще раз підкреслена необхідність вивчення культурної спадщини українського козацтва.

До державних пам'яткоохоронних програм, практичні заходи щодо яких здійснюються, хоча і з певними проблемами, відноситься програма з дослідження некрополів, зокрема тих, що стосуються подій воєнної історії ХХ ст. Відомо, що протягом ХХ ст. українські землі були теренами, де розгорталися битви Першої та Другої світових воєн, де впродовж 1917–1921 рр. молоді українські національні держави вели збройну боротьбу за своє існування, де під час Другої світової війни діяв Рух Опору різного політичного та етнічного забарвлення, а після її закінчення – український повстанський рух. Фіксація, вивчення та збереження таких пам'яток за комуністичної системи були вибірковими. Це зумовило забуття й руйнацію багатьох з них, що спричинило випадання з історичного процесу низки пластів минувшини. Тому дослідження військових некрополів як свідків трагічних і водночас героїчних подій воєнної історії ХХ ст. залишається актуальним з історичного, суспільно-політичного, освітньо-виховного, пам'яткоохоронного погляду, зберігає гостру актуальність сьогодні [6].

Увага зверталася на реалізацію програми щодо фіксації об'єктів культурної спадщини на територіях, постраждалих внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС. Стосовно розташованих тут нерухомих

пам'яток, то вже з кінця 1980-х – початку 1990-х рр. за ініціативою УТОПК та редакції часопису «Пам'ятки України» було обстежено 31 тодішній район Волинської, Житомирської, Київської, Рівненської та Чернігівської областей, виявлено і задокументовано понад 2,5 тис. пам'яток [7, с. 60].

Історико-культурний аспект Чорнобильської трагедії тривалий час перебував у центрі уваги наукового часопису «Пам'ятки України», за ініціативи якого в 1989 р. була проведена перша експедиція. Головним її результатом стали пропозиції щодо порятунку культурної спадщини в зоні – збір предметів народної культури, документів, їх облік і каталогізація, фотофіксація будівель традиційної народної архітектури. 1 серпня 1990 р. Верховна Рада України ухвалила рішення про створення при Державному комітеті з питань Чорнобильської катастрофи спеціалізованої історико-культурологічної експедиції. Метою її роботи стали виявлення, збереження та охорони пам'яток історії, архітектури й культури на відселених територіях. Зі створенням спеціального органу робота з дослідження пам'яток на вражених радіацією теренах набула системнішого й цілеспрямованішого характеру. У травні 1993 р. Верховна Рада України затвердила «Концепцію національної програми ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, соціального захисту громадян на 1993–1994 рр. і на період до 2000 року». В рамках реалізації державної програми в 1994–1996 рр. були проведені польові дослідження київського Полісся, зокрема 52 населених пунктів Іванківського та Поліського районів Київської області. Протягом 1995 р. археологи обстежили 45 населених пунктів, а в 1997 р. – 77 сіл 17 сільських рад Овруцького району Житомирської області.

Надзвичайно цінним для вивчення ситуації, що склалася з історико-культурною спадщиною в зоні чорнобильського лиха, є залучення до вивчення проблеми фахових наукових колективів. Впродовж 1995–2001 рр. були укладені угоди з дослідження пам'яток на забруднених територіях з Міністерством надзвичайних ситуацій, Інститутом археології НАН України, Інститутом історії НАН України, Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського НАН України, Інститутом українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (м. Львів). Результатом виявилася підготовка низки матеріалів і рекомендацій стосовно охорони пам'яток. У наступні роки в зв'язку із скороченням фінансування ці дослідження припинилися, поза увагою залишилася територія зон радіоактивного забруднення, яка охоплює 2 139 населених пунктів у 12 областях України. Одним з ініціаторів та активних учасників виконання цієї Програми стала українська поетеса Ліна Костенко. Сьогодні Програма продовжує реалізовуватися, щоправда, з деякими труднощами. Основний її напрям тепер – музеєфікація окремих об'єктів культурної спадщини (місто Прип'ять, ін.).

Вагомої уваги Україна надає реалізації Програми щодо належного представлення національного культурного надбання у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Перші дві пам'ятки української історії та культури – собор св. Софії з прилеглими монастирськими спорудами та Києво-Печерська лавра (під одним номером) – за рішенням міжнародного комітету ЮНЕСКО зі збереження всесвітньої культурної і природної спадщини увійшли до Списку у грудні 1990 р. Після 1991 р. завдяки зусиллям українських науковців та дипломатів Програма щодо представлення національного культурного надбання України у Списку розпочинає втілюватися масштабніше. На сьогодні до нього включені сім об'єктів нерухокої культурної спадщини України: ансамбль історичного центру міста Львова (1998 р.), геодезична дуга Струве (2005 р., 4 об'єкти від України), букові праліси Карпат (2007 р., спільна українсько-словацька транскордонна номінація, розширена у 2011 р. за рахунок включення до Списку давніх букових лісів Німеччини), резиденція митрополитів Буковини і Далмації у Чернівцях (2011 р.), місто Херсонес з околицями поблизу Севастополя (2013 р.), дерев'яні церкви карпатського регіону України і Польщі (2013 р., 16 церков, всі вони українського походження, 8 об'єктів на території України) [7, с. 60–61; 16, с. 177–179].

До попереднього переліку об'єктів, які номінуються на включення до Списку, внесено ще 16 нерухомих пам'яток (історичний центр Чернігова, культурний ландшафт каньйону у Кам'янці-Подільському, могила Тараса Шевченка і заповідник у Каневі, археологічний об'єкт Кам'яна Могила, Бахчисарайський палац, карстові печери на Тернопільщині, ін.). Таких об'єктів від України може бути значно більше, однак їх не завжди представницький вигляд, порушення законодавства стосовно охорони пам'яток, неналежне оформлення і подання документації гальмують внесення об'єктів до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Можна сподіватися, що реалізація ініційованої Президентом України Володимиром Зеленським 18 серпня 2020 р. Програми «Велика реставрація» як складника ширшої програми «Велике будівництво» дасть змогу зрушити справу з місця.

Чи не наймасштабнішою державною пам'яткоохоронною Програмою незалежної України можна вважати підготовку багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». З початку 1990-х рр. вона отримала належне правове, а згодом і видавниче забезпечення [17; 7, с. 60–63].

На сьогодні побачили світ значна частина випусків цієї 28-томної енциклопедичної праці, робота над якою мала бути завершена до 2018 р. Інша частина матеріалів підготовлена в електронному варіанті.

Найновішою державною Програмою щодо охорони культурної спадщини, яка реалізується сьогодні, стали відповідні заходи у межах Національної програми «Велике будівництво». В Указі Президента України Володимира Зеленського від 18 серпня 2020 р. перед урядом України поставлено завдання розробити та затвердити порядок відбору проєктів ремонтно-реставраційних і консерваційних робіт на давніх архітектурних об'єктах. Ідеться, зокрема, про замки, інші фортифікаційні оборонні споруди, палацово-паркові комплекси. Кабінет міністрів зобов'язаний також сприяти розробці необхідної проєктної та іншої документації, проведенню робіт з консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту й пристосування відповідних об'єктів. Має бути розроблена і затверджена науково-проєктна документація з визначення меж і режимів використання буферних зон об'єктів, що входять до списку, плани управління ними. Передбачено також забезпечити належну підготовку документів стосовно найменування визначних об'єктів національної культурної спадщини для внесення їх до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Програма «Велика реставрація» стартувала з початку 2021 р. Планується до 2024 р. реставрувати в Україні 150 історичних та культурних об'єктів [11]. Для реалізації Програми при Міністерстві культури та інформаційної політики створена експертна рада, яка у травні 2021 р. оголосила список проєктів, сформований у рейтинговому порядку.

Отже, в Україні від початків незалежності і до початку 2020-х рр. були втілені або продовжують втілюватися важливі державні пам'яткоохоронні програми. Загалом їх змістове наповнення слід оцінити як успіх у справі збереження та охорони національних культурних надбань. Водночас не можна не оминати складнощі, що супроводжували чи супроводжують їх реалізацію. Серед головних – недотримання пам'яткоохоронного законодавства, часто зумовлене безвідповідальністю, безпорадністю, а то й місницькими інтересами чиновників, недосконалість системи управління пам'яткоохоронною справою. Злободенними залишаються проблеми обмеженого державного фінансування діяльності з охорони нерухомих пам'яток, залучення додаткових позабюджетних коштів, нерідко відверте зазіхання комерційних структур на пам'яткоохоронні об'єкти чи прилеглі до них території. Не резервуються вагомі історико-культурні комплекси для наступної організації історико-культурних та природних заповідників. Актуалізує проблему доля пам'яток національної культурної спадщини, що потрапили у вир бойових дій, спричинених агресією путінської Росії та її поплічників на території Криму, частини Донецької і Луганської областей. Тому без вирішення перелічених вище та інших вагомих питань у нинішній пам'яткоохоронній справі примарними виглядатимуть прагнення нашого суспільства посісти гідне місце в сучасному європейському та світовому суспільно-політичному й культурному цивілізаційному просторі.

Література:

1. Худoley О. С. Пам'яткоохоронна справа незалежної України: історіографія проблеми ХХІ століття. *Вісник гуманітарного наукового товариства : наукові праці*. Вип. 20. Черкаси : ЧПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2020. С. 109–113.
2. Худoley О. С. Михайлівський Золотоверхий собор – перлина давнього Києва. *Наука і освіта 2005 : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції*. Т. 18. Історія України. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2005. С. 80–81.
3. Худoley О. С. Відтворення Успенського собору Києво-Печерської лаври як свідчення трансформаційних процесів у пам'яткоохоронній справі незалежної України *Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісії шістнадцятої наукової сесії Осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Черкасах*, 12–31 березня 2005 р. / за ред. В. В. Масенка. Черкаси, 2006. С. 108–109.
4. Худoley О. С. Проблеми збереження та охорони пам'ятки історії та культури – острова Хортиця. *Європейська наука ХХІ століття : стратегія і перспективи розвитку – 2006 рік : матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції*. Т. 3. Історія. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2006. С. 9–11.
5. Титова О. Деякі актуальні питання збереження культурної спадщини України. *Праці Центру пам'яткознавства*. Вип. 16. 2009. С. 5–10.
6. Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / відп. ред. В. Горбик. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2011. 289 с.
7. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Кот С. І. (відп. ред.), Денисенко Г. Г., Івакін Г. Ю., ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 486 с.
8. Гоменюк В. М., Горькова А. О. Пам'яткоохоронні програми Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (1966–2018 рр.). *Праці Центру пам'яткознавства*. 2018. Вип. 34. С. 5–23.
9. Гаврилук О. Н., Гаврилук С. В. Історичний нарис пам'яткоохоронної справи. *Основи пам'яткознавства / наукові редактори Леонід Грифен, Олена Титова / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК ; International Book Market Service Ltd., member of OmniScriptum Publishing Group. Бо-Басен (Маврикій)-Київ : LAP LAMBERT Academic Publishing, 2017. С. 420–483.*

10. Гаврилюк С. Пам'яткоохоронна діяльність в Україні: виклики сьогодення. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Вип. XVI. Луцьк : КП ІАЦ «Волиньенергософт», 2020. С. 227–239.
11. Програма Президента «Велике будівництво» цього року розширюється «Великою реставрацією», залізничними перевезеннями та напрямком житлового забезпечення – Кирило Тимошенко. URL: <https://www.president.gov.ua/news/>
12. Історико-культурні заповідники України. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
13. Указ Президента України «Про День Українського козацтва» від 07.08.1999 р. № 966/99. URL: <https://zakon1.rada.gov.ua>
14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2019-n#Text>
15. URL: <https://novynarnia.com/2021/07/24/likvid-zapovid>
16. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.) : монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.
17. Регіональні особливості нерухомих пам'яток України монографія / кол. авт. : Бичковська Г. М., Гаврилюк О. Н., Гаврилюк С. В. та ін. ; під заг. ред. Л. О. Гріффена, О. М. Титової. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. 276 с.
18. Денисенко Г. Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України»: наукові напрацювання та перспективи в Україні. *Краєзнавство*. 2012. № 3. С. 118–125.
19. URL: <https://mkip.gov.ua/news/5432.html>

УДК 069.6-001.89(477.8)"1975/1989"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.15>

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЗАПОВІДНИКІВ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (1975–1989 РР.)

Грицюк Діонісій,*аспірант кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства**та інформаційно-аналітичної діяльності**Волинського національного університету**імені Лесі Українки*

ORCID ID: 0000-0002-4110-5162

У статті розглядається науково-дослідна робота історико-культурних заповідників у західних областях України, що проводилась впродовж 1975–1989 рр. Основна увага звертається на організацію діяльності з виявлення та наукового опрацювання об'єктів культурної спадщини, що були локалізовані на території історико-культурних заповідників м. Львова, м. Луцька та м. Острога. Охарактеризовані домінуючі напрями практичної реалізації науково-дослідних робіт на базі історико-культурних заповідників у регіоні. Окреслені основні досягнення в роботі історико-культурних заповідників, отримані в результаті проведення науково-дослідних заходів.

Встановлено, що головним напрямом науково-дослідної діяльності в період 1975–1989 рр. стало проведення археологічних досліджень. Важливу роль в організації досліджень відігравали фахові археологічні установи, котрі тісно співпрацювали з історико-культурними заповідниками. Результатом проведеної роботи цього періоду є значна кількість наукових праць, в яких представлені основні здобутки археологічних експедицій та подані історичні відомості про архітектурні та археологічні пам'ятки. Матеріали, виявлені в процесі досліджень, стали основою фондів та експозицій історико-культурних заповідників. Встановлено прогалини, допущені в організації науково-дослідної діяльності історико-культурних заповідників. За результатами дослідження зроблено висновок, що науково-дослідна робота цього періоду стала вагомим кроком у процесі вивчення пам'яток культури регіону та має значний вплив на організацію діяльності історико-культурних заповідників у наш час.

Ключові слова: історико-культурні заповідники, науково-дослідна діяльність, західні області України, пам'яткоохоронна робота, археологічні дослідження, охоронна зона.

Gritsyuk Dionysiy. Research activity of historical reserves in the Western regions of Ukraine (1975–1989 pp.)

The article examines the research work of historical and cultural reserves in the Western regions of Ukraine, which was conducted in 1975–1989. Lviv, Lutsk and Ostroh. The dominant directions of practical realization of research works on the basis of historical and cultural reserves in the region are characterized. The main achievements in the work of historical and cultural reserves, obtained as a result of research activities, are outlined. It is established that the main direction of research activity in the period 1975–1989 was conducting archaeological research. An important role in the organization of research was played by professional archaeological institutions, which worked closely with historical and cultural reserves.

The result of this period is a large number of scientific works, which present the main achievements of archaeological expeditions and provide historical information about architectural and archaeological sites. Materials discovered during the research became the basis of funds and exhibitions of historical and cultural reserves. Gaps in the organization of research activities of historical and cultural reserves have been identified. According to the results of the study, it was concluded that the research work of this period was an important step in the study of cultural monuments of the region and has a significant impact on the organization of historical and cultural reserves in our time.

Key words: historical and cultural reserves, research activities, Western regions of Ukraine, monument protection work, archeological research, protection zone.

Вагома роль у розбудові Української держави, вирішенні багатьох питань, пов'язаних із вивченням, збереженням і забезпеченням охорони об'єктів культурної спадщини, належить історико-культурним заповідникам. Їх багатогранна діяльність у другій половині ХХ ст. виступала потужною складовою формування української ідентичності, національної самосвідомості й духовності українського суспільства. У 1970–1980-х рр. історико-культурні заповідники, зокрема, західних областей України проводили активні наукові дослідження, пов'язані з археологічними обстеженнями, архітектурними, мистецькими студіями, підготовкою реставраційних робіт тощо. Значна частина об'єктів культурної спадщини, котрі складають матеріальну основу нинішніх історико-культурних заповідників, була виявлена та опрацьована в результаті наукових досліджень в означений хронологічний період [3]. Тому вивчення й узагальнення напрацьованого історико-культурними заповідниками досвіду дасть змогу відтворити цілісну

картину реалізованих у 1970–1980-х рр. пам'яткоохоронних заходів, виокремити найрезультативніші досягнення у дослідженні пам'яток історії та культури західних областей України.

Історико-культурні заповідники України створюються на базі ансамблів та комплексів пам'яток, що мають визначну історичну цінність та перебувають під охороною держави [19, с. 111]. Проведення науково-дослідних робіт на базі історико-культурних заповідників дає змогу вивчати особливості історичного розвитку окремих населених місць, наповнює пам'ятками фонди заповідників, що в свою чергу слугує основою організації культурно-освітньої, інформаційної діяльності та популяризації культурної спадщини. Детальне вивчення змісту, методів, особливостей та результатів науково-дослідної роботи, що проводилася й проводиться заповідниками, дає змогу оцінити значення діяльності цих установ в системі організації охорони культурної спадщини в державі.

Науково-дослідна діяльність як базовий аспект охорони культурної спадщини, історичні процеси становлення пам'яткоохоронної системи (на прикладі окремих фахових інституцій та в державі загалом) розглядається у дослідженнях цілої плеяди науковців різного фахового спрямування. Тема доволі якісно опрацьована з точки зору правового становлення. Процеси формування нормативно-правової бази, що регулює роботу історико-культурних заповідників в Україні, зокрема, загальні засади збереження історико-культурної спадщини та юридична складова організації пам'яткоохоронної діяльності, розглянута в дослідженнях В. Акуленка та Т. Федорової [1; 18]. Проблематика державного регулювання пам'яткоохоронної сфери та роботи історико-культурних заповідників у ХХ ст. представлена у праці С. Заремби [10]. Роль історико-культурних заповідників у системі охорони культурної спадщини визначена у працях С. Кота [11].

Важливим матеріалом до вивчення науково-дослідної роботи історико-культурних заповідників є результати пошукових археологічних робіт, представлені у працях археологів, безпосередньо причетних до реалізації дослідницької функції у заповідниках. Зокрема, у процесі вивчення роботи Львівського історико-культурного заповідника цінна інформація подана у працях І. Свешнікова, В. Багрія, В. Ауліха та В. Артюха [2; 3; 4; 16]. Про роботу історико-культурного заповідника у м. Луцьку знаходимо відомості у працях М. Малевської, М. Кучинка та С. Терського [12; 13; 17]. Результати науково-дослідної роботи в Острозькому історико-культурному заповіднику представлені в наукових працях О. Годованюк та Б. Прищепи [7; 15]. Окремо варто відзначити видання, у котрих представлені основні здобутки історико-культурних заповідників у пам'яткоохоронній справі в радянський період. У цьому напрямку працювали А. Хведась, Т. Трегубова, В. Вуйцик та В. Бадяк [5; 6; 18; 20]. Таким чином, у науковій літературі наявна значна кількість інформації, важливої для дослідження науково-дослідної діяльності історико-культурних заповідників, у тому числі західних областей України.

Метою статті є висвітлення науково-дослідної роботи як одного з вагомих складників пам'яткоохоронної діяльності історико-культурних заповідників західних областей Української РСР у 1975–1989 рр. Для оцінки результатів науково-дослідної роботи та роз'яснення її специфіки ставиться завдання розглянути домінуючі напрями практичної реалізації проведених історико-культурними заповідниками досліджень у регіоні, а також визначити основні досягнення в роботі історико-культурних заповідників, отримані в результаті проведення пошукових та науково-дослідних заходів.

У статті перевага надається роботі історико-культурних заповідників м. Львова, м. Луцька та м. Острога. Об'єднання зазначених заповідників в одну групу пояснюється територіальною близькістю (зазначені установи знаходяться у західних областях України) та часовими проміжками заснування цих установ (названі заповідники були створені у 1970–1980-х рр.) [10, с. 185].

Науково-дослідна діяльність у радянський період була одним з основних напрямів роботи історико-культурних заповідників. У Положенні про історико-культурний заповідник (основний установчий документ) передбачалося здійснення науково-дослідної роботи шляхом: вивчення пам'яток, проведення археологічних розкопок, проведення експедицій та наукових відряджень, збору колекцій музейного значення, вивчення історичних пам'яток та встановлення їх містобудівної, архітектурної, художньої і наукової цінності [19, с. 113–114].

В організації науково-дослідної та пошукової діяльності найбільша увага була приділена археологічним роботам, що проводилися за ініціативою історико-культурних заповідників та у співпраці з іншими інституціями охорони культурної спадщини. Зокрема, після створення історико-культурного заповідника у Львові були проведені масштабні археологічні дослідження. Під керівництвом І. Свешнікова, а згодом О. Ратича були проведені розкопки на Високому Замку на площі понад 500 квадратних метрів. Це дало можливість виявити рештки круглої кутової вежі з південною і західною стіною фортеці. Під час розкопок також виявили багатий археологічний матеріал ХІІ–ХІV ст. [16, с. 182–186]. У подальшому Р. Багрій у 1975–1976 рр. провів розкопки в центральній частині міста на площі 250 квадратних

метрів. Дослідник виявив там поселення XI–XIV ст. Схожі за обсягом розкопки здійснили в 1970-х рр. на території західної тераси біля підніжжя Замкової гори, між церквами святого Миколая, святого Онуфрія, святої Анни і святої Параскеви П'ятниці археологи Р. Багрій, І. Свешніков та І. Могитич. Два археологічні розкопи було зроблено на вулиці Татарській у Львові. Результатом цих робіт стало виявлення та подальше дослідження пам'ятки кам'яної забудови XVI–XVII ст. [4, с. 226–227].

Від 1977 р. українські науковці продовжували археологічні дослідження в місті спільно з членами Львівського загону Архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології СРСР в Москві. Керівниками зазначеної експедиції були призначені М. Малевська та І. Іоаннісян. Під час здійснення археологічних робіт були проведені невеликі розкопки поблизу церкви святого Миколая, костелу Івана Хрестителя. Завдяки цим роботам працівникам історико-культурного заповідника вдалося дослідити архітектурні ансамблі та численний археологічний матеріал XII–XIV ст. [18, с. 111–116].

Поблизу монастиря святого Онуфрія на схилах і терасах Високого Замку в різні часи працювало кілька експедицій. У 1975 р. культурний шар в зазначеній зоні розпочали досліджувати І. Свешніков та Л. Мацкевий [2, с. 296–297]. У проміжку 1983–1989 рр. археологічні дослідження на вище вказаній території проводилися рід керівництвом Р. Багрія. Під час цих розкопок знайдено скарб срібних монет XIX ст., що знаходився біля західної стіни Онуфріївського монастиря. Варто відзначити, що мали місце дослідження, які здійснювались у рамках рятівних заходів археологічної спадщини, котрій загрожувало знищення внаслідок нового будівництва. Зокрема, це стосується досліджень на вул. Театральній, проведених під керівництвом Р. Багрія у 1987 р. Зазначені роботи передували спорудженню критого підземного переходу між СШ № 62 і будинком колишньої єзуїтської колеї [4, с. 226]. Під час розкопок було виявлено керамічні уламки періоду раннього заліза. Ці знахідки стали об'єктом детального вивчення та згодом були представлені в експозиції Археологічного музею Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Упродовж 1977–1978 рр. до проведення археологічних досліджень на території історико-культурного заповідника у Львові долучилися В. Ауліх, Р. Багрій, Р. Бучко, А. Кос, С. Малець та А. Скрентович. Результатом роботи науковців стало виявлення та опрацювання археологічного матеріалу на площі Івана Підкови у Львові. Зусиллями працівників Львівського історичного музею у 1977 р. були організовані розкопки на перетині вулиць Руської та Підвальної Їх результатом стало виявлення решток оборонних споруд міста, зокрема, стіни і бастіонів XIV–XVII ст. [3, с. 181]. На даний час доволі складно надати об'єктивну оцінку науково-дослідної роботи в Львівському історико-культурному заповіднику. Адже загалом спостерігається активний розвиток лише одного з напрямів науково-дослідної роботи, а саме археології. Не зустрічаємо відомостей про організацію пошукових етнографічних експедицій та роботу закупівельних комісій при історико-культурному заповіднику. Упродовж 1970–1980-х рр. основна увага приділяється превентивній археологічній роботі. Дослідження дали змогу встановити датування пам'яток та виділити основні етапи забудови міста. Однак за методами проведення досліджень, зазначені роботи мають всі ознаки руйнівної археології. На цьому етапі науково-дослідної роботи у Львові не було приділено належної уваги для організації консервації археологічних пам'яток, а також не застосовувались методи неруйнівної діагностики.

Незважаючи на певні прогалини в науково-дослідній роботі на базі історико-культурного заповідника варто відзначити якісне втілення результатів проведених археологічних робіт у подальшій організації захисту та збереження об'єктів культурної спадщини. Першочергово це стосується ремонтно-реставраційних робіт щодо нововиявлених пам'яток. Одним з найяскравіших проявів пам'яткоохоронної діяльності Львівського історико-культурного заповідника в означений хронологічний період можна вважати реставрації та впорядкування території на вулиці Підвальної. Значну роль у даному аспекті відіграло хороше матеріальне забезпечення. Зокрема В. Бадяк надає інформацію про асигнування коштів у 1976–1977 рр., на реставраційні роботи та благоустрій вулиць Підвальної і Вислової, у розмірі 2730 карбованців (з Держбуду при Раді Міністрів УРСР у 1976 р. було виділено 1260 тис. крб., у 1977 р. – 1470 тис. крб.) [5, с. 452].

На основі архітектурно-археологічних досліджень, проведених у 1977–1978 рр., було визначене датування та архітектурні особливості пам'ятки сакрального мистецтва XIII – початку XIV ст. – церкви святої Параскеви П'ятниці. При дослідженні храму виявили готичні фундаменти. Окрім археологічних робіт мали місце і реставраційні, зокрема, в 1980 р. був відреставрований іконостас початку XVII ст. [5, с. 453].

Загалом за результатами науково-дослідної діяльності на базі історико-культурного заповідника у Львові було обліковано та прийнято під державну охорону 93 пам'ятки згідно Постанови Ради міністрів УРСР від 6 серпня 1979 р. Серед пам'яток, що потрапили під охорону держави В. Бадяк виділяє найбільш вагомий об'єкт культурної спадщини, на його думку це: ратуша, старий будинок університету

імені Івана Франка, споруди театрів імені М. Заньковецької та театру опери і балету, наукової бібліотеки імені Василя Стефаника, палацу Потоцького, а також вісім культових будівель та об'єктів, пов'язаних з комплексом монастиря бернардинців (дзвіниця, ротонда над криницею та пам'ятна колона) [5, с. 452]. Перелік об'єктів культурної спадщини також був поповнений житловими будинками, спорудженими на території заповідника [1]. Серед будівель, котрі отримали статус пам'ятки, значна частка припадала на будинки, в яких мешкали партійні діячі та представники культури і науки радянського часу [5, с. 454]. Внесення цих об'єктів до списку пам'яток архітектури та містобудування вірогідно, стало вимушеним кроком у умовах ідеологічного тиску на пам'яткоохоронні установи.

Збільшення кількісного складу об'єктів культурної спадщини у Львові сприяло збільшенню асигнувань на утримання пам'яток і проведенню реставрацій та інших охоронних заходів щодо історичної забудови міста. Для прикладу в 1978–1983 рр. була проведена капітальна реставрація Театру опери і балету. Також мали місце реставраційні роботи організовані у 1981 р., спрямовані на оновлення приміщення міського арсеналу, реконструкцію фрагментів оборонного муру та Шевської вежі. У подальшому зазначені приміщення були передані у користування для відділу стародавньої зброї Історичного музею Львова [5, с. 452–453]. Одночасно у місті зросла частка пам'яток архітектури, пристосованих до культурних потреб [18, с. 262–263].

Неоднозначним аспектом роботи історико-культурного заповідника можна вважати пристосування сакральних споруд до радянської дійсності. Оскільки переважна більшість релігійних громад міста перестала існувати або ж перебувала в напівлегальному становищі, храми пристосовувалися під музеї та державні установи. Так, у костелі Марії Сніжної було відкрито Музей фотографії, в костелі святого Івана Хрестителя – Музей археології Львова, в костелі кармеліток босих (Стрітєння Господнього) – Будинки метрології і стандартизації [6, с. 21]. Такий підхід до використання пам'яток архітектури не можна вважати вдалим, оскільки найбільш доречно використовувати об'єкти архітектури у відповідності до їх первісного призначення. Однак пристосування пам'яток до потреб суспільства відбувалося під тотальним контролем радянської ідеології, тому розміщення музеїв у сакральних будівлях було чи не єдиним варіантом пристосування архітектурних об'єктів без завдання значної шкоди останнім.

У 1987 р. за рішенням Львівського облвиконкому було обліковано та взято під охорону майже 70 пам'яток мистецтва, серед яких абсолютна більшість – це надгробні пам'ятники на Личаківському цвинтарі. Таким чином, кількість об'єктів культурної спадщини, що перебували під охороною держави, зросла. А подальші пам'яткоохоронні заходи, спрямовані на збереження Личаківського кладовища, дали змогу реорганізувати меморіальний комплекс в окремий заповідник.

Організація науково-дослідної роботи у Львівському історико-культурному заповіднику, окрім практичного втілення у вигляді археологічних робіт, обліку пам'яток та безпосереднього здійснення ремонтно-реставраційних заходів, виявлялася також в активному висвітленні результатів проведеної роботи у наукових фахових та науково-популярних виданнях. Значним недоліком роботи історико-культурного заповідника стала відсутність власного фахового видання, відповідно результати досліджень публікувалися науковцями у журналах та збірниках інших організацій та наукових інституцій. Так, науковці публікували результати досліджень у збірнику наукових праць «Київська Русь: культура, традиції», який видався у Києві. Матеріали досліджень були представлені також в Московському виданні «Археологические открытия» у збірниках 1979, 1980, 1982 та 1987 років [17]. Виступи і публікації українських учених і співробітників Львівського історико-культурного заповідника неодноразово представлялися на Міжнародному конгресі слов'янської археології у Москві. Також статті науковців видавалися у Львівських журналах «Дзвін» та «Жовтень» [6].

На базі історико-культурного заповідника «Старий Луцьк» організація науково-дослідної роботи відбувалася за схожим до Львівського заповідника принципом. Спільною рисою роботи цих заповідників було приділення основної уваги з поміж всього комплексу наукових досліджень саме археології. Науково-дослідна робота в історико-культурному заповіднику м. Луцька цього періоду була зосереджена на вивченні залишків церкви Івана Богослова (пам'ятка археології місцевого значення) та Луцького замку. Власне активні археологічні роботи були розпочаті у 1984–1986 рр. [14, с. 134]. Результатом першої експедиції стало виявлення на території замку залишків пам'ятки архітектури XII ст. – церкви Івана Богослова. Знаковим досягненням на вказаному етапі дослідження стало облаштування захисної покрівлі над археологічним розкопом, яке забезпечило віднайдені залишки храму від природного руйнування [14, с. 135]. У 1987 р. на території історико-культурного заповідника були продовжені археологічні дослідження під керівництвом науковців М. Кучинка та М. Говденко. Роботи проводились у південно-східній частині Луцького Верхнього замку. Їх результатом стало відкриття і обстеження першого рівня Стирової вежі. Під час проведення робіт було виявлено чимало археологічного матеріалу XI–XIV ст. та вперше

досліджено підмурівки стін та веж замку. Це дає змогу припускати наявність оборонних споруд в зазначеній частині замку вже з XI ст. Також за результатами досліджень було встановлене датування основних періодів будівництва мурованого замку у Луцьку [12, с. 29–32].

Археологічні дослідження на території Луцького замку продовжились у 1983–1987 рр. та були проведені експедиційною групою Інституту матеріальної культури Академії наук СРСР під керівництвом М. Малевської. В окреслений період досліджено основу північних замкових мурів та відкрито фундаменти Владичої вежі. Були проведені також роботи з дослідження замкового палацу та повністю завершені розкопки збереженої частини замкової церкви Івана Богослова [13, с. 108]. Окрім дослідження архітектурних особливостей об'єктів Луцького замку було виявлено поховання (вірогідно, князівська усипальниця), локалізована у східній частині території храму за межами апсиди зазначеної споруди [13, с. 138].

Поряд з дослідженням території Луцького замку у названий період було проведено археологічні розкопки на території Луцького середмістя. Відзначу, що зазначені дослідження не мали на меті всебічне дослідження території старої частини Луцька, тому розкопки проводилися фрагментарно. За їх результатами було виявлено низку об'єктів монументальної архітектури та вдалось визначити датування окремих міських храмів. Власне це стосується дослідження церкви св. Покрови, датованої XIII–XIV ст. та церкви св. Дмитрія (орієнтовне датування XII–XVI ст.). Проведені дослідження зазначених пам'яток сакральної забудови міста дали змогу визначити архітектурні особливості цих об'єктів на ранньому етапі існування. Зокрема С. Терський відзначає, що згідно з планами будівель та схематичними зображеннями розробленими М. Малевською, загальною рисою для вище згаданих храмів є: «стовпоподібність, суворість центральності та вертикальна спрямованість». Зазначені архітектурні особливості дозволяють відносити храми до забудови давньоруського періоду. [17, с. 12].

Результатом науково-дослідних робіт, проведених на базі Луцького історико-культурного заповідника наприкінці 1980-х рр., стала музеєфікація залишків церкви Івана Богослова та проведення ремонтно-реставраційних робіт оборонних споруд замку. Археологічні знахідки, виявлені на території Луцького замку, були передані до Українського науково-реставраційного проектного інституту «Укрпроектреставрація» для детальнішого обстеження і реставрації та згодом стали основою археологічного фонду історико-культурного заповідника. Частина знахідок на даний час представлена в експозиції «Волинські старожитності» у Луцькому замку.

Результати досліджень були представлені у звітах про проведення археологічних робіт та наукових статтях, котрі в 1980-х рр. були опубліковані у московському виданні «Археологические открытия». Публікації, у яких представлялися археологічні роботи у Луцьку, здебільшого були видані у 1995–2007 рр. та увійшли до наукових збірників «Старий Луцьк», «Історія Русі-України», «Волинські старожитності» тощо. Результати досліджень також стали основою до написання окремих праць з історії Волині [12; 13; 14].

Комплекс архітектурних пам'яток м. Острога було оголошено історико-культурним заповідником 11 серпня 1981 р. Об'єкти культурної спадщини передані для історико-культурного заповідника потребували всебічного наукового опрацювання з метою подальшої реставрації пам'яток архітектури та розміщення музейних експозицій. Дослідження історичних об'єктів м. Острога здійснювались під керівництвом О. Годованюк. Так, у 1963–1970 рр. були організовані археологічні розкопки Луцької надбрамної вежі, датованої XVI ст. Науково-дослідні роботи на території зазначеної пам'ятки були продовжені у 1980-х роках під керівництвом К. Присяжного. Завдяки старанням цього дослідника було виявлено нижній ярус оборонної споруди, отвір бійниці, яка прострілювала рів, визначено глибину рову, розміри підйомного мосту та опори нерухомого мосту. У подальшому приміщення Луцької вежі було пристосоване та обладнане як експозиційна площа музею книгодрукування. Також О. Годованюк здійснила спробу археологічного дослідження Замкової гори у 1967–1969 рр. За результатами роботи були виявлені фундаменти кам'яного муру, датованого кінцем XI–XII ст. (7, с. 322). Дослідження на Замковій горі були продовжені за ініціативою співробітників історико-культурного заповідника у 1979 р. Археологічні роботи у цей період проводив О. Бондарчук. Результатом його роботи стало опрацювання культурного шару у північній частині Замчища біля Мурованої вежі [15, с. 335–337].

У 1972–1978 рр. розпочалися археологічні роботи на території комплексу споруд Острозького замку – пам'ятки XIV–XVI ст. – та Свято Троїцького монастиря у с. Межиріч біля Острога, який також входив до складу історико-культурного заповідника [8, с. 33–36].

Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. у с. Межиріч за проектом О. Годованюк працівниками Львівської реставраційної майстерні було проведено необхідні роботи по консервації та реставрації келій монастирських корпусів, оборонних стін, на яких, зокрема, було відновлено орнаменти, виконані у техніці сграфіто, а також зведене циліндричне склепіння над Заславською брамою і перекрита гонтом унікальна споруда поч. XVII ст. – так звана піч князя Януша.

Результати науково-дослідної роботи означеного періоду знайшли відображення у виготовленні проєктів на реставраційні роботи над Луцькою, Татарською, Круглою баштами, а також Богоявленського собору і синагоги.

Окрім організації археологічних робіт працівники історико-культурного заповідника м. Острога активно долучалися до організацій пошукових експедицій з метою комплектування художньої збірки музею, зокрема у 1980–1990 рр. була укомплектована колекція іконопису. У 1977–1980 рр. під керівництвом П. Жолтовського були проведені обстеження практично усіх церков Острозького району, взято на облік понад 250 художніх пам'яток, обстежено також церкви Славутського, Білоцерківського, Гошанського районів, під час експедицій придбано сотні художніх творів (ікони, скульптури, стародруки) [20, с. 21]. Восени 1984 р. було врятовано монументальні скульптури Св. Франциска та Антонія школи Пінзеля, які зняли з Шумського костелу перед його знищенням. Було придбано сотні творів українського мистецтва радянських часів, систематично проводилися закупівлі предметів побуту XIX – поч. XX ст. (посуд, світильники, меблі) [20, с. 22].

Результатом науково-дослідної роботи, проведеної у 1970–1990 рр., стало формування основного фонду історико-культурного заповідника. Значна частина пам'яток, зібраних та досліджених в окреслений період, на даний час є основою постійних експозицій у музеях історико-культурного заповідника. Зокрема, це колекція книг та стародруків, пам'ятки сакрального мистецтва та іконопису, а також нумізматична колекція.

Результати досліджень знайшли відображення у науковій літературі та були представлені на конференціях «Археологічні дослідження на Україні», що відбувалися у Києві у 1969–1978 рр. Матеріали археологічних робіт в Острозі були опубліковані фахових у статтях з археології, авторами яких є О. Годованюк та Б. Прищепа [8; 15].

Отже, на базі історико-культурних заповідників у західних областях України в період 1975–1989 рр. була організована активна науково-дослідна робота. Значною мірою науково-дослідна діяльність історико-культурних заповідників стала логічним продовженням досліджень започаткованих у 60–70-ті рр. XX ст. Основна увага науково-дослідницької роботи була спрямована на проведення археологічних досліджень. До організації таких досліджень були залучені працівники фахових установ республіканського та всесоюзного значення, зокрема активно залучалися провідні археологи Інституту археології НАН СРСР та його філій. Результати досліджень були представлені в наукових публікаціях цілої плеяди вчених у Київських, Львівських та Московських фахових виданнях. Також результати археологічних робіт та відповідні наукові відкриття були опубліковані у місцевих науково-популярних виданнях. При історико-культурних заповідниках у окреслений період були відсутні власні видання, що негативно відобразилося на організації дослідницької роботи в зазначених установах. Науково-дослідна робота мала ряд прогалин, зокрема під час вивчення зазначеного аспекту зустрічається мало відомостей про експедиційну роботу заповідників з метою збору історичних предметів, а також практично відсутнє представлення такої роботи у науковій літературі.

Втім знаходимо чимало відомостей про пам'ятки, виявлені у процесі науково-дослідної роботи. Нововиявлені об'єкти культурної спадщини були детально опрацьовані та згодом внесені до державного реєстру пам'яток. Для збереження об'єктів культурної спадщини проводилися реставраційні заходи під керівництвом фахової установи «Укрзахідпроектреставрація». Переважна частина виявлених об'єктів стала основою фондів історико-культурних заповідників.

Відповідно науково-дослідна діяльність на базі історико-культурних заповідників загалом проводилась на належному рівні. Результати досліджень цього періоду є основою експозицій історико-культурних заповідників, а наукові матеріали, отримані в процесі проведення науково-дослідної роботи, не втратили актуальності нині та є важливим джерелом вивчення історії західних земель. Тому науково-дослідна робота цього періоду стала вагомим кроком у процесі вивчення пам'яток культури регіону та має значний вплив на організацію діяльності історико-культурних заповідників у наш час.

Література:

1. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917–1990. Київ : Вища школа, 1991. 274 с.
2. Артюх В., Мацкевой Л., Козак В., Симферовская Ж., Боднар Г. Работы на территории Львова и Львовской области. *Археологические открытия 1975 года*. Москва : Наука, 1976. С. 296–297.
3. Ауліх В., Герета І., Пеняк С., Петегиріч В., Ратич О., Терський В., Цигилик В. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. Київ : Наукова думка, 1982. 308 с.
4. Багрий Р. Раскопки во Львове. *Археологические открытия 1980 года*. Москва : Наука, 1981. С. 226–227.
5. Бадяк В. Реалії та імітація охорони пам'яток культури Львова в роки застою. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія : Гуманітарні науки*. Вип. 10. Львів : Видавництво Львівської комерційної академії, 2011. С. 439–457.

6. Вуйцик В. Держаний історико-архітектурний заповідник у Львові. Львів : Каменяр, 1991. 128 с.
7. Годованок О. Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.* Вип. 4. Київ : Наукова думка, 1972. С. 318–322.
8. Годованок Е. Надвратные башни городских укреплений Острога и Дубно *Строительство и архитектура* Вип. 5. Москва : Октябрь, 1969. С. 33–36.
9. Годованюк О. Вплив готики на муроване монументальне будівництво Волині кінця XIV –XVI ст. *Архітектурна спадщина Волині : збірник наукових праць*. Вип. 1. Рівне : ПП ДМ, 2008. С. 9–21
10. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства *Праці центру пам'яткознавства НАН України і УТОPIK*. Київ : ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. С 184–185.
11. Кот С. Культурна спадщина. Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон – Кю / редкол. : В. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2008. С. 241.
12. Кучинко М. До питання про оборонні укріплення середньовічного Луцька. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди.* : Матеріали ХХVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції Луцьк, 9–10 листопада 2007 р. Вип. 26. Луцьк : ПП «Терези» 2007. С. 29–32.
13. Кучинко М. Археологічні рятівні роботи на Волині. *Археологія*. Вип. 19 Київ : Наукова думка, 1976. С. 107–108.
14. Малевская М. Архитектурно-археологические исследования на территории Луцкого Верхнего замка. *Старий Луцьк : науково-інформаційний збірник*. Вип. 12. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. С. 134–165.
15. Прищепа Б., Позіховський О., Бондарчук О. Дослідження в Острозі по вул. Академічній. *Спадщина» імені князів Острозьких : Острозький краєзнавчий збірник* Вип. 6. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. С. 335–337.
16. Свешніков І. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н. е. Київ : Наукова думка, 1974. 207 с.
17. Терський С. Старожитній Лучеськ у світлі археології. *Старий Луцьк : науково-інформаційний збірник*. Вип. 5. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 1998. С. 12.
18. Трегубова Т., Мих Р. Львів. Архітектурно-історичний нарис. Київ : Будівельник, 1989. 270 с.
19. Федорова Т. Правова основа діяльності національних та державних історико-культурних заповідників в Україні 1918–2013. *Військово-історичний меридіан Електронний фаховий журнал* Вип. 2(12). Київ, 2016. С. 111–121. URL: [http://resource.history.org.ua/ file:///C:/Users/User/Downloads/0013721.pdf](http://resource.history.org.ua/file:///C:/Users/User/Downloads/0013721.pdf)
20. Хведась А. Острозький державний історико-культурний заповідник : путівник. Львів : Каменяр, 1985. 56 с.

УДК 94:[061:37](477.85+477.82)"1918/1939"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.16>

ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» НА БУКОВИНІ ТА ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ПОРІВНЯННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗАСАД, ІДЕЙНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Добржанський Олександр,
доктор історичних наук, професор,
декан факультету історії, політології та міжнародних відносин
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID ID: 0000-0002-3817-188X

У статті порівнюється розвиток товариств «Просвіта» на Буковині та Західній Волині в міжвоєнний період. Ці українські землі перебували в той час у складі Румунії та Польщі. Відзначено, що «Просвіта» на Буковині утворилася в січні 1869 р. під назвою «Руська бесіда». Товариство досягло найбільшого піднесення на початку ХХ ст. в умовах австрійського лібералізму. В роки Першої світової війни товариство було бездіяльним. Не встигло воно активізуватися і в часи встановлення української влади на Буковині, бо цей період тривав дуже недовго.

Перші «Просвіти» на Волині утворилися тільки в 1916 р. під впливом Українських Січових Стрільців. Активізувалося утворення «Просвіт» під час Української революції в 1917–1918 роках. Однак ситуація змінилася вже 1919 р., коли край перейшов під владу поляків.

Польська влада всіляко обмежувала діяльність «Просвіт». Вона не дозволяла створити єдину централізовану крайову «Просвіту». Можна було мати тільки повітові об'єднання. Тому про «Просвіту» як єдину загальну організацію на Волині говорити не доводиться.

Відзначено, що в цей час на Західній Волині було проведено декілька з'їздів «Просвіт», на яких розглядалися організаційні питання, боротьба з неписьменністю, розроблялися плани дій щодо розвитку українських шкіл, розширення українського книгозбирання, заснування бібліотек. Однак на середину 30-х років ХХ ст. діяльність «Просвіт» на Західній Волині була припинена під тиском місцевої влади. Замість них насаджувалися «Просвіт'янські хати», які повинні були втілювати пропольську культурно-освітню політику серед українського населення.

На Буковині до 1928 р. зберігався стан облоги, введений румунською владою під час окупації краю в листопаді 1918 р. Товариство «Руська бесіда» та її читальні в таких умовах існували тільки на папері. Більшість філій та місцевих організацій були ліквідовані. Відбувалося закриття українських шкіл, обмежувалося проведення культурно-освітніх заходів.

Після зняття стану облоги діяльність «Руської бесіди» децю активізувалася. Цьому сприяло відзначення 60-річчя заснування товариства. Однак румунська влада жорстко контролювала будь-які заходи, організовані товариством. За таких умов воно так і не змогло вийти на довоєнний рівень діяльності. Тим не менше, навіть після встановлення фашистської диктатури в Румунії 1938 р. товариство формально продовжувало існувати. Закрили його більшовики в 1940 р.

Відзначено, що в ідейному плані та щодо найбільш поширених форм діяльності, «Просвіти» і на Волині, і на Буковині були тотожними. Організаційно буковинська «Руська бесіда» була краще структурована, мала затверджений владою статут, який чітко визначав цілі і завдання товариства. «Просвіти» Західної Волині не змогли створити єдиної організації через перешикоджання польської влади, що обмежувало можливості координації просвіт'янської діяльності. Одним із специфічних засобів боротьби польської влади з українськими «Просвітами» на Західній Волині стало заснування «Просвіт'янських хат», повністю підпорядкованих польській владі.

Загалом, ні «Просвіти» на Волині, ні «Руська бесіда» на Буковині в умовах панування чужих держав не могли в повному обсязі виконувати ті завдання, які ставили перед собою і яких вимагала від них українська громадськість.

Ключові слова: Західна Волинь, Буковина, Польща, Румунія, «Просвіта», «Руська бесіда», культурно-просвітня діяльність.

Dobrzhanskyi Oleksandr. Prosvita society in Bukovyna and Western Volyn in the interwar period: comparison of organizational principles, ideological orientation and activities

The article compares the development of the Prosvita societies in Bukovyna and Western Volyn in the interwar period. These Ukrainian lands at that time were part of Romania and Poland. It is noted that Prosvita in Bukovyna was formed in January 1869 under the name «Ruska Besida» (Russian conversation). The society reached its greatest rise in the early 20th century in the context of Austrian liberalism. The society was not active during World War I. It did not have time to become more active during the establishment of the Ukrainian power in Bukovyna, because that period did not last long.

The first Prosvita societies in Volyn were formed only in 1916 under the influence of the Ukrainian Sich Riflemen. The establishment of societies intensified during the Ukrainian revolution in 1917–1918. However, the situation changed already in 1919, when the region came under the rule of the Poles.

The Polish authorities limited the activities of Prosvita societies in every possible way. It did not allow the establishment of a single centralized regional Prosvita society. It was possible to have only district organizations. Therefore, there is no need to talk about Prosvita society as a single general organization in Volyn.

It was noted that at this time in Western Volyn several congresses of Prosvita society were held, at which organizational issues were considered, action plans were developed for the development of Ukrainian schools, the expansion of Ukrainian book publishing, the establishment of libraries, and the fight against illiteracy. However, by the mid-1930s, the activities of Prosvita societies in Western Volyn were stopped by the efforts of the local authorities. Instead of them, «Prosvitianski Khaty» (educational homes) were spread, which were supposed to implement a pro-Polish cultural and educational policy among the Ukrainian population.

Until 1928, a state of siege was maintained in Bukovyna, introduced by the Romanian authorities during the occupation of the region in November 1918. The «Ruska Besida» Society and its reading rooms in such conditions existed only on paper. Most of the branches and organizations were prohibited and closed. Closing of Ukrainian schools also took place, cultural and educational events were limited.

After the dismissal of the state of siege, the activities of the «Ruska Besida» Society became somewhat more active. This was facilitated by the celebration of the 60th anniversary of the foundation of the society. However, the Romanian government tightly controlled any events organized by the society. In such conditions, it was never able to reach the pre-war level of activities. Nevertheless, even after the establishment of the fascist dictatorship in Romania in 1938, the society formally continued to exist. The Bolsheviks closed it down in 1940.

It is also noted that in the ideological plan and in the most common forms of activities, Prosvita societies both in Volyn and Bukovyna were identical. Organizationally, the Bukovynian «Ruska Besida» was better structured, had a charter approved by the authorities, which clearly defined the goals and objectives of the society. One of the specific means of the struggle of the Polish authorities with the Ukrainian Prosvita societies in Western Volyn was the establishment of «Prosvitianski Khaty», completely subordinate to the Polish authorities.

In general, neither Prosvita societies in Volyn, nor «Ruska Besida» in Bukovyna could fully fulfill the tasks that the Ukrainian public set for themselves and demanded of them under the domination of foreign states.

Key words: Western Volyn, Bukovyna, Poland, Romania, Prosvita, Ruska Besida, cultural and educational activities.

У міжвоєнний період українські землі опинилися у складі кількох держав, перебували в умовах різних політичних режимів, які неоднаково, але переважно вороже, ставилися до українців і українського просвітництва. Безперечно цікавим є порівняння того, як розвивалися українські організації, зокрема «Просвіти» на українських територіях, які опинилися в складі Польщі та Румунії. Для порівняння взято «Просвіти» Буковини та Волині. Такий вибір є не випадковим. Він дає можливість побачити історичні корені просвітнього руху на території двох історичних областей України від середини XIX ст., простежити особливості його розвитку після Першої світової війни, визначити регіональну специфіку та внесок просвітніх організацій цих областей в загальноукраїнське просвітництво.

Нагадаємо, що Волинь після поділів Польщі опинилася у складі Російської імперії і була виділена в окрему адміністративну одиницю Волинську губернію. Становище українців тут було дуже непростим. Вони зазнавали денационалізації, українське культурне життя майже не існувало. Волинь була одним з тих регіонів, де найбільш активно діяли російські чорносотенні партії на зразок «Союза русского народа». Тому, якщо в інших регіонах підросійської України на початку XX ст. робилися спроби створити «Просвіти» і проводилася певна робота серед населення щодо розвитку національної свідомості, то на Волині цього майже не було. Певну денационалізаторську роль тут відіграла також російська православна церква.

Буковина з 1775 р. перебувала в складі Австрії (Австро-Угорщини), з 1849 року була окремим коронним краєм імперії. Тут склалися досить непогані умови для розвитку українського національного руху, який стрімко розвивався в останній чверті XIX – на початку XX ст. Українське просвітнє товариство тут було закладено в січні 1869 р. (на місяць пізніше галицької «Просвіти») під назвою «Руська бесіда» тобто «Українська мова». З 1894 р. воно прийняло статут галицької «Просвіти» [11, арк. 3]. Напередодні Першої світової війни «Руська бесіда» мала 9 місцевих філій, понад 150 сільських читалень (тобто фактично в кожному українському селі) [9, с. 48–51], які забезпечувала книжками та періодикою. Крім читалень «Руська бесіда» мала центральну бібліотеку, фонд якої становив понад 840 книг і журналів, а також бібліотеку фахових видань, яка в 1912 р. мала понад 900 найменувань книг [5].

Важливе значення для піднесення національної свідомості, забезпечення населення доступними книгами та періодикою мала активна видавнича діяльність українських товариств. «Руська бесіда» започаткувала видання українських газет у краї («Буковинська Зоря» 1870), почала видавати з 1874 р. «Буковинський православний календар», який став своєрідним щорічним літературним альманахом. З 1885 р. товариство видавало «Бібліотеку для молоді», яку пізніше назвало «Ластівка». За десятиліття 1885–1895 рр. у ній видруковано 120 книжечок морально-виховного та національно-просвітницького характеру. Заходами «Руської бесіди» у тому ж 1885 році почала виходити перша українська політична газета «Буковина».

На початку ХХ ст. «Руська бесіда» продовжувала видавати власним коштом книжки та книжкові серії, які перш за все призначалися для поширення у сільських читальнях. За період з 1871 по 1911 роки товариство опублікувало 67 назв книг [5]. Серед них твори Ю.Федьковича в кількох томах, Сидора та Григорія Воробкевичів, декілька читанок для початкових та середніх шкіл тощо. Великою популярністю користувався місячник «Читальня», який також видавався на кошти «Руської бесіди». У ньому повідомлялося про нові книги, що з'явилися у видавництвах Буковини, Галичини, Наддніпрянщини, давалися методичні та організаційні рекомендації по залученню до читалень широких верств населення.

Таким чином, на початку ХХ ст. ситуація з українським просвітництвом була діаметрально протилежною в досліджуваних регіонах. Спостерігалось значне піднесення українського просвітництва на Буковині та відсутність елементарних ознак українського національного життя на Волині.

Перша світова війна внесла значні корективи в розвиток просвітництва в обох краях. Але особливо велике значення вона мала для Волині. Значною мірою під впливом зовнішніх чинників, зокрема, перебування Українських Січових Стрільців, після окупації Західної Волині австрійськими військами, тут створюються перші «Просвіти». Січовики проводили значну культурно-просвітню роботу серед населення, намагалися сприяти розвитку українського шкільництва, видавничої справи. Безперечно, що все це підштовхнуло й до організаційного становлення просвітнього руху. Першу «Просвіту» на Волині за сприяння УССів було створено у Мацеєві в 1916 р. [14, с. 116], тобто майже на півстоліття пізніше ніж на Буковині.

Значний вплив на розвиток просвітнього руху на Волині справили також події в Києві, початок Української революції, створення Центральної Ради, загальне національне піднесення на українських землях. У 1917-1919 рр. «Просвіти» виникають в Острозі, Кременці, Здолбунові, Луцьку, Дубно, Ковелі, Володимирі.

Отже, роки Першої світової війни та Української революції стали часом зародження та досить швидкого розвитку «Просвіт» на Волині. Що ж стосується Буковини, то тут продовжували діяти просвітні організації аж до захоплення краю Румунією, але їх діяльність була дуже обмежена умовами війни.

Завершення Першої світової війни і поразка визвольних змагань призвели до того, що Західна Волинь опинилася у складі Польщі, а Буковина – в складі Румунії. У просвітньому русі обох країв розпочався новий етап, який був пов'язаний з особливостями їхнього становища у складі нових держав. Значною мірою розвиток українського просвітнього руху на цих територіях потрапив у залежність від політичних режимів Польщі і Румунії, від політики, яка формувалася всупереч потребам українців.

Для Західної Волині в цей час велике значення мала підтримка з Галичини, яка також входила до складу Польської держави і де товариство «Просвіта» мала чималий вплив та досвід роботи. Однак, поляки всіляко обмежували контакти галичан і волинян в галузі розбудови «Просвіти», не дозволили створення єдиного просвітнього центру для всіх українських земель в складі Польщі.

Досить гостро стояло питання про об'єднання «Просвіт» Волині в єдину організацію. Для цього вже в 1921 р. було скликано з'їзд повітових просвітніх товариств краю. Він ухвалив рішення про утворення «Об'єднання культурно-просвітніх організацій Волині» і схвалив його Статут [8, с. 29]. Однак польська влада скориставшись надуманими причинами відмовила в реєстрації цього товариства. В наступні роки це питання піднімалося ще декілька разів, зокрема на Другому і Третньому з'їзді «Просвіт» Волині, але кожного разу польська влада не дозволяла створити єдину просвітню організацію за зразком «Просвіти» Галичини чи Буковини.

Одним з напрямків роботи волинських «Просвіт» у 20-х рр. ХХ ст. була боротьба за відкриття та функціонування українських шкіл різного рівня. Робити це було дуже складно. Адже головною ідеєю польської освітньої політики була повна полонізація шкіл Волині. «Просвіти» чинили цьому опір. Другий з'їзд повітових «Просвіт», який відбувся в липні 1922 р. висловив протест проти полонізації освітніх закладів, поставив вимогу забезпечити відкриття українських державних шкіл з українською мовою викладання [12, с. 213]. Однак ситуація не тільки не поліпшувалася, але ще й ставала гіршою. Особливо болючого удару по українській освіті завдала шкільна реформа від 21 липня 1924 р., яка ще більше обмежувала права національних меншин в освіті. Волинські «Просвіти» різного рівня неодноразово зверталися до міністерства освіти з вимогою змінити шкільний закон, однак відповідь завжди була негативною.

Досить активно волинські «Просвіти» займалися піднесенням національної свідомості українців, заснуванням книгарень, бібліотек та читалень, організацією видавничої справи, масових культурно-освітніх заходів, усною пропагандою української історії та культури, заснуванням приватних шкіл, курсів ліквідації неписьменності тощо. Не зважаючи на упереджене ставлення польської влади до «Просвіт» вони розвивалися на Волині досить успішно до 1928–1929 років. На кінець 20-х років ХХ ст. на

Волині налічувалося 640 організаційних осередків «Просвіт» [6, с. 59]. Можна тільки дивуватися як за якихось десять років вдалося досягти такого зростання, враховуючи, що все починалося майже з нуля, а польська влада обмежувала розвиток «Просвіт» як тільки могла.

Однак з приходом до управління в Волинському воєводстві Г. Юзевського ситуація почала кардинально мінятися. Новий воєвода вважав «Просвіти» небезпечним елементом впливу українського національного руху Галичини на Волинь і почав послідовно нищити «Просвіти». Вже в 1928 р. було ліквідовано понад 300 осередків товариства. «Просвіти» припинили існування в Рівненському, Ковельському, Дубнівському, Володимирському повіті. На середину 30-х років адміністрація Г. Юзевського ліквідувала більшість осередків «Просвіт» на Волині [13, с. 85].

Таким чином, поступальний і досить успішний (не зважаючи на всі штучні перешкоди) розвиток «Просвіт» Волині був припинений в результаті дій волинської воєводської управи на чолі з Г. Юзевським. Останній, розуміючи, що замість «Просвіт» для заспокоєння українців треба створити щось взамін, ініціював заснування «Просвітянських хат», які мали бути виключно волинським явищем і діяти в руслі політики польської влади. Для втілення в життя цього проєкту польська влада заручилася підтримкою деяких політичних сил в середовищі українців, зокрема, Волинського українського об'єднання, створеного в 1931 році [7, с. 98].

За підтримки польської влади досить оперативно було затверджено статут «Просвітянських хат», який визначав їхні завдання. Вони мали видавати і поширювати українські книги, газети, підручники, організувати бібліотеки, читальні, проводити музичні та літературні вечори, концерти. Бути ініціаторами різноманітних курсів для неписьменного населення, кооперативних, фахових курсів. Планувалося, що «Просвітянські хати» відкриватимуть та утримуватимуть інтернати для шкільної молоді, виділяючи їм стипендії [17, с. 132–133]. Не важко побачити, що «Просвітянські хати» значною мірою повторювали ті завдання, які ставили перед собою «Просвіти». Але для польської влади головною була їхня лояльність і аполітичність.

Було б неправильно, характеризувати «Просвітянські хати» тільки як пропольських агентів. Вони справді робили чимало для розвитку української освіти і культури на Волині в передвоєнні роки, прагнучи бути в руслі польсько-українського порозуміння, але звичайно ж за рахунок обмеження українських інтересів.

На Буковині ситуація з правами українців після Першої світової війни була значно гірша ніж на Волині. Румунська влада дуже боялася національних рухів у краї. Тому до 1928 р. на Буковині зберігався стан облоги, що давало можливість владі обмежувати діяльність національних культурно-освітніх товариств.

Відбувалась тотальна румунізація початкових шкіл та гімназій, які переводили з української на румунську мову навчання навіть у тих повітах, де румунів узагалі не було. Усе місцеве українське населення краю оголосили румунами, котрі забули свою рідну мову. До них застосовувалась політика, котра базувалась на законі про освіту від 30 липня 1924 р., де, зокрема, підкреслювалося: «Громадяни румунського походження, які забули свою рідну мову, зобов'язуються посилати своїх дітей виключно в школи, як народні, так і приватні з румунською мовою навчання» [16, р. 632].

За таких обставин «Руська бесіда» змогла формально відновити свою діяльність лише в січні 1922 р. Стан облоги не давав змоги скликати загальні збори читалень. Влада цим користувалася і зачиняла читальні, декларуючи їх бездіяльність. Про це так писала чернівецька газета «Час»: «Осталось осиротіле матірне товариство «Руська бесіда», без дітей-читалень, без майна – книжок, які порозбирали добрі люди» [15, с. 1–2].

Власне в перші десять років румунської влади головний відділ товариства в основному займався відтворенням документів австрійського часу для захисту існуючих осередків від закриття органами влади. Не сприяв розвитку товариства і новий закон про юридичні особи від 6 листопада 1924 р., під який потрапила й «Руська бесіда», як товариство, яке було зареєстроване ще при австрійській владі. З великими труднощами вдалось перереєструвати і зберегти статут 1894 р [10, арк. 50]. Однак, виконання багатьох функцій і завдань, задекларованих в «Статуті» було нереальним за нових обставин. Якщо раніше товариство могло займатися господарською діяльністю та організувати різноманітні агропромислові виставки, то за часів Румунії такі функції покладались лишень на державу, а етнографічні виставки заборонялись, бо демонстрували відмінність українців та румунів [10, арк. 20–21].

У 1924 році «Руська бесіда» разом з філіями та читальнями налічувала 310 членів [10, арк. 11], що не давало можливості відродити широкомасштабну просвітницьку роботу.

Деяке поживлення в діяльності товариства намітилося у 1928–1929 роках. Цьому сприяло відзначення 60-ої річниці створення товариства. Заходи присвячені цій події здійснювались в умовах зняття

стану облоги. В україномовній пресі пролунав заклик відновлювати старі та засновувати нові філії, що сприяло активізації українського населення краю. «Ваш заклик відновлювати наші культурно-просвітні інституції сповнив нашу, змучену десятилітнім станом облоги душу, великою радістю. Невже ж можемо почати жити повним національним життям? Тому не гаймо даремно часу! До праці!» [1, с. 1], – писала газета «Час».

І справді на хвилі ентузіазму масово відновлювались читальні і навіть було поновлено роботу Вашківецької та Заставнівської філій [4, с. 1]. Зокрема, 29 грудня 1928 р. у Вашківцях пройшли загальні збори відновленої філії «Руської бесіди», на яких обрали керівництво філії та визначили перспективні завдання роботи.

1928–1938 рр. стали часом певного поживлення українського просвітнього руху на Буковині в межах, дозволених румунською владою. Товариство «Руська бесіда» періодично проводило збори, на яких заслуховувалися звіти керівників, обговорювалися перспективи просвітньої роботи. Багато говорилося про пошук нових підходів, залучення молоді. В товаристві помітним був конфлікт поколінь. Молодіжні організації та їх представники в «Руській бесіді» гостро критикували керівництво товариства за безініціативність та пасивність в суспільному житті.

Деяким успіхом товариства стало запровадження з кінця 1929 р. в школах з переважаючими українськими учнями шести годин української мови та 2 години релігії на рідній мові. Однак, уже в 1934 р., коли до влади прийшов шовіністичний уряд лібералів, знову повністю заборонили викладання української мови. Така ситуація залишалася з деякими незначними змінами аж до 1939 р.

Важливим напрямком в діяльності «Руської бесіди» на початку 30-х років ХХ ст. стало відновлення читалень. Газета «Діло» повідомляла: «...почався на Буковині рух за оновлення (чи пак: відновлювання) читалень «Руської бесіди», що перед війною були в кожному селі. Досі вже кільканадцять громад відновили у себе читальні на старих статутах «Руської бесіди» [3, с. 2]. В газеті «Час» видруковано заклик створювати читальні по селах [2, с. 1–2], а один з дописувачів зазначав: «До праці! В кожному українському селі мусить бути українська читальня. В першу чергу паде повинність на ті села, котрі мали свої читальні, але через воєнне лихоліття та десятиліття воєнного стану облоги воно завмерло. Ці села повинні, ба – навіть мусять, відновити свої читальні. Наше національне життя повинно шпарко розвиватися і в короткому часі зробити з нас найбільш культурним народом Румунії» [1, с. 1].

За декілька років було відновлено понад 50 читалень. Переважна більшість сільських бібліотек створювалась у Заставнівському, Кіцманському, Вашківецькому повітах. В цей час читальні розширили свою діяльність від простих установ бібліотечного типу, до інституцій, котрі також займалися організацією театральних вистав, літературних вечорів, заходів по відзначенню національних ювілеїв та інше. Віділ «Руської бесіди» надавав читальням методичну та матеріальну допомогу.

У 30-х роках ХХ ст. «Руська бесіда» намагалася відродити ті методи роботи, які були популярними на початку ХХ ст. Зокрема, поновити видавничу справу, організувати зібрання присвячені визначним датам в історії України, проводити національні свята тощо. Але робити це в умовах королівської Румунії було дуже важко, а деколи й неможливо.

1938 р. в Румунії встановився фашистський режим. За таких умов діяльність «Руської бесіди» знову завмерла. Товариство продовжувало існувати лише на папері, не проводячи якихось визначних акцій. Однак румуни не наважувалися закрити товариство. Воно було ліквідоване з встановленням на Буковині більшовицької влади в 1940 р.

Таким чином, міжвоєнний період став важким випробуванням для просвітніх організацій Західної Волині і Буковини. Вони діяли в умовах значних обмежень і переслідувань з боку польської і румунської влади.

В ідейному плані та щодо найбільш поширених форм діяльності, «Просвіти» і на Волині, і на Буковині були тотожними. Організаційно буковинська «Руська бесіда» була краще структурована, мала затверджений владою статут, який чітко визначав цілі і завдання товариства. «Просвіти» Західної Волині не змогли створити єдиної організації через перешкодження польської влади, що обмежувало можливості координації просвітнянської діяльності. Відмінність полягала й у тому, що просвітні товариства на Буковині переважно жили старим австрійським багажем, прагнули за нових обставин відродити те, що зарекомендувало себе ще на початку ХХ ст. Волинські ж «Просвіти» в 20-х роках ХХ ст. все починали з нуля, для них все було вперше, а це викликало певний ентузіазм і стимулювало активність.

Румунська влада в ставленні до українських просвітніх товариств діяла досить жорстоко, переслідуючи за найменші прояви самостійного національного життя. Поляки на Волині в боротьбі з «Просвітами» діяли більш витонченими, езуїтськими методами. Одним із специфічних засобів боротьби польської влади з українськими «Просвітами» на Західній Волині стало заснування «Просвітнянських хат», повністю підпорядкованих польській владі.

Загалом, ні «Просвіти» на Волині, ні «Руська бесіда» на Буковині в умовах панування чужих держав не могли в повному обсязі виконувати ті завдання, які ставили перед собою і яких вимагала від них українська громадськість. Тим не менше, навіть за таких обставин, своїм існуванням просвітні товариства засвідчували прагнення українців розвивати свою освіту і культуру, сприяти національному освідомленню широких верств населення.

Література:

1. В справі просвітньої праці. *Час* (Чернівці). 1928. 1 груд. С. 1.
2. Відновлюймо старі товариства. *Час* (Чернівці). 1928. 28 лист. С. 1–2.
3. З читального руху. *Діло* (Львів). 1929. 27 січ. С. 2.
4. З читального руху. *Час* (Чернівці). 1928. 4 груд. С. 1.
5. Звіт з діяльності просвітнього товариства «Руська бесіда». *Народний голос* (Чернівці). 1911. 22 серп.
6. Крамар Ю. Ліквідація товариства «Просвіта» на західноволинських землях (1928–1933 рр.). *Науковий Вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк, 2016. № 3. С. 58–62.
7. Кучерепа М. Просвіти і просвітнянські хати – українські національні культурні осередки Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Ч. 19. С. 96–104.
8. Кучерепа М. Становлення та діяльність просвітницьких організацій на Волині (1918–1939 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк, 2016. № 3. С. 27–34.
9. Спис українських місцевостей на Буковині. *Буковинський православний календар на рік 1914*. Чернівці, 1913. С. 48–51.
10. Справа про реєстрацію українського культурно-просвітнього товариства «Руська бесіда» в Чернівцях. *ДАЧО (Державний архів Чернівецької області)*. Ф. 118. Оп. 3. Спр. 12274. Арк. 50–54.
11. Статут товариства «Руська бесіда» в Чернівцях. 1894 р. *ДАЧО (Державний архів Чернівецької області)*. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 16113. Арк. 1–37.
12. Стрільчук Л. Волинська «Просвіта» у міжвоєнний період: становлення, діяльність, заборона. *Товариство «Просвіта»: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 130-літнього ювілею)*. Львів : Логос, 2019. С. 210–227.
13. Стрільчук Л. Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Луцьк, 2018. Ч. 19. С. 82–87.
14. Трофімук-Кирилова Т., Чибирак С. Культурно-митецька та просвітницька діяльність бібліотеки-читальні в містечку Мацеїв Ковельського повіту Волинського воєводства (1920–1930-ті рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Історичні науки*. 2016. № 3. С. 115–119.
15. 60 років «Руській Бесіді» *Час* (Чернівці). 1928. 2 лист. С. 1–2.
16. Codul General al României. Legi noi de unificare. 1922–1926 / complet. С. Hamangiu. București. Vol. 11–12. 1223 p.
17. Strilchuk L., Yarosh Y. The societies «Prosvita» of Volhynia voivodeship in confrontation with the Polish authorities (1921–1934). *East European Historical Bulletin* / [chief editor Vasyl Ilnytskyi]. Drohobych : Publishing House «Helvetica», 2021. Issue 20. P. 127–135.

УДК 94(477/43)"1941/1944"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.17>

КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 РР.)

Дударчук Любомир,

аспірант

Волинського національного університету

імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-6861-5955

У статті проаналізовано культурні процеси у Кам'янці-Подільському в роки нацистської окупації. Досліджено функціонування краєзнавчого музею. Доведено, що в довоєнний період він був важливим осередком наукового життя. Охарактеризовано втрати, яких зазнав цей заклад на початковому етапі німецько-радянської війни. Звернуто увагу на поповнення фондів музею новими артефактами. Висвітлено діяльність кінотеатру в місті. Проаналізовано його репертуар. Доведено, що фільми, які транслювалися, мали виразно пронімецьке спрямування і використовувалися з пропагандистською метою. Показано співпрацю кінотеатру з Жіночим добродійним комітетом. Досліджено функціонування міської бібліотеки. Звернуто увагу на літературу, яка знаходилась у фондах книгозбірні. Встановлено, що здебільшого це була українська класика, книги зарубіжних авторів, а також періодичні видання. Доведено, що в роки нацистської окупації при бібліотеці функціонувала читальня.

Охарактеризовано діяльність «Просвіти» в місті. Звернуто увагу на її легальний статус. Проаналізовано основні форми роботи організації (влаштування імпрез, урухомлення пісенних та драматичних гуртків). Встановлено основні джерела фінансування товариства (членські внески та добровільні пожертви). Показано, що просвітянами були не лише фізичні, а й юридичні особи. Висвітлено співпрацю організації з іншими установами Кам'янця-Подільського. Доведено, що важливим осередком культурного життя міста був театр. Звернуто увагу на його репертуар. Охарактеризовано професійний рівень акторів. Показано, що в умовах нацистської окупації на сцені закладу влаштовувалась значна кількість імпрез, які, окрім місцевих жителів, відвідували німецькі солдати.

Ключові слова: окупація, культура, театр, музей, «Просвіта», генеральна округа «Волинь – Поділля», Кам'янець-Подільський.

Dudarchuk Liubomyr. Cultural processes in Kamianets-Podilskyi during the period of Nazi occupation (1941–1944)

The article analyzes the cultural processes in Kamianets-Podilskyi during the Nazi occupation. The functioning of the regional museum has been studied. It is proved that it was an important centre of scientific life in the pre-war period. The losses of this institution at the initial stage of the German-Soviet war are described. Attention is paid to replenishing of the museum's funds with new artifacts. The work of the cinema in the city is covered. Its repertoire is analyzed. It is proven that the films, that were broadcast, were clearly pro-German and were used for propaganda purposes. The cooperation of the cinema with the Women's Charitable Committee is shown. The functioning of the city library is studied. Attention is paid to the literature that library contained. It has been established that most of them were Ukrainian classics, books by foreign authors, as well as periodicals. It is proved that during the Nazi occupation the library had a reading room.

The activity of "Prosvita" in the city is described. Attention is paid to its legal status. The main forms of work of the organization (arranging of events, song and dramatic circles) are analyzed. The main sources of funding for the organization (membership fees and voluntary donations) have been identified. It is shown that the members of "Prosvita" were not only individuals, but also legal entities. The cooperation of the organization with other institutions of Kamianets-Podilskyi is highlighted. It has been proven that the theatre was an important centre of the city's cultural life. Attention is paid to its repertoire. The professional level of actors is described. It is shown that during the Nazi occupation, a significant number of events were held on the stage of the institution, which, in addition to locals, were attended by German soldiers.

Key words: occupation, culture, theatre, museum, "Prosvita", "Volyn-Podillya" General District, Kamyanets-Podilsky.

Німецько-радянська війна стала періодом значних змін в Україні. Вони стосувалися усіх сфер життя – політичного, соціально-економічного, громадського тощо. Зазвичай при дослідженні цієї проблеми основна увага звертається на різноманітні наступально-оборонні операції Вермахту чи Червоної армії. Це дозволяє простежити процес утвердження нацистської окупаційної адміністрації, з'ясувати фактори, які на нього впливали. Однак, як слушно зауважив британський історик Тоні Джадт: «... Друга світова війна стала насамперед випробуванням для мирного населення. Формально бої між

арміями відбувалися на початку і в кінці конфлікту. У проміжку то була війна окупації, репресій, експлуатації та винищення, у якій солдати, штурмовики й поліція розпоряджалися щоденним життям та самим існуванням ... захоплених людей» [1, с. 33]. Тому при дослідженні Другої світової війни дуже важливо звертати увагу не лише на перебіг воєнних дій і втрати, яких зазнали установи чи населені пункти, а й не залишати поза увагою життя людей, які опинилися на окупованій території. Відтак дана стаття дозволить простежити форми культурного дозвілля, як невід'ємної частини повсякдення місцевих жителів, представників нацистської адміністрації та військових Вермахту в 1941–1944 рр. у Кам'янці-Подільському.

Зазначимо, що перебіг культурних процесів на території генеральної округи «Волинь–Поділля», до складу якої увійшло місто, на наш погляд, доцільно поділити на два періоди. Перший – з літа – початку осені 1941 р. до середини 1942 р., коли нацисти позиціонували себе як визволителів України від «жидобільшовицького» режиму. Не надто перешкоджаючи впродовж цього часу відкриттю навчальних закладів, діяльності театрів, музеїв та бібліотек, вони намагалися заручитися підтримкою місцевих жителів, використати їх національні почуття для досягнення власних інтересів і в такий спосіб формувати простір лояльності¹ на підконтрольній території. Однак згодом, впродовж середини 1942 р. – початку 1944 р., політика окупаційної адміністрації зазнала змін – культурно-освітні організації було взято під повний контроль або заборонено, репертуар театрів піддавався суворій цензурі, чимало представників інтелігенції зазнали репресій.

Одним із важливих осередків культурного життя Кам'янця-Подільського в досліджуваній період був краєзнавчий музей. З тогочасної преси довідуємось, що цей заклад активно діяв у передвоєнний період. Незважаючи на те, що тоді у музеї функціонувало усього два відділи – історичний та зоологічно-геологічний, його відвідували не лише місцеві жителі, а й гості міста з інших регіонів. На початковому етапі німецько-радянської війни ця культурна інституція зазнала значних втрат. Зокрема, зникло чимало експонатів з історичного відділу (греко-римські золоті монети, шабля Б. Хмельницького, старовинний посуд та інші). Автор аналізованої газетної статті стверджує, що більшість цих речей вилучили при відступі більшовики («... щоб не залишилось німцям»), підбурюючи до аналогічних дій місцеве українське населення [3, с. 2]. Однак, погоджуючись із тим, що представники радянської влади при евакуації часто вивозили із собою цінні речі, варто наголосити на кількох моментах. По-перше, влітку – восени 1941 р. на окупованій території України, користуючись загальним хаосом, зумовленим станом війни, до мародерства вдавалися місцеві жителі (особливо така практика була поширеною, коли тривали бойові дії, а відтак жодна зі сторін не мала реальної влади у населеному пункті). Тому можемо припустити, що Кам'янець-Подільський не був винятком і, відповідно, не виключено, що значну кількість цінних експонатів викрали мешканці міста (про що твердить і сам автор). По-друге, до грабунку культурних цінностей вдавалися і самі нацисти².

Подальше функціонування краєзнавчого музею в історичних джерелах висвітлено фрагментарно. У квітні 1943 р. газета «Подільянин» повідомляла про те, що до його фондів передали два дзвони від годинника, які знаходились на спостережній вежі будинку пожежної команди (виготовлені зі сплаву міді та срібла в другій половині XVIII ст, діаметром 101 см і 93 см і вагою 750 кг і 260 кг) [5, с. 3]. Окрім того, у згаданій газеті в роки нацистської окупації публікувалося кілька краєзнавчих статей співробітників музею – Матвєєва³ («Передмістя Карвасари», «Пановецький замок») та В. Георгієвського [6, с. 116]. Зауважимо, що ще задовго до утвердження в регіоні нацистської влади музей був важливим осередком наукового життя – мав велику бібліотеку (нараховувала близько десяти тисяч томів книг), при ньому було створено Подільське церковне історико-археологічне товариство (до його складу входило більше 50-ти осіб), а в 1924 р. – Наукове товариство імені Шевченка [7, с. 4]. Відтак значний досвід діяльності в передвоєнний період дозволив швидко відновити роботу закладу після відступу з міста більшовиків у 1941 р.

Важливу роль у культурному житті Кам'янця-Подільського у досліджуваній період відігравав кінотеатр. Подібно до музею, на початковому етапі німецько-радянської війни він зазнав значних втрат: апаратуру було знищено, інше майно розграбовано. Однак, стараннями колективу вже за два місяці

¹ Термін, запропонований О. Стяжкіною. Див.: Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої світової. Київ : Дух і літера, 2020. С. 160.

² Зокрема, у листопаді 1942 р. оберштурмфюрер 4-ї роти батальйону особливого призначення військ СС Ферстер повідомляв як це відбувалося на практиці: «Мені також відомо, що і при штабі Альфреда Розенберга існують спеціальні команди по вилученню музейних і антикварних цінностей в окупованих країнах Європи і східних областях. На чолі цих команд стоять штатські компетентні особи. Як тільки війська займають якенєбудь велике місто, негайно туди приїжджають начальники цих команд з спеціалістами різного роду. Вони оглядають музеї, картинні галереї, виставки, культурні і художні заклади і встановлюють, в якому вони перебувають стани і конфісковують усе, що становить цінність» (дослівно збережено мову і стиль документу – Л. Д.). Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4620, оп. 3, спр. 324, арк. 107.

³ Тут і далі по тексту, де згадано лише прізвище, ініціали в джерелі відсутні.

заклад розпочав свою діяльність. Станом на жовтень 1941 р. у ньому відремонтували дві апаратні та одну звукову установки. Для повноцінного завершення ремонтних робіт залишалося прикрасити фойє, естрадний зал, а також відновити звукоізоляцію [8, с. 3]. Тому вже у кінці місяця у кінотеатрі відбувся прем'єрний показ німецького фільму «Труска». Ця стрічка мала виразно пронимецьке спрямування, адже, як повідомляла міська преса, відповідно до сюжету «... (падіння артиста і його духовне самогубство) відбувається в Америці, а відродження ... в Німеччині, де кожній людині властиві такі прикмети, як самодисципліна і витривалість». Окрім цього, перед трансляцією фільму глядачам продемонстрували кінохроніку, яка в позитивному світлі змальовувала німецьку націю [9, с. 3]. Відтак, ці факти свідчать про те, що кіномистецтво на окупованій території України було не лише однією із форм культурного дозвілля, а й активно використовувалося в пропагандистських цілях.

Не зважаючи на це, кіно в Кам'янці-Подільському користувалося чималою популярністю. Як свідчать історичні джерела, впродовж десяти днів фільми «Труска» і «Орлиця Валлі» подивилося близько восьми тисяч осіб [10, с. 4]. Вже наприкінці січня 1943 р. газета «Подільнянин» повідомляла про те, що кількість глядачів за останній місяць сягнула понад 15 тисяч. Ймовірно, такі значні цифри зумовлювалися тим, що в той час німецькі фільми транслювалися з українським перекладом, тому були доступні місцевим жителям [11, с. 4].

Репертуар кінотеатру в роки окупації був доволі розмаїтим. На його екранах транслювалися фільми «Моє життя за Ірландію» [12, с. 4], «Оперета» [13, с. 4], «Данко Пішто» [14, с. 4], «Гіль Баба» [15, с. 4], «Жид Зюсь»⁴ [16, с. 6]. Цікаво, що у грудні 1941 р. Жіночим добродійним комітетом було анонсовано «лотерею», яка мала відбутися в приміщенні закладу. Прибутки, отримані під час цього дійства, планувалося передати незаможним мешканцям міста [17, с. 4]. Відтак можемо констатувати, що в умовах воєнного лихоліття кінотеатр долучався до благодійницьких акцій.

Важливим центром інтелектуального життя Кам'янця-Подільського в період нацистської окупації залишалася бібліотека (знаходилась у Старому місті), яка відновила свою роботу вже на початку грудня 1941 р. В її фондах були підручники, українська та зарубіжна література (в оригіналі та в перекладі) [18, с. 4]. Однак, внаслідок «пригод війни» будинок, в якому знаходилась книгозбірня, був зруйнований, тому влітку 1942 р., її переміщено в інший район (Новий план). В цей час у бібліотеці працювало сім осіб, а обслуговування читачів (їх число сягнуло понад півтори тисячі) здійснювалося щоденно з 12 до 18 год. Зауважимо, що більшість користувачів були містяни молодого віку – від 16 до 25 років. В читальному залі жителі міста могли ознайомитися з періодикою (журналами та часописами «Наші дні», «Малі друзі», «Голос», «Нова Україна» та іншими), а також книгами, які не видавали на руки. Станом на кінець літа 1943 р. в книгозбірні відчувався брак української класики (становила заледве 10% від загальної кількості видань), однак крім художньої там була довідкова література – енциклопедії і словники [19, с. 4; 20, с. 4].

В досліджуваний період діяло на Хмельниччині і культурно-освітнє товариство «Просвіта». Зокрема, на початку лютого 1942 р. на шпальтах газети «Подільнянин» було опубліковано дозвіл Кам'янець-Подільського окружного комісара Райндля на діяльність організації. В повідомленні йшлося про те, що вона мала забезпечити роботу бібліотек, театрів, а також гуртків української пісні та музики. Однак важливо, що влаштування імпрез членами товариства мало відбуватися після отримання відповідного дозволу окружного комісара [21, с. 4]. Тому, можемо стверджувати, що це мало як позитивні, так і негативні наслідки: окупаційна влада хоча й дозволила легальне функціонування «Просвіти», однак намагалася повністю контролювати її діяльність.

Невдовзі у міській пресі з'явилася стаття, в якій автор переконував у необхідності створення членами «Просвіти» самоосвітніх гуртків на селі⁵, посилаючись на позитивний досвід діяльності товариства в цій сфері у довоєнний період. При цьому були наведені практичні поради, які б сприяли їх ефективному функціонуванню:

- 1) гуртки мали працювати під керівництвом вчителя;
- 2) складатися щонайбільше з десяти осіб однієї вікової категорії;
- 3) заняття в них (тривалістю не більше години кожне) рекомендовано проводити два-три рази на тиждень;
- 4) у програмі передбачалося вивчення музики, нової історії України та Націонал-соціалістичної Німеччини;
- 5) членів гуртків закликали бути пунктуальними і дисциплінованими [22, с. 3].

⁴ В авторській редакції твір, який ліг в основу фільму, називався «Євреї Зюсь».

⁵ Незважаючи на те, що створення самоосвітніх гуртків передбачалося здебільшого в сільській місцевості, варто зауважити, що це товариство в досліджуваний період складалося із розгалуженої мережі філій, діяльність яких координувала окружна Кам'янець-Подільська «Просвіта».

Така форма роботи «Просвіт» на території генеральної округи «Волинь – Поділля» була особливо затребуваною, оскільки, з огляду на брак палива, школи в зимову пору року часто не працювали, тому це була єдина можливість учням отримати базові знання. Окрім того, керівництво організації заохочувало членів гуртків художньої самодіяльності, які діяли на Кам'янецьчині, влаштовувати різноманітні культурні імпрези. Зокрема, 19 лютого 1942 р. окружний комітет «Просвіти» закликав їх брати участь у відзначенні «Шевченкових днів» – проводити вечорниці, концерти й урочисті збори. Для цього передбачалося залучити музикантів, декламаторів, хорові колективи, педагогів та працівників театру [23, с. 3], що свідчить про активну співпрацю товариства з іншими культурно-освітніми установами міста.

10 червня 1942 р. прийнято рішення про заснування при Кам'янець-Подільській «Просвіті» двох гуртків – пісенного та драматичного. Заняття в першому мали відбуватися щопонеділка, середі та п'ятниці, а в драматичному – у вівторок та четвер (з 17 до 20 год.) [24, с. 4]. Діяльність товариства у цій сфері була важливою з огляду на брак навчальних закладів в регіоні, які б готували артистів чи хореографів.

Зауважимо, що станом на квітень 1942 р. серед просвітян були знані у місті люди – працівник Кам'янець-Подільського інституту Юліан Дмитерко та редактор місцевої газети Дмитро Корбутяк. Цікаво, що крім обов'язкових внесків вони додатково пожертвували на рахунок організації 200 та 100 крб. відповідно. Окрім приватних осіб, членами «Просвіти» ставали і цілі колективи. Так, за ініціативи помічника головного бухгалтера Ф. Бендаса, до лав організації зголосилося 17 осіб Плодоовочевого об'єднання, яке функціонувало в місті [25, с. 4].

Жертводавцями «Просвіти» в роки нацистської окупації були не лише представники світської інтелігенції, а й церковні ієрархи. Зокрема, навесні 1942 р. єпископ Дамаскин (Малюта) перерахував 100 крб. на потреби товариства [26, с. 4]. Як бачимо, аж до своєї заборони (1943 р.) товариство проводило активну діяльність, займалося організацією святкових імпрез та створенням гуртків, а основними джерелами його фінансування були не лише членські внески, а й добровільні пожертви місцевих мешканців.

Важливим осередком культурного життя Кам'янця-Подільського в досліджуваній період залишався театр імені Т. Шевченка. Після відступу радянських військ заклад зазнав значних втрат. Більшість реквізиту було знищено. В театрі не було декорацій, стільців та костюмів, що, безумовно, ускладнювало його функціонування. Історичні джерела, датовані вереснем 1941 р., свідчать, що в цей час у театрі вже відбулось щонайменше дві імпрези – опера «Наталка-Полтавка» Котляревського та вечір української пісні й поезії. Однак, професійний рівень митців був незадовільним: дехто з акторів погано знав слова, інші мали проблеми з інтонацією чи рухами на сцені. Такий стан речей зумовлювався тим, що переважна більшість з них були аматорами, людьми, які «... випадково потрапили на сцену, – як писала місцева преса, – так, куди небудь аби, мовляв, дома не сидіти та й всеж якийсь карбованець перепаде». Тому з метою покращення ситуації керівництву закладу рекомендувалося звернути увагу на підбір кадрів [27, с. 2]. Забігаючи наперед, зауважимо, що станом на грудень 1941 р. цю проблему так і не було остаточно вирішено [28, с. 4].

В окупаційний період на шпальтах міської преси відбувалася публічна дискусія щодо якості театральних постановок. Зокрема, в листопаді 1941 р. один з глядачів звинуватив редактора в надто суворій критиці працівників закладу. Він вказував на те, що завданням критики є: а) не лише вказати на хиби та недоліки у імпрезах, а, передовсім, спростити їх сприйняття для глядачів; б) звертати увагу на зміст та ідею творів; в) зауваги мають бути конкретні, чітко окреслені [29, с. 4]. Статті з аналізом імпрез, які регулярно з'являлися в газеті «Подільчанин», були свідченням того, що театр користувався чималою популярністю серед місцевих жителів. Окрім того, вони виконували практичну функцію – дозволяли акторам вдосконалювати свій професійний рівень.

В досліджуваній період театр забезпечував культурне дозвілля представників місцевої окупаційної адміністрації. Зокрема, восени 1941 р. на сцені закладу відбувся концерт, програма якого складалася з українських народних пісень в обробці М. Леонтовича та М. Лисенка, а також сольних виступів артистів. Кам'янець-Подільський повітовий комісар схвально відгукнувся про захід і на знак подяки преміював колектив шістьма тисячами карбованців [30, с. 4]. Відтак можемо стверджувати, що праця в театрі дозволяла не лише долучитися до розвитку культурного життя міста, а й отримувати стабільний фінансовий дохід, що було особливо важливим в умовах війни.

Пісенні імпрези, що влаштовувались на сцені закладу, відвідували глядачі з числа місцевих жителів. Зокрема, в другій декаді листопада 1941 р. відбувся вечір української пісні і танцю. Його програма складалася із сольних виступів Б. Шуткевича, О. Колтуновкого, М. Зробок. Крім цього, схвально глядачами було сприйнято виконання хоровим колективом українських народних пісень «Попід мостом», «Мак» та «Ой, вишенька-черешенька». Однак негативно на якості заходу позначилася погана акустика

та конферансування артистами власних виступів. Варто зауважити, що в репертуарі не було вояцького фольклору часів козацтва та національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. [31, с. 4]. Схожий концерт працівники театру влаштували на початку серпня 1942 р. В той час при закладі діяв великий хор (30 осіб), учасники якого виконали низку пісенних композицій – «Цигани» Шумана, «Льодолом» Леонтовича, «Ой, посіяв козак гречку» Рибальченка, «Ой, на горі пшениченька, а в долині овес» Кошиця [32, с. 4]. Відтак можемо констатувати, що репертуар музичних творів значно розширився.

В період нацистської окупації в місті виступали інші мистецькі колективи, здебільшого німецькі. Так, 12 листопада 1941 р. на сцені театру відбувся показ комедійної постановки «Гільда і 4РН», влаштованої мюнхенським філіалом організації «Сила від радості» (керівник – Конрад Дрегер). Про успіх імпрези свідчить те, що її переглянуло понад 700 осіб (серед них було місцеве українське населення та угорські солдати) [33, с. 4]. Наступного місяця джазова капела з Берліна (у кількості семи осіб) в Кам'янці-Подільському влаштувала концерт для військових [34, с. 4]. Зазначимо, що колектив театру не лише приймав гостей, а й сам гастролював по інших населених пунктах округи. Так, газета «Подільнин» інформувала про те, що артисти закладу на другий день Різдва 1942 р. влаштували концерт у с. Кадіївці. Програма заходу складалася з колядок, шедрівок, гумористичної постановки, гопака та інших номерів [35, с. 4].

Важливий напрямок роботи театру полягав у відзначенні національних свят. Так, в 1942 р. на сцені закладу відбулося чотири концерти з нагоди «Шевченкових днів» (два для молоді і два – для відвідувачів старшого віку). Особливість імпрези полягала у тому, що її репертуар повністю складався із творів Кобзаря і поділявся на дві частини – пісенну (сольні та хорові виступи) та декламаційну. Окрім цього, під музичний супровід бандуриста Ф. Гриба з с. Тинна прозвучали два твори поета – «Думи мої» і «Дума про Залізняка» [36, с. 4]. Джерела, опрацьовані автором, дозволяють стверджувати, що станом на вересень 1943 р. театр активно працював, однак, інформації, яка б свідчила про його роботу в подальшому, не виявлено.

Підсумовуючи викладене, можемо стверджувати, що в роки нацистської окупації у Кам'янці-Подільському культурне життя було доволі активним. Тут діяло чимало мистецьких закладів. Переважна більшість з них розпочала своє функціонування ще в довоєнний період. Краєзнавчий музей в 1941 р. при відступі з міста радянських військ зазнав значних втрат. Однак, незважаючи на це, закладу вдалося швидко відновити роботу. В досліджуваній період його співробітники публікували наукові розвідки та поповнювали фонди музею новими артефактами. Складовою культурного дозвілля місцевих жителів було кіно. На екрані кінотеатру регулярно транслювалися фільми, значна частина з яких мала виразно пронимецьке спрямування. В закладі відбувалися і благодійницькі заходи, прибуток від яких розподіляли між малозабезпеченими місцевими жителями. Діяло в місті і культурно-освітнє товариство «Просвіта», члени якого організовували співочі та драматичні гуртки, влаштували різноманітні святкові імпрези. Важливим осередком культури залишався театр. Глядачами вистав, які відбувалися на його сцені, окрім кам'янчан, часто були військові Вермахту. Репертуар театру складався з музичних композицій, а також із творів української класики. Переважна більшість тамтешніх акторів були аматорами. Нерідко на сцені закладу виступали й мистецькі колективи з Німеччини.

Література:

1. Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 р. Київ : Наш Формат, 2021. 928 с.
2. Сяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої світової. Київ : Дух і літера, 2020. 272 с.
3. Краєзнавчий музей Поділля, 1941, *Подільнин*, 6 листопада, с. 2.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4620, оп. 3, спр. 324. 266 арк.
5. Історична цінність, 1943, *Подільнин*, 22 квітня, с. 3.
6. Нестеренко В. Часопис «Подільнин» як джерело вивчення культурно-освітніх процесів на Поділлі (1941–1944 рр.). *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "Хмельниччина в роки Другої Світової війни", присвяченої 70-річчю визволення Хмельницької області від фашистських загарбників*. Хмельницький. ПП Мельник А.А., 2014. С. 115–117.
7. Кам'янець-Подільський археологічний музей, 1942, *Подільнин*, 18 жовтня, с. 4.
8. Поновлюється робота кінотеатру, 1941, *Подільнин*, 16 жовтня, с. 3.
9. Перший німецький фільм у нашому місці, 1941, *Подільнин*, 30 жовтня, с. 3.
10. місцевого життя, 1941, *Подільнин*, 9 листопада, с. 4.
11. В кінотеатрі, 1943, *Подільнин*, 28 січня, с. 4.
12. *Подільнин*, 1941, 27 листопада, с. 4.
13. *Подільнин*, 1941, 14 грудня, с. 4.
14. *Подільнин*, 1942, 1 січня, с. 4.
15. *Подільнин*, 1942, 25 січня, с. 4.
16. «Жид Зюсь», 1942, *Подільнин*, 13 серпня, с. 6.

17. *Подольанин*, 1941, 12 грудня, с. 4.
18. В міській бібліотеці, 1941, *Подольанин*, 7 грудня, с. 4.
19. Бібліотека працює, 1942, *Подольанин*, 2 липня, с. 4.
20. В Кам'янці Подільському, 1943, *Подольанин*, 29 серпня, с. 4.
21. Дозвіл Кам'янець-Подільського Окружного Комісара на організування «Просвіти», 1942, *Подольанин*, 5 лютого, с. 4.
22. Самоосвітні гуртки, 1942, *Подольанин*, 12 лютого, с. 3.
23. До місцевих «Просвіт», і гуртків художньої самодіяльності Кам'янецької округи, 1942, *Подольанин*, 19 лютого, с. 3.
24. *Подольанин*, 1942, 11 червня, с. 4.
25. Членство «Просвіти», 1942, *Подольанин*, 19 квітня, с. 4.
26. Українське духовенство «Просвіти», 1942, *Подольанин*, 10 травня, с. 4.
27. Зауваження глядача, 1941, *Подольанин*, 18 вересня, с. 2.
28. «Циганка Аза» В міському театрі ім. Шевченка, 1941, *Подольанин*, 10 грудня, с. 4.
29. 3 листів до редакції, 1941, *Подольанин*, 16 листопада, с. 4.
30. Концерт на замовлення німецького командування, 1941, *Подольанин*, 9 жовтня, с. 4.
31. Вечір української пісні і танцю, 1941, *Подольанин*, 20 листопада, с. 4.
32. Цікавий концерт, 1942, *Подольанин*, 6 серпня, с. 4.
33. *Подольанин*, 1941, 16 листопада, с. 4.
34. Німецький джаз Гірнсдорфа, 1941, *Подольанин*, 12 грудня, с. 4.
35. Концерт в селі Кадіївцях, 1942, *Подольанин*, 11 січня, с. 4.
36. Вшанування пам'яті Шевченка, 1942, *Подольанин*, 12 березня, с. 4.

УДК 94(477)(100=161.2) «1917/1921»(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.18>

ІСТОРИКИ ДІАСПОРИ ПРО ПОЛІТИКУ НАЦІОНАЛЬНИХ УРЯДІВ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ У СФЕРІ ОСВІТИ, КУЛЬТУРИ ТА ДУХОВНОГО ЖИТТЯ

Житков Олександр,

доктор історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії

Центральноукраїнського державного педагогічного університету

імені Володимира Винниченка

ORCID ID: 0000-0003-2423-6352

Житкова Олеся,

кандидат історичних наук, незалежний науковець

ORCID ID: 0000-0002-8484-0183

Чуйко Катерина,

аспірантка кафедри історії України та всесвітньої історії

Центральноукраїнського державного педагогічного університету

імені Володимира Винниченка

ORCID ID: 0000-0003-0626-6558

У статті здійснено комплексний аналіз наукових праць істориків української діаспори, у яких висвітлювалася політика національних урядів доби Української революції у сфері освіти, культури та духовного життя.

Спираючись на результати історіографічного аналізу узагальнювальних праць, авторами виокремлено два важливих етапи теоретико-методологічного та фактологічного осмислення тематики культурно-освітніх та духовних процесів, які визначалися тенденціями реалізації національно-державного будівництва доби Національно-визвольних змагань: довоєнний та повоєнний.

Відзначається, що праці дослідників діаспори, котрі так чи інакше висвітлювали культурно-освітні явища доби революції 1917–1921 рр., мали здебільшого узагальнюючий характер, – на часі було досягнути увесь масив фактажу та проаналізувати позитивні та негативні наслідки буремних подій для української спільноти.

Зроблено висновок, що праці другої половини 1950-х років присвячувалися переважно вивченню державотворчих процесів 1917–1921 рр., які фрагментарно розкривали внутрішню політику української влади у налагодженні на теренах України національно-культурного життя.

Авторами відзначалися здобутки та помилки дослідників, котрі висвітлювали розвиток окремих сфер культури доби Української революції. Загострювалася увага на необхідності предметного вивчення процесів реформування початкової школи, вищої освіти, налагодження видавничої та бібліотечної справи, діяльності мистецьких об'єднань та творчих спілок.

Ключові слова: історіографічний аналіз, наука, національно-культурне життя, національна освіта, релігія, Українська автокефальна православна церква, ВАПЦ, Українська революція, урядові реформи.

Zhytkov Oleksandr, Zhytkova Olesia, Chuiko Kateryna. Ukrainian diaspora historians on the national governments policies for education, culture, and spiritual life during Ukrainian Revolution of 1917–1921

This paper runs a comprehensive analysis of the Ukrainian Diaspora historians' works which covered national governments policies for education, culture, and spiritual life during Ukrainian Revolution of 1917–1921.

Having covered the results of the generalising works historiographic analysis the authors of the paper define two important stages, pre-war and war, of the theoretical, methodological, and factual comprehension of the cultural, educational, and spiritual processes preconditioned by the trends in the implementation of the national and state building within the period of the National Liberation Struggle.

The authors claim that Diaspora scholars who researched the cultural and educational matter of the 1917–1921 Revolution were mostly producing generalising works as it was the particular time to embrace the whole set of facts and analyse both positive and negative consequences of those violent events in the Ukrainian society.

The authors have concluded that the works of the late 1950s were mostly concentrated on the research of the state-building processes of 1917–1921 and were only fragmental in respect of the Ukrainian government inner policies for the national cultural life.

The article highlights the achievements and mistakes of the researchers who covered the development of selected cultural spheres throughout Ukrainian Revolution. They claim that more detailed study of the primary school and higher education reform processes is necessary as well as studies how publishing and library activities were organised, artistic societies and creative groups functioned.

Key words: *historiographic analysis, science, national and cultural life, national education, religion, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, UAPC, Ukrainian Revolution, governmental reforms.*

Постановка проблеми та її значення. Політика національних урядів доби Української революції у сфері освіти, культури та духовного життя завжди привертала увагу науковців. Однак доводиться констатувати, що науковий доробок зарубіжних істориків з означеної проблеми не знайшов історіографічного осмислення у новітніх працях. Більшість дослідників зазначали, що, після захоплення влади в Україні російськими більшовиками, було встановлено ідеологічний контроль над станом української історичної науки. Відтак, незаангажоване дослідження історії Української революції стало можливе лише для тих вітчизняних дослідників, які опинилися в політичній еміграції за кордоном. Попри те, що поміж авторів не існувало єдиного підходу до аналізу здобутків та втрат українських урядів у царині реалізації культурно-освітньої діяльності та релігійної політики національних урядів доби Української революції, спільною рисою більшості праць українських істориків стала їхня національна орієнтованість. На жаль, науковці наважилися лише на загальні критичні оцінки мемуарної літератури, що використовувалася як джерело у спеціальних працях дослідників української діаспори [14]. Між тим, об'єктивний історіографічний аналіз праць істориків української еміграції, які присвячувалися окресленій тематиці, залишається актуальним завданням.

Метою наукового дослідження є аналіз української діаспорної історіографії ХХ – початку ХХІ ст., у якій розкрито вплив політики урядів Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР на національно-культурне та духовне життя в Україні.

Виклад основного матеріалу. Період Української революції був багатим на громадсько-політичні трансформації, саме тому значні зусилля дослідників діаспори присвячувалися цьому напрямку наукових досліджень. Спираючись на результати історіографічного аналізу підсумовуючих праць, нами виокремлено два важливі етапи теоретико-методологічного та фактологічного освоєння тематики культурно-освітніх та духовних процесів, які визначалися тенденціями реалізації національно-державного будівництва доби Національно-визвольних змагань: довоєнний та повоєнний.

Культурна та релігійна політика українських урядів, розвиток мистецтва, освіти та ін. у першій третині ХХ ст., як відгук на зміни в суспільстві, стали одним із основних фокусів уваги істориків. Варто зазначити, що праці дослідників діаспори, котрі так чи інакше висвітлювали культурні явища доби революції 1917–1921 рр., мали здебільшого узагальнюючий характер – на часі було досягнути увесь масив фактажу та проаналізувати позитивні та негативні наслідки буремних подій для української спільноти. Наприклад, Д. Дорошенко у праці «Історія України 1917–1923 рр.» (Ужгород, 1930 р.) значну увагу приділив викладу суспільно-політичних подій на українських теренах [7; 8]. У першому та другому томах автор лише побіжно проаналізував розвиток освіти, науки, видавничої справи та мистецької сфери у період Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського, внесок українських урядів у врегулювання церковного життя та, зокрема, наголосив на виваженості релігійної політики Ради Міністрів Української Держави П. Скоропадського у 1918 році.

Праці другої половини ХХ ст., присвячені вивченню державотворчих процесів 1917–1921 рр., так само розкривали переважно суспільно-політичні та військові події на теренах України. Наприклад, у семитомній праці М. Стахів «Україна в добу Директорії УНР» (Скрантон, 1962–1966 рр.) лише у третій частині автор окремо виділив у підрозділ короткий аналіз освітньої справи за доби Директорії УНР та заходи уряду з розбудови системи народної освіти [21]. У праці М. Шкільника «Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках: спомини і роздуми» (Торонто, 1971 р.) стисло подано висновок дослідника про позитивний вплив політики Центральної Ради на процес українізації народної освіти та про масштабну русифікацію, яка мала місце в Українській Державі за часів діяльності урядів гетьмана П. Скоропадського [26].

Попри значний пласт фактажу з евентуальної історії, який потребував аналізу та переосмислення, українські діаспорні дослідники також приділяли увагу вивченню окремих сфер національного культурного розвитку впродовж першої третини ХХ століття. Так, стан викладання в освітній сфері перш за все розкривався крізь призму заходів із реформування (українізації) загальноосвітньої, спеціальної та вищої школи як громадськими ініціативами, так і зусиллями відповідних структур державних органів. Також розглядався вплив політики органів виконавчої влади на різних етапах державотворення початку ХХ ст. на загальні тенденції в освітньому питанні. Так, дослідник І. Крилов у праці «Система освіти в Україні (1917–1930)» (Мюнхен, 1956 р.) вказував, що для запровадження «широких задумів» із оновлення

освітньої сфери забракло часу, однак урядами було здійснено достатньо для поширення ідеї створення національної школи [10]. Про негативний вплив постійних змін політичного характеру на розвиток освіти зазначалося у праці Г. Васьковича «Шкільництво в Україні (1905–1920)» (Мюнхен, 1969 р.) [5].

Особливу увагу істориків діаспори привертала проблема реформування театрального мистецтва, яке отримало новий поштовх до розвитку у революційні роки. Наприклад, вплив на українське театральне життя національної ідеї в умовах суспільно-політичних трансформацій побічно розкривався у дослідженнях Б. Василева «Ідея театральності і її відбиток в Молодому Театрі» (Відень, 1921 р.), Д. Антоновича «Триста років українського театру, 1619–1919» (Прага, 1925 р.), С. Чорного «Український театр і драматургія» (Мюнхен, Нью-Йорк, 1980 р.) [2; 22, с. 118] та ін. Виважені оцінки традиційних театральних мистецьких прийомів осмислення дійсності подавалися авторами названих праць у контексті розвитку нового українського революційного театру соціально-психологічної драми.

Із становленням української державності у 1917 році в українському суспільстві розгорнулася боротьба за автокефалію української православної церкви. Значна кількість праць дослідників діаспори присвячена саме питанню розвитку православ'я та становленню Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) у часи Української революції.

У проблемному полі дослідження історії національної церкви доби Української революції помітною серед інших є книга В. Біднова «Церковна справа на Україні» (Тернів, 1921 р.) [4]. Автор охарактеризував громадські заходи релігійних діячів та участь у них мирян, які засвідчували напружену боротьбу за незалежну церкву. Він наголошував на думці щодо недостатньо виважених, помилкових, а часом навіть шкідливих дій державних органів.

Двотомна праця О. Лотоцького «Автокефалія» розкривала засади автокефалії церков та історичні факти реалізації цих засад. У другому томі «Автокефалія. Нарис історії автокефальних церков» (Варшава, 1938 р.) автор розглянув історію РПЦ, коротко охарактеризував відновлення незалежності української церкви та вплив державотворчих процесів на її розвиток [11].

Поміж праць учених діаспори другої половини ХХ століття зустрічаються як узагальнюючі історичні твори, так і детальні дослідження з релігійної тематики. Наприклад, у розвідці Г. Лужницького з історії релігії в Україні від киеворуської доби до першої половини ХХ ст. «Українська церква між Сходом і Заходом. Нарис історії української церкви» (Філадельфія, 1954 р.) побіжно згадується боротьба православних українців за автокефалію [12].

Вичерпно, у контексті розкриття наступності релігійних традицій українців, є праця представника діаспорної історіографії І. Власовського «Нарис історії Української Православної Церкви» видана у чотирьох томах, які охоплювали часовий період від Х до ХХ століття. У 1961 році в США опублікували першу частину четвертого тому дослідження цього автора, котра висвітлювала події 1917–1930 років і детально розкривала питання політики урядів Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР щодо церкви [6]. Зокрема, І. Власовський проаналізував ухвалення Директорією УНР 1 січня 1919 р. закону «Про вищий уряд Української автокефальної православної соборної церкви», котрий проголошував незалежність УАПЦ від РПЦ та самостійний церковний устрій церкви, а також спробу домогтися офіційного визнання УАПЦ Константинопольською патріархією. Дотримуючись принципів історизму та об'єктивності наукового аналізу, І. Власовський правомірно наголошував на недостатніх зусиллях в опікуванні церковною справою зі сторони Генерального Секретаріату Центральної Ради та Ради Міністрів Української Держави, вказував на типові помилки українських урядовців.

Немовби спростовуючи критичні висновки І. Власовського, дослідниця Н. Полонська-Василенко у праці «Історичні підвалини УАПЦ» (Мюнхен, 1964 р.) стверджувала, що найбільше успіхів у вирішенні питання автокефалії української православної церкви досягнув уряд П. Скоропадського (проведення церковного собору та декларування необхідності проголошення автокефалії православної церкви в Україні) [18]. Негативний вплив на відновлення незалежності українського православ'я, на думку автора, мали не помилки державного керівництва, а ситуація загальної політичної нестабільності та постійної зміни влади в Україні.

У 1987 р. був опублікований перший том збірника «Мартирологія Українських Церков: У 4-х т.» (Торонто, Балтимор) за редактуванням та упорядкуванням О. Зінкевича і О. Воронина [13]. У книзі вперше були опубліковані документи та спогади активних учасників релігійних рухів, котрі розкривали події становлення українського православ'я, у тому числі в контексті діяльності органів державної влади із церковного питання.

Серед ґрунтовних праць початку ХХІ ст., присвячених історії української церкви, варто згадати книгу О. Хомчук «Церква поза церковною огорожею: розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках “константинопольського визнання”» (Чикаго, 2002 р.) [25]. На основі фактичного

матеріалу авторка всебічно висвітлила особливості боротьби за створення УАПЦ та основну свою увагу звернула на діяльність громадських й церковних ініціаторів відокремлення українського православ'я (проведення зборів духовенства і вірян, створення інституцій тощо), а не на заходи державної влади.

Трансформації національно-культурної сфери Наддніпрянської України початку ХХ століття, у т.ч. як результативності державної політики національних урядів, досліджувалися у загальних працях з історії української культури. Наявні матеріали у стислому огляді відображають перш за все знакові події, або досягнення у вказаний історичний період. Наприклад, позитивний вплив революційних подій на становлення українського образотворчого мистецтва, що відобразилося у заснуванні Академії Мистецтв, охарактеризував Д. Антонович у дослідженнях «Скорочений курс історії українського мистецтва» (Прага, 1923 р.) та «Українське мистецтво. Конспективний історичний нарис» (Прага, Берлін, 1923 р.) [1; 3]. У повоєнній історіографії культурний процес часів Української революції схематично висвітлювався у багатотомному виданні І. Кейвана «Нариси з історії української культури», зокрема, книзі третій «Нариси з історії української культури. Українське образотворче мистецтво» (Едмонтон, 1984 р.) [9] та широковідомому в Україні історичному нарисі П. Лончини «Українська культура. Короткий огляд» (Нью-Йорк, 1983 р.) [22, с. 119].

Розвиток культури часів Визвольних змагань першої третини ХХ ст. системно проаналізував М. Семчишин у фундаментальній праці «Тисяча років української культури» (Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1985 р.) [20]. Дослідник констатував позитивний вплив історичних подій Української революції на розвиток освіти, театральної та видавничої справи, на церковно-православний рух, відзначаючи взаємозв'язок військово-політичних акцій та зрушень у сфері державного будівництва й національної культури.

Впродовж другої половини ХХ ст. тема культурної політики урядів Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР була представлена в підсумовуючих працях з історії України авторства закордонних українських дослідників. Державні заходи в цій сфері оцінювалися істориками неоднаково та обумовлювалися політичними переконаннями авторів. Наприклад, з критикою культурної політики уряду Української держави виступав Р. Млиновецький (Р. Бжеський), державний діяч Центральної Ради. У праці «Історія українського народу (нариси з політичної історії)» (Мюнхен, 1953 р.) автор вказував на утиски української мови в освітній сфері (середня школа та вища школа) та на переслідування культурних діячів [15]. Активний учасник революційних подій 1917 р. та член Української Центральної Ради П. Феденко у праці «Український рух у ХХ столітті» (Лондон, 1959 р.) основну увагу концентрував та політичних та військових подіях 1917–1921 років [24]. Побіжно автор висловив думку про негативний вплив діяльності П. Скоропадського на українську культуру, зокрема, наголошуючи на русифікації університетської та шкільної освіти. При цьому він оминув у своїй праці опис очевидних здобутків, які мав уряд Ф. Лизогуба в культурно-освітній сфері доби Української Держави.

І. Нагаєвський у праці «Історія Української держави двадцятого століття» (Рим, 1989 р.) з позицій державницької школи зазначав, що відсутність консервативного елемента у політичних колах часів Центральної Ради та Директорії УНР позбавили їх підтримки з боку патріотичного духовенства [16]. Як діяч релігійного руху, І. Нагаєвський охарактеризував у своїй праці не лише розвиток національної культури але й становище православної церкви та успіхи її діячів у здобутті незалежності в обороні від російського православ'я у перші десятиліття новітньої української історії.

Більш нейтральну характеристику культурної та релігійної політики урядів періоду Української революції надала Н. Полонська-Василенко. У другому томі праці «Історія України» (Мюнхен, 1976 р.), присвяченому вивченню української минувшини від другої половини XVII ст. до 1923 р., авторка коротко проаналізувала взаємовідносини держави і православної церкви в добу Центральної Ради, побіжно розглянула культурне життя та церковний рух за доби П. Скоропадського та в кількох словах охарактеризувала зміни в культурній сфері після приходу до влади Директорії УНР [19]. Найбільш примітні риси культурної політики урядів Центральної Ради, гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР виокремив у праці «Україна: історія» О. Субтельний (Торонто, 1988 р.) [23].

Автори узагальнюючих праць з історії України до аналізу діяльності державних урядів в період 1917–1921 рр. підійшли переважно зважено. Наприклад, як «плюси», так і «мінуси» культурної політики революційної доби розкриває С. Плохій у праці «Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності» (Нью-Йорк, 2015 р.) [17].

Висновки і перспективи дослідження проблеми. Отже, українська діаспорна історіографія ХХ – початку ХХІ ст. по-різному оцінювала переваги та недоліки політики урядів Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР. Найбільш дослідженими були політичні та військові події, однак значна увага приділялася також і національно-культурному та релігійному

розвитку суспільства як в узагальнюючих працях з історії України та української культури, так і в окремих розвідках з історії освіти, церкви, мистецтва тощо. Подальшого вивчення, зокрема, потребує блок праць закордонних дослідників, у котрих висвітлювалися важливі напрямки розвитку культури доби Української революції. Мовиться про вивчення процесів реформування урядами початкової школи, закладів вищої освіти, видавничої та бібліотечної справи, а також діяльності літературних, мистецьких об'єднань і творчих спілок.

Література:

1. Антонович Д. Скорочений курс історії українського мистецтва. Прага : Видання Українського Університету, 1923. 340 с.
2. Антонович Д. Триста років українського театру. 1619–1919. Прага : Український громадський видавничий фонд, 1925. 272 с.
3. Антонович Д. Українське мистецтво. Конспективний історичний нарис. Прага ; Берлін : Видавництво «Нова Україна», 1923. 12 с.
4. Біднов В. Церковна справа на Україні. Тернів : Видавництво «Українська автокефальна церква», 1921. 47 с.
5. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920). Мюнхен : Український Вільний Університет, 1969. 226 с.
6. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : у 4 т., 5 кн. Т. 4. Частина 1 (XX ст.). Нью-Йорк ; Бавнд Брук : Українська Православна Церква в С.Ш.А., 1961. 384 с.
7. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том I. Доба Центральної Ради. Ужгород : Свобода, 1930. 437 с.
8. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород : Свобода, 1930. 424 с.
9. Кейван І. Нариси з історії української культури. Книга третя. Українське образотворче мистецтво. Едмонтон : Видання Союзу Українок Канади, 1984. 234 с.
10. Крилов І. Система освіти в Україні (1917–1930). Мюнхен : [б.в.], 1956. 96 с.
11. Лотоцький О. Автокефалія. Том II. Нарис історії автокефальних церков. Варшава : [б.в.], 1938. 560 с.
12. Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом. Нарис історії української церкви. Філадельфія : Накладом Союзу Українців-Католиків «Провидіння». 723 с.
13. Мартирологія Українських Церков : у 4-х т. Т. I. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / упор. О. Зінкевич, О. Воронин. Балтимор ; Торонто : Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. 1207 с.
14. Матвієнко Н. Освітня політика українських урядів в революційні часи (1917–1920 рр.): новітня історіографія. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип. 39. С. 145–148.
15. Млиновецький Р. Історія українського народу (нариси з політичної історії). [Б.м.] : Українське наукове видавництво, 1953. 643 с.
16. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ : Український письменник, 1993. 412 с.
17. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / пер. з англ. Р. Ключко. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
18. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. Вид. 2. Рим : Записки ЧСВВ. Секція 2. 1964. 126 с.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. Київ : Либідь, 1995. 606 с.
20. Семчишин М. Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу. Нью-Йорк ; Париж ; Торонто : [б. в.], 1985. 550 с.
21. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т.3. Скрантон : Українська Науково-Історична Бібліотека в Скрантоні, 1963. 276 с.
22. Стопчак М. В. Діяльність Директорії УНР у галузі культури, 1918–1920 рр.: до історіографії проблеми. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2020. Вип. 14. С. 113–120.
23. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. ст. С. В. Кульчицького. Київ : Либідь, 1991. 512 с.
24. Феденко П. Український рух у 20 столітті. Лондон : Наше слово, 1959. 267 с.
25. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею: розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках «константинопольського визнання». Чикаго : [б.в.], 2002. 621 с.
26. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921: спомини і роздуми / передм. Б. Боцюрков. Торонто : Друкарня ОО. Василян, 1971. 366 с.

УДК 94 (477) «1914–1917»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.19>

«КИЕВСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ» ПРО АЛКОГОЛЬ ЯК НЕОЛЮДНЕНОГО УЧАСНИКА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Кізлова Антоніна,доктор історичних наук, доцент кафедри історії,
факультету соціології і права

Національного технічного університету

України «Київський політехнічний інститут

імені Ігоря Сікорського»

ORCID: 0000-0002-2056-3834

У статті визначаються особливості згадування про зв'язок між (не)вживанням алкоголю серед мешканців та перебігом війни в публікаціях на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» відтоді, як Російська імперія вступила у війну, і до того, як Микола II зрікся престолу. Автори більшості досліджуваних статей, оглядів інших видань, повчань, проповідей та відозв до вірян характеризували війну як особливо сприятливий час для спільної боротьби проти алкоголю, застосовуючи до останнього пропагандистський прийом демонізації, нарівні з тим самим щодо противника. Допускалися оцінки пияцтва як настільки нездоланної сили, що для її знищення війни варто було початися, а також як однієї з перепон на шляху до перемоги. Безумовна тверезість звеличувалась як частина православного стилю життя народу (безумовно номінованого російським без урахування реального етнічного складу єпархії) на противагу ворожому «німецькому». Окрім розміщення дописів, які надійшли від сторонніх авторів, простежується активність у висвітленні проблеми членів редколегії, зокрема важливими є підбірки з іншоєпархіяльних видань, котрі також засвідчують прагнення долучати читачів до загальнодержавного інформаційного поля. Загалом серед матеріалів, цілковито або частково присвячених зв'язкам між (не)споживанням спиртного та перебігом Першої світової війни (на різних її стадіях від перших днів мобілізації в імперії до періоду, коли держава перебувала на межі революції), редколегія «Киевских епархиальных ведомостей» послідовно обирала до друку ті, чії автори поділяли запрограмовану ще в синодальному зверненні (розміщеному у випуску за 17 серпня 1914 р.) думку про те, що алкоголь – один із найнебезпечніших ворогів Російської імперії в цілому й кожного її підданого зокрема. Перспективними є поглиблений аналіз антиалкогольних публікацій у КЕВ, де зв'язки з ходом війни прямо не вибудовуються, а також порівняння досліджуваних матеріалів із розміщеними у «ведомостях» інших єпархій.

Ключові слова: Київ, серпень 1914 р. – березень 1917 р., алкоголь, неолюднений дієвець, публікація, журнал.

Kizlova Antonina. «Kyiv Eparchial Herald» about alcohol as non-human actor of World War I

The article identifies the key contexts of the mentions about alcohol (non)consumption and its relations to the course of the war in the main religious magazine of Kyiv eparchy – «Kyiv Eparchial Herald» («Киевские епархиальные ведомости») since the Russian Empire entered the war and before Nicholas II abdicated. The authors of these articles, reviews of other publications, homilies, precept and appeals to the believers mainly characterized the war as the especially favourable time for universal struggle against alcohol, using against the alcohol such mean of propaganda as demonization, as well as against the external enemy. Estimates of drunkenness as such an invincible force that it was necessary to start a war to destroy it, as well as one of the obstacles to victory were allowed. Unconditional sobriety was glorified as part of the Orthodox lifestyle of the people (certainly nominated by the Russians without regard to the real ethnic composition of the eparchy) as opposed to the hostile «German lifestyle». In addition to posting from third-party authors, the editorial board members were active in covering the issue, including selections from non-diocesan publications, which also demonstrate a desire to engage readers in the state information field. In general, among the materials entirely or partially devoted to the relations between (non)consumption of alcohol and the World War I (at various stages from the first days of mobilization in the empire to that period when the state was on the verge of revolution), the editorial board of «Kyiv Eparchial Herald» consistently chose for publication those whose authors shared the message, programmed in Synodic Address (published in the August 17, 1914 issue) that alcohol was one of the most dangerous enemies of the Russian Empire in general and each of its partials in particular. The author sees a prospect in the in-depth analysis of anti-alcohol publications in «Kyiv Eparchial Herald», where relations to the course of the war are not directly established, as well as in comparison of research materials with those published in the «Heralds» of other eparchies.

Key words: Kyiv, August of 1914 – March of 1917, alcohol, nonhuman actor, publication, magazine.

У рамках акторно-мережевої теорії, котра визначає, як олюднені й неолюднені дієвці взаємодіють та впливають один на одного, алкоголь визнано одним із дуже впливових неолюднених дієвців, здатних впливати як на тіло, так і на свідомість індивідів, а також на соціальні процеси [1, р. 26; 2, р. 348; 3, р. 5–6].

З початком Першої світової війни, вже 2 серпня 1914 р.¹, по всій Російській імперії розгорнулася державна антиалкогольна кампанія, котра включала низку прийнятих на різних рівнях нормативно-правових актів щодо більш та менш міцних спиртних напоїв [4, с. 58–59; 5, с. 20–21]. Кампанія не лише змінила спосіб життя підданих, а й позначилася на суспільно-політичній ситуації загалом [4, с. 59; 6, с. 251–252]. Т. Герасимов відзначив, що через це в сучасній російській історіографії постала думка про боротьбу проти пияцтва як один із чинників, котрі призвели до краху імперської державності [6, с. 251–252]. Отже, алкоголь у цій ситуації став повноцінним неолюдненим учасником війни.

Православне духовенство Російської імперії, куди входила значна частина українських земель, переважно зустріло війну піднесено [7], як і царське повеління щодо спиртного [8, с. 8]. Протягом Першої світової виходили дуже інформативні, з погляду соціальної історії, офіційні єпархіяльні видання [9], на сторінках яких, хоч і в рамках жорсткої цензури [10, с. 65; 11], зокрема віддзеркалювалися найактуальніші для кліру навколишні події.

Дослідження поглядів духовенства на (не)споживання алкоголю під час Великої війни дасть змогу поглибити знання про її неолюднених учасників та різноманіття пропаганди в цей період.

О. Мосієнко на прикладі прифронтової Волинської губ. простежив ефективність поєднання можливостей засобів масової інформації з пропагандою в умовах Першої світової війни, проте на основі світських видань [12, с. 29, 31] без урахування релігійних. Р. Куцик, розглядаючи роль російської православної церкви в інформаційній політиці влади щодо мешканців українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр., приділив увагу значущості релігійних ЗМІ [13, с. 464–465, 471]. В дисертації про інформаційну політику імперської влади в названих губерніях окресленого періоду дослідник чітко окреслив коло методів інформаційно-психологічного впливу на формування суспільної свідомості, зокрема спеціальних прийомів пропаганди: «дезінформування», «багатократне повторення» та «демонізація» ворога [14, с. 210–216]. Заборону вживати спиртне та пропаганду тверезості думки серед цивільних і на фронті як запоруку успішної війни в цій роботі розглянуто на прикладі брошури «Война и Государственная Дума», посилав на «Епархиальные ведомости» [14, с. 189, 228–235] в ній немає. Т. Герасимов прийшов до висновку, що ідею заборонити торгівлю алкоголем цілковито підтримали газети Правобережної України, в яких стверджувалося, що тільки твереза країна може перемогти у війні. На журнали «Епархиальные ведомости» в цьому контексті та загалом [6, с. 253, 399–434] автор не спирався. С. Малишко використав єпархіяльну періодику передусім для характеристики священнослужителів та їх сприйняття серед мирян під час війни [9], високо оцінюючи її інформаційний потенціал загалом. М. Шульченко визначила основні напрями соціокультурної пропаганди в Полтавській губернській пресі на початку Першої світової війни. Дослідниця підкреслила, що православна церква тоді лишалась одним із потужних інформаційних каналів між владою й соціумом, наголосила на важливості саме «Епархиальных ведомостей» як видання, що посідало лідерські позиції за кількістю духовних і світських передплатників, а також із початком війни перестало бути політично аморфним [10, с. 64–65, 68–69]. Також М. Шульченко визначила, що в пресі Полтавської губ. значну увагу автори статей приділяли боротьбі з пияцтвом, причому «переваги тверезого способу життя пов'язували перш за все з економічною вигодою для держави та самих громадян» [10, с. 69], однак без диференціації підходів до антиалкогольної кампанії в світській та церковній періодиці. О. Вільшанська, аналізуючи настрої дописувачів преси часів війни, зокрема й щодо антиалкогольної пропаганди, зосередилася передусім на газетах [4, с. 58, 60–62], а не на журналах. О. Рухлін, розглядаючи віддзеркалення Великої війни в симбірських і самарських єпархіяльних журналах, які він назвав надзвичайно значущими у транслюванні владної ідеології народу [15], звернувся й до позиції дописувачів щодо алкоголю [15, с. 134–135], хоч і побіжно. І. Крутоус уже в меті статті «Дальневосточная периодическая печать о реализации “сухого закона” в Приамурском генерал-губернаторстве в 1914–1917 гг.» – «исследовать особенности реализации “сухого закона” в Приамурском генерал-губернаторстве, привлекая ранее не использованные исследователями источники, а также материалы периодической печати» [16, с. 35], – ухилився в бік характеристики не стільки редакційної політики видань, скільки перебігу самої кампанії. У висновках автор оцінив результативність останньої, а про періодику лише згадав, що там антиалкогольні заходи широко висвітлювалися [16, с. 39]. Щодо «Киевских епархиальных ведомостей» (КЕВ), то В. Денисенко присвятив кандидатську дисертацію ролі часопису в історії національно-духовного життя України (1861–1918 рр.), зокрема в розвитку освіти й культури [17], не виокремлюючи воєнного періоду з його специфікою. А. Кізлова охарактеризувала особливості згадування в КЕВ про події, прямо названі чудами, які безпосередньо стосувались учасників або цивільних жертв бойових дій Першої світової [18, с. 62].

¹ Тут і далі дати наводяться за Юліанським календарем.

Тож, попри накопичення досвіду в студіюванні ЗМІ часів Великої війни, висвітлення специфіки тогочасної антиалкогольної пропаганди в православній церковній періодиці Київської єпархії, не стало предметом окремого дослідження.

Мета статті – визначити особливості згадування про зв'язок між (не)вживанням алкоголю серед мешканців та перебігом війни в публікаціях на сторінках КЕВ відтоді, як Російська імперія вступила у війну, і до того, як Микола II зрікся престолу.

В офіційній частині (де повинні були розмішуватись усі найважливіші розпорядження світської та духовної влади [19, с. 402]) випуску КЕВ за 17 серпня 1914 р. вийшло послання Найсвятішого синоду (митрополита Київського Флавіана серед п'яти підписантів немає [20, с. 306; 21, с. 408]). В документі, окрім цілковито проімперського роз'яснення, що війна почалася «попущенієм Божієм» [21, с. 402] для спасіння православних слов'ян із-під чужовірного гніту [21, с. 402], наголошувалось: аби рятувати інших, треба й самим звільнитися від рабства гріховних пристрастей. Найстрашнішою з таких, згубнішою від будь-яких кровопролитних війн, названо пияцтво в усіх формах, з його лайками, буйством, грабунками, бунтами проти влади, вбивствами та навіть самогубствами [21, с. 403]. Прикметно, що таку рішучу заяву зроблено в час, коли ніхто не міг спрогнозувати масштаби й наслідки нової війни.

Після розлогих міркувань про різні аспекти шкоди алкоголізму, прославлень царя за сприяння тверезості, доказів на користь того, що тільки церква може подолати це зло остаточно [21, с. 403–408], війну прямо названо особливо сприятливим часом для відмови від спиртного. Аргумент наведено такий: коли христілюбиві воїни пішли на захист одновірців, пиячити особливо грішно [21, с. 407]. Загалом головною метою укладачів при коментуванні антиалкогольних заходів було не просто висловити вірно-підданські почуття, а й щонайшвидше унаочнити вирішальну роль церкви в кампанії, котра ще не досягла імператорського указу від 22 серпня 1914 р. «О продлении воспрещения продажи спирта, вина и водочных изделий для местного потребления в Империи до окончания военного времени», але саме почала набувати нових [4, с. 58; 5, с. 20] обертів.

Решту публікацій, дотичних до теми, було виявлено в неофіційній частині, вибір матеріалів до якої більше залежав від, нехай і обмежених цензурою, побажань редколегії.

На всенічній напередодні Різдва Пресвятої Богородиці (8 вересня) 1914 р. член Київської духовної консисторії, митрофорний протоієрей Михаїл Златоверховников у Софійському соборі, де на той час був кафедральним протоієреєм [22, с. 68, 70; 23, с. 44, 46], звернувся до богомольців з повчанням, яке вийшло у випуску КЕВ за 21 вересня. Назвавши момент в історії вітчизни визначним і вирішальним для її долі [24, с. 923], пояснивши, чому для вірян природно в такі часи збиратися під образом Богородиці «Непорушна стіна», М. Златоверховников закликав усіх до подячної молитви, буцімто «Сколько въ послѣднее время совершилось знаменательныхъ и благодѣтельныхъ явленій въ русской жизни!» [24, с. 924]. Аби розтлумачити це твердження, він зазначив, що, як тільки здалеку сяйнула блискавка, пролунав грім, з'явилися ознаки наближення страшної грози з усіма жахливими наслідками, країна раптом переродилася й оновилася, під дією пробудження загальної любові до вітчизни зникло все, що її розділяло, терзало та знесилювало. Докладніше характеризувати подолані суспільні вади, автор почав із того, що «Издавна болѣла Русь страшнымъ недугомъ – склонностію къ нетрезвости. Какое неисчислимое зло происходило отъ сего, всѣмъ извѣстно» [24, с. 924]. Далі наголосив, що різноманітні заходи з лікування згубної хвороби не досягали мети, аж доки пролунав наказ самодержця, що за обставинами часу Росії слід бути тверезою. На думку протоієрея, того, наскільки важливим, спасительним і благочинним є оздоровлення народу від застарілої небезпечної недуги, неможливо як слід зважити й оцінити [24, с. 924]. Виголосивши: «И это вдругъ подъ вліяніемъ переживаемыхъ обстоятельствъ совершилось! Слава и благодареніе Тебѣ, Господи!» [24, с. 925], – автор перейшов до характеристики інших впливів війни, які відніс до позитивних, але навіть за перемоги на полях бою висловлював подяки менш емоційно [24, с. 925–926]. Причини для болю в серці, тобто лиха війни, перелічені дуже стисло й кваліфіковані як природна, проте така, що потребує виправлення, «немоць естества» [24, с. 926]. Як для дійсного члена Київського клубу російських націоналістів із часу заснування організації 1908 р. [25, с. 133], висловлена в повчанні цілковита підтримка влади у війні й антиалкогольній кампанії є очікуваною, проте впадає в око особливе прагнення перемкнути увагу слухачів, а потім і читачів із оцінювання навколишньої ситуації в цілому на міркування про згубні наслідки пияцтва.

Різдво Богородиці є храмовим святом Софії Київської, а образ Богородиці Непорушної Стіни (Оранта) – одна з найшанованіших святинь не лише в Києві, а й далеко за його межами [Див., напр.: 26, с. 35, 38–39], тож публікація повчання М. Златоверховникова в КЕВ стала тільки додатковим заходом після того, як воно було (ймовірно, в дещо менш розлогій і відшліфованій формі) озвучене перед натовпом богомольців у соборі.

У випуску за 9 листопада 1914 р. вийшла стаття священника з с. Погоріле Уманського пов. [22, с. 176] Петра Палчевського, цілковито присвячена зціленню «народного недуга» [27, с. 1098]. Уже відкрито й прямо називаючи кровопролиття небувалим у світовій історії, автор зазначив, що в усій своїй силі виправдовується народний афоризм «Нѣтъ худа безъ добра» [27, с. 1098]. Аби якось пояснити цю думку, він наголосив, що можна сміливо сказати: якби не ця війна, то ще довго тривала б одвічна недуга – народне пияцтво. Щодо найближчого минулого, додав, що проти цієї хвороби більш-менш енергійно почали виступати як найкращі російські люди, так і православна церква, але боротьба очікувалася тяжка й малоуспішна, бо церква здавна викривала пияцтво (докладно розкрито, як саме), але її голос не було чути. Тим часом пияцтво стало потребою народного організму. П. Палчевський докладно пояснив, як за це боліло серце в пастирів (вони розглядали проблему суто з релігійного боку), хоча ті почувалися безсилими проти вікової вади. Підкреслено почуття духовенства щодо пияцтва на свята, в пости, супутніх лайок та інших вад. Автор наголосив, що: «Самъ народъ боготворилъ водку. Онъ буквально переплелъ съ водкой всѣ случаи своей семейной, бытовой и религиозной жизни. Отъ колыбели и до могилы жизнь нашего крестьянина шагъ за шагомъ поливалась водкой, которая стала въ мнѣніи крестьянина прямо таки какой-то роковой необходимостью» [27, с. 1099]. Надалі священник докладно описав численні труднощі, які до війни доводилося долати, щоб відкривати в селах товариства тверезості проти народного кумира, як селяни казали йому, що в їхній парафії це не вийде [27, с. 1099–1100]. П. Палчевський підкреслив, що завдяки рішенню царя заборонити горілку, прийнятому після того, як ударив грім війни, слава Богу, вже три місяці не п'ють. За цей час убогі вдяглися і взулися, купили то телиць, то свиней, яких уже давно не тримали, харчуються вдосталь своїм хлібом, якого може вистачити до нового врожаю, молодь перестала бешкетувати, особливо вночі, всюди стало тихо, ніби біснுவатий зцілювся. Наведено й висловлювання селян: «немного не хорошо, что водки не продають, но таки лучше, если бы ее и не продавали» [27, с. 1101], котре з однаковою ймовірністю може бути як справжньою їхньою думкою, так і приписаною з боку автора допису. Наприкінці статті П. Палчевський висловив сподівання, що війна виявиться останньою в Європі серед тих, котрі ведуться зі зброєю, однак подальшу культурну боротьбу визнав невідворотною, причому такою, в якій уціліє лише здорова й твереза нація, не п'яна [27, с. 1100–1101], тож усе-таки визнавав, що для повної заборони алкоголю назавжди потрібно знайти причину. Згаданий із яскраво висловленою вдячністю владі за таку милість обмін телеграмами між імператором та покровителем «Всеросійської трудової спілки тверезих християн» вел. кн. Костянтином Костянтиновичем від 20 вересня 1914 р., коли Микола II повідомив, що хоче заборонити торгівлю спиртним назавжди [27, с. 1101], ймовірно, надихнув автора на розлогу статтю, а для редколегії став додатковим мотивом її опублікувати завдяки підсиленню засудження пияцтва підтримкою порівняно недавніх кроків імперської влади.

Випуск за 23 листопада 1914 р. містить огляд іншоєпархіальних видань. У короткому редакційному вступі проанонсовано всебічне викриття суті німців й релігійно-філософське пояснення війни, котра сколихнула «весь міръ отъ края до края» [28, с. 1153–1154], з посиланням на опубліковану в «Пермських єпархиальних ведомостях» (№ 28 за 1914 р.) проповідь, виголошену на день св. ап. Іоанна Богослова в церкві Пермської духовної семінарії. Автора не названо [28, с. 1153], хоч у початковому матеріалі вказано «Н. Колосовъ» [29, с. 545], причому в назві є слово «поученіє» [29, с. 541], а не «проповідь». Пошук серед осіб, пов'язаних із Пермською духовною семінарією, показав, що серед її викладачів у відповідний час був почесний член Пермської єпархіальної училищної ради, член єпархіального братства свв. свтт. Митрофана Пермського, Герасима, Пітирима та Іони «Надв. сов. Ник. Ив. Колосовъ» [30, с. 8, 22, 25] – мирянин, один із редакторів неофіційного відділу «Пермських єпархиальних ведомостей» [31, с. 74]. З одного боку, перетворення «повчання» на менш нейтральну «проповідь» без називання автора може вказувати на спробу подати процитовану позицію як належну духовній особі, з іншого, випуск, де статтю опубліковано вперше, вказано точно. Отже, встановити, чи за згодою М. Колосова його прізвище не вказали в КЕВ, без додаткового дослідження зв'язків між редколегіями й окремими особистостями, а також рівня популярності пермського журналу серед читачів у Київській єпархії неможливо.

В усякому разі, змістову частину самого повчання, де всіляко деталізуються негативні риси німців, передано точно, не наведено тільки маленький вступ про страхіття війни загалом і кінцівку зі згадкою празника, якому присвячено текст [28, с. 1154–1158; 29, с. 541–545]. У самій статті М. Колосова про пияцтво не йдеться, до цієї теми звернулися представники КЕВ у вставці між його твором та наступним запозиченням. Ця вставка логічно продовжує останню фразу повчання про «непобѣдимую побѣду правдѣ, миру и христiанской любви» [28, с. 1158]. У ній йдеться про те, що запорука перемоги – оновлення вітчизни, яке вже почалось у формі повсюдного витверезіння й наполегливої боротьби проти

алкоголізму. Цю запоруку всі російські люди мають зберігати непорушно, бо алкоголізм для них – іще більший ворог за німців. Неширими й упередженими голосами протесту проти нетверезості, на думку автора(ів), не треба перейматися. Навіть те, що з запровадженням тверезості державний бюджет недоотримав сотень мільйонів рублів прибутку, не визнано перепорою для витверезвлення російської землі, бо замість коштів, які давала горілка, держава набуває морального капіталу невимірюваної цінності, що показали перші три місяці тверезості [28, с. 1158]. Суть цих місяців розкрито в запозиченні з журналу «Екатеринбургские епархиальные ведомости» (№ 42, 1914 р.) «Трезвость и государственный бюджет в России», присвяченому економічному аспекту антиалкогольної боротьби [28, с. 1159]. Доповнення редколегії КЕВ органічно поєднує матеріали, обрані до огляду.

Прикметно також, що з пермського журналу взяли саме матеріал Н. Колосова, а не наступну публікацію, де «рознімечування» та витверезіння нерозривно пов'язав сам автор [32]. Ймовірно, в КЕВ хотіли не лише логічніше перейти від матеріалу до матеріалу, а й висловити власну думку про кампанію.

Неофіційна частина випуску за 21–28 грудня 1914 р. містить анонімне (чи покликане передати колективну думку редколегії) «Слово» до початку нового року. Після характеристики війни як жорстокої з прикладами на користь цього, висловлено припущення, що це – покарання за поклоніння перед західним, німецьким [33, с. 1243], серед підсумків 1914 р. йдеться не тільки про воєнне лихо, а й про велику втіху, а саме про те, що за царським словом, яке пролунало при першому ворожому пострілі, на Святій Русі цілковито припинилося народне пияцтво. Це визнано «первою и величайшею побѣдою нашею во время настоящей войны» [33, с. 1244]. Змінами після подолання страшного ворога – зеленого змія, названо те, що всюди стало тихо, сумирно й пристойно. Перелік очікувань від нового року починається з побажання, аби так лишалося завжди, бо найвеличнішим народним пам'ятником війні було б «Отрезвление народа русскаго» [33, с. 1244–1245]. В підсумку допису висловлено прохання до Бога благословити «побѣдоносную, умиротворенную и трезвую св. Русь» [33, с. 1245], що вказує на нерозривність цих характеристик у авторському баченні, хоч приклади переваг витверезіння наведено з суто цивільного життя.

Так само анонімним або редакційним є і повчання до Богоявлення Господнього, опубліковане 4 січня 1915 р. Починається воно з пояснення суті свята, того, як славити Господа та як у Росії це роблять під час війни [35, с. 5–6]. Проблему тверезості розкрито так, що до війни «наш» вважали пияками, здатними тільки валятися п'яними до безміри, але, з милості Божої, весь світ побачив приклад рідкісної, небаченої тверезості. Народ показав себе тверезим. Додано, що вороги, котрі пишалися своєю тверезістю, напиваються й напоюють своїх вояків, аби ті не відчували страху смерті. А «наші» славні воїни, справжні герої, йдуть на ворога тверезими та чистими й розбивають його [34, с. 7]. Отже, акцент, на відміну від попереднього матеріалу, зроблено на ролі алкоголю в розбудові позитивного образу «своїх», як у сенсі мешканців Російської імперії загалом, так і її армії в протиставленні вадам противника.

18 січня 1915 р. на сторінках КЕВ вийшло, ймовірно, скорочено (судячи з назви й часу, що минув до публікації) повчання М. Златоверховнікова, виголошене на новорічному молебні в Софійському соборі [35]. З роздумів над широким колом проблем, які хвилюють під час війни [35, с. 51], протоієрей вивів не лише заклик дякувати Господу за успіхи в боях, а й питання «що робити?» та відповідь: діяти, як раніше, бо Росія стала побожною, тверезою, однодушною, добродійною та самовідданою. Якщо такою лишиться, її ніхто не подолає [35, с. 52]. Тож непитушість оцінено як один із невід'ємних кроків на переможному шляху. Інших її переваг у версії твору для друку не наведено.

У випуску за 6 лютого 1915 р. вміщено витяги з виголошених 27 січня (коли цар перебував у Києві) промов голови Державної думи та Ради міністрів. Із першої, окрім характеристики війни та очікувань від перемоги, взято й подяку імператору за те, що завдяки його волі російський народ переживає небувале в світовій історії явище, найвеличніший акт сьогодення – зцілення лихої недуги, горя, котре затуманювало душу, спрямування на світлий шлях тверезості [36, с. 131–132]. У другій є згадка про те, що російське життя багато в чому навіть зміцнилося за час війни завдяки забороні продажу горілки. Тільки час покаже всю велич цього зламу – звільнення народу від споконвічної тяжкої недуги, закляття, другого рабства, що впало за волею царя. Підкреслено, що мине небагато років тверезого життя, і Росію буде не впізнати [36, с. 131–132]. Наведення промов у неофіційній частині журналу зумовлене їх неналежністю до офіційних рішень у церковному житті. Наскільки тексти скорочено, встановити лише за випуском КЕВ неможливо.

8 березня 1915 р. опубліковано огляд іншоєпархіальних видань, імовірно, кандидата богослов'я, священника Всіхсвятської Щекавицької церкви, законовчителя парафіяльної школи при цьому храмі, приватної жіночої гімназії К. А. Крюгер та жіночого училища ім. В. А. Жуковського Петра Тарнавського [22, с. 47, 82; 37, с. 352; 38, стб. 497, 510, 599] – П. Т. [39].

Для огляду автор обрав дві статті: «Война и деревня» (з журналу «Вестник Виленского св. Духовского братства», № 3, 1915 р.) та «Пьянство и умеренное потребление алкоголя» («Вятские епархиальные ведомости», № 3, 1915 р.) [39, с. 236, 237]. Коментарі до обох статей розлогі. Під час переходу до посилення на другу П. Т. наголосив: не слід забувати, що вороги не сплять. Наймогутніший – зелений змії, який поки з державної волі царя замкнутий. Додав, що цю нечисть слід закувати навіки, проте вона останнім часом за допомогою прихильників (винокурів, пивоварів, рестораторів та інших агентів) прагне вийти й захопити в полон російський народ. Вороги кажуть, що помірне споживання алкоголю не шкодить, але не уточнюють, яке споживання помірне [39, с. 236, 237]. Автор зазначив, що, як написано у «Вятских епархиальных ведомостях», можна або визнати пияцтво нешкідливим і не боротись, або цілком заборонити й закрити виготовлення спиртного. При цьому помірковане споживання все одно призведе до масового пияцтва, отже, до морального здичавіння та духовного занепаду, тому духовенству слід боротися за повну заборону [39, с. 237–238]. При порівнянні з початковою публікацією [40, с. 57–61] помітно, що не відзначено її належність до жанру оглядів інших матеріалів (зокрема з видань «Голос Москвы» та «Новое время»), при цьому передано не стільки її зміст загалом, скільки ідею: «Въ пьяномъ вопросъ возможны только два рѣшенія: или, признавая пьянство безвреднымъ, отказаться отъ борьбы съ нимъ; или, признавая потребление водки и всѣхъ замѣняющихъ ее напитковъ – вредными, абсолютно запретить ихъ потребление и прекратить промышленную ихъ выработку» [40, с. 57–61], як визнану найактуальнішою для поширення. Думку ж про гідний вибір духовенства в боротьбі з алкоголізмом П. Т. додав від себе, проте чіткого її розмежування з фразами початкової статті немає. Впадає в око й відсутність лапок (імовірно, іронічних) при слові «умѣренное» в огляді та їх наявність в оригіналі [39, с. 237; 40, с. 57]. Розміщення огляду саме в такій формі вказує на те, що редколегію КЕВ він задовольнив.

У випуску за 5 квітня 1915 р. вийшла перша частина статті священника Вознесенської церкви на Байковому кладовищі Костянтина Королькова [37, с. 345] про деякі з наслідків війни. Серед переліку уроків останньої [41, с. 321–323] вирізняється формулювання: «Будни кончились, начался русский праздникъ безъ вина, безъ хмѣля, безъ пьянаго угара, праздникъ русскаго духа» [41, с. 322]. Більш розгорнуто про тверезість ідеться в другій частині статті (15 квітня 1915 р.). Викладено коротку історію антиалкогольної кампанії з першого дня мобілізації [42, с. 343]. Під час її оцінок К. Корольков висловив думку, що якоесь зразу, цілком несподівано вдалося зробили те, про що тільки мріяли, і то не всі: першою в історії людства стрибнула з царства пияцтва до царства тверезості «Великая Русь, которая исторически сплелась съ пьянствомъ» [42, с. 344]. Хоча, на думку автора, говорити про результати витверезіння народу за півроку, звісно, рано, дещо вже помітно. З посиланням на односторонні свідчення всіх безсторонніх спостерігачів місцевого життя та деяких іноземців зазначено, що, попри лиха воєнного часу, підвищився економічний добробут, зросли купівельна спроможність, обороти базарів і ярмарок по селах. Народ умився й привдягнувся. Підвищилося надходження податків (крім геть розорених війною місцевостей Царства Польського та частково Литви). Вказано, що земські збори відзначили скорочення пожеж у селах, зросла продуктивність праці робітників, а завідувачі засвідчили початок процвітання лікарняних кас, котрі доти були на межі банкрутства. Дуже скоротилася злочинність: бешкети, крадіжки тощо [42, с. 344]. Для контрасту К. Корольков нагадав, як раніше страждали міста й села. А те, що Русь знову стала святою, визнав надійною запорукою перемоги над ворогом. Додав, що царя за рішення заборонити продаж дурману «благодаря не только болѣе или менѣе трезвые, но даже самые завзятые пьяницы» [42, с. 345]. На вже згадану імператорську телеграму в. кн. Костянтинові Костянтиновичу автор покладав надію, що незабаром остаточно й навіки подолають те, що досі здавалося непереможним: зеленого змія, котрий полонив російські народні душу й тіло [42, с. 346]. Під кінець матеріалу «п'яна епідемія» поряд із хуліганством згадується ще й у контексті «водевільного настрою», який вчасно зупинила заборона державного продажу спиртного [42, с. 348]. Того, що автор попередньо узгоджував текст зі своїм братом протоієреєм Іоанном Корольковим, на час подання до публікації – головою Київського духовного цензурного комітету [43; 44], не можна виключити повністю, як і того, що в КЕВ про це знали. Редколегію стаття влаштувала включно зі згадкою про односторонність усіх місцевих, а також деяких іноземних спостерігачів, спроможною викликати сумніви в читачів із критичним мисленням незалежно від рівня їх обізнаності про реалії довкола.

12 липня 1915 р. опубліковано анонімну/редакційну статтю, де досить докладно перелічено лиха війни, проте з акцентом на допомогу влади потерпілим, а серед сприятливих впливів нарівні з «прозрінням» у ставленні до німців і всього німецького [46, с. 636–637] названо припинення продажу спиртного та постановня народної тверезості. Хоч останню й визнано поки що примусовою, наведено багато прикладів морального та матеріального переродження. Після посилення на почуту (невідомо, де) інформацію про те, що в деяких великих селах за 10 місяців війни назбиралося по 70 тис. руб. і більше

заощаджень, не вказано, на скільки осіб припадали такі суми, а також, чи стосувалося це прифронтової Київщини. Згадано, що сума внесків (переважно від селян) у державні ошадкаси перевищила неймовірно для минулого суму в 2 млрд руб., але теж без конкретики, яка дала б змогу глибше оцінити ситуацію. На загальному тлі статті висновок про те, що поліпшилося ставлення до віри й церкви, люди почали частіше ходити на служби, більше цікавитися релігійними питаннями, довіряти пастирям і поважати їх [45, с. 638–639] викликає найбільшу довіру, бо духовні особи, до яких, швидше за все належи(а)ть автор(и), принаймні могли відчутти це на собі, до того ж не йдеться про якісь надзвичайні результати в цьому напрямі. З установленням тверезості назавжди, за що й закликають боротись усіх пастирів та всіх друзів російського народу, в статті пов'язане, серед інших, очікування того, що тоді ніякі німці не були б страшні [45, с. 640]. Власне, головною ідеєю матеріалу можна визнати саме заклик до боротьби за постійну, а не тимчасову тверезість.

1915 р. «Слово» згадуваного П(етра?) Т(арнавського?) до Преображення Господнього видали 2 серпня [46, с. 727–729], тобто перед празником (6 серпня [47, с. 8]), можливо, як зразок для інших проповідників. Після пояснення суті свята [46, с. 727] автор згадав і про преображення російського народу під впливом війни: про те, що за царським словом припинили пити, позбавилися від багатьох недоліків і вад, які псували світлий образ російської православної душі [46, с. 728], однак побіжно й без прикладів.

У вступі публікації священика з с. Турбівка Сквирського пов. [23, с. 156, 162] Михайла Лаврова (9 серпня 1915 р.) про ставлення до православних пастирів за листами з фронту відзначено, що порівняно недавно була на Русі нетверезість, від якої походили нерозумність, огрубіння, нестриманість, зарозумілість і лжевчення, але «прошло время, смыло и унесло все своим течением» [48, с. 754]. В контексті публікації навіть без уточнення, що названі вади припинила саме війна, натяк на силу, що їх змила, дуже прозорий.

У випуску від 23 серпня 1915 р. вміщено заклик церковної влади до всенародного посту й покаєння (з 26 серпня, дня Володимирської ікони Богородиці, до 29 серпня), зокрема покаєння в любові до німецького, у зв'язку з випробуваннями, котрі посилає Господь. Необхідність бути тверезими і духом, і тілом [49, с. 788–789] підкреслено окремо. Про тверезість у якому значенні йдеться: вузькому чи ширшому – християнської помірності в споживанні їжі й напоїв; особливої безперервної пильності в оберіганні душі й тіла від нечистих думок, бажань і справ [50] – із самої відозви неочевидно. Втім, у тому самому випуску є і заклик Олександра Демяновського, помічника редактора неофіційної частини КЕВ [51], «Трезвитесь и бодрствуйте», приурочений до 29 серпня – дня св. Іоанна Предтечі. Автор дуже піднесено порівняв призови новобранців і запасних до й після заборони продавати спиртне з висновком, що саме поведінка тверезих завдяки рішенню царя призовників відповідає їхньому призначенню, що саме тверезість дала воїнам змогу звершити дивовижні подвиги, гідні православних. Додано, що стати тверезими – обов'язок «всѣхъ русскихъ» [52, с. 792]. Далі перелічуються всі біди, які приносили «дикі ростки хмѣля, ядовитое дыханіе зеленого змія» [52, с. 793]: злочини, хвороби, занепад господарства, бійки та сварки, сімейні негаразди. Особливо тихим і мирним тверезе життя стало, як підкреслено, на селі. В матеріалі йдеться й про «підкопи» під тверезість – споживання денатурату, одеколону та інших сурогатів, через які люди сліпнуть, помирають, паралізуються, гублять душу і тіло. О. Демяновський наголосив, що дуже потрібні тверезі працівники, що ганебно та непатріотично напиватися й ледарювати, перебуваючи під захистом війська [52, с. 793]. Загалом час війни названо сприятливим для того, щоб тверезість стала добровільною та постійною. За приклад поставлені численні (неназвані, втім, імовірно, відомі читачам) сільські громади, котрі постановили не допустити продажу спиртних напоїв і відкрити братства тверезості, аби допомогти державі боротися проти пияцтва. Автор закликав переконувати всіх не пити денатурат, політуру, одеколон тощо, а також молитися св. Іоанну Хрестителю, який вів зразково тверезе життя, щоб допоміг державі подолати пияцтво, а її воїнам – перемогти [52, с. 793–794]. Ймовірно, публікація була не тільки додатковою підтримкою заклику до посту, а й спробою уточнити його зміст і зразком для підготовки проповіді до празника.

У випуску за 17 січня 1916 р. розміщено «Пастырское послание преосвященного Оренбургского, епископа Мефодия, о войне» [53, с. 63] без згадки про місце першої публікації. В оригіналі («Оренбургские епархиальные ведомости» за 25 листопада 1915 р.) назва – «Воззвание преосвященного Мефодия, епископа Оренбургского и Тургайского, возлюбленным чадам православной церкви Оренбургско-Тургайской епархии» [54, с. 591] – слова «війна» не містить. Також у редколегії КЕВ вирішили не уточнювати, що архієрей звертався лише до пастви своєї єпархії. Сам текст при цьому передано дослівно. Споживання алкоголю у відозві згадується серед різноманітних звірств ворогів: ті вони роблять із церковних престолів столи для п'яних бенкетів [53, с. 65; 54, с. 592]. Відозву Пермського єпископа

Андроніка про ведення по церквах літописів за синодальним приписом від 4–8 грудня 1915 р. видали 31 січня 1916 р. з посиланням на неуточнений випуск «Пермских епархиальных ведомостей» [55] (№ 1 за 1 січня 1916 р.) [56]. У КЕВ послання переказано в третій особі, але без змін у змісті. Головна ідея в тому, щоб у церковних літописах фіксувати, як війна позначилася на парафії, зокрема на тверезості народу [55, с. 114; 56, с. 8]. За поширеними відозвами помітно, що редколегія КЕВ намагалась актуалізувати викладене в своїй епархії.

Клименту Чемені – протоієрею Стрітенської церкви Києва, дійсному члену Єпархіальної училищної ради (почесним членом котрої був О. Демяновський), законовчителю гімназій: чоловічої А. І. Степовича та жіночої М. Ф. Стельмашенко [23, с. 44–46, 72, 84; 36, с. 348] дали змогу у випуску від 1 травня 1916 р. розмістити слово до дня народження імператора (6 травня). Після різноманітних прославлень володаря й роздумів про причини, суть війни і риси ворога [57, с. 401–404] відзначено, що вже на початку війни було здобуто видатну перемогу над зеленим змієм-спокусником, який віками згубно впливав на Русь та розбещував її – Державний Вождь вирвав з коренем це народне зло, а народ, ніби прокинувшись від дурманного сну, витверезившись від п'яного чаду, зрозумів, що в непитушості полягає запорука матеріального й морального добробуту [57, с. 405]. Також К. Чемена докладно описав, як іще оновлювався й удосконалювався дух народу під впливом війни [57, с. 405–412], однак прямо тверезість із рухом до перемоги у війні не пов'язав.

У випуску за 5 червня 1916 р. є два матеріали, де перетинаються теми війни й боротьба проти алкоголю.

Друга частина зібрання благочинницьких звітів про настрої мешканців Київської епархії починається з характеристики зміни, яка привертає увагу: пробудження народу, який скинув із себе сп'яніння, алкогольне рабство, котре викликало різноманітні фізичні й душевні страждання. Серед переваг заборони торгівлі спиртним названо зміцнення тіла і духу, зростання морального й матеріального рівня, інтересу до подій у країні, побожності, старанності в молитві та праці, від чого раніше відволікала горілка, практичне зникнення бешкетів, особливо на селі [58, с. 525–526]. В коментарі: «Кажется, если бы не существовало денатурированного спирта въ домашнемъ обиходѣ евреевъ, то и этихъ единичныхъ проявленій хулиганства не было бы видно» [58, с. 525–526], – спостерігається спроба знайти причини проблем у просуванні тверезості поза межами православного середовища. Далі йдеться якраз про вплив війни на підняття релігійності. Зі звіту ще одного благочинного взято такі приклади того, чому добре, що село залишилося без горілки: розпусних «досвіток» не стало, молодь стала невпізнаваною, ніби отримала освіту [58, с. 527]. В загальному тексті можна виокремити й іще один перелік моральних, матеріальних та інтелектуальних позитивів, похідних, на думку укладача звіту, від припинення продажу алкоголю та відходу на війну «буйной части населенія» [58, с. 528]. Тут підмічено й негатив – селяни перестали безкорисливо допомагати одне одному. Пастир пояснив це «отсутствиемъ водки, которая привлекала въ бывшее время услуги скорѣе денегъ» [59, с. 529]. В наступному звіті згадано, що, хоча минуло вже 1,5 року війни, попри всі лиха, народ усвідомлює, що вона принесла вже «много существенныхъ, реальныхъ благъ» [58, с. 529]. Першим названо тверезий спосіб життя з поясненнями, подібними до вживаних у попередніх звітах, до яких додалася згадка про скорочення кількості пожеж [58, с. 530]. При розміщенні матеріалів у КЕВ не було вказано назв благочинницьких округів, даних благочинних, які подавали звіти, втім, неможливо достовірно встановити, наскільки це ускладнювало верифікацію викладеного для тогочасних читачів.

Вибірку з іншоєпархіальних видань до цього самого випуску так і назвали «О трезвости». До неї додано вступ, де, на противагу описам переваг тверезого життя в розміщених поряд звітах, наголошено на очевидності для спостерігачів народного життя того, що російський зелений змії, вражений та оглушений ударом царського слова на початку війни, ніби віддихався, відлежався, зібрався на силі й трохи підняв голову. Вказано, що виявилось: про його життєздатність знають кожне село, кожен школяр. Його помічають на всіх весіллях і великих святах, його огидне дихання відчують у вагонах трамваю, на залізничних вокзалах, навіть на вулицях. Не дрімають «питейные дѣятели» [59, с. 531], посилаючись на ще живу пристрасть до горілки, винороби та пивовари корисливо клопочуться про дозвіл торгувати вином і пивом. Засуджено й домашніх виробників, які дорого продають ханжу, кислушку та іншу «самогонную мерзость» [59, с. 531]. Відзначено, що через усе це один зі співробітників «Новгородских епархиальных ведомостей» (випуск не вказано!) закликав співвітчизників спільно розбити лютого ворога – зеленого змія зі змієятами, щоб швидше здолати зовнішнього неприятеля. В статті цього автора також йдеться про те, що народ споюють вороги, а окрім традиційного переліку переваг тверезості підкреслено, що від неї в захваті союзники (англійці та французи), тому треба не згортати боротьбу проти пияцтва й подавати приклад усім [59, с. 531–532], бо п'яне рабство гірше за єгипетське чи кріпосницьке, тож за повернення до нього проклянуть нащадки та засудить історія [59, с. 533]. Із «Воронежских епархиальных ведомостей»

(випуск не згадано, але це № 13 за 27 березня 1916 р.) без зазначення даних про автора – Митрофана Олейнікова, проте й без змін у тексті взято статтю, покликану переконати читачів у потребі боротися за те, аби спиртне заборонили назавжди, з докладним описом безуспішної довоєнної боротьби проти вікового зла людства – пияцтва – з прикладами, зі статистикою (по Петрограду) супутніх алкоголізму лих і принад тверезості, яка встановилася під час війни [59, с. 534–535; 60, с. 343–345]. Початкову новгородську публікацію віднайти не вдалось, але, очевидно, до неї підхід був такий самий. Показово також, що роздуми М. Олейнікова (священик зі слободи Розсош, законовчитель двокласного училища [61, с. 172]) в КЕВ визнали актуальними й через понад два місяці.

У випуску за 12 червня 1916 р. в анонімній/редакційній відозві йдеться про перемоги Російської імперії на фронті, про те, що за них треба дякувати Богу, але не забуваючи, що в такий час потрібні тверезість (основа доброї поведінки, розумного ставлення до праці та трудового життя), а також молитви [62, с. 537–538]. Показово, що тверезість згадано першою, втім, уточнень, чи малася вона на увазі в широкому чи у вузькому сенсі, немає.

8 січня 1917 р. було розміщено витяг зі слова до 25 грудня 1916 р. – Різдва Христового – в Софійському соборі [63, с. 13] протоієрея Григорія Прозорова, законовчителя Київського політехнічного інституту, переконаного прихильника імперської ідеології, члена Київського клубу російських націоналістів [64, с. 70] про німецьку та слов'янську культуру, можливо, розширений порівняно з проповіддю. Після згадки про те, що сотні мільйонів людей на гіркому досвіді зрозуміли, яким великим, ні з чим не порівнюваним благом є мир та яким лихом є війна, що в ній винними є німці та їхні вожді [63, с. 13], висловлено думку: «Но не бывает худа без добра: и зло благой Промысль Божий направляет къ благимъ послѣдствіямъ. Страшная война отрезвила Россію» [63, с. 14], – і пояснено, що витверезіння відбулось як у буквальному сенсі, так і в сенсі розуміння справжньої природи німецької цивілізації (суть котрої розкривається далі в роботі) [63, с. 14–17]. Про буквально витверезіння ніяких деталей не наведено, втім його згадано як перший крок до подальших змін у свідомості.

Можна зробити такі **висновки**. Автори більшості досліджуваних статей, оглядів інших видань, повчань, проповідей та відозв до вірян характеризували війну як особливо сприятливий час для спільної боротьби проти алкоголю, застосовуючи до останнього пропагандистський прийом демонізації, нарівні з тим самим щодо противника. Допускалися оцінки пияцтва як настільки нездоланної сили, що для її знищення війні варто було початися, а також як однієї з перепон на шляху до перемоги. Безумовна тверезість звеличувалась як частина православного стилю життя народу (безумовно номінованого російським без урахування реального етнічного складу єпархії) на протигагу ворожому «німецькому». Окрім розміщення дописів, які надійшли від сторонніх авторів, простежується активність у висвітленні проблеми членів редколегії, зокрема важливими є підбірки з іншоєпархіяльних видань, котрі також засвідчують прагнення долучати читачів до загальнодержавного інформаційного поля. Загалом серед матеріалів, цілковито або частково присвячених зв'язкам між (не)споживанням спиртного та перебігом Першої світової війни (на різних її стадіях від перших днів мобілізації в імперії до періоду, коли держава перебувала на межі революції), редколегія КЕВ послідовно обирала до друку ті, чії автори поділяли запрограмовану ще в синодальному зверненні (розміщеному у випуску за 17 серпня 1914 р.) думку про те, що алкоголь – один із найнебезпечніших ворогів Російської імперії в цілому й кожного її підданого зокрема.

Перспективними є поглиблений аналіз антиалкогольних публікацій у КЕВ, де зв'язки з ходом війни прямо не вибудовуються, а також порівняння досліджуваних матеріалів із розміщеними у «відомостях» інших єпархій.

Література:

1. Demant J. J. When Alcohol Acts: An Actor-Network Approach to Teenagers, Alcohol and Parties. *Body & Society*. 2009. Vol. 15(1). P. 25–46.
2. Demant J. J., Ravn S. Actor-Network Theory and Qualitative Interviews. *Qualitative Analysis: Eight Approaches for the Social Sciences* / eds. M. Järvinen, N. Mik-Meyer. London: SAGE Publications, 2020. P. 345–364.
3. Dwiartama A., Rosin C. Exploring Agency Beyond Humans: the Compatibility of Actor-Network Theory (ANT) and Resilience Thinking. *Ecology and Society*. 2014. № 19(3):28. P. 1–11. DOI: 10.5751/ES-06805-190328
4. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої Світової війни. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 56–70.
5. Букалова С. В. Государственная политика трезвости в годы Первой мировой войны. *Вестник государственного и муниципального управления*. 2014. № 3(14). С. 18–21.
6. Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). : дис. ... д. і. н. 07.00.01 – історія України. Кам'янець-Подільський, 2018. 504 с.
7. Заець О. В. Початок Першої світової війни за матеріалами православної періодичної преси (до сторіччя з дня початку). URL: <https://cutt.ly/2SbMDuK>

8. Джумига Є. Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 – лютий 1917 рр.) : автореф. дис. ... к. і. н. 07.00.01 – Історія України. Одеса, 2015. 17 с.
9. Малишко С. В. Єпархіальна періодика часів Першої світової війни як джерело з історії російського військового духівництва. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія : Історія та географія*. 2011. Вип. 41. С. 253–260.
10. Шульченко М. В. До витоків «русского мира» або деякі аспекти соціокультурної пропаганди Російської імперії на сторінках полтавської губернської преси: початок Першої світової війни. *Культура і сучасність*. 2014. № 2. С. 64–69.
11. Куцик Р. Введення інституту військової цензури на території Південно-Західного краю Російської імперії у 1914 р. *Історія України: сучасні виклики* : матеріали II Всеукр. наук. конф. Тернопіль, 2016. С. 73–79.
12. Мосієнко О. Пропаганда в умовах Першої Світової війни (аналіз періодичних видань Волині). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Історія*. 2014. № 3(121). С. 29–31.
13. Куцик Р. Роль російської православної церкви в інформаційній політиці імперської влади щодо населення українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 рр. *Історія релігій в Україні: наук. збірник світлій пам'яті професора Ярослава Дашкевича (1926–2010)*. Ч. 1: Церковна історія. Львів : Логос, 2016. С. 464–471.
14. Куцик Р. Р. Інформаційна політика російської імперської влади в українських губерніях Південно-Західного краю (1914–1917 рр.): методи та засоби реалізації : дис. ... к. і. н. 07.00.01 – Історія України. К., 2018. С. 228–235.
15. Рухлин А. Н. Первая Мировая война и ее отражение в симбирских и самарских епархиальных журналах русской православной церкви. *Вестник Чувашиского университета*. 2020. № 4. С. 126–138.
16. Крутоус И. В. Дальневосточная периодическая печать о реализации «сухого закона» в Приамурском генерал-губернаторстве в 1914–1917 гг. *Вестник Вятского государственного университета*. Исторические науки и археология. 2017. № 12. С. 34–41.
17. Денисенко В. А. Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861–1918 рр.). 2004.
18. Кізлова А. А. «Киевские епархиальные ведомости» про чудеса часів Великої війни (1914–1918 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 2(5). Березень – Квітень. С. 60–68. DOI: 10.33782/2708-4116.2021.2
19. Троицкий А. Епархиальные ведомости. *Православная энциклопедия*. Т. XVIII. М., 2008. С. 493.
20. Білокінь С. І. Флавіан (Городецький). *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / гол. редкол.: В. А. Смолій. К. : Наукова думка, 2013. Т. 10: Т – Я. С. 306.
21. Послание святейшего синода Божию милостию. *Киевские епархиальные ведомости (КЕВ)*. 1914. Ч. оф. № 33. С. 401–408.
22. Адрес-календарь Киевской губернии (сведения по 1 ноября 1913 года). *Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год. С приложением Адрес-календаря губернии*. К. : Тип. Губ. правления, 1914. 294 с. (Паг. разд.).
23. Адрес-календарь Киевской губернии (сведения по 1 ноября 1914 года). *Памятная книжка Киевской губернии на 1915 год. С приложением Адрес-календаря губернии*. К.: Тип. Губ. правления, 1915. 290 с. (Паг. разд.).
24. Златоверховников М., прот. Мысли и чувства русского пастыря во время войны. *КЕВ*. 1914. Ч. неоф. № 38. С. 923–926.
25. Кальченко Т. В. Киевский клуб русских националистов: историческая энциклопедия. К. : Киевские ведомости, 2008. 414 с.
26. Фурман П. Р. Богомольцы у святых Киева. Старый Киев. СПб. : Хан, 1885. 48 с.
27. Палчевский П., свящ. Исцеление народного недуга. *КЕВ*. 1914. Ч. неоф. № 45. С. 1098–1102.
28. Обзор иноепархиальной печати. *КЕВ*. 1914. Ч. неоф. № 47. С. 1153–1159.
29. Колосов Н. Да совершится Суд Божий (Поучение, произнесенное в церкви Пермской Духовной Семинарии 26 сентября 1914 года, в день храмового праздника). *Пермские епархиальные ведомости (ЕВ)*. 1914. Отд. неоф. № 28. С. 541–545.
30. Учреждения и должностные лица Пермской губернии. *Адрес-календарь и справочная книжка Пермской губернии на 1915 год*. Пермь : Тип.-лит. губ. правления, 1915. 119 с. (Паг. разд.).
31. Марченко А. Церковно-историческая тематика на страницах епархиальной печати на примере газеты «Пермские епархиальные ведомости». *Христианское чтение*. 2021. № 1. С. 71–80. DOI 10.47132/1814-5574_2021_1_70
32. Кычигин А. А. Мировая война, отрезвление и разнеменение св. Руси. *Пермские ЕВ*. 1914. Отд. неоф. № 28. С. 545–548.
33. Слово в день нового года. (К 1 января 1915 года). *КЕВ*. 1914. Ч. неоф. № 51–52. С. 1243–1245.
34. Поучение в день Богоявления Господня. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 1. С. 5–7.
35. Златоверховников М., прот. Мысли православного русского пастыря и гражданина при наступлении нового года. Из поучения на новый (1915) год, произнесенного в Софийском соборе на молебне в 12 час. ночи. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 3. С. 51–54.
36. Из речей председателей Государственной Думы и Совета министров, сказанных 27 января 1915 г. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 6. С. 131–134.
37. Калініч Г.Ю. Православне духовенство міста Києва: зміни у соціально-професійній структурі кола наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Просемінарій. Медієвістика, історія Церкви, науки і культури*. Вип. 7. К., 2008. С. 326–364.
38. Весь Киев: адресная и справочная книга / С. М. Богуславский. К. : Тип. 1-й Киевской артели Печатного дела, 1915. 756 с.
39. П. Т. Обзорение иноепархиальной печати. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 10. С. 236–238.
40. Н. Вр. Пьянство и «умеренное» потребление алкоголя. *Вятские ЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 3. С. 57–61.
41. Корольков К., свящ. Некоторые из следствий современной войны (1914–1915 гг.). *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 14. С. 321–323.
42. Корольков К., свящ. Некоторые из следствий современной войны (1914–1915 гг.). *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 15. С. 343–348.

43. От Киевского духовного цензурного комитета. Печатать дозволяется 10 апреля 1915 г. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 15. С. 360.
44. Корольков А.Н. О некоторых моих Орловских предках: Корольковых и Васильевых, 2006. URL: <https://cutt.ly/iSHNlgr>
45. Православный пастырь, война, немцы и народная трезвость. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 28. С. 636–640.
46. П.Т. Слово в праздник Преображения Господня. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 31. С. 727–729.
47. Всеобщий календарь на 1915 год. Пгг.: Сойкин, 1914. XIV, 586 с.
48. Лавров М., свящ. Отношение к православным пастырям по письмам русских воинов. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 32. С. 754–759.
49. Всенародные пост и покаяние. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 34. С. 787–789.
50. Никифор, архим. Иллюстрированная полная популярная библейская энциклопедия: В 4 вып. Вып. 4. Смо – Я. 1892. URL: <https://cutt.ly/PDxPQGu>
51. Помощник редактора Ал. Демяновский. *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 34. С. 806.
52. Демяновский А. Трезвитесь и бодрствуйте (к 29 августа 1915 года). *КЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 34. С. 792–794.
53. Из иноепархиальной печати. Пастырское послание преосвященного Оренбургского, епископа Мефодия, о войне. *КЕВ*. 1916. Ч. неоф. № 3. С. 63–67.
54. Воззвание преосвященного Мефодия, епископа Оренбургского и Тургайского, возлюбленным чадам православной церкви Оренбургско-Тургайской епархии. *Оренбургские ЕВ*. 1915. Ч. неоф. № 47–48. С. 591–594.
55. О ведении летописей по всем церквам. *КЕВ*. 1916. Ч. неоф. № 5. С. 114–115.
56. Андроник, еп. Ведение летописей по всем церквам. *Пермские ЕВ*. 1916. Отд. неоф. № 1. С. 8.
57. Чемена К., прот. Слово в день рождения его императорского величества государя императора Николая Александровича (к 6 мая 1916 года). *КЕВ*. 1916. Ч. неоф. № 18. С. 401–412.
58. Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны (Из благочиннических отчетов). *КЕВ*. 1916. Ч. неоф. № 23. С. 525–530.
59. Из иноепархиальной печати. О трезвости. *КЕВ*. 1916. Ч. неоф. № 23. С. 531–535.
60. Олейников М. Прежде и теперь. *Воронежские ЕВ*. 1916. Ч. Неоф. № 13. С. 343–345.
61. Отдел IV. Адрес-календарь. *Памятная книжка Воронежской губернии на 1916 год* / ред. Д. Г. Тюленев. Воронеж : Тип. Губ. правления, 1916. 267 с. (Паг. разд.).
62. Божия милость к русскому народу и наше поведение во время войны. *КЕВ*. 1916. Ч. неоф. № 24. С. 537–538.
63. Прозоров Г. Из слова, сказанного в Киево-Софийском соборе 25 декабря 1916 года. (Культуры – германская и славянская со стороны соответствия их природе человека). *КЕВ*. 1917. Ч. неоф. № 2. С. 13–17.
64. Ряполов В.Н. За веру православную и любовь к Родине: к портрету протоиерея Григория Прозорова. *Сборник трудов Якутской духовной семинарии*. 2020. С. 70–81. DOI: 10.24411/2686-9497-2020-10023

УДК 070.45:37.011.3-051]"1940/1990"

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.20

ЛИСТИ УЧИТЕЛІВ У РЕДАКЦІЮ ГАЗЕТИ «РАДЯНСЬКА ОСВІТА» ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЇХ СТАВЛЕННЯ ДО ЖИТТЯ ШКОЛИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х РР. – 1990 Р.)

Лаврут Ольга,

доктор історичних наук, доцент,

доцент кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти

Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

ORCID ID: 0000-0002-6915-7474

У статті охарактеризовані листи до редакції газети «Радянська освіта» від другої половини 1940-х рр. – 1990 р., мета якої стало відображення шкільного життя зазначеного періоду. висвітлення основних проблем у листах педагогів на сторінках газети «Радянська освіта» перебувала поза увагою дослідників і потребує поглибленої їх характеристики у контексті питань шкільного життя. На прикладі листів з'ясовано основні елементи освітньої діяльності, напрями взаємодії із громадськістю, їх ставлення до актуальних проблем тодішньої дійсності. На шпальтах періодичних видань читачі і дописувачі могли не лише ознайомитися із основними подіями життя у країні і галузі, яке представляло видання, а й самі висловити власну точку зору щодо того чи іншого питання. Газета «Радянська освіта» була органом Міністерства освіти УРСР та Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої освіти, вищої школи і наукових установ і протягом періоду, що вивчається, презентувала відповідне змістове наповнення. Листи, фактично, стали відображенням політики радянського уряду і висвітлювали питання починаючи від реформування школи до буденного життя педагогів. Останні могли висміювати радянську дійсність через власні творчі дописи: бувальщину, вірші, байки, оповідання. Автори, як правило, відкрито писали про те, що наболіло, або треба вирішити, висловлюючи власне ставлення до дійсності. Підтвердженням цього було зазначення своїх даних, місця роботи. З іншого боку, така відкритість давала владі контролювати шкільну сферу в УРСР. Все ж, у більшості педагоги презентували офіційні погляди на шкільне життя, хоча окремі виключення практикувалися.

Ключові слова: газета «Радянська освіта», учителі, школа, листи, стаття, Українська РСР, проблема, дописувачі.

Lavrut Olga. Letters of teachers to the editorial office of the newspaper «Soviet Education» as a reflection of their attitude to school life (second half of the 1940s – 1990)

The article describes the letters to the editorial board of the newspaper "Soviet Education" from the second half of the 1940s–1990, the purpose of which was to reflect the school life of this period. Coverage of the main problems in the letters of teachers in the pages of the newspaper "Soviet Education" was out of the attention of researchers and requires an in-depth description of them in the context of school life. The example of the letters clarifies the main elements of educational activities, areas of interaction with the public, their attitude to current issues of the time. In the columns of periodicals, readers and contributors could not only get acquainted with the main events of life in the country and industry, which represented the publication, but also to express their own point of view on a particular issue. The newspaper "Soviet Education" was a body of the Ministry of Education of the USSR and the Ukrainian Republican Committee of the Trade Union of Educators, Higher Education, Higher Education and Scientific Institutions and during the period under study, presented the relevant content. The letters, in fact, reflected the policies of the Soviet government and covered issues ranging from school reform to the daily lives of teachers. The latter could ridicule the Soviet reality through their own creative writings: adventure, poems, fables, stories. The authors, as a rule, openly wrote about what hurt, or need to decide, expressing their own attitude to reality. Confirmation of this was the indication of their data, place of work. On the other hand, such openness allowed the authorities to control the school sphere in the USSR. However, most educators presented official views on school life, although some exceptions were practiced.

Key words: newspaper «Soviet education», teachers, school, letters, article, Ukrainian SSR, problem, contributors.

Демократичною практикою взаємодії різних соціальних інституцій, як от держава – школа, держава – сім'я, сім'я – школа, є реалізація різних видів комунікацій, серед яких листи залишаються важливим джерелом пізнання ставлення, питань, що цікавлять до різних структур. У період другої половини 1940-х рр. – 1990 р. таке спілкування мало продемонструвати реальний діалог між владою та населенням, виокремлення питань, які його бентежили і шляхи їх вирішення. Однією із форм цього було листування, що притаманне і газеті «Радянська освіта», яка була органом Міністерства освіти УРСР та Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ і виходила двічі на тиждень [1]. Звернення до цього питання стане у нагоді задля розуміння важливості комунікацій, з'ясування важливих проблем шкільної освіти, з одного боку, і з іншого – задля подолання

формального ставлення до нагальних питань і нашарувань радянського минулого, що дається взнаки і на сьогоdnішньому етапі розвитку українського суспільства.

Питання функціонування преси зазначеного періоду цікавило різних дослідників, які спрямовували власну увагу на її функції, тематику, змістове наповнення. Серед них – Ю. Каганов, який акцентує на необхідності подолання інформаційного та історичного нашарування, особливо після 2014 р., коли перед істориками постало ще одне завдання – розвінчування не лише радянських, а й російських міфологем. Він вивчив кількісні показники періодичних видань у 1950–1985 рр., зосередившись на конструюванні суспільних поглядів засобами періодики [2, с. 213–225]. Предметом дослідження Н. Новородовської стали періодичні видання в УРСР у 1970-х–на початку 1980-х рр. Авторка зосередилася на проблемах висвітлення міжнародних взаємовідносин, сіонізму, русифікації періодичних видань, що залишалися інструментом формування світогляду населення. Вона наголосила, що кількість україномовних видань скорочувалася, а питання, що набували актуальності в УРСР висвітлювалися з позиції «місцевих», вони не набували висвітлення на всесоюзному рівні, що підтверджує думку про ставлення як до «провінційної української культури» і всього українського [3, с. 67–75]. Схожою є робота Л. Ковальської, яка все ж зацентувалася на зовнішніх і внутрішніх характеристиках періодики в контексті її жанрових особливостей [4, с. 27–32].

С. Цимбал-Слатвінська розглядає в цілому педагогічну пресу як джерело дослідницьких пошуків. Вона виокремлює характерні риси: адресність видань для певної цільової аудиторії, висвітлення питань у хронологічно-проблемному вимірі, обумовленість суспільно-політичною, соціально-економічною і культурною сферами та ідеологічними нашаруваннями [5, с. 160–162]. Періодичні видання залишалися важливим джерелом вивчення змісту загальноосвітньої школи у різні періоди, її взаємозв'язку із місцевими, районними, обласними відділами народної освіти, що, своєю чергою, виконували й управлінські функції, чому присвятили свої доробки Л. Пироженко та Г. Щука [6, с. 22–27; 7, с. 195–201; 8].

Майже до середини 1950-х рр. в СРСР і УРСР зокрема функціонували чоловічі і жіночі школи, особливості чого досліджувала Ж. Стельмашук, спираючись на праці окремих педагогів, які неоднозначно ставилися спочатку до відкриття, а потім діяльності таких закладів [9, с. 673–678]. Авторка приділила увагу газеті «Радянська освіта» в організації виховання дисциплінованості учнів у 1940–1950-х рр. [10, с. 229–237]. Предметом дослідження С. Лободи є творчість учителів на шпальтах періодичних видань, яка стала віддзеркаленням життєвих проблем інтелігенції з позиції педагогічної науки [11; 12, с. 41–47].

Тобто, лише окремі аспекти нашого питання дещо висвітлені в історіографії, проте тематика листування педагогів на сторінках газети «Радянська освіта», яка характеризувала б життя радянської школи залишилася поза увагою дослідників. Тому, на порядку денному, маємо заповнити ці прогалини, охарактеризувавши особливості проблематики шляхом вивчення історіографії питання; основних тем листів та ставлення їх авторів до явищ, подій та осіб, які презентовані у дописах; особливостей їх висвітлення на шпальтах видання «Радянська освіта»; окреслення подальших перспектив дослідження.

Задля наближення читача до редакції і відповідно до того органу, який видавав газету на її шпальтах продовжували традицію листування. На сторінках періодичних видань з'являлися різні дописи, що носили як прихований, так і відкритий характер в залежності від особистості автора, її мотивів. Адже педагоги розуміли наслідки таких листів: для себе як професіонала, як людини сімейної, як громадського діяча, «радянської людини». На перших сторінках газети завжди була присутня офіційна інформація: законодавча база, повідомлення, урядові настанови. Тут охарактеризовані різні сторони буття педагогів Української РСР, їх роль і призначення у радянському суспільстві. Діяльність педагогів називали благородною і почесною справою. Учителі мали розкривати дітям особливості існування комуністичного соціуму, дати міцні знання (що не були на першому місці у цьому переліку). Шкільна інтелігенція розглядалася як апарат, який повинен просувати певну ідею, боротися із явищами, які були неприпустимі у СРСР. Наголошувалося, що лише радянська школа здатна здійснити значні перетворення і реалізувати мрії людства. Учителі мали любити Батьківщину, бути їй вдячними, вірними Комуністичній партії, формувати успішного учня через зацікавленість до власного предмету, активну діяльність на уроках, згуртування дитячого колективу, перш за все, дисциплінованого, який простіше піддається проробці, без власного мислення і критичного сприйняття довколишньої дійсності; вивчення особистості школяра. Дорослі мали бути активними учасниками шкільного і громадського життя. Педагоги розглядалися як наставники, помічники і друзі. Надто високі цілі ставилися перед ними. Невідповідність педагогічному покликанию вважалось відсутністю майстерності, на що впливали і не якісь навчально-методичне і підручникове, програмове забезпечення, що обумовлювалося їх схематизмом, відірваністю від реальних вимог життя. Все ж, педагоги шкіл виконували партійну місію із формування

і розвитку майбутньої «радянської людини», що вважалося високим патріотичним обов'язком, тому надавали йому «всіляку підтримку», починаючи із місцевого рівня і до всесоюзного [13, с. 1].

Роль учителя полягала і у донесенні дітям геополітичних апетитів і становища капіталістичних європейських країн та США, розглядаючи СРСР як єдиного противника їх гегемонії у світі. Ці країни демонструвалися «англо-американськими хижакками», які прагнули розв'язати нову атомну війну і перетворити квітучу країну у суцільні руїни. Звісно, і «радянський народ, і Комуністична партія не допустить цього, крокуючи вперед до світлого майбутнього, зуміє відстояти завоювання». Педагоги на сторінках періодики описували і свій життєвий шлях, і вплив Другої світової війни на їх професійний вибір [14, с. 4]. Про учителів писали і як про особистостей, на яких треба рівнятися. Їх вчинки дійсно заслуговують захоплення [15, с. 4].

На шпальтах видань демонстрували переваги «радянського способу життя», презентуючи рівність прав усіх народів, гендерні можливості, яких раніше не існувало. Оскільки значна частина педагогів були жінками, то гасло: «Слава жінці-трудівниці» набувало неабиякої актуальності. Залучаючи жінок ще до міжвоєнної «модернізації», влада намагалася зруйнувати, або хоча б втрутитися не лише у світогляд, а й соціальні інституції, які існували, серед яких була й сім'я. Жінок навантажили додатковими функціями. Недивно, що у газетах рясніли ілюстрації, де вона працює на металургійному заводі, на тракторі у полі, на фермі та у школі. Про педагогів чимало писали як не лише про активних громадських діячів у певному населеному пункті, а й депутатів. Показовим стали звіти депутатів перед населенням. Хоча учителі керувалися не лише цим, а залишалися, перш за все людьми, людьми, які дійсно любили власну справу: предмет, дітей, спілкувалися із батьками та громадськістю [16, с. 3]. Саме для таких педагогів писали вірші, висловлюючи їм вдячність за їх невтомну працю і відданість справі [17, с. 3]. Про учителів відзивалися і їхні колеги [18, с. 3].

Учителів долучали до громадського обговорення різних документів. Вони долучалися до посівної кампанії (технічних та зернових культур), прополки, збирання врожаю, садівництва, виноградарства. А підвищити ентузіазм колгоспників, учителів і дітей мали концертні бригади, виставки й бібліотеки-пересувки, які самі ж і організовували. Хори виконували пісні: «Священна війна», «Ой, Дніпро, Дніпро...», «За річкою, за Дунаєм» та інші [19, с. 2]. На шпальтах видань приділяли увагу підвищенню ідейного рівня педагогів, які намагалися наблизити до життя і практики. Зокрема, учитель математики М. Гурбик складала цікаві задачі, із яких учні дізнавалися скільки чавуну і сталі виплавлятиметься на кінець шостої п'ятирічки, скільки СРСР має тракторів і комбайнів. На уроках використовувалися матеріали ювілейної сесії Верховної Ради СРСР та доповідь О. Кириченка на ювілейній сесії Верховної Ради УРСР [20, с. 2]. У обкомах партії проходили заходи, де брали участь представники партійних осередків з політичних та економічних тем [21, с. 3]. Учителі були не лише учасниками руху виборів до Верховної Ради УРСР, проводили політичні лекторії, а й виступали у самодіяльності у національних костюмах, виконуючи українські пісні, танки, п'єси, демонструючи свою належність до українського, з одного боку, з іншого – сам Микита Хрущов носив вишивану сорочку. Таким жестом він підкреслював своє походження і був «законодавцем моди» [22, с. 2]. Такі захоплення партійними діячами відбувалися протягом довгих років, проте наприкінці 1980 – початку 1990-х ситуація змінилася через «перебудовчі» процеси, гласність і часткову демократизацію суспільства. Тоді і ставлення до парламентарів змінилося. Їх поведінка викликала обурення і засудження дописувачів «Радянської освіти». Педагогам було соромно слухати і дивитися на депутатів, які не дотримувалися етичних норм, а їх поведінку копіювали учні, з гумором вловлюючи смішне й недоречне, і у класах висміюючи і обговорюючи це [23, с. 1].

Окрім питань суспільно-політичного характеру надсилалися листи про економічні. Особливо гостро вони постали у перші 10 – 15 років по закінченню Другої світової війни. Учителі звертали увагу на брак приміщень, їх малу площу, житло для педагогів, земельні ділянки, ремонт, оснащення кабінетів і забезпечення канцелярським і будівельним матеріалом, оплату праці. Задля вирішення питання підготовки шкіл до нового навчального року долучали громадськість. Питання із відновленням будівель та всього майнового фонду була тривалою у часі, то ця проблема залишалася нагальною не лише у шкільному житті, а й вцілому в УРСР. Часто державні органи губилися у першорядності наданні допомоги, завжала й бюрократія. Подолати ці прогалини й долучити учнів до практичної діяльності намагалися шляхом встановлення шефства над закладами освіти [24, с. 4].

Наближенням стала й робота учнів на сільськогосподарських угіддях, фермах і МТС [25, с. 3]. Учні майстрували крільчатники, доглядали за худобою, птицею, заготовляючи для них корми, брали участь у змаганнях із посадки сільськогосподарських культур, насаджень кущів і дерев [26, с. 4]. З одного боку, це дійсно сприяло їх трудовому вихованню, розвитку міжособистісних комунікацій, а з іншого, це стало ще однією формою безкоштовного використання праці, дитячої праці, що набуло поширення

в СРСР під гаслами побудови комуністичного майбутнього, квітучої держави, і «високої честі» для кожного, хто долучався сюди. Траплялися й відмови педагогів до цих справ, тоді до них застосовували примус або адміністративний тиск: «Займаються ж учні школи деревонасадженням, от хай і посадять одно дерево під вікном у свого вчителя. Виросте – електрику проведемо...» [27, с. 4; 28, с. 4].

Важливим залишалося забезпечення навчальним приладдям і підручниками задля кращої якості знань. Але рівень завезення підручників у повоєнний період досягав лише 10% від очікуваного. Виходом із цього стала закупівля їх у школярів, які уже відзаймалися за ними. Поповнювалися і бібліотеки, але темпи залишалися на той час повільними. Переважали книги україномовні, які з часом поступалися російськомовним [29, с. 3].

Автори писали про високі показники в СРСР, який став «найпередовішою країною у світі, за якою навіть не поспівають США». Акцентувалося на збільшенні дітей, які отримували шкільну освіту, у тому числі і через заочні школи. Але здійснюючи це, випускник міг не вступити до вищих навчальних закладів, у чому вбачали вину саме школи, яка була відірваною від життя. Тому, вона мала готувати випускників до участі у продуктивній праці, допомогти обрати майбутню професію, надавши такі знання, які сприяли б їм у вступі до наступної ланки освіти [30, с. 3].

Увагу приділяли методиці викладання предметів та організації діяльності учнів та педагогів на уроках. Писали, що учні страждали через надмірне навантаження, що негативно позначалося на їх здоров'ї. Пасивність призводила до низької успішності школярів. Причиною цього вважали недосконалість програм і підручників. Але педагоги намагалися вийти із ситуації, навантажуючи учнів більше на уроці, ніж давши завдання додому. Педагоги робили висновки про позитивний вплив розвантаження на діяльність учня: його стан, активність та різноплановість занять [31, с. 4]. Це необхідно було врахувати під час переходу із початкової у середню школу [32, с. 3].

Акцентували на важливості систематичного запам'ятовування і повторення матеріалу, яке орієнтоване саме на запам'ятовування, а не на розвиток. Якщо згадати таксономію Б. Блума, то це перша сходинка до всебічного розвитку дитини. Мова йшла про аналіз, застосування матеріалу, творчість особистості, ідеї яких набули популярності із виходом його праці «Taxonomy of Educational Objectives» у часи «гонки озброєнь» задля розуміння мети і завдань освіти. І в США і в СРСР шукали оптимальні шляхи розвитку освіти і науки. Коли на Заході акцент здійснювався на прагненні до демократизації шкільного життя, в Союзі посилювалися авторитарні тенденції у цій сфері, оскільки її учасники не знали як це треба здійснювати, та й можливості їх у цьому були обмеженими [33, с. 50–58].

До редакції надходила значна кількість листів, у яких автори ділилися власними успіхами та колег, враженнями від побаченого й прочитаного, висловлювали пропозиції і зауваження, критикували і обурювалися, просили допомоги. І за кожним стояла людина. На сторінках преси зверталися до освітніх органів із проханням допомогти, надати пораду. Особливо приємно читати про здобутки педагогів і їх нагороди. Зверталися з проханнями звернути увагу на учителів похилого віку, особливо сільської місцевості, де не було газу, щоб їм підвозили його у балонах [34, с. 2].

Находили листи і про відсутність тактовності з боку адміністрації до педагогів. Це стосувалося навчального навантаження [35, с. 1]. Пенсіонерка Є. Крупська із с. Великоолександрівки Казанківського району Миколаївської області запитувала, чи мала право на пільги з оплати комунальних послуг сім'я учителя сільської школи, який помер. Згідно із постановою Ради Міністрів СРСР № 255 від 4 травня 1971 р. за членами сім'ї учителя, який помер, зберігалася пільга компослуг. Голова Миколаївського обкому профспілки працівників народної освіти і науки В. Артюшенко повідомила, що за 1989 р. сім'я Є. Крупської отримала паливо [36, с. 1]. До редакції «Радянської освіти», як до останньої надії зверталися вчителі Кіровської середньої школи Бориспільського району Київської області. «Попри красиві слова, ми були і залишаємося пасинками у своїй державі. Це не якась новина для тих, хто зв'язав життя з педагогікою, але кричимо про своє наболіле». Ще в шістдесятих роках зайшла мова про будівництво нової школи у їхньому населеному пункті і одночасно з нею – житлового будинку для вчителів. Нова десятирічка з'явилася аж у 1982 р. за застарілим проектом. А про будинок для учителів забули. Проте кошти були виділені на потреби осіб із Чорнобильської зони і на будівництво іншого об'єкта, «більш перспективного», де замовником був Держагропром. Педагоги зверталися не лише у райвиконком, а й в облвиконком, де на листи відповіді ніхто не надав. Недивно, що вчителі залишали школу через не вирішеність житлової проблеми: одна частина не мала власного житла, інша їздила за декілька десятків кілометрів, ще – вимагала поліпшення побутових умов [37, с. 2].

Виникало запитання: якщо школа розміщена у селищі міського типу, то чи мали пільги вчителі, які жили у місті, але працювали у такій школі? І чи мав право на такі пільги технічний персонал? Згідно із інструкцією про порядок забезпечення безкоштовними квартирами з опаленням і освітленням

педагогічні працівники, які працювали у закладах, розміщених у селах і селищах, але проживали у містах, мали право на одержання безкоштовних квартир з опаленням і освітленням лише в тому випадку, якщо виконкоми не забезпечили їх житлом за місцем роботи. Право на ці пільги мали й педагогічні працівники, тобто ті, чия робота зараховувалася у педагогічний стаж [38, с. 1]. Недивно, що й проєкт Закону «Про пенсійне забезпечення...» визвав широке обговорення у педагогічних колективах, чимало листів надходило до редакції. Пропозиції до нього надіслали більше 2,5 тис. освітян. Наголошували на статті 57, яка мала включати у себе право на пенсію за вислугою років. Учителі користувалися цим у разі «крайнього випадку». Педагоги акцентували, що протягом усієї своєї діяльності перевантажені класами, двозмінним навчанням, слабким матеріальним забезпеченням і постійними нервовими стресами. Враховуючи це, частина педагогів могла не допрацювати до пенсії за досягненням віку. Не дивлячись на гучні гасла протягом усього періоду існування радянської держави, її ставлення до учителів обурювало їх. Пропонували окрім 25 років педагогічного стажу, виплати залишити на рівні 55%, пенсії не повинні бути меншими за мінімальні. У проєкті не була врахована й «роль трудової книжки», тому пропонували, щоб кожен запис про звільнення за прогули, пияцтво впливав також на розмір пенсії, яка, у такому випадку, знижувалася на 5% [39, с. 1].

На сторінках «Радянської освіти» писали не лише про освітній процес як такий, а й висвітлювали різні боки життя школи і її учасників із сатирою та гумором. Це стосувалося міжособистісних взаємин, рис характеру педагогів, їх діяльності не лише у закладі освіти, а й вдома. Про колег склали байки, вірші, бувальщини, героями творів яких були не лише люди, а й тварини, наділяючи їх відповідними зовнішніми і внутрішніми характеристиками. Наприклад, адміністрацію закладу могли порівнювати із Горобцем, якому були притаманні риси Орла. «Та при першій же бурі Горобець випав з орлячого гнізда, скотився вниз на сміх підлеглого птаства» [40, с. 4].

Не дивлячись на демонстративно зразковий імідж педагога, йому теж були притаманні почуття і поведінка, яка часом не відповідала вимогам до нього. Вони могли лягтися і вдома, і на роботі, неякісно виконувати учительські і батьківські обов'язки, сваритися, пропускати або запізнюватися на уроки, наради. Це могло носити й систематичний характер. Поведінка таких педагогів неодноразово розглядалася на засіданнях виконкомів місцевих рад, зборах трудових колективів школи, які виносили такі рішення: «Збори педколективу вирішили просити райвно звільнити вихователя ГПД Лукашенко Г.П. з посади (протокол № 1 від 20 жовтня 1989 р.). За наказом № 118-к від 17 листопада Білоцерківського райвно Лукашенко Г. П. звільнена з посади за статтею 40 пунктом 4 КЗпП УРСР». А директорів шкіл зобов'язували встановити контроль за дотриманням належної поведінки учителів і нормального мікроклімату у школах [41, с. 1].

Окрім офіційного бачення проблем радянського суспільства і перейманням з приводу нагальних питань, існували і ті, які стосувалися «persona non grata», серед яких був О. Тихий, учитель з Донеччини. За його «антирадянську та пропагандистську діяльність», яка полягала у активній громадській діяльності, участі в Українській громадській групі сприяння виконання Гельсінських угод, був несправедливо засуджений і покараний. Саме такі листи були відсутні на шпальтах усієї радянської преси, а якщо випадково туди потрапляли, то особи, котрі мали до цього відношення, теж страждали. Адже, влада не могла допустити інакомислення і критики на свою адресу та поширення таких ідей серед населення [42, с. 24–29].

Дописувачі переймалися питанням розвитку мови і реалізації відповідного закону, пропонуючи створити курси з вивчення української мови, долучати і вивчати пісні виконавців-сучасників, зокрема Ніни Матвієнко, колядки, щедрівки, організовувати зустрічі із різними ансамблями і гуртами [43, с. 1]. Група батьків із Закарпатської області зверталася до редакції газети «Радянська освіта», називаючи себе наймолодшими громадянами УРСР, оскільки регіон був включений до її складу після закінчення Другої світової війни. Вони переймалися, що недостатньо володіли українською літературною мовою, пропонуючи, щоб функціонували україномовні дошкільні навчальні заклади, вивчення російської мови мало починатися із 4-го класу задля кращого вивчення власної рідної; під час вивчення української мови класи мали ділитися на групи (так само як і на вивчення іноземної, наприклад), до шкільної програми пропонували включити декілька годин на вивчення місцевої історії і літератури [44, с. 1].

Задля поліпшення взаємодії редакції із читачами і дописувачами, вона пропонувала анкети про газету. Питання були спрямовані на з'ясування частоти читання видання, змін за останній час (зміна позиції редакції, гостроти матеріалів), обсягів матеріалів методичного характеру, статей із досвіду роботи. «Радянську освіту» цікавило які з тем найбільше до вподоби аудиторії: політичні, із досвіду роботи школи, із життя в.н.з., проблеми профтехосвіти, події або репортажні матеріали, статті із народознавства, історії, літератури чи мистецтва. Серед питань цікавили й теми, що протягом останнього часу

редакція не наважилась порушити або публікації носили дразливий характер, пропозиції до поліпшення роботи «Радянської освіти» (давати більше інформації, друкувати менші за обсягом матеріали, частіше друкувати матеріали науковців, пропонувати можливо нові рубрики) [45, с. 1].

Отже, «Радянська освіта» презентувала досить різноплановий матеріал із життя різних ланок освіти. Як і кожне періодичне видання, вона мала спільні і відмінні характеристики. Обов'язковим елементом залишалися висвітлення суспільно-політичних тем, обговорення на її сторінках рішень і пропозицій з'їздів, реформ, виступів. Як правило, педагоги пропонували власне бачення проблеми, але вони фактично не відходили від офіційних. Учителі знайомили дописувачів із матеріальним станом закладів та власним. Перше, звісно, вирішувалося більш оперативно та показово. Друге вимагало більше особистих зусиль та часу. Організація освітнього процесу стало ще однією темою до дискусій та висвітлень. Питання від реалізації реформування до шкільних та позашкільних заходів стали цікавими для учителів, які проявлялися у наповненні уроків, їх навчально-методичному забезпеченні, раціональному використанні людських та матеріальних ресурсів. Вади шкільного життя і взаємодії із різними соціальними інституціями знайшли відображення не лише у листах як таких, а й творчих дописах учителів. Отже, очевидним стало висвітлення у листах педагогів до газети «Радянська освіта» шкільного життя періоду, що вивчається. На майбутнє варто приділити увагу іншим виданням задля поглибленого вивчення періодичних видань у контексті характеристики радянської школи від середини 1940-х рр. – до розпаду СРСР.

Література:

1. Радянська освіта. Орган Міністерства освіти УРСР та Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої освіти, вищої школи і наукових установ.
2. Каганов Ю. О. Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні (1950–1985 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 213–225. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2014_38_44 (дата звернення 10.01.2022).
3. Новородовська Н. О. Преса та журнальна періодика на території УРСР у 1970-х–на початку 1980-х рр.: соціокультурний аналіз. *Наукові записки з української історії*. 2019. Вип. 45. С. 67–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzzui_2019_45_9 (дата звернення 03.01.2022).
4. Ковальська Л. Книги та преса як документально-інформаційні ресурси: жанрові особливості. *Вісник Книжкової палати*. 2020. № 4. С. 27–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkr_2020_4_8 (дата звернення: 04.01.2022).
5. Цимбал-Слатвінська С. Педагогічна преса як джерело історико-педагогічних досліджень. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Педагогічні науки*. 2015. Вип. 140. С. 160–162. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2015_140_42 (дата звернення: 05.01.2022).
6. Пироженко Л. Педагогічна преса як джерело дослідження проблем реформування змісту загальноосвітньої школи в кінці 50-х рр. XX ст. *Історико-педагогічний альманах*. 2006. Вип. 2. С. 22–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ira_2006_2_4 (дата звернення: 04.01.2022).
7. Щука Г. П. Педагогічна преса України 50–80-х років XX століття про діяльність районних відділів народної освіти по управлінню сільськими школами. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*. 2007. № 1. С. 195–201.
8. Щука Г. П. Проблеми розвитку сільської школи в українській педагогічній пресі в 50–80-ті роки XX століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2007.
9. Стельмашук Ж. Г. Публікації в педагогічній пресі як джерело інформації про специфіку функціонування жіночих і чоловічих шкіл у 1943–1954 рр. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 673–678.
10. Стельмашук Ж. Г. Роль газети «Радянська освіта» в організації виховання дисциплінованості (1944–1954 рр.). *Інноватика у вихованні*. 2015. Вип. 2. С. 229–237. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inuv_2015_2_28 (дата звернення: 04.01.2022).
11. Лобода С. М. Педагогічна преса як чинник формування педагогічної творчості вчителя в історії розвитку української освіти (XX століття) : дис. ... д-ра пед. наук. Луганськ, 2011.
12. Лобода С. М. Періодизація становлення й розвитку української педагогічної преси XX століття як віддзеркалення проблеми педагогічної творчості вчителя. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2012. Вип. 66. С. 41–47.
13. Передова «Правди» за 18 січня 1958. Радянський учитель. *Радянська освіта*. 1958. № 3. С. 1.
14. Непорожній О., учитель Яготинської середньої школи № 3 Київської області. Учитель. *Радянська освіта*. 1958. № 4. С. 4.
15. Дегтярьов В. Благородний вчинок. *Радянська освіта*. 1958. № 1. С. 4.
16. Казачкова Ю. Народний кандидат. *Радянська освіта*. 1958. № 10. С. 3.
17. Палівець Іван. Моїй учительці. *Радянська освіта*. 1958. № 10. С. 3.
18. Стрільчук С. Жінка-трудівниця. *Радянська освіта*. 1958. № 10. С. 3.
19. Іваненко Ю. Слово вчителів. *Радянська освіта*. 1958. № 12. С. 2.
20. Баранський А. Партійна освіта. *Радянська освіта*. 1958. № 2. С. 2.
21. Семінар шкільних парторганізацій. *Радянська освіта*. 1958. № 1. С. 3.
22. Фото К. Дудченка (РАТАУ). *Радянська освіта*. 1958. № 6. С. 2.

23. Макарова Г., педагог. М. Кам'янець-Подільський Хмельницької області. Соромтесь! *Радянська освіта*. 1990. № 93. С. 1.
24. Наша майстерня. *Радянська освіта*. 1958. № 3. С. 4.
25. Директор школи. Розводимо кролів. *Радянська освіта*. 1958. № 1. С. 3.
26. Аутодаров І. На передовій лінії. *Радянська освіта*. 1958. № 14. С. 4.
27. Прядко П. Деревонасадження і ... електрифікація. *Радянська освіта*. 1963. № 4. С. 4.
28. Новохацький Леонід, учитель м. Яготин Київська область. Поінформувати. *Радянська освіта*. 1981. № 53. С. 4.
29. Каганова С. Інспектор Облвно. Всі учні матимуть підручники. *Радянська освіта*. 1949. № 122. С. 3.
30. Горбатий П. Заслужений учитель школи УРСР. *Радянська освіта*. 1958. № 20. С. 3.
31. Коваль І., учитель Високопільської середньої школи Харківської області. Забезпечую засвоєння знань у класі. *Радянська освіта*. 1958. № 1. С. 4.
32. Завадяк І., завуч 1–4 класів Довжанської середньої школи. С. Довге, Берегівський район, Закарпатська область. Наступ на «проблему» триває. *Радянська освіта*. 1963. № 81. С. 3.
33. Гупан Нестор, Пометун Олена. Таксономія Б. Блума і розвиток критичного мислення школярів на уроках історії. *Український педагогічний журнал*. 2019. № 3. С. 50–58.
34. Турбота про людину. *Радянська освіта*. 1981. № 57. С. 2.
35. Ви нам писали. *Радянська освіта*. 1981. № 76. С. 1.
36. Ви нам писали. *Радянська освіта*. 1990. № 8. С. 1.
37. Петрик Н. Двадцять років чекання. *Радянська освіта*. 1990. № 88. № 2. С. 2.
38. Запитання – відповідь. *Радянська освіта*. 1990. № 93. С. 1.
39. Обговорюємо проект «Закону про пенсії». *Радянська освіта*. 1990. № 5. С. 1.
40. Анцибор Іван, вчитель. С. Бронниця Вінницької області. Горобець у гнізді Орла. *Радянська освіта*. 1971. № 4. С. 4.
41. Ви нам писали. *Радянська освіта*. 1990. № 8. С. 1.
42. Тихий Олекса. Редакції газети «Радянська освіта» // Не можу більше мовчати / упор. Василь Овсієнко, Людмила Огнева, Євген Фіалко, Євген Шаповалов. Донецьк: Товариство ім. Олекси Тихого, 2009. С. 24–29.
43. Гринів М. Закон про мови: шляхи реалізації. А як у Вас? *Радянська освіта*. 1990. № 3. С. 1.
44. Група батьків. М. Хуст Закарпатської області. Наша мова. *Радянська освіта*. 1990. № 3. С. 1.
45. Анкета читачів «Радянської освіти». *Радянська освіта*. 1990. № 84. С. 1.

УДК 271.2(477.87)"17":2-7

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.21>

АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ МАРАМОРОСЬКОЇ ЄПАРХІЇ НА ЗЛАМІ XVIII СТОЛІТТЯ

Монич Олександр,

аспірант кафедри археології, етнології та культурології,
факультету історії та міжнародних відносин
Ужгородського національного університету
Researcher ID: AAM-6358-2021
ORCID ID: 0000-0002-1264-2305

На основі наукових праць та джерельного матеріалу Державного архіву Закарпатської області зроблена спроба опису адміністративного устрою Марамороської православної єпархії в комітаті Мараморош. У статті висвітлено головні етапи в структурній розбудові та становленні еклізіїної одиниці в 1690–1740 роках. Головним керівним органом єпархії були собори протопопів. Останні фактично виконували основне завдання в житті єпархії – забезпечували обрання єпископату, розглядали пастирські та парафіяльні питання, в цілому були і законодавчим, і виконавчим органом.

Аналіз дослідницького матеріалу дозволяє стверджувати, що собори протопопів були ключовою формою взаємозв'язку та взаємовідносин між духовенством, чернецтвом і єпископатом єпархії. Отже, базовим принципом устрою єпархії був принцип соборності.

Метою статті є аналіз вивчення інституції, етимології, структури, прав та завдань соборів як головної адміністративної та керівної складової єпархії.

Адміністративний устрій єпархії складався з системи протопопій (благочинь), парафій, монастирів та скитів. В силу історичних обставин ситуативними центрами чи осідками єпархії в різний період були монастирі в селах: Вільхівці, Драгово, Імстичево, Кричево та Угля. Саме в цих обителях проводилися собори протопопів, рішення яких впливали на устрій та розвиток єпархії.

Управління єпархією здійснювалося єпископом, якого обирав собор духовенства. Однак, рішення соборів затверджувалися світською владою – королівським Трансільванським урядом. Остання безперечно мала вплив на постанови та рішення соборів, однак на практиці не втручалася в діяльність та адміністрування єпархією. Проаналізувавши джерельний матеріал, автор приходять до висновку, що політично протестантській владі в комітаті Мараморош було вигідніше підтримувати православний єпископат, аніж мукачівських греко-католицьких духівників, які були ближчими до римо-католицизму.

Через призму джерел автор показує спільне і відмінне у адміністративних устроях двох контр-центрів – Мукачівської греко-католицької та Марамороської православної єпархії.

Ключові слова: єпархія, єпископ, парафія, монастир, собор, духовенство, протопоп.

Monych Oleksandr. Administrative structure of Maramaros eparchy at the break of the XVIII century

Based on scientific works and source material of the State Archives of Transcarpathian region, we made an attempt to describe the administrative structure of Maramaros Orthodox Eparchy in Maramaros County. The article illustrates the main stages in the structural development and formation of the ecclesiastical unit in 1690–1740. The council of archpriests was the main governing body of the eparchy. The latter, in fact, performed the main task in the life of the eparchy, ensuring the election of episcopate, considered pastoral and parish issues, in general, performed the role of both legislative and executive bodies.

Evaluation of the researched material suggests that the council of archpriests was a key form of the relationship between the clergy, the monks and the episcopate of the eparchy. Thus, the basic principle of the eparchy was the principle of catholicity (unity).

The aim of the article is to analyse the study of the institution, etymology, structure, rights and tasks of the council, as the main administrative and leading component of the eparchy.

The administrative structure of the eparchy consisted of a system of archdioceses, parishes, monasteries and sketes (small monasteries). Due to historical circumstances, the situational centers or settlements of the eparchy in different periods were the monasteries in the villages: Vilkhivtsi, Dragovo, Imstychovo, Krychevo and Uglia. It was in these monasteries that the councils of archpriests were held, making decisions that influenced the structure and development of the eparchy.

The eparchy was governed by a bishop elected by the clergy. However, the decisions of the council were approved by the secular authorities – the royal Transylvanian government. The latter undoubtedly had an influence on the resolutions and decisions of the council, but in practice did not interfere in the activities and administration of the eparchy. After analyzing the source material, the author concludes that politically, for the Protestant government in the Maramaros

County, it was more profitable to support the Orthodox episcopate than Mukachevo Greek Catholic clergy, who were closer to Roman Catholicism.

Having analysed the sources, the author reveals the common and different in the administrative structures of two counter-centers – Mukachevo Greek Catholic Eparchy and Máramaros Orthodox Eparchy.

Key words: eparchy, bishop, parish, monastery, cathedral, clergy, archpriest.

Локаційне перенесення управління православної єпархії з Мукачева до Мараморошу стало початком розбудови нової Марамороської єпархії [1, с. 341; 2, с. 32; 3, с. 383–409]. Першочерговими завданнями очільників Марамороської православної єпархії – єпископів Йосипа (Стойки) і Досифея (Феодоровича) та її ситуативних адміністраторів стали: структурно-адміністративний устрій нової єпархії; розбудова чернечих та парафіяльних центрів; налагодження діяльності єпархіального управління в нових умовах, тощо.

Аби зрозуміти контекст діяльності Марамороської єпархії, потрібно врахувати певні нюанси. Передусім, Мараморош був граничною смугою між Трансильванією і Угорщиною Габсбургів. В силу політичних причин ця територія була почергово під владою або протестантських князів, або ж юрисдикції католицьких монархів. Останній фактор суттєво впливав на релігійну ситуацію.

В 1618 році Мараморош був приєднаний до Трансильванії [4, с. 251]. У 1689 році, після невдалої для турків облоги Відня і спроби султана посадити на трансильванський престол свого ставленика, князівство було зайнято військами Габсбургів [4, с. 251]. Султан остаточно відмовився від претензій на володіння Трансильванією за Карловицьким миром 1699 року. Невдала спроба князя Ференца II Ракоці відокремитися від Габсбургів призвела до скасування в 1711 році трансильванської державності. Слідом за тим почався процес інтенсивного окатоличення Трансильванії [4, с. 251].

Саме політична складова відіграла ключову роль в діяльності православної Марамороської єпархії, фаза активного розвитку якої, припадає на 1690–1730 роки. Найголовнішим органом влади у комітаті Мараморош на зламі XVIII століття був *Gubernium* – королівський Трансильванський уряд [5, с. 5], який водночас вважався центральним керівним органом Трансильванії. В його склад входили переважно не католики, а протестанти (кальвіністи, лютерани, іноді антитринітарії), які до кінця XVII століття в Угорщині були достатньо впливовою силою. Особливе значення мали реформатори-кальвіністи, до партії яких належали знатні і могутні угорські дворянські прізвища [5, с. 13].

Реформатори з ненавистю ставилися до католицизму і католиків. З такою ж ворожістю вони ставилися до православних, яких піддавали різноманітним утискам з метою їхнього переходу в протестантизм [5, с. 13]. Разом з тим в Угорщині протестанти не мали такого виняткового домінування, як в Трансильванії, де православне духовенство було підпорядковане юрисдикції кальвіністських «суперинтендентів» [5, с. 13].

Ключове розуміння становища православної єпархії і діяльності соборів протопопів подає дослідник Олексій Петров: «Кальвіністи вмешивались и в назначение на духовныя места и в управление православной церковью» [5, с. 14]. Автор погоджується з тим, що в часи Жужанни Лорантфі кальвіністи здійснювали реальний тиск і мали вплив на вибір православного єпископа [5, с. 14–15].

Таким чином, з одного боку марамороська столиця «представляла особенно благоприятные условия для сохранения в ней старой веры и иерархии» [5, с. 32]. З іншого – будучи з'єднаною до 1733 року з Трансильванією, столиця знаходилася під патронатом трансильванської автономії [5, с. 32]. Останній фактор відчутно впливав на церковне життя православної єпархії. По-третє, відомо, що *Gubernium* складався з кальвіністів і акатоликів, котрі зберігали в Трансильванії домінуюче положення, і які «предпочитали при случае скорее поддержать православных, чем униатов, соединенных с католической церковью» [5, с. 32; 49].

Ці обставини відігравали важливу роль в церковному житті, адже адміністрація і судочинство були в руках комітатських чиновників. «Следовало только приобрести приязнь жупана подкупом, что и делали приверженцы греческого обряда, подносив главному жупану ежегодно денежный подарок за его покровительство, и все распоряжения высших правительственных сфер остались на бумаге без всяких последствий» [5, с. 33].

Отже, моделлю адміністративного устрою і управління Марамороською єпархією, були собори протопопів, а тому і ключовою формою взаємозв'язку і взаємовідносин між духовенством, чернецтвом і єпископатом єпархії був принцип соборного устрою [4, с. 253–254]. В Марамороській православній єпархії, так само, як і в Мукачівській греко-католицькій, – кафедра єпископа заміщала за вибором білого і чорного духовенства [5, с. 34]. Однак, ця внутрішньо-єклізійна форма взаємовідносин духовенства і єпископату в Мукачівській єпархії діяла тільки до 1733 року. Причиною ліквідації цього принципу стало те, що «выборное начало ставило известные препятствия вмешательству правительства и католической иерархии и потому было выведено из употребления» [5, с. 35].

На нашу думку, принцип соборів протопопів, як головний керуючий орган єпархії був «копірайтом» і запроваджений від протестантів, яких в період 1560–1648 років охопив рух за оновлення та реформування своїх Церков. Цілком ймовірно, що саме контрреформація та вплив кальвінізму стали причиною впровадження в адміністративному устрої православної єпархії Мараморошу інституту протопопів.

Цю ж думку про генезу інституту «протопопів» підтримує отець Василій (Пронін). Аналізуючи діяльність єпископа Досифея (Феодоровича) Угольського, дослідник робить примітку, що, будучи протопопом, він мав значну владу, адже відомо, що у його часи під впливом кальвінізму саме протопопи і собор протопопів були одним із правлячих єпархіальних органів [4, с. 262].

В будь-якому випадку інститут протопопів діяв в комітаті у 1662 році, про що дізнаємося з рішення Марамороської жупи від 18 липня 1662 року [6, с. 200; 7, с. 164].

Тобто, однією з причин генезису інституту протопопів та принципу соборності було саме поширення ідей кальвінізму та його прозелітизму. В цілому ж, принцип соборності в управлінні Марамороською єпархією мав свою передісторію.

Очевидно, що є кілька чинників, які сприяли утворенню принципу колективного керування єпархією. По-перше, її існування може бути пов'язане локаційною складовою, а саме, далекою відстанню Мукачева від Мараморошу. В часи віддаленості центру єпархіального управління від периферії цілком ймовірно, що дрібні адміністративні справи вирішувалися на соборах місцевого духовенства. По-друге, в період імплементації унії та поширення юрисдикції Мукачівських єпископів, а також ситуативної відсутності стаціонарного, православного єпископату духовенство було змушене знаходити вихід в управлінні єпархією. Цим виходом і було соборне управління на чолі з виокремленими священнослужителями єпархії. По-третє, ідея управління дієцезією, духовенством, а не єпископатом ймовірніше за все була запозичена від контрреформаційних рухів, які активно вирували в тогочасній Європі. По-четверте, не виключено, що поява соборів протопопів була ініційована боротьбою Православ'я з реформацією в комітаті. Хоча це є малоймовірним, адже більшість у владі комітату була протестантами. І, найголовніше, собори протопопів були повністю підконтрольні Трансільванській владі, яка в силу політичних обставин радше воліла співпрацювати з православними, ніж греко-католицькими церковниками. Вплив реформаторської консисторії на процедури виборів та рішення соборів, які вона ж остаточно схвалювала, є безапеляційним.

Справами протопопії керував один із головних отців округу Марамороської єпархії. Головними протопопами були: Вільхівський, Драгівський, Мойсеєвський, Сиготський, Углянський та інші отці.

Протягом XVIII століття паралельно з терміном «протопоп» в православній традиції вживався альтернативний термін «намісник» [8, арк. 2 зв.; 9, арк. 1 зв.], який використовувався виключно до очільника протопопії. Прості парафіяльні священники називалися пресвітерами [10, арк. 1] або парохами [11, арк. 6–6 зв.; 12, арк. 1]. Водночас у греко-католицькій єпархії протопопи називалися архідияконами [13, арк. 3 зв.]. На посаду протопопа зазвичай призначався священник одного з головних храмів деканату.

Собори протопопів в сучасному розумінні – це собори благочинних (в православній традиції), або ж деканів чи архідеканів (в греко-католицькому канонічному праві). Структурно собори склалися або з духовенства певного округу (благочиння), тоді вони мали статус окружних, або ж були соборами всіх протопопів єпархії, і в цьому випадку вони називалися – єпархіальними. Собори першого типу могли мати видозмінену назву – «генеральні», другого типу «великі». І перші, і другі типи соборів проводилися під головуванням єпископа. Однак, якщо на генеральному соборі були присутні кілька благочинних (протопопів), то на великих соборах були присутні всі або ж більшість протопопів [4, с. 262].

Паралельно з православними соборами чернецтва і духовенства Марамороша в Мукачівській греко-католицькій єпархії існувала своя структура соборів [14, с. 76–83; 15, с. 126–142].

Ситуативними завданнями соборів, були: обрання єпископату; налагодження єпархіальної, адміністративної роботи; вирішення суперечок між вірянами; питання чернечого життя; питання взаємовідносин між парафіянами і священнослужителями; розбудова єпархіальної структури (парафії, монастирі), тощо [14, с. 76–83; 15, с. 126–142].

Очоловав собор протопопів в Марамороській єпархії або єпископ, або ж тимчасовий адміністратор єпархії, а іноді quasi-єпископ, як це було у випадку з єпископом Серафимом (Петровай) в 1711–1715 рр. [4, с. 261].

Єпископат, а також адміністратори Марамороської єпархії обиралися виключно соборами духовенства. Найбільшого розвитку інститут соборів протопопів зазнав в часи правління єпископа Йосипа (Стойки). Із раннього періоду правління єпископа Йосифа (Стойки) відомо, що він часто скликав окружні собори протопопів, на яких обговорювалися та вирішувалися питання єпархіального життя,

загальноцерковні справи, з допомогою яких велася боротьба проти унії. Відомі 7 Соборів, які з благословення владики Йосифа були проведені в Будешті (1690), в Сиготі (1698, 1699, 1704), в Драгоешті (1699), в Мойсєвському монастирі великомучениці Параскеви (1700), в Сарасеу (1704) [16, с. 70; 4, с. 253; 17, с. 670].

Марамороські протопопи згадуються в актах унійного синоду, який відбувся 5 вересня 1700 року в Белгороді [5, с. 36].

Єпископ Йосип був людиною занадто енергійною і його діяльність була направлена, як на розбудову нової єпархії, так і на її захист від впливу унії та розповсюдження кальвінізму. Звичайно, така політика єпархії не завжди подобалася комітатським чиновникам. Зокрема, мав місце конфлікт єпископа з помічником начальника комітату Францем Дарвай. Приводом для сутички були часті собори, які скликав єпископ. На одному з них владика дозволив звершувати священнодії ієрею Вайнагі, який згідно церковних канонів підлягав забороні. Цікаво, що єпископ дозволив йому звершувати всі священнодії, крім божественної літургії. Такі прецеденти зустрічаються і надалі в історії єпархії: «двоєбрачним» священникам дозволялося звершення обрядів, крім літургії [4, с. 256–257].

Загалом собори періоду єпископа Стойки ще раз підтверджують наведену вище формулу управління єпархією, яка була – соборною. Суперечки і незгоди між віруючими виносилися на рішення собору. Протилежної думки про правління єпископа Йосифа є церковні історики о. Жаткович та о. Лучкай. Останні зокрема вважають, що «мандрівний єпископ» не був наділений ніякими єпископськими правами і без жодного страху роздавав посади, давав розлучення, благословляв звершувати богослужіння Требушанським пресвітерам двоєженцям Ігнатію та Миколаю і т.д. В підтвердження цього автори наводять декілька документів [2, с. 133–134; 18, с. 256].

Вкрай важким для Марамороської єпархії був період ув'язнень і відсторонення Стойки від управління єпархією у 1706–1711 роках. У зв'язку з тривалою відсутністю керівників єпархії, ситуація була нестабільною.

Судовий процес проти єпископа 1705–1706 років ілюструє ще одну правову сторону соборів протопопів – вони мали право знімати з посади єпископа.

В травні 1705 р. (хоча є припущення, що це було раніше – 5 березня того ж року) [19, с. 75] єпископ був знятий єпархіальним синодом та ув'язнений у Хустському замку [4, с. 257]. Крім «філопротестантизму» [20, с. 140], єпископу інкримінувалося: нехтування єпархіальним синодом [2, с. 146–147; 21, с. 235; 16, с. 70], відкрите єретицтво [2, с. 149], накладання «інтердикту» на населення Марамороша, співробітництво з угорськими повстанцями, а також висвячення у сан двоєженців [19, 75–76]. За висновками судового слідства, наступного 1706 р. єпископа цілковито «звільнили з управи єпархії, а його мастки сконфіскував комітат» [6, с. 425–463; 16, с. 70].

Ситуативні адміністратори Марамороської єпархії теж обиралися соборами протопопів. Так, на місце Стойки в кінці 1706 р. собор духовенства вибирає румунського священника Іова Цірку [22, с. 11].

Незважаючи на жорстокі санкції проти Йосипа з боку влади, духовенство Марамороша на черговому соборі в 1710 р. визнало Йосипа своїм архієреєм і звернулося до правителя Марамороша Ференца Ракоці з проханням затвердити його рішення. Однак останній відповів відмовою. В 1709 р. – на початку 1710 р. Мараморською єпархією офіційно керувала рада з 4 протопопів, владики Йосип звершував богослужіння нелегально [22, с. 12].

Після смерті Стойки в 1711 р. «проунійна група» обрала і поставила Марамороським єпископом румунського священника Степана (в чернецтві Серафима) Петрована [16, с. 71]. Так само, як і Цірка, Серафим був обраний місцевим собором та конгрегацією комітату [4, с. 261].

Після адміністратора єпархії, отця Івана з села Мойсей, 14 травня 1715 р. православне духовенство Марамороша обрало кандидатом у єпископи священника Андрія з «Касовського округу и обычнымъ путемъ ходатайствовали объ его утверженіи» [22, с. 13]. Був чи не був отець Андрій висвяченим у єпископи – невідомо, хоча про це просили священники Марамороша Gubernium [23, с. 22]. Те, що він якийсь час керував єпархією, залишається фактом.

В повідомленні про собор духовенства і вибори попа Андрія чітко описуються структурні деталі проведення соборів протопопів. Собор було скликано через тривалу відсутність єпископа після смерті Стойки. В силу цього відбулося «много погрешностей и неправильностей, так как не было из их числа никого, кто бы наблюдал, как следует за делами церкви и направлял эти дела по их обряду [23, с. 22]». Тобто собори для виборів єпископа скликалися по мірі необхідності. По-друге, на соборі 14.05.1715 року розглядалися 4 кандидатури на Мараморського єпископа. Священники «кандидовали из попов своего исповедания четырех почтенных лиц, а именно: из Верхняго округа – попа Іону, из Касовскаго – попа Андрея, из Сиготскаго – Саплонцкаго попа Івана, из Нижняго – попа Петра. Из упомянутых

лиц на перваго, т.е. на попа Іону пало 14 голосов, на второго, т.е. на попа Андрея 46, на третьяго, т.е. попа Івана, ни одного, на четвертаго – попа Петра – 35. Из них они сочли наиболее походящим попа Андрея» [23, с. 22].

Таким чином, собор проходив у два етапи. Перший – обрання кандидатів, другий етап – голосування. Участь у виборах єпископа 1715 року взяло 95 священників з чотирьох округів (благочинь/протопопій): Верхній, Нижній, Сиготський та округ Сепинца¹. Крім згаданих на соборі протопопій, діяли й інші, наприклад Вільхівське, Углянське і т.д. Після кінцевого обрання кандидата в єпископи затверджував *Gubernium* [23, с. 22].

На початку 1718 р. собор духовенства обрав у єпископи Марамороської єпархії знову того ж священника Андрія, але цей вибір не був схвалений світською владою [4, с. 261]. В тому ж році духовенство обирає останнього Марамороського єпископа – Досифея (Феодоровича) [22, с. 13–14]. До монашого постригу Досифей був протопопом у селі Вільхівці (угор. *Irhóc; Irkolcz; Irholcz; Irhocz*) і носив ім'я Дмитро [5, с. 39; 4, с. 262].

В цілому, напружена ситуація з управлінням єпархією була постійним предметом соборів духовенства Мараморошу. Наприклад, головним завданням собору православного духовенства, який відбувся 27 грудня 1716 року в с. Угля, було обрання чергового єпископа. В протоколі зборів священників в пункті № 1 записано: «Выбрали Честнейшаго господина отца Архимандриту на Епископство поневаж застаємо без жадного Пастыря» [24, арк. 1]. Такі завдання на порядку денному соборів стояли систематично, а це свідчило про дестабілізацію в церковному управлінні православною єпархією, яка була без постійного єпископа [22, с. 10–17].

Із архівного джерела про Углянський собор 1716 року ми дізнаємося, що посаду протопопа в цей період в Марамороській єпархії займали священники в селах Угля та Колодне [24, арк. 1]. В склад собору протопопів входили священники з таких сіл, як: Березово, Горінчово, Данилово, Драгово, Колодне, Копашнево, Крайниково, Кричево, Липча, Руське Поле, Селище, Сокирниця, Угля, Чумалево, Шандрово [24, арк. 1–1 зв.].

На соборах протопопів у виборах єпископату брала участь й світська влада, як це було у випадку обрання єпископа Стойки. Дослідник Олексій Петров з цього приводу робить таку примітку: «Вряд ли бы православное русское и румынское дворянство допустило устранение себя от участия в столь важном деле. Наконец, и на православных не могли не повлиять порядки реформаторской церкви, дающей широкий доступ светскому элементу в церковное управление» [5, с. 36].

При житті єпископа Досифея в єпархії продовжував діяти соборний принцип управління. Про це ми дізнаємося з періоду юрисдикційного керування унійним вікаріатом Мараморошу (1729–1733) [4, с. 319] майбутнього Мукачівського греко-католицького єпископа Симеона (Ольшавського).

Ольшавський кілька разів піддавав забороні у служінні єпископа Досифея. 9 липня 1733 року єпископ Симеон (Ольшавський) видав циркуляр, а 5 серпня 1733 року відправив листа Єгерському єпископу Гавриїлу Ердевію, в яких найскоріше призначення нового наступника Бізанція аргументував тим, що «от старости уже ослепший Досифей снова рукополагает священников в Углянском монастыри, а он, – Ольшавский, – не имеет ни силы, ни власти запрещение и проклятие Бизанция, со взором Досифея, в действительность привести» [25, с. 98–101].

В циркулярі від 9 липня 1733 року, єпископ між іншим писав: «[...] сповіщаємо Вашим чесностям, всім протопопам та іншим священникам, наказуємо і заповідаємо, щоб жоден дяк або попович не насмілювався висвячуватися в отця Дософея. За цим повинен пильно стежити кожний протопоп» [2, с. 243–244].

Після смерті Досифея певний час єпархією теж керував собор протопопів. 10 жовтня 1735 року вибухнув конфлікт між єпископом Симеоном і священниками – Іваном Стойка з с. Драгово (угор. *Kövesliget*) та Іоною з с. Вільхівці (угор. *Irholcz*) [23, с. 25–26; 5, с. 40]. Причиною непорозуміння було те, що після смерті єпископа Досифея ці протопопи «побуждають Марамороській клирь выбрать епископа изъ своей среды» [5, с. 40]. Тобто духовенство Мараморошу хотіло обрати єпископа у традиційний спосіб на соборі протопопів.

15 листопада 1735 року Братиславська королівська рада виносить рішення про накладання покарань на цих священників у зв'язку зі «зловживанням своїми посадами» [26, арк. 1–2]. В тексті повідомлення ради йшлося не тільки про прийняті міри для цих священників, але й наводилося рішення поміщицької конгрегації Марамороського комітату про визнання юрисдикції Ольшавського над румунськими та русинськими священниками і віруючими Марамороського комітату [26, арк. 1–2].

Отже, станом на 1735 рік Марамороською єпархією керував собор протопопів і нам відомі, як мінімум, два священники, які ще залишалися в статусі протопопів і звершували пастирське служіння в селах сучасного Тячівського району – Драгово і Вільхівці.

¹ Сепинца (угор. Szaplónca) – комуна, у складі єдиного села в Румунії, в жудеці Марамуреш.

Дослідження румунських церковних істориків дозволяють говорити, що після Досифея в 1735–1739 рр. єпархією керував священник Гавриїл Штефанка з Бирсани (рум. *Bârsana*), *Gavriil Ștefanca de Bârsana*. Комітатською та імперською владою він ніколи не був затверджений як єпископ Мараморошу, тому діяв незаконно. Услід за Яношем Мігалі, Олексій Петров та отець Василій (Пронін) чітко називають Гавриїла останнім православним єпископом Марамороша, який у 1739 р. проживав у Барсанівському монастирі «*Episcopus Gabriel ex Barczanfalsa scribit de non ordinando quendam juvenem 1739*» [22, с. 14].

Очевидно, що після смерті Гавриїла почався незворотній процес самоліквідації Марамороської єпархії та її адміністративного устрою і управління, тим більше, що православним румунам та русинам влада більше не дозволяла вибирати собі єпископа [22, с. 14].

Таким чином, наявні дослідження та джерельні матеріали ДАЗО дозволяють зробити кілька попередніх тематичних висновків.

Цілком очевидно, що в 1690 році обидва релігійні центри – Мукачево і Мараморош, які об'єднували у XVII – в першій половині XVIII століття чотири комітати Угорщини, консолідували всі свої ресурси задля розбудови своїх єпархій. В адміністративному і структурному відношенні обидві єпархії зовні мали практично однакову структуру управління. Проте, якщо в Мукачівській греко-католицькій єпархії собори духовенства були фактично номінальним, другорядним керівним органом, то в Марамороській православній єпархії собори протопопів займали виключне, головне місце в управлінні.

В Мукачівській єпархії після укладання унії 1646 року процедура обрання духовенством єпископа-номінанта була скоріш за все протокольним дійством. Обраний на соборі священник номінант повинен був бути затвердженим імператором та єгерським єпископом і висвяченим римським понтифіком. Тобто обрання було не легітимним, без подвійного підтвердження і затвердження, а тим більше без висвячення. Така форма взаємовідносин духовенства і єпископату діяла в Мукачівській єпархії до 1733 року. Причиною табу на діяльність соборів духовенства як виборчого елементу, стало те, що духовенство надто втручалось у справи церковної і світської влади і цим суттєво перешкоджало їхньому впливу на справи єпархії.

В Марамороській єпархії структура управління була видозміненою, як по формі, так і по змісту. Ключове місце у виборі єпископа займали священники, які ситуативно збиралися на собори протопопів. Безперечно інституція соборів була колегіальним органом. Адміністративно він вважався головним керівним органом єпархії. Собори протопопів мали такі повноваження, як: обрання єпископату та їхнє усунення від управління; обрання і затвердження адміністраторів та відсторонення останніх від керівництва єпархією; розгляд поточних пастирських та парафіяльних справ, тощо.

Всі рішення соборів протопопів затверджував *Gubernium* – королівський Трансільванський уряд. Після затвердження влади єпископів для Мараморошу висвячували в Сучаві або ж Яссах. Без сумніву, антикатолицький уряд мав вплив на рішення соборів, але в силу боротьби з католицизмом влада комітату практично не втручалась у справи соборів та адміністрування єпархією.

Причинами виникнення інституту протопопів були з одного боку – політично-церковна ситуація, коли підтримка православ'я протестантами в боротьбі з католицизмом була вкрай вигідна останнім; з іншого – періодична відсутність православного єпископату, що змушувало духовенство знаходити нову форму управління, якою і був собор. Очевидно, що діяльність собору протопопів була абсолютно виправдана, особливо в напруженій ситуації з юрисдикційними інклюдіями з боку унійних єпархій Мукачева і Фогарашу. Важким в цьому відношенні був період 1711–1717 років, коли єпархією керували адміністратори та quasi-єпископ Серафим, які часом проявляли слабу стійкість у своїх релігійних переконаннях.

Після смерті останнього православного єпископа Досифея (1734/1735) інститут протопопів як головний адміністративний орган управління єпархією поступово почав втрачати свою юридичну силу, а з часом разом зі всім єпархіяльним устроєм – взагалі зникає.

Література:

1. Лучкай М. Історія карпатських русинів : в 6-х т. Т. 2. Ужгород : Закарпаття, 1999. 388 с.
2. Лучкай М. Історія карпатських русинів : в 6-х т. Т. 3. Ужгород : Закарпаття, 2002. 328 с.
3. Мониш О., прот. «Імстичівський екзил» в часи правління останніх православних архієреїв Мукачівської єпархії: Іоанікія (Зейкана) та Мефодія (Раковецького). «*НАУКОВІ ЗАПИСКИ*» Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архимандрита Василя (Проніна). 2019. № 6. Ужгород : Карпати. С. 383–409.
4. Пронин Василий, архимандрит. История Православной Церкви на Закарпатье. Кандидатская работа архимандрита Василя (Пронина) «История Мукачевской епархии (с древнейших времен до Первой Мировой войны 1914 года)». Издание 2-е. Свято-Николаевский Мукачевский монастырь. ОРП «Філокаліа», 2009. 524 с.
5. Петров А., проф., д-р. «Старая вѣра» и унія въ XVII–XVIII вв. Пояснительная записка. Материалы для истории Угорской Руси. Т. II. СПб., 1906. 88 с.
6. Hodinka A. A munkácsi görög szertartású püspökség okmánytára. I. KÖT. 1458–1715. LVI. Ungvár, 1911. 659 p.

7. Гаджега Василій, о. Додатки к історіѣ Русинов и руськихъ церквей в Марамороші. Студіи исторично-архивні. *Науковий Збірник товариства «Просвѣта»*. 1922. Рочник І. Ужгород. С. 140–226.
8. Державний архів Закарпатської області. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 6. На 2 арк.
9. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 237. На 2 арк.
10. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 98. На 2 арк.
11. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1330. На 15 арк.
12. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 75. На 1 арк.
13. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 119. На 3 арк.
14. Кічера В. Інституційна розбудова провінції чину Василіан на Закарпатті у період правління Мукачівського єпископа Андрія Бачинського (1773–1809). *Русин*. 2008. № 3–4 (13–14). С. 76–83.
15. Скочиляс І. Собори духовенства Холмсько-Белзької унійної єпархії XVII століття (типологія, внутрішня організація та склад учасників). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2014. Вип. 17–18. С. 126–142.
16. Атанасій В. Пекар, ЧСВВ. Нариси історії Церкви Закарпаття. Серія II. «Записки ЧСВВ». Секція І. Т. І. Єпархічне оформлення. Видавництво Отців Василіан «Місіонер». Рим – 1997 – Львів. 232 с.
17. Пидгайко В. Г. Иосиф (Стойка). *Православная Энциклопедия*. Т. XXV. Москва, 2015. С. 669–672.
18. Жаткович Ю. Єпископы Мараморошские. *Листок*. 1891. № 22. Год VII. 15 ноября. Унгарь. С. 256–257.
19. Монич Олександр, прот. Нескорена Правда: нариси з історії Кричівського монастиря. Ужгород : Патент, 2018. 160 с.
20. Баран О., д-р., о. Церква на Закарпатті в роках 1665–1691. *Богословія*. 1968. Т. XXXII. Кн. 1–4. Рим. С. 77–145.
21. Пап Степан, отець. Історія Закарпаття. Т. II. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2002. 443 с.
22. Монич О. «QUASI»-єпископи та адміністратори Марамороської православної єпархії (1706–1739 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія*. 2021. Вип. 1(44). С. 10–17.
23. Петров А., проф., д-р. Старая вѣра и унія въ XVII–XVIII вв. Пояснительная записка, Матеріали для історії Угорської Руси. Т. I. Санкт-Петербург, 1905. 74 с.
24. ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 32. На 1 арк.
25. Дулишкович Іоанн, отець. Историческія черты Угро-Русскихъ. Тетрадь III. Унгарь, 1877. 234 с.
26. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 551. На 2 арк.

УДК 94(477)"1925/1929"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.22>

БЕЗПАРТІЙНІ СЕЛЯНСЬКІ КОНФЕРЕНЦІЇ ЯК СПРОБА СПРОТИВУ ТОТАЛІТАРИЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 20-Х РР. ХХ СТ.

Очеретяний Владислав,

аспірант кафедри історії і культури України
та спеціальних історичних дисциплін
Університету Григорія Сковороди в Переяславі
ORCID ID: 0000-0002-0360-7532

У статті розглядаються питання проведення в українському селі другої половини 20-х рр. ХХ ст. безпартійних селянських конференцій. Автори доводять, що ці конференції стали своєрідною спробою спротиву тоталітаризму. Констатується, що на цих безпартійних селянських конференціях набули яскравого вираження інтереси українського селянства, які в принципі не відповідали більшовицьким задумам. Проте реальна загроза втратити владні позиції штовхала нову владу шукати шляхів примирення. Більшовики, використовуючи найрізноманітніші спроби перетягти більшість селянства на свій бік, використовували не лише економічні важелі впливу, але й намагались вирішити це питання в ідеологічний, пропагандистський спосіб. Більшовицька ідея організації безпартійних селянських конференцій була однією зі спроб імітації демократії зі сторони радянського режиму.

В статті на основі аналізу звітів за результатами проведення селянських конференцій подається реальне, в тому числі й негативне, ставлення населення до політики радянської влади на селі. На середину 1920-х років, коли перший період непу сприяв лібералізації суспільно-політичних та соціально-економічних відносин в українському селі, протестний характер селянських безпартійних конференцій відійшов на другий план. Проте процес «закручування гайок» щодо селянства, яке почало «випадати» з-під контролю радянського режиму, знову активізував зростання соціально-політичної активності селян. Цьому є логічне пояснення. Успіхи в зерновиробництві як основна стаття доходів селянських господарств сприяли їх економічному зміцненню, але водночас з поліпшенням економічного становища селян радянська влада посилювала і фінансовий тиск на них, причому в розрізі форсування індустріалізації з 1925 р. Цей економічно не обґрунтований тиск почав набувати вочевидь викривлених форм. На безпартійних селянських конференціях трудове селянство виступало не за знищення радянської влади, а за те, щоб вона визнала свої помилки, щоб трудових середняків не вважали куркулями, а ледарів змушували працювати та багато іншого. В статті доводиться, що низка командно-адміністративних заходів радянського режиму в другій половині 20-х рр. ХХ ст., зокрема й надзвичайних, призвела до зовнішнього придушення селянства, несприйняття яким як радянських методів ведення сільського господарства, так і ставлення режиму до села, далекого від традиційного селянського укладу, перейшло в розряд моральної непокори.

Ключові слова: українське селянство, зерновиробництво, радянський режим, сільське господарство.

Ocheretianyi Vladyslav. Non-partisan peasants' conferences as an attempt to resist totalitarianism in Ukrainian villages of the second half of 20-ies of XX century

The article considers the issues of holding non-partisan peasant conferences in the Ukrainian village of the second half of the 1920s. The authors argue that these conferences were a kind of attempt to resist totalitarianism. It is stated that at these non-partisan peasant conferences the interests of the Ukrainian peasantry, which in principle did not correspond to the Bolshevik plans, were clearly expressed. However, the real threat of losing power pushed the new government to seek ways of reconciliation. The Bolsheviks, using various attempts to draw the majority of the peasantry to their side, not only used economic levers of influence, but also tried to resolve this issue in an ideological, propagandistic way. The Bolshevik idea of organizing non-partisan peasant conferences was one of the attempts to imitate democracy on the part of the Soviet regime.

The article, based on the analysis of archival materials of reports on the results of peasant conferences, presents the real, including negative, attitude of the population to the policy of the Soviet government in the countryside. By the mid-1920s, when the first period of the NEP had contributed to the liberalization of socio-political and socio-economic relations in the Ukrainian village, the protest nature of peasant non-partisan conferences receded into the background. However, the process of "tightening the screws" on the peasantry, which began to "fall out" of the control of the Soviet regime, again intensified the growth of socio-political activity of peasants. There is a logical explanation for this. Successes in grain production as the main source of income for peasant farms contributed to their economic strengthening, but at the same time with the improvement of the economic situation of peasants, the Soviet government increased financial pressure on them, moreover in the context of industrialization since 1925. This economically unjustified pressure began to acquire obviously distorted forms. At non-partisan peasant conferences, the working peasantry did not advocate the annihilation of Soviet power, but that it should admit its mistakes, that middle peasants should not be considered kulaks, and lazy people should be forced to work and much more. The article argues that a number of command-and-control measures

of the Soviet regime in the second half of the 1920s, including emergencies, led to external repression of the peasantry, and his rejection of both Soviet methods of agriculture and the regime's attitude toward the village, far from the traditional peasant way of life, passed into the category of moral disobedience.

Key words: *Ukrainian peasantry, grain production, Soviet regime, agriculture.*

З 1925 р., коли радянським партійним керівництвом було взято курс на індустріалізацію, почали набирати силу не просто негативні, а вже деструктивні процеси в житті українського селянства. Глибока суспільно-політична та соціально-економічна прірва, до краю якої підійшла новостворена радянська держава внаслідок намагання у будь-який спосіб, навіть за допомогою карально-репресивних методів, побудувати «соціалістичне суспільство», загрожувала більшовикам швидкою втратою влади. Хаотично шукаючи виходи з край скрутного становища, вище партійне керівництво змушене було все ж розпочати діалог із тими соціальними верствами суспільства, які були наймасовішими, і від яким багато в чому залежало як соціальне напруження, так і соціальна стабільність. Такою чи не найчисельнішою соціальною верствою було, насамперед, селянство, яке цілком справедливо було вкрай не задоволене невідповідністю свого внеску в господарське життя як основного постачальника сільськогосподарської продукції і своїм реальним становищем у системі соціально-економічних відносин радянської держави.

Звідси випливало і соціальне незадоволення, і нова загроза не лише масових протестів, а й збройних протистоянь. Важливими для розуміння проблеми стали архівні матеріали партійних фондів, в яких ми знаходимо відображення реальних подій в українському селі 1920-х рр. Так, в доповідях місцевого керівництва в ЦК партії про роботу на селі неодноразово зазначалось, що «розбудову радянської влади приходилось здійснювати в вогнищі постійних повстань селянства проти рад». Партійні ідеологи сформуливали гасло щодо «найбільш можливого заспокоєння тилу». Цю тезу вони аргументували тим, що будівництво рад завершилось, проте мало суто формальний характер, бо нова влада не спиралась на ту соціальну базу, без якої закріплення радянської влади в Україні з її досить незначним і організаційно слабким міським пролетаріатом було неможливо. І цю базу було чітко сформовано: згідно з матеріалами доповідей в ЦК, це мала стати сільська біднота, організаційним шляхом відірвана від «підкорення куркульським прошаркам села» [1, арк. 131]. Адже, як видно зі згадуваних вище матеріалів доповідей про роботу на селі, залишене поза середовищем організаційного впливу зі сторони компартії українське село відповіло на соціалістичну конструкцію радянських органів ненавистю з сторони заможного селянства, недовірою з сторони середняка і повною байдужістю зі сторони бідноти [1, арк. 132].

Реальне налагодження діалогу з українським селянством давалось більшовикам досить важко, і причин цього ми вбачаємо декілька. Насамперед, їм важко було йти до конструктивного діалогу, оскільки більшість партійного керівництва вважало селянство «розсадником приватництва, капіталістичною небезпекою, яка була чужою і небезпечною для побудови нового соціалістичного ладу». Окрім того, як доцільно констатує в ґрунтовному дослідженні «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)» С. Кульчицький, «...члени державної партії звикли до екстремальних ситуацій громадянської війни, коли вони командували, не відповідаючи за наслідки. Мало не весь склад партії більшовиків не відповідав вимогам, що висувалися умовами мирного, нормального життя» [2, с. 220].

Проте реальна можливість втратити владні позиції штовхала нову владу шукати шляхів примирення. Більшовики, використовуючи найрізноманітніші спроби перетягти більшість селянства на свою сторону, використовували не лише економічні важелі впливу, але й намагались вирішити це питання ідеологічним, пропагандистським способом. Вони організували різного ґатунку збори, сходки, конференції, зокрема й безпартійні селянські конференції, де намагались займати позиції ведучих і лідерів, та пропагувати з трибун переваги нового ладу. Необхідно зазначити, що сучасні вітчизняні дослідники трактують більшовицьку ідею організації безпартійних селянських конференцій одним із способів імітації демократії зі сторони радянського режиму [3, с. 451].

Скликанням таких конференцій більшовицький режим прагнув реалізувати кілька вкрай важливих завдань. Насамперед, їх досить сильно турбував повстанський селянський рух, і тому більшовики конче хотіли послабити таким чином суспільно-політичне напруження. Також, що не менш важливо, радянському режиму вкрай необхідно було знати політичні настрої багатомільйонного українського селянства, його бачення ситуації на селі, щоб в подальшу використати отримані свідчення на свою користь. Вивчаючи динаміку суспільної свідомості українського селянства в роки непу, С. Дровозюк резонно вказував, що більшовики постійно і системно стежили за процесами, які мали місце в селянському соціумі, і акцентував увагу на тому, що моніторинг села був одним з елементів політичних

технологій, що мали б врешті-решт забезпечити остаточну перемогу комуністів, які збирали різнобічну інформацію про соціально-економічні процеси, настрої та політичну активність селянства [3, с. 445].

Зацікавленість більшовиків у вивченні настроїв українського села підтверджується статистичними даними щодо того, що лише протягом 1920 р. таких безпартійних селянських конференцій різного рівня було скликано 117 [4, с. 164]. Більшовиками було ініційовано основні теми конференцій, пов'язані з демонстрацією переваг саме радянської влади і її «ефективної політики» на селі з метою залучити селянські маси до радянського будівництва. З цією метою на зібрання приїжджали відповідальні номенклатурні особи, щоб надати ваги і значення конференціям, які були додатковими партійними трибунами. Партійна верхівка розсилала на місця постанови з вимогами скликати селянські конференції для масової агітаційної роботи серед селянства з метою посилення впливу партії на селі. Такі конференції рекомендувалось проводити в зимовий період. Це робилось з метою залучення до участі в конференціях якомога більше дорослого селянського населення, яке в інші пори року було «по зав'язку» зайняте власними господарськими справами. Аналіз розпорядчих партійних документів дає можливість констатувати серйозну направленість радянського режиму на активізацію впливу в селянському середовищі задля подолання відчуженості і несприйняття більшовицької політики зі сторони селян [5, с. 140].

Проте, як показала практика, вище партійне керівництво не зовсім розуміло селянську ментальність і вважало, що такими загальними зборами, промовами, обіцянками справа налагодження діалогу й буде вирішена.

Як доцільно зауважував Д. Красносілецький, для більшовицького режиму саме в ініціюванні таких селянських зібрань і крилась прихована небезпека, так як такі зібрання могли стати та й часто були місцем обговорення болісних для селян питань, шляхи вирішення яких ними далеко не завжди збігались з інтересами радянської влади. Тобто, безпартійні селянські конференції стали своєрідною ареною пасивної взаємодії селянства з більшовицьким режимом [6, с. 166]. На початку 1920-х рр. такі селянські конференції, в основному, мали суто протестний характер, викликаний продрозверсткою, політикою воєнного комунізму тощо.

Помилка більшовиків полягала в тому, що вони розглядали селянство як об'єкт політичного впливу. Однак селянство, і це одностайно стверджують сучасні вітчизняні дослідники, які вивчають життєдіяльність українського селянства загалом і непівського періоду зокрема, не було «безмовною, байдужою до своєї долі масою», що й продемонстрували реалії [3, с. 442]. Та й впровадження непу відродило зацікавленість селянина у праці на своїй землі, пожвавило його господарську ініціативу, сприяло економічному зміцненню селянських господарств і стимулювало бажання селянина бути не об'єктом, а суб'єктом суспільно-політичних та соціально-економічних процесів.

Більшовики думали, що зможуть контролювати соціальний склад учасників безпартійних селянських конференцій. Проте це було непросто і контролювати склад делегатів конференцій від селянства вони практично не мали змоги. Досить часто, всупереч сподіванням партпрацівників, селяни вибирали представниками шанованих і авторитетних господарів, якими досить часто були саме заможні селяни, які проявляли себе досить активно. В доповідних записках інструкторських обстежень радянських установ ми бачимо таку характеристику даної соціальної верстви зі сторони партійних органів: «кулацьке населення представляє єдиний оплот всякої контрреволюції. Воно тому й важче піддається впливу, так як більш сміливіше, відважніше і бойкіше, чим бідне селянство. Краще розуміє свої інтереси і використовує різні методи боротьби. Населення кулацьке дуже багате, тримає кращих породистих коней, має надлишки корму та іншої продукції» [7, арк. 109].

Об'єктивною є характеристика заможників, дана В. Лазуренком, який називає їх самодостатньою соціальною верствою, яка мала неабиякий авторитет у громаді, добившись шанобливого ставлення оточуючих не пустими закликами, а реальними економічними досягненнями [8, с. 163].

Заможне селянство досить переконливо вміло аргументувати. В багатьох випадках воно схилило на свій бік громадську думку односельчан не лише виваженими виступами на зібраннях, а й прикладом власного господарювання, міцністю економічного становища, яке наочно свідчило про правильність і обґрунтованість висловлюваних ними думок, закликів і пропозицій [8, с. 167].

Більшовики відстежували реальні настрої українського селянства, тому за результатами роботи селянських конференцій різного рівня складались закриті огляди, матеріали яких сьогодні стали доступними для аналізу і в яких постійно зустрічаються дані, які з упевненістю дозволяють говорити про реальну силу і авторитет сільських господарів, їх активну суспільно-політичну позицію.

Місцеві органи радянської влади змушені були реагувати на такі настрої селянства, оскільки це була масовість і одностайність селянства в їх спротиві швидкому підвищенню і жорсткості фіскальної

політики. Цікаво, що саме з цього періоду в партійних директивах починає загострюватись питання визначення соціального стану селянства. Владні структури спробували вчергове, як і в роки військового комунізму, розколоти селянство на заможних і незаможних. З цією метою в соціальній стратиграфії були введені наступні категорії: заможні, вище середні, середні, нижче середні, бідні, сільські пролетарі. Така широка стратиграфія, попри зовнішню об'єктивність, мала на меті через введення різних податкових ставок розсварити селянство.

Штучно насажені механізми розсварювання селян давались взнаки. І це ми бачимо не лише з матеріалів спеціальних доповідей про характерні моменти в суспільно-політичних настроях селянства, а й з матеріалів центральної періодичної преси, листів читачів до редакцій тощо.

З них видно, що заможні верстви населення були незадоволені політикою радянської влади щодо бідноти: «Ледачі – не хочуть своїх снопів молотить (бо холодно), а топлять ними. А далі йде до своєї кооперації і кричить: дайте мені муки, бо я голодний сиджу»; «Ось за це трудові селяни (середняки) і невдоволені. Кажуть, що таким хоч помагай, хоч не помагай, то з них господарів не буде. А таким радянська влада допомагає, а трудовий люд вважають за куркулів і ворогів і душать податками, а ледачих скидають на трудових і т.д. Налаштоване трудове селянство не так, щоб знищити радянську владу, а так, щоб радянська влада визнала свої помилки. Щоб трудових середняків не вважали куркулями, а ледарів змушували працювати» [9, арк. 23–24].

Серед матеріалів звітів за результатами проведення селянських конференцій є й інші дані, які ілюструють реальне ставлення населення до політики радянської влади. І на сільських зібраннях, і в дописах до періодичних видань промовисто висловлювались заможні селяни: «держава сама дає селянину установку, щоб він не робив, коли вона вдень і вночі галасує: допоможемо бідноті. І біднота це все бере до уваги. Навіщо, мовляв, нам трудитись коло тієї землі: розбагатієш, то і у мене заберуть хліб, накладуть великі податки та ще й куркулем назвуть»; «держава гірше поводить з заможниками, як зі злодіями, що чуже беруть. І за що? Лише за те, що ми тримаємо державу на своїх плечах і там бідкуючі заможні раптом кинуть працювати. А навіщо? Хіба у заможного два роти? Всякий розумний господар краще годує того коня, що більше везе»; «Товариш Ленін глибоко помилявся. Він знаходив людське щастя в колективі, артїлі, комуні тощо. Але саме селянство тут не знаходить ніякого щастя, бо якої ще треба комуни як батько зі своїми синами» [9, арк. 35–36].

Як доцільно зауважує В. Мотуз, повсякденна практична свідомість носія селянської культури, яка ґрунтувалась на здоровому прагматизмі, була не здатна усвідомити те, що головним завданням нової влади було посіяти розбрат у селянському середовищі, зламати єдність селян, зробивши сусідів ворогами [5, с. 139].

Таке соціальне протистояння було вигідним радянській владі. Проте, не зважаючи на втручання останньої в селянський соціум, селяни активно поринули в нові можливості, які були пов'язані з успіхами нової економічної політики та викликаним нею господарським зміцненням достатньо широких верств селянства

На середину 1920-х років, коли перший період непу сприяв лібералізації суспільно-політичних та соціально-економічних відносин в українському селі, протестний характер селянських безпартійних конференцій відійшов на другий план. Проте процес «закручування гайок» щодо селянства, яке почало «випадати» з-під контролю радянського режиму, знову активізував зростання соціально-політичної активності селян.

Цьому є логічне пояснення. Успіхи в зерновиробництві як основна стаття доходів селянських господарств сприяли їх економічному зміцненню, але водночас з поліпшенням селянського економічного становища радянська влада посилювала і фінансовий тиск на них, причому в розрізі форсування індустріалізації з 1925 р. Цей економічно не обґрунтований тиск почав набувати вочевидь викривлених форм.

І вже достатньо організоване в мережі сільськогосподарської кооперації селянство, пройшовши школу громадської співпраці в її рамках, почало логічно піднімати питання: чому влада, яка декларувала себе як робітничо-селянська, в своїй повсякденній фінансово-податковій політиці займається очевидним визиском селян. Ця ідея завдяки чіткому структуруванню кооперації від центральних ланок до окремого господаря, налагодженню розгалуженого апарату активних діячів кооперації, членів правління, ревізійних комісій, інструкторів, агрономів, через кооперативну пресу завдяки наявності власного видавництва швидко дійшла до свідомості широких селянських верств. Після завершення польових робіт 1926 р. в Україні розпочинається широкий громадський рух за скликання безпартійних селянських конференцій. В середовищі економічно зміцнілого завдяки зусиллям сільськогосподарської кооперації, а не радянської влади селянства зростають і поступово міцніють думки відносно того, що потрібно захищати свої права в умовах все наростаючого жорсткого економічного визиску зі сторони держави.

Настрої селянства знову набували протестного характеру. І це цілком зрозуміло. Адже, будучи основним виробником сільськогосподарської продукції, селянство сильно потерпало насамперед від цінової та фіскальної владної політики. На зібраннях селяни все частіше обурювались тим, що селянська праця знецінена: «Раніше за пуд пшениці можна було купити собі сорочку, а тепер і два пуда не хватає, за чоботи потрібно віддати 25 пудів» [10, арк. 2].

В матеріалах доповідей за результатами конференцій 1926 р. міститься інформація й щодо того, що більшовики повсюди фіксували факти масового незадоволення: «Невдоволення в зв'язку з розходженням цін на промислові товари і сільськогосподарські продукти внаслідок зниження хлібних цін ще більше загострилось. Майже все селянство висловлює невдоволення таким становищем, а особливо куркулі і заможні елементи села, які мають значні запаси зерна ще з минулого року» [10, арк. 2].

В інформаційних довідках до керівництва партпрацівники фіксували й негативну для влади агітацію на різних сходках, яку проводили впливові господарі серед селянства щодо невдоволення ставками сільськогосподарського податку. В інформаційних довідках за осінь 1926 р. ми зустрічаємо багато підтверджень цьому: «В с. Олексіївка (Сталінська округа) один куркуль провадив таку агітацію: Ленін казав, що треба дати селянинові, а вони нам нічого не дали й ще більше оподатковують селян. Якщо влада так з нами, селянами, поводитись, то сьогодні ми повинні віддати окладні листи» (на зібранні після його виступу віддало окладні листи 183 осіб) [11, арк. 76]; «В Зінов'єві куркулі активно виступають проти податку. На засіданні однієї сільради при обговоренні податку 2 члени сільради, середняк і куркуль, висловлювались проти податку й їх промови були контрреволюційними» [11, арк. 77].

Висловлювання були й доволі радикального порядку: «Нам, селянам, так далі жити неможливо. Нашу селянську працю ставлять у ніщо. Життя дороге, немає порядку» [12, с. 241]; «Податок качають безпошадно, грошей немає, беруть коней, коней немає – беруть корів і що не попаде. Арештовують, жити неможливо. В листах пишуть, що «залишилися голі й босі» [13, с. 173].

Невдоволення селянства набувало не лише соціально-економічного, але й політичного забарвлення. 1925–1926 рр. в середовищі економічно міцного селянства та в значній мірі і середньої верстви селянства все активніше починає обговорюватись ідея доцільності створення в Україні суто селянських громадських організацій – селянських спілок.

Селянство було добре знайоме з практикою діяльності таких осередків під час революції 1905–1907 рр. та на перших етапах української революції 1917–1921 рр. Бажання створення своїх селянських організацій у вигляді селянських спілок, вимога поставити в привілейоване становище хорошого господаря висловлювалась досить часто і майже повсюдно [14, с. 87].

Перші розмови про селянську спілку було зафіксовано в травні 1925 р. під час перевиборчої кампанії Рад. Проте тоді таких випадків було зафіксовано всього три, і до 1926 р. вони не мали широкого розповсюдження. За перші півроку 1926 р. поширення цих ідей набрало масовості, особливо в перевиборчу кампанію Рад і на безпартійних селянських конференціях. Активізації селянства сприяло введення в дію нових, ще більш жорстких ставок оподаткування. В цілому за 1926 р. було задокументовано 100 випадків проведення агітації за організацію селянських спілок. Найбільш активними були округи з переважаючою часткою заможних господарів [15, арк. 1]. Більшовиків дуже непокоїла все зростаюча соціально-політична активність українського селянства, і вони ще більше починають нав'язувати думку щодо того, що винними в неспокійній ситуації на селі є заможники, які вносять розлад в намагання влади покращити становище пересічного селянина. «Повсюдно куркулі підпоюють бідноту, підбурюючи її проти податку і агітуючи за селянську спілку» [11, арк. 77].

Ключовим моментом в ідеї створення селянських спілок стає консолідація селянства з метою підняття авторитету селянства як масової важливої соціальної верстви. Селяни на зібраннях часто в промовах робили акцент саме на тому, що створення власної селянської організації сприятиме зміцненню як суспільно-політичного, так і соціально-економічного становище селянських мас: «У хліборобів організації та спайки немає, від того й живуть хлібороби погано»; «Ми, селяни, дурні, тільки хлопаємо вухами, і до тих пір поки не буде у нас союзу хліборобів – на нас будуть їздити, будуть забирати за безцінь хліб та обдирати нас за товар» [16, с. 87].

На безпартійних селянських конференціях все частішими і критичнішими ставали виступи делегатів щодо питань впорядкування роботи владних структур, повноважень партії, місця селянства в управлінні державою тощо. В ряді округ на більшості селянських конференцій делегати дорікали партії, що вона править державою без участі безпартійних, не виконує заповітів В. Леніна [17, с. 111].

Сумарно найчастіші вимоги в процесі агітації за селянські спілки зводились до наступного: спілки повинні бути об'єднувальним центром для хліборобів з метою захисту їхніх політичних і економічних

інтересів; селянство має бути більш чисельно представлене в центральних і місцевих урядових органах, і уряд має бути не робітничо-селянський, а селянсько-робітничий; селянські спілки мають брати участь у регулюванні цін на промислові і сільськогосподарські товари і встановленні розмірів заробітної плати робітників і службовців. Також в їх підпорядкуванні повинна бути земля і ліси, спілки ж мали б регулювати й умови праці в сільському господарстві. В площині питань, які стосувались сфери діяльності селянської спілки, було й вирішення ключових моментів, пов'язаних з обмеженням втручання державних установ в справу сільськогосподарського експорту та оподаткування селянських господарств [18, с. 787]. Радянські спецслужби постійно зондували характер вимог селянства і розподіляли їх наступним чином: виступи, що містять явно політичні вимоги, склали 23 відсотки від загального числа агітаційних виступів за створення селянської спілки, вимоги організації селянської спілки за зразком робітничих профспілок – 21 відсоток виступів, вимоги щодо регулювання цін – 25 відсотків та інші вимоги – 31 відсоток [18, с. 561].

На конференціях все частіше лунали висловлювання про введення соціального страхування селян; рівність представництва селян та робітників в радянських органах влади; вибори рад без комуністів тощо. Проте основним був акцент саме на нагальності створення селянської спілки як реального виразника інтересів багатомільйонного українського селянства [17, с. 112]. Як доцільно зауважують автори ґрунтовної монографії «Суспільно-політична активність селянства УСРР в роки непу», безпартійні селянські конференції стали справжнім шоком для тогочасного державно-партійного керівництва [17, с. 112]. Якщо акумулювати думки більшості українських селян, то вони в ідеї створення селянської спілки вбачали свого захисника: «Якщо ми будемо мати власний селянський союз, то цей союз захищав би наші ціни на хліб» [12, с. 251].

Соціальний склад селян, які виступали за створення селянської спілки, був доволі строкатим. У матеріалах спеціальних органів державної безпеки констатовалось, що агітаторами були як «явно антирадянські елементи» (мова йшла в тому числі і про «кулаків»), так і середняки, і навіть бідняки. За статистичними даними спец органів, із загальної маси виступів за створення селянської спілки селянство складало 80 відсотків, 40 відсотків з яких – це куркулі й заможні, близько 30 відсотків – середняки й 10 відсотків – бідняки [18, с. 787].

Кількість агітаційних виступів постійно зростала. Так, лише з 1926 р. по 1927 р. було зафіксовано зростання в 1,5 рази. Майже половину цих виступів було зафіксовано саме під час різних зібрань та конференцій [18, с. 1026]. Більшовицька пропаганда повсемісно трактувала спроби створення селянської спілки виключно як «оживлення ворожої ідеології» [3, с. 451].

Характерною рисою руху за створення селянської спілки було те, що він фактично далі агітації не йшов [12, с. 254]. Це засвідчували і матеріали радянських спецслужб, в доповідних записках яких зазначалось, що агітація за селянські спілки на селі ще не дала жодного самостійного виникнення в селі осередків селянської спілки в їх чистому вигляді. В той же час відзначалась загальна тенденція щодо тяжіння агітації в бік все наростаючої організованості, бо навколо агітаторів гуртувались ті, хто розділяв погляди щодо необхідності і важливості створення селянської спілки. Почастішали й випадки розповсюдження агітаційних листівок [18, с. 789].

Використовуючи розгалужений інформаторський апарат всіх державних відомств, режим не допускав реальних кроків до дійсного утворення цих організацій. Вдавались насамперед до превентивно каральних методів. Ліквідовувались так звані «кулацькі» угруповання, в яких нібито велась антирадянська пропаганда, під приводом того, що такі угруповання під авторитетним керівництвом і при затяжному існуванні легко можуть перетворитись на первинні осередки селянської спілки [18, с. 789].

Посилювали також жорсткий економічний тиск на українське селянство. Окрім того, партійні ідеологи постійно робили все можливе, щоб змінити суспільну думку до сприймання заможного селянства, представники якого насправді були основними ініціаторами захисту селянами власних інтересів, як ворожого елемента, який підлягав ліквідації [12, с. 252]. Та й постійне проведення політики розшарування селянства, яка базувалась на протиставленні різних соціально-майнових прошарків українських селян один проти одного, давалось взнаки.

Загалом активна участь українського селянства в безпартійних селянських конференціях у другій половині 20-х рр. ХХ ст., їх бажання щодо створення власної спілки як захисника інтересів було викликом радянському режиму. Проте, на жаль, у цьому протистоянні селянство не отримало перемоги, і в найближчі роки відчуло на собі всю жорстокість тоталітарного режиму, як то колективізація, надзвичайно жорстка податкова політика тощо.

Література:

1. Доповідь про роботу на селі (3.01.1920–27.12.1920). *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України)*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 355. 150 арк.
2. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ : Основи, 1996. 396 с.
3. Дровозюк С. Динаміка суспільної свідомості українського селянства в умовах НЕПу: історіографія проблеми. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*. Київ, 2005. Вип. 14. С. 442–465.
4. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). Київ, 2000. 208 с.
5. Мотуз В. К. Суспільно-політична складова трансформації традиційного устрою життя українського села протягом 1919–1929 рр. *ЛЮГОС. Мистецтво наукової думки*. 2020. Вип. 9 (січень). С. 136–143.
6. Красносілецький Д. Діяльність безпартійних селянських конференцій в УСРР у першій половині 1920-х років. *Політичний менеджмент*. 2009. № 4. С. 165–172.
7. Доклад інструкторського обстеження радянських установ Запорізької і Донецької губерній (14.02.1921–23.12.1921). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 617. 133 арк.
8. Лазуренко В. М. Українське фермерство: злет і падіння. (1921–1929 рр.). Черкаси : Черкаськ. держ. технолог. ун-т, 2013. 474 с.
9. Листи до редакції «Радянське село» (10.01.1929–29.12.1929). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2928. 76 арк.
10. Спеціальна доповідь про характерні моменти в політичних настроях селянства УСРР (1.09–15.12.1926 р.). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2316. 195 арк.
11. Інформаційне зведення від 20 вересня 1926 р. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2336 (12.02–20.11.1926 р.). 106 арк.
12. Капустян Г. Т. Дві «правди» або українське село в двадцять роки двадцятого століття. Кременчук, 2003. 324 с.
13. Морозов А. Г. Сільськогосподарський кредит в добу непу (1921–1929). Черкаси. 2020. 447 с.
14. Капустян Г. Т. Суспільно-політична активність селянства (1924–1925 рр.). *Український історичний журнал*. 1985. № 10. С. 87–92.
15. Спеціальна доповідь про селянські спілки в Україні (3.09.1926). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2317. 24 арк.
16. Абразумова О. М. Кристалізація інтересів селянства в ідеї створення селянського союзу (1924–1926 рр.). *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. 2010. Вип. 192, ч. 1. С. 84–89.
17. Абразумова О. М., Корновенко С. В. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу : монографія. Черкаси : Черкаськ. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. 190 с.
18. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 2. 1923–1929 / под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва : «Российская политическая энциклопедия», 2000. 1168 с.

УДК 323.1(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.23>

НЕЗЛАМНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ – ВАЖЛИВИЙ УРОК ДЛЯ СВІТУ

Родінова Наталія,

кандидат історичних наук, доцент кафедри менеджменту
та інноваційних технологій соціокультурної діяльності
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова
ORCID ID: 0000-0002-2259-5573

Лазарева Алла,

кандидат філософських наук,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Національного університету «Одеська політехніка»
ORCID ID: 0000-0002-7817-2481

Сьогодні Україна та український народ переживає важкі часи. Щодня у складних бойових умовах, під кулями та ракетами системи «Град» російських терористів ціною свого життя прикордонники та ЗСУ перешкоджають штучному роз'єднанню країни, демонструючи кращі риси захисників Вітчизни, а саме незламність українського народу. Сьогодні для багатьох українців питання свободи та волі, як ніколи є важливим, тому актуальним є дослідження особливостей незламності української нації. Метою дослідження є проведення деталізованого науково-практичного обґрунтування особливостей національного характеру української нації та аналіз незламності української нації в боротьбі за свободу та незалежність. Дослідження передбачає всебічний аналіз особливостей незламності української нації. Для цього використано теоретично-методологічні підходи, що включають аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, системно-структурний аналіз, метод історичних досліджень та психологічний метод. Результати дослідження продемонстрували, що під патріотизмом розуміють складову національно-етичного та культурного виховання, що є невід'ємною частиною формування індивідуальних переконань та ідеології. Встановлено, що під національним характером українського народу розуміють цінність рис української нації, які формувалася протягом усього періоду етногенезу українського народу. Визначено, що творчість Т. Г. Шевченка складає невичерпне ідентифікаційне джерело для українського народу як нації. Встановлено, що українці є одним із найбільш свободолюбних, демократичних за своїм життєвим укладом, трудолюбних і миролюбних народів світу. Встановлено, що військовий напад РФ на Україну сприяв формуванню єдності та згуртованості українського народу у боротьбі за національну самобутність та перетворенню натовпу на консолідовану націю, яка, об'єднавшись, виявила національне прагнення до свободи та вільного волевиявлення. Визначено, що незламний характер українського менталітету, історичний досвід народу та широка підтримка практично всіх цивілізованих країн світу неодмінно призведе до перемоги України над РФ. Результати дослідження покликані послужити для подальших наукових пошуків з метою аналізу особливостей незламності української нації в боротьбі за свободу та незалежність.

Ключові слова: патріотизм, незламність, непереможність, українська нація, національний характер.

Rodinova Natalia, Lazareva Alla. The steadfastness of the Ukrainian nation is an important lesson for the world

Today Ukraine and the Ukrainian people are going through difficult times. Every day in difficult combat conditions, under bullets and missiles of the "Hail" system of Russian terrorists, border guards and the Armed Forces prevent the artificial separation of the country at the cost of their lives, demonstrating the best features of defenders of the Fatherland, namely the invincibility of the Ukrainian people. Today, for many Ukrainians, the issue of freedom and liberty is more important than ever, so it is important to study the features of the inviolability of the Ukrainian nation. The aim of the research is to conduct a detailed scientific and practical substantiation of the peculiarities of the national character of the Ukrainian nation and to analyze the inviolability of the Ukrainian nation in the struggle for freedom and independence. The study provides a comprehensive analysis of the features of the inviolability of the Ukrainian nation. Theoretical and methodological approaches were used for this, including analysis and synthesis, comparison, generalization, system-structural analysis, historical research method and psychological method. The results of the study showed that patriotism is understood as a component of national-ethical and cultural education, which is an integral part of the formation of individual beliefs and ideology. It is established that the national character of the Ukrainian people is understood as the value of the features of the Ukrainian nation, which were formed during the whole period of ethnogenesis of the Ukrainian people. It is determined that the work of T. G. Shevchenko is an inexhaustible source of identification for the Ukrainian people as a nation. It has been established that Ukrainians are one of the most freedom-loving, democratic in their way of life, hard-working and peace-loving peoples of the world. It has been established that the military attack of the Russian Federation on Ukraine contributed to the formation of unity and cohesion of the Ukrainian people, in the struggle for national identity and the transformation of the crowd into a consolidated nation.

It is determined that the indomitable nature of the Ukrainian mentality, the historical experience of the people and the broad support of almost all civilized countries of the world will inevitably lead to Ukraine's victory over Russia. The results of the study are intended to serve for further research in order to analyze the features of the inviolability of the Ukrainian nation in the struggle for freedom and independence.

Key words: patriotism, invincibility, insuperability, Ukrainian nation, national character.

Постановка проблеми. Нещодавно Україна відзначила своє 30-річчя як окрема та незалежна держава, засвідчивши унікальність своєї території, мови та історії. Протягом тривалого часу вона боролася за право на незалежність, пройшла тернистий шлях розвитку та реалізації своєї національної самосвідомості та самоповаги. За роки незалежності в Україні відбулися події, які довели її здатність справлятися з викликами часу та проблемами. Найпомітнішими з них були Акт проголошення незалежності України, Всеукраїнський референдум, прийняття Конституції України, Помаранчева революція, Революція гідності, захист територіальної цілісності України, декомунізація тощо. Найтрагічнішими з цих подій були революційні події 2004 року, 2013–2014 рр., а також антитерористичні операції та операції із захисту територіальної цілісності України з 2014 року та захист територіальної цілісності України в 2022 році. Ці події стали унікальною реакцією української та світової громадськості, знайшовши відображення у низці художніх, документальних та публіцистичних досліджень, що висвітлюють дискурс про трагедію, страждання, біль та втрати української нації, але водночас відображають незламність української нації.

Тому сьогодні для багатьох українців питання свободи, волі, як ніколи є важливим, адже воно охоплює та акумулює низку історичних, національно-ідеологічних та українських фактів про український народ, тому актуальним є дослідження особливостей незламності української нації.

Мета та завдання. Метою роботи є проведення деталізованого науково-практичного обґрунтування особливостей національного характеру української нації та аналіз незламності української нації в боротьбі за свободу та незалежність.

Методи дослідження. При проведенні дослідження були використані загальнонаукові й спеціальні методи дослідження, зокрема аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, системно-структурний аналіз, метод історичних досліджень та психологічний метод.

Результати. Політичний транзит визначає дві основні передумови успішного переходу до демократії: наявність належного рівня національної єдності, політичної волі до демократичного переходу та реальної боротьби за демократію [1, с. 667]. На етапі сплеску громадянської активності з першого півріччя 2014 року і дотепер науковці все частіше почали називати патріотизм чинником, який може забезпечити стійку громадянську участь, а також ефективну роботу державного апарату в контексті проблем політичного розвитку [2].

Серед науковців існує думка, що патріотизм є складовою національно-етичного та культурного виховання, що є невід'ємною частиною формування індивідуальних переконань та ідеології. Патріотизм визначає чесноти людини і тягне за собою готовність йти на жертви заради нації, її захисту та добробуту. Патріотизм зміцнює такі риси як почуття обов'язку та відповідальності за народ і державу, нетерпимість до несправедливості та незламність [3–5].

У психолого-просвітницьких роботах термін «патріотизм» має неоднозначне значення: вживається для визначення любові до нації та традицій, рідного краю, країни, рідної мови та культури; проявляється у почутті гордості за національні досягнення в науці, техніці та культурі; передбачає повагу до національних символів і законів.

Термін «патріотизм» широкий і не може обмежуватися лише почуттям відповідальності перед Батьківщиною [6, с. 31]. В. Гарнійчук [7], В. Коваль [8], вважають патріотизм почуттям чи чеснотою, М. Качур [9], П. Онищук [10] вважають, що це риса національного характеру [11].

Науковці визначають національний характер українського народу як цінність рис української нації, які формувалися протягом усього періоду етногенезу українського народу. Національний характер народу визначає приналежність людини до тієї чи іншої національної спільноти, лежить в основі національно-культурної самобутності всіх представників певного етносу, що створює у свідомості відчуття спорідненості людини з іншими представниками нації [12, с. 24].

Національний характер не є незмінною субстанцією, він змінюється під впливом екологічних, історичних, соціально-культурних, політичних факторів. Зокрема, український національний характер визначають природно-географічні, культурно-історичні, соціально-економічні, соціально-політичні умови життя українського народу, який проявляється в культурі, мові, традиціях, звичаях, обрядах, звичках, уподобаннях українського народу. Національний характер характеризується специфікою емоцій, почуттів, настроїв, інтенсивністю реагування на події, що відбуваються [13].

Для національного характеру української нації притаманні господарливість, працьовитість, гостинність, доброзичливість, обережність, сентиментальність, винахідливість, хоробрість, рішучість, незламність, героїзм, самопожертва. Недостатня єдність і згуртованість українців пояснюється, перш за все, їх індивідуалізмом і перегукується з менталітетом народів Західної Європи, однак після військового нападу РФ на Україну в 2022 році, де дані події сприяли формуванню єдності та згуртованості українського народу, у боротьбі за національну самобутність [14].

Актуальність проблеми захисту країни зумовлюється не тільки її економічними проблемами, але й проблемами морального і духовного її буття, бажанням бачити молодь патріотами, відданими своїй країні, такими, що хочуть працювати на процвітання рідного краю. Майстерне володіння військовослужбовцями справою захисту країни містить у собі не тільки досвідну складову (відповідні знання, уміння, навички), але й забезпечує психологічну підготовку відповідного змісту і моральним розвитком.

Неодноразово на зламах історії людство вражали приклади незламності духу українських вояків, що не замислюючися йшли на смерть і у вічність заради процвітання своєї Батьківщини. Підготовка захисників країни – воїнів її Збройних Сил завжди містила в собі проблему розуміння смертності тіла і безсмертя людського духу Захисника, розв'язати яку у смисловому аспекті можливо на прикладі безсмертних народних героїв.

В національній спадщині існує явище «висотою у всю національну культуру, глибиною у всю людську душу» (І. Дейнега) [15], – це поезія, творчість і життя України Т. Г. Шевченка. Безсмертна народна шана, якої зазнала пам'ять Т. Г. Шевченка як постаті-монумента національної слави, що втілив собою дух, славу і генія українського народу, практично не знає аналогів в світі. Хто, як не Т. Г. Шевченко втілює у собі особистість Захисника України.

Особливо високий рівень громадської активності спостерігався під час Революції гідності у 2013–2014 рр. Через тимчасове намагання української влади затвердити авторитарний режим чи скасувати курс на євроінтеграцію був рішуче відкинтий двома Майданами – Помаранчевою революцією і Революцією гідності. Незважаючи на всі негаразди останніх років – російську анексію Криму і розв'язування війни на сході України та повномасштабного вторгнення на територію України – незламний характер українського менталітету, історичний досвід народу та широка підтримка практично всіх цивілізованих країн світу неодмінно призведе до нашої перемоги [16].

Для дослідження трансформації національної ідентичності українців, зумовленої подіями Революції гідності проаналізуємо роман С. Процюка «Під крилами великої Матері». Категорія страждання в романі багатогранна, вона трактується автором з кількох позицій: історичної, душевної та особистої. С. Процюк, спираючись на художній матеріал, переконує у необхідності повернення до справжнього історичного минулого України, що послужить основою для відродження національного духу з метою переосмислення руйнівних процесів національного гноблення, етноциду, лінгвоциду і культуроциду, і формування передумов національної ідентичності та незламності українського народу.

Роман С. Процюка про Євромайдан доводить здатність української нації викоринювати тоталітарний режим, пострадянські ідеології та радянську ідентичність. На жаль, за романом українського письменника, подібний процес переосмислення та реформування неможливий без страждань і втрат. Роман «Під крилами великої матері» С. Процюка є ґрунтом, на якому спостерігається розвиток морально-етичного дискурсу відповідальності за зміни, які спричинив Майдан, у житті окремих персонажів та нації загалом. Революція, за словами С. Процюка, породжує також своєрідний дискурс розплати за надмірну довірливість, лестоці та державницьку незрілість [17].

Як показано в романі, державоутворюючі недоліки та необережності, а також ментальні пастки слід прийняти, переосмислено та тверезо проаналізувати, формуючи міцну національну ідентичність, яка є надзвичайно актуальною та життєво важливою в сучасному періоді часу. На думку П. Костюка, «відстрочена та повільна національна ідентифікація є однією з визначальних проблем функціонування нації», тому революція стала важливою політичною та соціальною рушійною силою, що прискорила процеси державотворення, завершення формування зрілої національної ідентичності, усвідомлення етнічної цінності та самоідентичності [18, с. 28].

Майдан призвів до важливих політичних та соціальних змін, без яких неможливо повністю оновити ментальне ядро та змінити хід формування національної ідентичності. Ключовим моментом ідеологічного осмислення подій Революції гідності є теза С. Процюка, яка звучить так: «Євромайдан – це масове подолання українського страху смерті» [17, с. 24].

Страх як ключова категорія, що привела в рух свідомість, почуття та дії українців на Майдані, позначена глибокою генетичною травмою етноциду на початку ХХ століття. Болісне розуміння травматичного досвіду втрати українцями, сприяли проведенню Революції гідності, щоб більше ніколи не

допустити кривавого сценарію 20–30-х років ХХ століття. «Почнеться чума. Прийдуть нові. У той час українські поля були вкриті голодними, а тепер вони будуть покриті вбитими вогнем...» [17, с. 165], – зауважує у романі С. Процюк, визначаючи причини виникнення тотального страху перед свідомими та патріотичними українцями. Тому страх повторити історичне минуле, втратити територіальну цілісність чи навіть, можливо, повністю втратити Україну з геополітичних карт, набуття нових травм, болісний емоційний досвід, економічна дестабілізація, культурна криза стали причинами, які спонукали до початку революційного руху.

Захисниками національної гідності, свідомості та самобутності була молодь, студентська молодь, яка стояла біля витоків кривавих подій, оскільки їх свідомість найменш уражена душевними травмами. Виховані як патріоти, вони були готові воювати, але не підозрювали, що це буде так трагічно: «Ні юнаки, ні дівчата – ніхто ніде не знав, що боротьба за славу Батьківщини буде змішана з кров'ю Батьківщини ... у серці української столиці...» [17, с. 144].

Студенти-мітингувальники, прихильники Майдану та Небесної Сотні стали першими і головними прихильниками нової філософії національного духу та національної самосвідомості. Вони трансформувалися в символічні образи придушеної передсмертної тривоги та справжньої віри в краще майбутнє України. Позбавлені жадання слави, лише свідчивши про непереможну тягу до свободи, вони мимоволі склали каркас нової революційної свідомості та історії свідомих українців.

Новосформована національна ідентичність визривала з подолання розгубленості, пасивності, апатії до соціальних змін, беззахисності, невпевненості. Це довело здатність нації протистояти неоколоніальному тиску. Акт пробудження національного духу та формування сильної національної самосвідомості супроводжувався складними, часто невидимими тектонічними процесами та подіями.

Загальновідомо, що національна ідентичність – це складне явище, позбавлене статичності, яке зазнає змін і трансформацій у кожному наступному поколінні через переосмислення подій минулого. На думку Лілії Хорішко та Наталії Горло, «національна ідентичність має формуватися однаково як за сукупністю соціокультурних факторів, а саме з мови, історії, культури, так і з соціально-економічних факторів, тобто рівня життя та можливостей для самореалізації» [19, с. 11].

За словами Л. Нагорної, «менталітет нації виявляється в особливостях світогляду, життєвих стратегіях, у системі цінностей і моральних норм, у трудовій етиці та ставленні до довкілля, у родинних зв'язках і принципах виховання. Найбільшою мірою воно виявляється в національному характері, культурно-символічних формах національної ідентичності, національній психології, етнорелігійних традиціях тощо. Це є ґрунтом для відчуття ідентичності, на його основі складається кодекс правил, що визначають формування політико-побутової поведінки індивідів» [20, с. 23–24].

Зміна геополітичного статусу країни після здобуття незалежності не принесла істотного покращення її ментального фону, який продовжував визначатися ідеологами радянських інституцій. Таким чином, спроба повернути українців до радянської системи, руйнування здорових цінностей і моральних орієнтирів, порушення трудової етики, нехтування важливими національними символами та кодами, нехтування мовою – усе це створило основу для майбутньої революції змін. Посягання провладних політичних структур з чітко вираженою прорадянською позицією на типово український менталітет викликало соціальне невдоволення та обурення, а згодом і масовий опір.

П. Костюк зауважив: «Розмивання української ментальності та традиційних цінностей, наступ на мову, культуру, систему освіти, історичну пам'ять народу, навіть національні церкви служать одній меті – руйнуванню самобутності української нації. Як відомо, ідентичність будь-якої нації є основою національної безпеки, а згодом і могутньої національної держави – України» [18, с. 29].

Світогляд, самопозиціонування, приналежність до певної нації, колективна пам'ять, спільність національних інтересів є підґрунтям для подальшого розвитку та консолідації національної ідентичності як етносу взагалі, так і окремої людини.

Трагічні події сприяли перетворенню натовпу на консолідовану націю, яка, об'єднавшись, виявила національне прагнення до свободи та вільного волевиявлення. Ціною численних втрат було сформовано нову національну ідентичність, шляхом зміцнення менталітету, загартування національного характеру та відображення незламності української нації [21].

Повномасштабне військове вторгнення РФ в Україну в 2022 році сприяло формуванню єдності та згуртованості українського народу у боротьбі за національну самобутність [14].

За ці часи український народ довів собі та всьому світу, що для кожного з нас Україна – це понад усе. За весь період повномасштабної війни український народ, українські міста і села продемонстрували, що вороги не будуть панувати на нашій землі. Попереду в українського народу дуже важкий період, однак єдиний спосіб для українців – це протистояти натиску РФ, незважаючи на всі труднощі [22].

Сьогодні українці є символом непереможності та незламності, символом того, що люди в будь-якій країні можуть стати найкращими людьми на землі в будь-який момент [23].

Висновки. На основі проведеного аналізу можна дійти висновку, що українська нація є незламною, тому дане дослідження набуває все більшої актуальності з-за сучасних умов. Формування нової національної ідентичності українців, спровокованого подіями Революції гідності, зумовлене дискурсом страждань, болю і смутку, що консолідував і мобілізував націю на захист ментальних підвалів, що також спричинено розумінням минулого травматичного досвіду України – геноцид, лінгвіцид, культурицид. Перегляд радянських цінностей і категорій спровокував появу іншої національної ідентичності, призначеної позбавити українців комплексу меншовартості, пасивності, байдужості, колоніального менталітету. Страх повторити політичні репресії та втратити цілісність України, двомовність, десакралізацію важливих символів і кодів у ментальному ядрі нації спричинило необхідність формування нової національної ідентичності.

Результати дослідження покликані послужити для подальших наукових пошуків з метою аналізу особливостей незламності української нації в боротьбі за свободу та незалежність.

Література:

1. Gorbatenko V. Political Transition Theory in Political Encyclopedic Dictionary. 2004. Pp. 666–667.
2. Semenets-Orlova I. A. Citizenship patriotism as a new model of patriotism in Ukraine: social science education opportunities. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції* : матер. Міжнар. наук.-метод. конф. (Суми, 29–30 травня 2020 р.) / ред. колегія : В. М. Завгородня, А. М. Куліш, та ін. Суми : Сумський державний університет, 2020. С. 97–98.
3. Гонський В. Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави. *Рідна школа*. 2001. № 2. С. 9–13.
4. Дзюба В. М. Патріотичне виховання майбутніх офіцерів внутрішніх військ у процесі вивчення соціально-гуманітарних дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 20.02.22 ; Національна академія прикордонних військ України ім. Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2002. 21 с.
5. Петронговський Р. Теорія і практика формування патріотизму старшокласників : монографія / за ред. М. Левківського. Житомир : Полісся, 2003. 192 с.
6. Боровик О. В. Психологічні умови формування патріотичної свідомості учнів ліцеїв : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Національна академія держ. прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2008. 242 с.
7. Гарнійчук В. Форми та методи виховання патріотизму старших підлітків у позаурочній діяльності. *Історія в школі*. 2009. № 1–2. С. 18–22.
8. Коваль В. О. Патріотичне виховання учнів у процесі вивчення української літератури в старших класах загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 ; Інститут педагогіки АПН України. К., 1999. 16 с.
9. Качур М. М. Патріотичне виховання молодших школярів засобами художнього краєзнавства : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 ; Ін-т проблем виховання АПН України. К., 2010. 20 с.
10. Онищук П. В. Педагогічні засади технології формування патріотичних рис в учнів шкіл-гімназій, ліцеїв : дис. ... канд. пед. наук ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 1996. 190 с.
11. Miroshnichenko V. Understanding patriotism in connection with second world war and present-day border guards' generations. *Науковий огляд*. 2016. № 11(32). Pp. 116–124.
12. Газіна І. О. Формування першооснов національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку засобами української народної музики : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 – дошкільна педагогіка ; Ін-т проблем виховання АПН України. К., 2008. 20 с.
13. Пірен М. І. Основи етнопсихології. К., 1996. 385 с.
14. Domanska O. Поняття «культурний час» як вимір національного культурного простору в координатах українського характеру. *KELM (Knowledge, Education, Law, and Management)*. 2015. № 3, С. 52–63.
15. Дейнега І. Великий син українського народу. *Народна армія*. 2003. Спецвипуск № 11. С. 1–4.
16. Стьопін А. Чому перемога неминуча. *Чорноморські новини*. 2016. № 78(21756). URL: <https://m.prichernomorie.com.ua/odessa/monitorings/2016-09-10/189527.php>
17. Процюк С. Під крилами великої Матері. Ментальний Майдан / Степан Процюк. Брустурів: Дискурс, 2015. 240 с.
18. Костюк П. Код ідентичності. Мілітарні сторінки історії України і не тільки... Львів : Універсум ; Простір-М, 2018. 456 с.
19. Khorishko L., Horlo N. National identity in the discourse of political elites of Poland and Hungary. *Amazonia Investiga*. 2021. 10(40). 9–16. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.40.04.1>
20. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. К., 2002.
21. Chernysh A., Horbolic L. The ukrainian experience of national identity transformation (On the material “under the wings of big mother” by S. Protsiuk). *Amazonia Investiga*. 2021. 10(46). 273–280. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.46.10.27>
22. Міністерство оборони України. Month of invincibility – address of the Minister of Defense of Ukraine Oleksii Reznikov. 2022. URL: <https://www.mil.gov.ua/en/news/2022/03/24/month-of-invincibility-%E2%80%93-address-of-the-minister-of-defense-of-ukraine-oleksii-reznikov/>
23. Офіс Президента України. Address by the President: Ukrainians are a symbol of invincibility. 2022. URL: <https://www.president.gov.ua/en/news/zvernennya-prezidenta-ukrayinci-simvol-nezlamnosti-73281>

УДК 94(477):341.485«1946/1947»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.24>

**МЕХАНІЗМ ТВОРЕННЯ ГОЛОДУ 1946–1947 РР.
(НА ПРИКЛАДІ СЕЛА КОВРАЙ ЗОЛОТОНІСЬКОГО РАЙОНУ
ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

Руденко Юлія,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

Київського кооперативного інституту бізнесу і права

ORCID ID: 0000-0002-2276-199X

На основі аналізу джерельної та літературної бази, на прикладі с. Коврай Золотоніського району Черкаської області, розкрито передумови, причини та механізм творення голоду 1946–1947 рр.

Методологічна основа дослідження побудована на використанні як суто історичних, так і загальнонаукових методів. Методологічну базу становлять принципи об'єктивності та систематизації. Методи критичного аналізу та синтезу, цільного прочитання джерел застосовуються при роботі з фондами Музею «Пам'ять» та Коврайської сільської ради.

Досліджено, що головна причина голоду 1946–1947 рр. мала не природний характер, творцем його став радянський тоталітарний режим. У критичний час держава виявилася нездатною до державного регулювання розвитку аграрної галузі. Українське село у перші повоєнні роки перебувало під репресивним тиском адміністративно-командної системи, її податкової та хлібозаготівельної політики. Проте, нічого не вклавши в розвиток, держава викачувала з нього все, що могла. Голод в колоніально залежній Україні був штучним. Комуністична партія переклала труднощі відбудови сільського господарства на злиденне селянство. Усі способи вилучення зерна в колгоспах, колгоспників, до яких влада вдалася у 1946 р., були переважно насильницькими. В умовах нестачі робочої сили фізично здорова молодь залишала села і залучалась на будівництво промислових центрів Донбасу. Влада постійно перебувала в пошуках внутрішніх ворогів. За безпідставними звинуваченнями значна кількість людей знаходилась у місцях позбавлення волі. Виробники хліба голодували, а влада поповнювала держрезерви, збільшувала експорт зерна, кошти направляла на розвиток військово-промислового комплексу. Форма оплати праці колгоспників у трудовнях призвела до того, що селянин працював фактично задарма. Натуральні податки у вигляді продовольства ставили селянство в умови неможливого виживання, позбавляли основного – продовольства. Зберігався жорсткий пріоритет господарських інтересів над людськими.

***Ключові слова:** третій голод, тоталітарний режим, повоєнна розруха, ідеологічний тиск, податкова політика, хлібозаготівельні кампанії, колгоспи, трудовні.*

Rudenko Yuliia. Mechanism of creation of the famine of 1946–1947 (on the example of Kovray village, Zolotonosha district, Cherkasy region)

To revealed the preconditions, causes and mechanism of the famine of 1946–1947 on the example of Kovray village, Zolotonosha district, Cherkasy region by using the method of the source and literature base analysis.

The methodological basis of the study is based on the use of both purely historical and general scientific methods. The methodological basis is the principles of objectivity and systematization. Methods of critical analysis and synthesis, close reading of sources are used in working with the fonds of the Museum of Memory and Kovray Village Council.

It has been established that the main cause of the famine of 1946–1947 was not natural, it was orchestrated by the Soviet totalitarian regime. At a critical time, the state was unable to regulate the development of the agricultural sector. During the first postwar years, the Ukrainian countryside was under the repressive pressure from the administrative-command system, its tax and grain procurement policies. However, without investing anything in development, the state expropriated everything it could. The famine in colonial-dependent Ukraine was man-made. The Communist Party shifted the burden of rebuilding the agriculture onto the impoverished peasantry. All methods of seizing grain from collective farmers, to which the government resorted in 1946, were mostly violent. In conditions of labor shortage, physically healthy young people would leave the villages for Donbas where they were involved in construction of industrial centers. Authorities were constantly on the lookout for internal enemies. A large number of people were imprisoned on baseless charges. Bread producers were starving, and the government was replenishing state reserves, increasing grain exports, and directing funds to the development of the military-industrial complex. The form of remuneration of collective farmers in working days led to the fact that the peasant actually worked for free. Natural taxes in the form of provisions deprived the peasantry of the most vital thing – the food, putting them in conditions in which survival was impossible. The strict priority of economic interests over human ones persisted.

***Key words:** third famine, totalitarian regime, post-war devastation, ideological pressure, tax policy, grain procurement campaigns, collective farms, labor days.*

На сучасному етапі розвитку історичної науки тема голоду 1946–1947 рр., зокрема на регіональному рівні, залишається ще не досить дослідженою. Тому, вважаємо актуальним проведення дослідження передумов, причин та механізму творення голоду 1946–1947 рр. на прикладі с. Коврай Золотоніського району Черкаської області (в повоєнний період – Золотоніського повіту Полтавської області).

Мета дослідження – на основі аналізу джерельної та літературної бази, на прикладі с. Коврай Золотоніського району Черкаської області, розкрити передумови, причини та механізм творення голоду 1946–1947 рр.

Дослідницькі завдання: опрацювати наявну джерельну та літературну базу; проаналізувати передумови голоду 1946–1947 рр.; з'ясувати стан соціально-економічного життя села, вплив повоєнної розрухи на повсякденне життя; визначити причини голоду; висвітлити репресивну політику та ідеологічний тиск у проведенні хлібозаготівельних кампаній; проаналізувати податковий тиск на селянство, умови оплати праці селян в колгоспах; простежити механізм творення голоду; розглянути дії влади та її роль у позбавленні селян продовольства.

Методологічна основа дослідження побудована на використанні як суто історичних, так і загальнонаукових методів. Методологічну базу становлять принципи об'єктивності та систематизації. Методи критичного аналізу та синтезу, щільного прочитання джерел застосовуються при роботі з фондами Музею «Пам'ять» та Коврайської сільської ради.

Тривалий час упродовж існування радянської влади про факт голоду в 1946–1947 рр. в УРСР практично не згадували. До періоду перебудови слово «голод» щодо подій 1946–1947 рр. в Україні не вживалося, для характеристики періоду використовували терміни «продовольчі труднощі», «нестача продуктів». У той же час у дослідженнях науковців зустрічалися відомості про успішну відбудову колгоспів, здобутки партії в аграрній сфері, згадувалися тяжкі наслідки повоєнної розрухи у сільському господарстві, які посилювалися в результаті посухи 1946 р. Однак значні труднощі у розвитку сільського господарства пояснювалися виключно тяжкими наслідками війни і не пов'язувалися із політикою правлячої партії. Проте причини голоду 1946–1947 рр. слід шукати у багатьох об'єктивних і суб'єктивних обставинах.

Відсутність фінансування сільського господарства була найбільшою проблемою в час повоєнної розрухи. Проте, нічого не вклавши в розвиток, держава викачувала з нього все, що могла. Відсутність тракторів, автомашин ускладнювала трудомісткі процеси. Москаленко Г. І. згадував: «Серйозні труднощі були з постачанням пального й запчастин. Землю під посівну люди часто готували вручну. Було, що і самі впрягалися в упряж, копали землю лопатами; на плечах переносили мішками, як не далеко, посівне зерно на поле. З приходом весни люди брали лопати і йшли в поле і зранку до ночі копали десятки гектарів землі, а волочили звичайними граблями. Більше половини врожаю також збиралося вручну. Тоді для колгоспників не було нормованого робочого дня. Як потепліло, щоб не витратити час на дорогу додому і назад, залишалися ночувати у полі» [10, с. 112].

За рішенням липневого пленуму ЦК КП(б)У 1946 р. селяни змушені були працювати весь світловий день. Не вистачало спеціалістів. Бракувало найпростіших знарядь праці, тяглової сили. На польові роботи в плуги запрягали навіть корів, а коли не вистачало корів, впрягалися і жінки як основна робоча сила. У 1946–1948 рр. головою колгоспу «Серп і Молот» с. Коврай Другий був Давиденко В. В. Він згадував: «У 1946 р. в Гельмязівському районі було 44 не укрупнені колгоспи. Мені на цей час виповнилося 29 років. Першим, що побачив у Коврай, – спалений колгосп, бідність. Складними були і погодні умови в 1946 р. Не було жодного дощу, взимку 1947 р. вимерзла озимина, дохли коні. Щоб зберегти скотину, прийняв рішення роздати худобу по дворах, щоб догляд був кращим. Та секретар райкому партії Мурашко П. Р. подивився на це інакше, звинуватив мене в тому, що розпустив колгосп. Та коли коврайці повернули коней в колгосп – ставили мене в приклад. Коні були вгодовані, міцні, готові до посівної. Майже не було тракторів, машин. Тільки на роботящі руки була надія. Одна молотарка на 10 колгоспів. Тож доводилося напружено трудитися – вдень косили, а вночі скиртували і молотили» [6, с. 116].

У колгоспах ще тривалий час залишалося багато видів робіт, які вимагали значних затрат ручної праці. На токах зерноочисні машини в основному приводилися в дію силою жінок. Проривка і шарування посівів цукрових буряків, очищення від гички і вантаження їх, доїння корів, прибирання гною, – все це виконувалось вручну. Ситуація з кадровим резервом у селах залишалася надзвичайно складною. У перше повоєнне десятиліття значна кількість колгоспників час від часу брала участь у відбудові промисловості [12]. Серед жителів с. Коврай до робіт на промислових підприємствах та шахтах Донбасу була залучена 61 особа [13, с. 127]. За свідченнями Рябчун Л.П. «обидва брати її чоловіка Рябчун О.О. та Рябчун І.О. спочатку навчалися в ФЗУ, а потім поїхали на відбудову шахт, а потім там і залишилися

проживати» [15, с. 118]. Про перебування старшого брата на Донбасі зазначає і Різник В.В. – кавалер орденів Жовтневої революції, ордена Леніна, Ордена Знак Пошани та Трудового Червоного прапору: «Після війни нас в матері залишилося четверо. Мого старшого брата Різника О.В. направили на Донбас у ФЗО, далі працював на шахтах, на заводі ім. Сталіна, у прокатному цеху» [14, с. 126].

Як наслідок, у другій половині 1940-х рр. основу робочої сили колгоспів і радгоспів області становили жінки, багато з яких здобули механізаторські професії, займали посади спеціалістів та завідувачів господарств [4]. У с. Коврай в 1944 р. було сформовано першу бригаду жінок-трактористок на чолі з Брусом Г. Т. Спочатку 10 жінок освоїли сталевого коня, а потім склад бригади зріс (Різник П.З., Брус Г.К., Зубатенко О.М., Стрілець М.Г., Савенко Н.П., Марченко Н.П., Василенко В.І., Василенко О.І., Гайдай С.Я., Нерух М.П., Шалай М.Л. та ін.) [1, с. 143].

До робіт у колгоспах залучали підлітків. Це було звичним явищем. Вони виконували не якусь просту допоміжну роботу, а і таку, яка потребувала певної технічної підготовки. Різник В. В. згадував: «У 1946–1947 рр. був страшенний недорід, важкий був рік, і я залишив навчання у школі і з шостого класу пішов працювати прицепником. Для охолодження двигуна не вистачало води, а води треба було багато – які тоді були трактори – радіатор тече! А ми почали орати в кінці березня, працювали вночі, було холодно, періщить дощ із снігом; а треба було брати воду з річки у долині і звідти носити. Поліз за водою, посковзнувся і під воду, ледве вибрався» [17].

Житель села зазвичай був обмежений у доступі до ресурсів. Основним джерелом існування колгоспника були трудовні. Нарахування заробітної плати селянам здійснювалась після завершення хлібозаготівельної кампанії натуральною продукцією. При цьому радянська влада вважала, що колгоспники можуть самостійно забезпечити себе харчами з власних присадибних господарств.

Ще із 13 квітня 1942 р., згідно з постановою Ради народних комісарів ЦК ВКП(б) «Про підвищення для колгоспників обов'язкового мінімуму трудовнів», встановлювався обов'язковий мінімум трудовнів на рік, в тому числі і для дітей та підлітків віком від 12 до 16 років – членів сімей колгоспників [3, с. 16]. Остаточні розміри оплати за вироблені трудовні визначались у кінці господарського року і залежали від грошових та натуральних прибутків колгоспів, що залишалися після сплати податків і виконання обов'язкових державних поставок. За словами очевидця, «відпрацювати річні трудовні (для чоловіків – 250, жінок – 200 днів), особливо для жінок було дуже важко, нерідко норму одного трудовдня доводилося відробляти кілька днів» [10, с. 112].

Проаналізувавши довідку Коврайської сільської ради про вироблений мінімум Нерух Я.Р., видану 17 березня 1947 р., стає очевидним, що навіть працюючи весь світловий день неможливо заробити один трудовдень: 1) накидала гній на воза; накидала 6 возів – 0,8 трудовдня; 2) мочила коноплі – 0,6 трудовдня; 3) місила глину – 0,9 трудовдня [11, с. 56].

Сільське населення залишалось безправним і приниженим. Паспортів селяни не мали, виїзд за межі населеного пункту заборонявся. Не отримували селяни і пенсій. Оплата праці символічними трудовнями не могла покращити матеріального становища жителів села. Прогодувати сільську родину могло лише присадибне господарство. Але працюючи в колгоспі без вихідних, селяни були позбавлені можливості обробляти свої ділянки [2, с. 395]. Щоб відбити в селян бажання працювати на присадибних ділянках, влада запровадила непомірне оподаткування на клаптик землі. Стало не вигідно утримувати худобу, птицю, вирощувати городину, фруктові дерева. Щоб не платити податки, плодові дерева виривалися [16, с. 24]. Зі свідчень Колісніченко В. П., її «дід зрубав 6 фруктових дерев саду, залишилась лише одна груша дичка. Пішов під сокиру і сад Мотренка Г. П., який був посаджений ще на початку 1920-х рр. Власника за той сад розкуркулили, вислали в Сибір» [7, с. 39].

Сплачувати податок на користь державі натурою повинні були всі: в середньому 40 кг м'яса з двору, 90 яєць (навіть коли немає курей), понад 200 літрів молока, від 5 до 10 рублів за плодове дерево тощо. Мельник Л.Ю. свідчила, що її «мати Нетудихатка В.М. ніколи не могла виконати план поставок з м'яса і молока, яйця інколи встигала зібрати» [9, с. 43].

Для проведення хлібозаготівель радянський тоталітарний режим створив караюче позасудове законодавство, що давало можливість здійснювати широкомасштабні репресії. Виснажені хлібороби та їхні діти, які збирали на колгоспному полі вирощені ними колоски, оголошувалися «розкрадачами соціалістичної власності» [18]. За спогадами Крипиці Ф.Д. «Різник Я.Н. відсидів півтора року за 2 качани кукурудзи, з якими впіймалася бригадиром. Різник Я.Н., в якій чоловік загинув на фронті, а вдома залишились четверо малих дітей – за пучок колосків. Нерух М.В. – за в'язку соломи, яку несла додому, щоб протопити піч. Звинуватили у розкраданні соціалістичної власності. Ходили збирати колоски всі – головне, щоб хтось не побачив із сільради. Найбільш непоступливими були об'їзджики Василенко А.І., Різник Д.К.» [8, с. 46].

На весну 1947 р. становище ще більше погіршилося. Президія ВР СРСР видала указ «Про кримінальну відповідальність за розкрадання держмайна. Про посилення охорони особистої власності громадян». Покарання передбачало від 7 до 10 р. таборів з конфіскацією майна. Серед засуджених Чижики З.І. – конюх колгоспу «Серп і Молот». Засуджений Нарсудом Гельмязівського району. Відбував покарання у Сталінабаді. Він згадував: «Я працював у колгоспі. Мій кінь закривів. Голова колгоспу вимагав, щоб я повернув здорового коня в колгосп, але свого в мене не було. Він подав на мене до суду за недогляд. Сидів за ст. 75-2 ч. 1. УК УРСР 7 місяців» [19, с. 108]. У сімейному архіві родини Чижикив знаходиться довідка про перебування Чижики З.І. в місцях позбавлення волі.

10 років суворого режиму отримав Різник Л.П., який разом із товаришем вбив голову колгоспу «Червона Зірка». Різник Д.К. був активістом під час колективізації, згодом став головою колгоспу. Брав участь у розкуркуленні родини Різника Л.П. У 1946–1947 рр., будучи головою колгоспу, обмежував права колгоспників, ставив перед ними завищені норми, не зараховував трудовні, демонстрував свою необмежену владу. Така поведінка спровокувала його вбивство односельцями [1, с. 143].

Колгоспники с. Коврай, виконавши план хлібозаготівлі, залишали без куска хліба свої родини. Газета «Колгоспник Гельмязівщини» у 1947 р. писала: «Своєчасно посівний матеріал обмолотили, очистили, та здали на аналіз до лабораторії колгоспи, де серед чотирьох кращих і «Серп і Молот» (голова Давиденко В.В.). Добре проходить хлібоздача в колгоспах (серед трьох відзначено і «Серп і Молот»). Колгосп виходив на п'яте місце за показниками. Найбільш віддано трудилися Дзюбан Ф., Нерух І., Лісовий П., Різник І.» [5, с. 4].

Опрацювавши наявну джерельну та літературну базу, ми дійшли висновків, що головна причина голоду 1946–1947 рр. мала не природний характер, творцем його став радянський тоталітарний режим. У критичний час держава виявилася нездатною до державного регулювання розвитку аграрної галузі. Українське село у перші повоєнні роки перебувало під репресивним тиском адміністративно-командної системи, її податкової та хлібозаготівельної політики. Проте, нічого не вклавши в розвиток, держава викачувала з нього все, що могла. Так само грабувався український народ на початку 30-х рр. ХХ ст. Голод в колоніально залежній Україні був штучним.

Комуністична партія переклала труднощі відбудови сільського господарства на злиденне селянство. Усі способи вилучення зерна в колгоспах, колгоспників, до яких влада вдалася у 1946 р., були переважно насильницькими.

В умовах нестачі робочої сили фізично здорова молодь залишала села і залучалась на будівництво промислових центрів Донбасу. Влада постійно перебувала в пошуках внутрішніх ворогів. За безпідставними звинуваченнями значна кількість людей знаходилась у місцях позбавлення волі. Ціною післявоєнної експропріації була смерть мільйона людей. Виробники хліба голодували, а влада поповнювала держрезерви, збільшувала експорт зерна, кошти направляла на розвиток військово-промислового комплексу.

Форма оплати праці колгоспників у трудовнях призвела до того, що селянин працював фактично задарма, а якість і кількість його роботи не була пов'язана з матеріальним станом працівника. Для цього праця колгоспника була перетворена на кріпацьку. Натуральні податки у вигляді продовольства ставили селянство в умови неможливого виживання, позбавляли основного – продовольства. Саме селяни стали жертвами і заручниками такої антинародної політики.

Зберігався жорсткий пріоритет господарських інтересів над людськими. Оскільки в найстисліший термін вирішувалися завдання плану хлібозаготівлі, виконання завдань щодо здачі молока та м'яса колгоспами, про потреби селянства не йшлося.

Література:

1. Брус В. І., 1937 р. н., с. Коврай. Спогади. *Книга спогадів*. Музей «Пам'ять», 2016. С. 143.
2. Велесова О. Українське село під час голоду 1946–1947 рр. С. 392–402. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/51786/21-Veselova.pdf?sequence=1>
3. Веселова О. М. Геноцид українського народу під час голодомору 1946–1947 рр. *Історичний журнал*: Наукове громадсько-політичне видання. Київ: Вища школа, 2003. № 6. С. 11–25.
4. Голод 1946–1947 років на Полтавщині. *State Archive of Poltava Region*. URL: <http://poltava.archives.gov.ua/en/vystavky-on-line/category/52-holod-1946-1947-rokiv-na-poltavshchyni-movoiu-dokumentiv>
5. Давиденко В. В. У буремний час. *Колгоспник Гельмязівщини*. 1947. № 72. С. 4.
6. Давиденко В. В., 1918 р. н., с. Коврай. Спогади. *Книга спогадів*. Музей «Пам'ять», 2016. С. 116.
7. Колісниченко В. П., 1946 р. н., с. Коврай. Спогади. *Книга спогадів*. Музей «Пам'ять», 2016. С. 39.
8. Крипиця Ф. Д., 1912 р. н., с. Коврай. Спогади. *Книга спогадів*. Музей «Пам'ять», 2016. С. 46.
9. Мельник Л. Ю., 1943 р. н., с. Коврай. Спогади. *Книга спогадів*. Музей «Пам'ять», 2016. С. 43.

10. Москаленко Г. І., 1938 р. н., с. Коврай. Спогади. *Книга спогадів*. Музей «Пам'ять», 2016. С. 112.
11. Нерух Я. Р., 1913 р. н., с. Коврай. Спогади. *Книга спогадів*. Музей «Пам'ять», 2016. С. 56.
12. Панченко О. Тяжкий шлях українців з-під полтавської Нехворощі-Алексополя до берегів Західньої Австралії. *Новини Полтавщини*. 09.11.2020. URL: <https://np.pl.ua/2020/11/tiazhkyu-shliakh-ukrainsiv-z-pid-poltavs-koi-nekhvoroshchi-aleksopolia-do-berehiv-zakhidn-oi-avstralii/>
13. Погосподарська книга 1946–1947 рр. Книга 2. Архів Коврайської сільської ради. С. 127.
14. Різник В. М., 1942 р. н., с. Коврай. Спогади. *Книга спогадів*. Музей «Пам'ять», 2016. С. 126.
15. Рябчун Л. П., 1928 р. н., с. Коврай. Спогади. *Книга спогадів*. Музей «Пам'ять», 2016. С. 118.
16. Сергійчук В. Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. Вид. 2, доп. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2003. 252 с.
17. Сноз Г. Було цікаво, хоча за це грошей не платили... *Уют*. 26.05.2018. URL: <https://www.uyut.in.ua/bulo-cikavo-xocha-za-ce-groshej-ne-platili/>
18. Шейміна Н. М. Голодні роки (1946–1947) в Україні. URL: <http://www.museum.dp.ua/article0208.html>
19. Чижик З. І., 1924 р. н., с. Коврай. Спогади. *Книга спогадів*. Музей «Пам'ять», 2016. С. 108.

УДК 65.011.1(477) «1920-1939»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.25>

РОЛЬ КООПЕРАЦІЇ В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ ТА ДОБРОБУТІ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Савченко Ольга,*кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії,**музеєзнавства та культурної спадщини**Національного університету «Львівська політехніка»**ORCID ID: 0000-0002-6172-1931*

У статті висвітлено значення кооперації у житті українського населення, вплив кооперації, як координуючого органу на підвищення економічного добробуту та консолідації української нації в умовах перебування у складі чужоземної держави. Зроблено спробу з'ясувати та визначити соціально-економічне буття українського народу. Також показано політику польської влади щодо українського кооперативного руху, порушено питання розвитку східногалицького аграрного сектору у 20–30-ті роки ХХ ст., в той час коли український народ, в основному селянство, знаходив у кооперації могутню зброю для оборони свого права на існування.

Мета роботи – виявити на основі аналізу архівних матеріалів та опублікованих праць роль та значення української кооперації для населення в Східній Галичині, здійснити порівняльний аналіз соціально-економічних умов життя українського і польського населення у міжвоєнний період. Застосовано хронологічний, статистико-аналітичний методи дослідження, методи періодизації та класифікації, які базуються на пріоритеті документальних фактів і дозволили з'ясувати значення кооперативного руху для українського тогочасного суспільства. В той момент кооперація розвивалася і ставала першорядним чинником народної освіти, громадянського самоствердження та рушійною силою виходу українського народу з господарського занепаду.

Ключові слова: українська кооперація, українське населення, суспільно-промислова продукція, економічна організація, господарство, кооперативне товариство, кооперативний спосіб виробництва.

Savchenko Olga. The role of cooperation in economic development and welfare of the population in Eastern Galicia in the first half of the twentieth century

The article highlights the importance of Ukrainian cooperation in the life of the Ukrainian population, the impact of cooperation as a coordinating body to increase economic prosperity and consolidation of the Ukrainian nation in terms of being part of a foreign state. An attempt has been made to clarify and determine the socio-economic existence of the Ukrainian people. The policy of the Polish government towards the Ukrainian cooperative movement is also shown, the development of the East Galician agricultural sector in the 1920s and 1930s was raised, while the Ukrainian people, mostly peasants, found powerful weapons in the cooperative to defend their right to exist.

The aim of the work is to identify the role and significance of Ukrainian cooperation for the population in Eastern Galicia on the basis of analysis of archival materials and published works, to make a comparative analysis of socio-economic living conditions of Ukrainian and Polish population in the interwar period. Chronological, statistical-analytical research methods, periodization and classification methods were used, which are based on the priority of documentary facts and allowed to clarify the importance of the cooperative movement for the Ukrainian society of that time. At that time, cooperation was developing and becoming a primary factor in public education, civic self-affirmation and the driving force of the Ukrainian people out of economic decline.

Key words: Ukrainian cooperation, Ukrainian population, social and industrial products, economic organization, economy, cooperative society, cooperative method of production.

Важливим елементом у даному комплексі проблем є вивчення історії української кооперації, яка розвивалася в контексті світових економічних трансформацій та стала не лише типом виробництва чи формою господарювання, а також економічно обумовленою ідеологією формування заможного, конкурентноспроможного й освіченого національного виробника.

Перш за все важливо охарактеризувати власне саму кооперацію, як чинник поступу до добробуту населення. Успіхи української кооперації в досліджуваній період були не зовсім задовільними. Кооперація тільки починала проникати в глибину економічних потреб населення, охоплювала й задовольняла їх незначною мірою. Зі зростанням кооперативної свідомості населення кооперативна організація поширювала та поглиблювала сферу своєї діяльності. Український кооперативний рух від своїх початків прагнув захистити інтереси загалу без огляду на політичні або релігійні погляди, добро загалу було понад приватні інтереси.

Кооперація розвивалася і закріпилася, не зважаючи на війну та кризу завдяки справедливості своїх засад і раціоналізації своїх метод, вона впевнено об'єднувала трудові маси у кооперативних

підприємствах. Економічною метою було створення власної фінансово-кредитної системи, яка була б основою складовою функціонування кооперативів. Духовною стороною було утворення господарсько сильною, передусім віруючою у свої власні сили нації.

Основою рисою кооперації було задоволення потреб суспільства, а не індивідуальні користі. Кооперація вчила добиватись своїх прав і здобувати все власними силами.

Кооперація й кооперативний рух мали дві сторінки. Одна сторінка – це велика ідея перебудови господарського життя, а разом з тим зміна суспільного становища народу. Друга сторінка кооперації – це практична робота, яка прагнула відмежувати споживачів від спекулянтів-приватників, посередників та торговців. Кооперація розпочала свою бурхливу діяльність тоді, коли приватні підприємці дійшли вже до високого ступеня розвитку. Приватний промисел підтримувала держава, тим часом кооперація мусила поборювати всі перешкоди й труднощі власними силами. Але досвід наочно показав, що не зважаючи на протистояння з обставинами, кооперативний рух все ж таки зумів організувати економічний прогрес.

В першій половині XIX століття опали кайдани особистого поневолення селянської маси. Власне виробництво, спільний збут, спільна переробка продуктів дрібного господарства, на спільній ощадності організованого готівкового селянського та міщанського кредиту, спільний закуп сировини та організація робочих місць і рідна суспільно-промислова продукція – це були форми оборони нації перед спекуляцією та економічним застоєм.

Економічне становище українського населення на початку XX століття було практично та межі занепаду, проте кооперативний рух став для суспільства основною складовою до покращення умов життя.

У передвоєнний час час було започатковано діяльність організованої української кооперації: діяли кредитні кооперативи на чолі з Краєвим Союзом Кредитовим у Львові (1898 року), і з торговельних кооперативів функціонувала Народна Торгівля у Львові (від 1883 року) з філіями в краї та низовими спілками-споживачами по містах. До цієї початкової організації українських кооперативів перед світовою війною приєдналися ще Маслосоюз у Стрию та Союз збуту худоби у Львові, які робили перші кроки у своїй діяльності, а Союз рілничих спілок для загального закупу і збуту рілничих продуктів у Львові ще не був організований.

На початку 1920 року української кооперативної організації практично не існувало. Більшість споживчих кооперативів, молочарські кооперативи та майже всі виробничі були цілком знищені під час війни. Знецінення грошей на довгий час позбавило найбільшу кількісну кредитну кооперацію будь-яких підстав для віднови її діяльності [1, с. 322].

Від другої половини 1921 року розпочалася жвава пропаганда створення кооперативів. Старі кооперативи реорганізовували в господарсько-споживчі, на такі переходили й деякі кредитні, бо цілковитий ризик грошової системи не дозволяв їм відновлювати своєї ощадно-позичкової діяльності.

Західноукраїнський кооперативний рух між двома світовими війнами зумів корисно спрямувати численну молодь, яка не з власної вини не закінчила чи перервала своє навчання. Приєднана до кооперації, натхнена її ідеалами й добрим прикладом корисної праці для народу, молодь активно працювала в цьому руслі. З неї постали цінні кадри сільської й міської фахової інтелігенції, практичної й ідейно-відданої громадській економічній організації, яка дала змогу віднайти в ній мету життя, особисте забезпечення й повагу й вагу в суспільстві.

Східна Галичина в той час перебувала в складі Речі Посполитої. Українці зазнавали соціального та національного гноблення, розвиток промисловості був штучно загальмований, сільське господарство деградувало. Землею володіли польські поміщики та церква. Важкі соціальні умови життя українських селян посилювалися національно-політичним безправ'ям, занепадом національної культури. Шукаючи порятунку, тисячі галичан емігрували до Канади, США, Бразилії, Аргентини та інших країн. У 1919–1939 рр. із Західної України виїхало 175 тис. українців. [2].

Головними засадами кооперативного руху стали: добровільне членство і демократичний устрій, господарське право, свобода розвитку й кооперативне виховання та освіта. Українські кооперативи були громадськими установами, які єднали і гуртували народ до гармонійного співіснування, а кооперація стала єдиною формою економічної загально-народної організації.

Український народ, в основному селянство, знаходив у кооперації могутню зброю для оборони свого права на існування. Кооперація, через уникнення посередництва, розбудову власного промислу і кредиту, скріплювала організм цілого народу, надаючи йому засоби для культурного, національного та соціального піднесення. Спільна ідея гуртувала українське суспільство, стимулювала до праці для загального добра.

Під час дискусії щодо бюджету Польщі на 1936/37 рік на засіданні сенату О. Луцький виголосив промову на тему польської державної економічної політики та українських потреб. Цікавими є цифри,

що показують велику різницю щодо трактування польськими державними чинниками показників західних польських земель і східних, тобто українських. Добування таких важливих матеріалів як кам'яне вугілля, кокс, залізо, сталь та цинк було сконцентроване в західних воєводствах Польщі. На цьому самому терені зосереджувалося понад 80% виробництва цукру, цементу, солі, виробів металевого, електротехнічного, текстильного та паперового промислу, вапна та цегли. Функціонувало понад 80% газових та водних свердловин, працювали механічні пекарні, була найкраще розвинена мережа залізниць і трамваїв, існувало понад 80% друкарень, культурних та оздоровчих закладів. У цій частині Польщі реалізували майже 70% внутрішнього виробництва цукру, 67% тютюну, 64% сірників, 93% електричної енергії, 80% штучних погноїв та хліборобних машин, понад 80% заліза та понад 95% кави та чаю.

Однак у той час існувала так названа друга Польща, не відокремлена митним муром. Це були центральні та східні воєводства. Вони потребували взаємного товарного обміну, мусили брати участь у будівельних кредитах та державних інвестиціях, експертній допомозі.

15 жовтня 1936 року у Львові в залі «Української бесіди» зібралися представники церкви, центральних та культурно-освітніх установ, наукових і господарсько-кооперативних та економічно-фінансових установ, професійних організацій, інтелігенції, міщанства й робітництва, щоб виступити на захист українського селянина та протестувати проти колонізації українських земель.

В той час промисел був найважчим, зате найінтенсивнішим засобом наближення кооперативної організації до її мети. Потреба більших обігових фондів на інвестиції та виробництво, труднощі в налагодженні збуту виробів – це найважчі перешкоди, які треба було поборювати в розбудові промислової ділянки. Програма кооперації передбачала три ступені розвитку. Перший – це торговельна діяльність. Кооперативні товариства об'єднувалися в союзи для того, щоб проводити гуртові закупівлі. Другий – це промислова діяльність. Це виробництво тих товарів, які мали гарантований збут. Третій ступінь – землеробська діяльність.

Якщо поділити самостійні виробничі кооперативи на дві групи, то можна побачити наступне: у першій групі кооперативи організовували власне виробництво на засадах найманої праці. У другій члени кооперативів працювали самі. Самостійних виробничих кооперативів, організованих на основі найманої праці, було 19, зокрема, у Львові: «Суспільний Промисел», «Продукція», «Золотий Колос», «Комета», «Пласт», «Труд», у Тернополі – «Будучність», у Перемишлі – «М'ясозбут», «Труд», у Видині – «Віднова», у Войничеві – «Відбудова», у Стрию – «Труд», у Заваліє – «Млин», у Синевідську Вижньому – «Промисел», у Плаучі Великій – «Рідний промисел». Ці кооперативи постали не тільки з метою розбудови українського кооперативного промислу, а швидше для розбудови нових засобів праці. Вони об'єднували 2 447 членів, на один кооператив припадало 153 члени. Наприклад, у 1936 році на один кооператив припадало 175 членів. Власні фонди становили 521 215 злотих, інші – 558 995 злотих. Порівняно з 1935 роком власні фонди зросли на 20%, чужі – на 76%. Як правило, кооператив мав власних фондів у 1937 році 37 396 злотих, чужих – 34 936 зл. Між вищепереліченими кооперативами було два велетні кооперативного промислу, а саме «Будучність» у Тернополі та «Суспільний Промисел» у Львові. Без цих двох великих промислових кооперативів, власні фонди інших промислових кооперативів представлялися дещо скромніше, а саме: власні фонди – 6 775 зл., позичені – 15 343 зл. Балансові надлишки всіх промислових кооперативів становили за 1937 рік 83 992 зл., а витрати – 6 864 зл. Торги всіх виробничих кооперативів становили в 1935 році 1 899 701 зл., у 1936 році – 2 601 370 зл., а у 1937 році – 2 965 14 зл. Зростання торгів у 1936 році у порівняно з 1935 роком становило 37%, а в 1937 році порівняно з 1936 – 14%. Власними виробами один кооператив у 1936 році вторгував на 162 585 зл., а в 1937 році 185 357 зл. Без кооперативів «Будучність» та «Суспільний Промисел» упродовж року торг промислових кооперативів становив у 1936 році 63 953 зл., а в 1937 році – 61 760 зл. Отже, спостерігаємо зниження торгів на 3,4% порівняно з 1936 роком. [3].

Протягом 1924–1926 рр. було здійснено реорганізацію передвоєнних центральних кооперативних союзів, відбулося розмежування їхньої діяльності, а також координація їхньої співпраці [1, с. 327]. На їхній базі було створено: Центросоюз – центральний союз повітових союзів – головна кооперативна установа закупівельно-збутової кооперації; «Маслосоюз» – крайовий союз молочарських кооперативів; «Народна торгівля» – центральна установа міських споживчих кооперативів; «Центробанк» – крайова спілка кредитної кооперації. Такою оформилася організаційна структура української кооперації в Галичині, очолювана РСУК. Ця система проіснувала до початку II-ї Світової війни.

Кооперація заохочувала селян до ефективнішого ведення господарства, мобілізації капіталів для боротьби з фінансовою нестабільністю. Вагомою заслугою кооператорів було переконання населення купувати товари в кредит, що стало головною причиною боротьби з боргами. У більшості випадків українські кооперативи були громадськими установами, які заохочували до масового членства, скликали часті збори своїх членів, де обговорювали спільні справи своїх установ. [4]. Незважаючи

на територіальне обмеження діяльності Ревізійного союзу українських кооперативів до трьох східно-галицьких воєводств, а також виключенням з-під ревізійної компетенції РСУК деяких типів кооперативів, кооперація показувала дальше чисельне зростання. Обмеження настали у 1934 році. На початку 1934 року РСУК об'єднував 3 194 кооперативів, а на кінець року – 2 941, отже, на 253 одиниці менше. На кінець 1935 року РСУК об'єднував 3013 кооперативів, більше від попереднього року на 72, а на кінець 1936 року приріст становив 2,8%, тобто 84 одиниці. Із поодиноких груп союзних кооперативів найбільший відсотковий приріст показували районні молочарні. На початку 1936 року їх було 128, протягом року кількість збільшилася на 10. На другому місці стоять кредитові кооперативи системи Райфайзена. На початку 1936 року їх було 445, засновано 23 нових, приріст становив 5%. Чисельно найбільший приріст був у групі кооперативів для закупу та збуту, а саме 50 одиниць, тобто 2,4%. Головна маса союзних кооперативів припадала на групу кооперативів для закупівлі та збуту I ступеня. Їх було 2115, що становило 70% від усіх кооперативів. Слабо була представлена міська споживча кооперація, яка налічувала лише всього 21 одиницю, що становило 4% від загалу. Друга група міських кооперативів для задоволення різних потреб споживачів налічувала 56 одиниць – 1,8% від загалу, серед них найбільше було видавничих кооперативів. Районні молочарні в кількості 138 становили 4,5% від загалу. Проте виробничих кооперативів сільськогосподарського характеру формально існувало лише 6, між ними тільки один засвідчував розвиток. Взагалі кооперація серед міського населення розвивалася важче, ніж серед сільського через специфічне становище українського етносу у містах. [5].

На кінець 1926 року кооперація Польщі об'єднувала 1 917 347 членів. Якщо це число означити як 100 та розділити на поодинокі національно-кооперативні групи, то на польську групу припадало з однієї сотні 77,2, а на українську – 10,3 одиниці. На кінець 1936 року уся кооперація Польщі об'єднувала 2 803 606 установ. Якщо мизнову означимо як 100, то на членів польської групи кооперативів припадає 71,5, а на членів української групи – 21,3 одиниць. Статистика кооперативів Польщі подає за 1926 рік 6 789 усіх кооперативів. З цього числа 61,3% припадало на кооперативи, об'єднані в польських союзах 59,6%, а на українські кооперативи 28%. Частки членів становили у 1926 році у всіх розглянутих кооперативах 39 137 000 злотих. Із цього припадало в польських кооперативах на 1 кооператив – 6 623 злотих, а на 1 український кооператив – тільки 1 027 зл., на одного члена в групі польських кооперативів припадало 18,6 зл., а в групі українських кооперативів – лише 7,3 зл. Через десять років, у 1936 році удільний капітал на 1 кооператив польської групи становив 12 860 злотих, на одного члена – 43,9 злотих, тим часом на один український кооператив – 1 511 зл., на одного члена в українських кооперативах – 9,7 зл. Запасний фонд у 1926 році (загальне число 38 817 000 зл.) становив на один кооператив у польських союзах – 7 026 зл., а на 1 члена в цій групі кооперативів – 19 злотих, натомість в українських кооперативах на 1 кооператив – 1 403 зл., на 1 члена – 10 злотих. Через 10 років, у 1936 році, запасний фонд усіх кооперативів Польщі становив уже 115 025 000 злотих, а з цього на 1 кооператив у польських союзах припадало 11 800 злотих і на одного члена в цій групі кооперативів 40,2 злотих. На один український кооператив припадало лише 1 662 злотих та на одного члена українського кооперативу тільки 19 злотих. Із цього порівняння виходить: у 1926–1936 роках в українську кооперацію вступало більше членів та утворювалось більше кооперативів, ніж у польській кооперації; натомість у польській кооперації краще проведено збірку уділів, бо впродовж 10 років уділ члена зростав у польській кооперації на 135%, а в українських кооперативах тільки на 33%; запасний фонд на 1 члена в польських кооперативах зріс тоді на понад 100%, а на одного члена в українських кооперативах – менше ніж на 100%. Українська кооперація перевищувала польську в кооперативному вихованні, а також у господарюванні (високі запасні фонди за значно менших уділів) [6].

Споживчі кооперативи, як торговельне підприємство, були одними з численних подібних гуртівень, кожен у своєму місті. Основною частиною були єврейські гуртівні – як єдині місця праці їхніх власників. І тому міські кооперативи мусили з ними боротися за власне існування та розвиток. Сам український характер гасла «Свій до свого по своє» давав деяку моральну перевагу українському клієнтові. Щодо матеріальної переваги, то це мали бути потужні суми торгів, які боролися з конкурентами всіма засобами господарських змагань. Ці засоби були зброєю, яка вирішувала перемогу в торговельному змаганні, і зводилися до трьох головних чинників, а саме: найбільша конкурентна здатність, фаховість працівників та реклама своєї продукції, тобто, якісний товар та низькі ціни, які не мали бути вищими від місцевих ринкових. Щоб дати можливість міським кооперативам боротися якістю та цінами із сильною чужою конкуренцією по містах, було надано можливість купувати товари на рівні з повітовими союзами кооперативів та складами «Народної Торгівлі» за гуртовими цінами, безпосередньо в «Народній Торгівлі». Було зрозуміло, що ті міські кооперативи, котрі цим користалися, успішно боролися з конкуренцією на місці й торговельно розвивалися. Як виглядала закупівля міських

кооперативів, ілюструє статистика РСУК за 1934 рік: загальна сума закупівель – 3 610 000 злотих; із цього закуплено товарів у кооперативних установах на 1 190 000 злотих, це близько 30%, у тому числі в «Народній Торгівлі» – на 397 750 злотих (11%). Решта суми закупівель – 2 420 000 зл. припадала частково на закупівлі у членів кооперативів та в монопольних гуртівнях, проте більшу частину суми становили закупівлі у приватних купців. Статистика «Народної Торгівлі» засвідчує такі суми торгів із міських кооператив у роках: 1930 р. – 28 МК – 392 400 зл., 1931 р. – 34 МК – 539 000 зл., 1932 р. – 36 МК – 516 000 зл., 1933 р. – 47 МК – 400 000 зл., 1934 р. – 65 МК – 371 000 зл., 1935 р. – 74 МК – 341 000 зл. Якщо відстежити відсоток закупівель у «Народній Торгівлі» поодиноких груп міських кооперативів, то побачимо, що в торговельних зв'язках зі своєю централею найслабшими були кооперативи з ІУ групи, майже всі інші кооперативи з ІІІ групи купували в «Народній Торгівлі» товари, але їхній відсоток закупівлі був дуже різний та нерівномірний, а в більшості міських кооперативів малий. Багато міських кооперативів купували вироби українського та чужого промислу не через свою гуртівню, а безпосередньо в інших виробників або в їхніх посередників, чим і роздвібували закупівельну силу міської споживчої кооперації, тобто за меншої закупівлі давали менший прибуток. Із вищенаведеного бачимо, що торговельні взаємостосунки міських кооперативів з їхньою надбудовою не були задовільними, від чого зазнавали збитків не лише «Народна Торгівля», як основна гуртівня, а й міські кооперативи, та знижувалася їхня конкурентна здатність [7].

До прикладу, проаналізуємо ціни на пшеницю та муку за регіонами:

1936	Пшениця			Жито		
	Варшава	Познань	Львів	Варшава	Познань	Львів
Січень	20	17,63	17,50	12,38	12,50	12,50
Лютий	19 87	18,25	17,12	12,38	12,35	11,75
Березень	21,12	19,50	18,38	13,32	13,28	11,90
Квітень	21,50	20,31	19,37	13,94	14,88	12,75
Травень	23,25	22,43	20,50	15,32	15,38	13,70
Червень	23,75	22,13	21,55	15,13	14,63	13,65
Липень	19,50	19,0	18,50	13,38	13,57	11,50
Серпень	21,50	20,25	19,37	14,25	14,04	13,24
Вересень	23,37	22,53	20,77	15,25	14,38	14,35
Жовтень	27,75	27,75	23	19,50	18,75	18,50

Спостерігаємо велику різницю цін у злотих, яку отримували хлібороби за збіжжя та яку платив споживач за борошно чи хліб. Ця різниця цін становила на житній хліб у вересні 1928 року 33,3%, а у 1936 році – 57,8%, на пшеничному борошні ця різниця становила у вересні 1928 року 62,1%, а у вересні 1936 року – 72%.

Отже, українська кооперація назначила певну мету – створити свою, незалежну економіку, яка б першочергово служила потребам народу, тобто інтересам своїх споживачів.

Кооперативний рух, розростаючись серед широких народних мас та змагаючись за свої подальші досягнення, зустрів на своєму шляху не одну перешкоду, — це культурну неосвіченість широких верств населення до сприйняття кооперативної ідеї та до її практичного введення в життя, загальний економічний стан, політичні моменти, нарешті національні і, навіть, природні риси і особливості народу – все це рішуче впливало на силу самої кооперації, на її зміст та обсяг. Проте, не зважаючи на це українська кооперація виконала своє завдання. Вона глибоко вкорінилася в суспільстві та функціонувала за основними принципами демократії: інстинкту суспільної самодопомоги, солідарності та активності народної маси.

Література:

1. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк : Товариство української кооперації, 1964. 624 с.
2. Макачук С. Динаміка української еміграції із Західної України в 20–30 рр. ХХ ст. *Українська еміграція. Історія і сучасність*. Львів, 1996. С. 119.
3. Короткий огляд промислової діяльності наших кооперативів за 1937 діловий рік. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1938. Ч. 48. С. 4–5.
4. Старосольський В., Коберський К. Кооперація як чинник поступу. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1936. Ч. 18. С. 2–3.
5. Наша кооперація (Чисельний стан союзних кооперативів на 31.12.1936 р.). *Господарсько-кооперативний часопис*. 1937. Ч. 1–2. С. 4.
6. Темпо розвитку української кооперації 1926–1936. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1939. Ч. 3. С. 1.
7. Передумови розвою міської споживчої кооперації. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1936. Ч. 27–28. С. 7–8.

УДК 94(477) «1921/1939»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.26>

ПРОЯВИ ВПЛИВУ ІСТОРИЧНИХ РЕАЛІЙ 20–30-Х РОКІВ ХХ СТ. НА НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР УКРАЇНЦІВ

Сергієнко Сергій,*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології
Східноукраїнського національного університету**імені Володимира Даля*

ORCID ID: 0000-0002-9761-0897

На основі літератури, періодичних видань та архівних джерел висвітлено вплив антирелігійної кампанії, так званої суцільної колективізації та пов'язаного з нею Голодомору, а також політичних репресій на національний характер українців. Автор зазначає, якщо на початку двадцятих років можна було говорити про українську націю як про глибоко релігійну, котра в цілому щиро вірила в християнське вчення, то в результаті шаленої атеїстичної пропаганди, що переросла в 1930-ті роки в антирелігійну війну з тотальною мобілізацією владних сил, використанням безсоромної брехні, знищенням фортець віри – храмів, релігійність нації деградувала. Більшість нації або ж повірила у привабливі ідеї більшовиків, або ж ретельно приховувала свої релігійні переконання, що привело до дуже відчутної зміни в національному характері, оскільки нова «віра» на відміну від християнства пропагувала не любов, а класову ненависть з усіма її наслідками.

У статті визначено, що новий економічний лад, котрий був пов'язаний з селянством, і Голодомор у підсумку призвели до втрати такої риси українського народу як абсолютна нетерпимість злодійства. Новий економічний лад спонукав селян дивитися на хліборобську працю як на примусову дію, що не могло не послабити відому українську працелюбність. Хоч, як підкреслює автор, у підсумку ця риса національного характеру суттєво не постраждала. Автор наголошує, що розорення села – основного хранителя національних цінностей, знищення значної частини національної інтелігенції не тільки загальмувало розвиток української культури, але і створило умови для закріплення в характері нації такої риси, як конформізм, що породило в українців почуття меншовартості. Зазначено, що влада підтримувала тенденцію закріплення в національному характері цієї риси і фактично офіційно проголосила меншовартість українського народу порівняно з російським.

Ключові слова: національний характер, українці, Голодомор, релігійність, влада.

Serhiienko Serhii. Manifestations of the influence of historical reality of the 20s and 30s of the 20th century on the national character of Ukrainians

Literature, periodicals, and archival sources highlight the impact of the anti-religious campaign, the so-called complete collectivization, and the Holodomor as well as political repression on the national character of Ukrainians. The author notes that in the early 1920s it was possible to speak of the Ukrainian nation as deeply religious, sincerely believing in Christian doctrine. However, the religiosity of the nation degraded as a result of insane atheistic propaganda, which grew in the 1930s into an anti-religious war with total mobilization of the authorities, the use of shameless lies, the destruction of fortresses of faith, i.e., churches. Most of the nation either believed in the attractive ideas of the Bolsheviks or carefully concealed their religious beliefs, which led to a dramatic change in the national character because unlike Christianity the new 'faith' promoted not love but class hatred with all its consequences.

The article states that the new economic system imposed on the peasantry and the Holodomor eventually led to the loss of such a feature of the Ukrainian people as absolute intolerance of theft. The new economic system encouraged the peasants to look at agriculture as a forced action, which could not help but weaken the well-known Ukrainian diligence. Although, the paper states that eventually this feature of the national character was not significantly affected. The author emphasizes that the ruin of the village as the main custodian of the national values, the destruction of much of the national intelligentsia not only impeded the development of Ukrainian culture but also created conditions for rooting in the national character such a trait as conformism, which gave Ukrainians a sense of inferiority. It is noted that the authorities supported the tendency to develop this trait in the national character and actually officially proclaimed the inferiority of the Ukrainian people compared to the Russians.

Key words: national character, Ukrainians, Holodomor, religiosity, authorities.

Характер будь-якого народу змінюється під впливом історичних подій і чим значніші ці події, тим більший їх вплив. Українська нація зазнала у 20–30-х роках ХХ ст. страшних ударів: переслідування за релігійні вірування, насильницьку колективізацію, масовий голод і Голодомор, жорстокі політичні репресії. Ці події достатньо досліджені фахівцями [1], але їхній вплив на характер народу вивчений ще далеко неповною мірою. Звичайно, що на характер нації вплинули також події Першої світової війни і Національно-демократичної революції. Але вони були тільки початком соціальних потрясінь, які в 20–30-ті роки корегували характер нашого народу. О. Гончар, підсумовуючи свої роздуми щодо

новітньої історії нації, записав у щоденнику: «Найбільше знищено було Україну не в громадянську війну, не збройно, не бандами Муравйових та комісарами Троцького, – незрівнянно глибшого удару завдано було по українству в роки «великого перелому» та голодоморів, коли тотальному руйнуванню було піддано все наше село, цей живильний ґрунт нації, коли ліквідації (суцільної) зазнали церква, мережа «Просвіт», українська наука й культура, коли в крові нечуваного терору захлинулось наше Розстріляне Відродження...» [2, с. 518]. Саме в ці роки національний характер в результаті історичних реалій, що склалися, зазнав значних деформацій. Тому автор визначив саме такі хронологічні межі статті. Розгляд проблеми впливу історичних реалій на національний характер вимагає порівняльного аналізу стану об'єкта дослідження на початок дії факторів впливу і на підсумковому рубежі. Початковим рубежем є прихід до влади в Україні більшовиків, що стався на початку двадцятих років, кінцевим – початок Другої світової війни, коли головним фактором впливу на життя нації стала Друга світова війна.

Яким же був національний характер на початковому рубежі? Відповідь на це питання дають фахівці. Вони наголошують, що відношення народу до релігії є однією з провідних рис його характеру і за цим показником українці відрізнялися від сусідніх народів-одновірців. Проф. Д.Н. Анучін відмічав у кінці XIX ст., що різниця між росіянами і українцями по відношенню до релігійної сфери була помічена вже давно. М. Костомаров підкреслював релігійну терпимість українців [3, с. 839–840]. Один з борців із самодержавством, порівнюючи українців і росіян, говорив: «На Україні народ все ж таки більше поет в релігії, а тут, під вірою в бога, я бачу тільки примітивні інстинкти страху і жадібності. Такої, знаєте, щирої любові до бога, замилювання красою і силою його – у тутешніх нема. Це, мабуть, і добре: швидше звільняться від релігії, – вона ж найшкідливіший забобон, скажу вам». Говорилося це в російському Поволжі в кінці XIX ст. [4, с. 569]. Національний характер українців відчутно відрізнявся і в сімейних відносинах. Проф. Д.Н. Анучін відмічав, що «Патріархальність споконвічної великоруської сім'ї з повним підкоренням старійшині, зі спільністю сімейного майна, з утиском свободи особистості, особливо жінки, є різкою протилежністю сімейним відносинам у малорусів...» [3, с. 841]. У той же час М. Костомаров констатує, що в українській сім'ї «опіка батьків над дорослими дітьми визнається нетерпимим деспотизмом» [3, с. 841]. Даний висновок підтверджують і такі авторитетні знавці характеру свого народу, як класики національних літератур, відповідно російської – І. Тургенев та української – І. Нечуй-Левицький. В широко відомому творі І. Тургенєва «Записки мисливця» в першій же оповіді «Хорь і Калініч» яскраво змальована картина сімейних відносин у російській селянській родині в XIX столітті. Голова родини там – найвищий авторитет для всіх її членів, у тому числі і для одружених синів, що живуть в одній домівці з батьком і беззастережно виконують його волю. Роль жінки в цій родині визначається позицією очільника родини: «Баба – робітниця. Баба мужику – слуга» [5, с. 7–8].

У не менш відомому творі І. Нечуй-Левицького «Кайдашева сім'я», де події також відбуваються в XIX столітті, відображені українські сімейні реалії. Вони значно відрізняються від російських. Батько – авторитет для синів, але до того часу, поки син не одружений. Одружений син прагне (до речі і під впливом своєї дружини) хазяйнувати самостійно і отримує таку можливість від батька практично безперешкодно. Із контексту повісті видно, що і в українській родині жінка повинна коритися чоловікові, але без відвертого її приниження.

Фахівцями підкреслюється індивідуалізм у національному характері українців. В українській громаді кожний член – незалежна особистість і самотній власник. Обов'язок його щодо громади – тільки в сфері тих відносин, котрі встановлюють зв'язок між членами для взаємної безпеки і вигоди кожного. Проф. Анучін відмічає в українській спільноті, порівняно з російською, більший розвиток особистої основи і слабкість основи громадської [3, с. 841].

Чимало авторитетних людей визначали таку рису українського характеру, як гумор. Відомий російський письменник С.Т. Аксаков, згадуючи свої зустрічі з М.В. Гоголем, писав: «Взагалі в його жартах було багато ... того особливого гумору, котрий складає виключно власність малоросів» [6, с. 141]. Д.І. Яворницький також виділяв гумор як якість національного характеру. Описуючи портрет запорожця, він підкреслював: «...Вся його постать дихала мужністю, молодечтвом, заразливою веселістю і неповторним гумором» [7, с. 173].

Невід'ємною рисою національного характеру українців XIX ст. була любов до пісні. Фахівці підкреслювали, що українські пісні «стоять вище пісень всіх інших слов'ян. Окрім цього, вони вище інших і своєю музикою, наспівом, поетичною мовою, струнким і різнобарвним ритмом». Вони «сяють силою розкішної поезії» [3, с. 839]. М.В. Гоголь писав М.А. Максимовичу в 1833 році: «Тепер я взявся за історію нашої єдиної, бідної України. Я дуже порадувався, почувши від вас про багате надбання пісень і збірник Ходаковського. Моя радість, життя моє, пісні! Як я вас люблю! Що всі черстві літописи, в котрих я тепер копаюсь, перед цими дзвінками, живими літописами!... Так, я вас прошу, зробіть милість, дайте списати всі пісні, що знаходяться у вас... Ви не можете уявити, як мені допомагають в історії пісні...» [6, с. 158–159].

Основи українського характеру закладалися в свій час двома соціальними спільнотами – селянами і козаками. Мабуть, саме козацтво породило таку рису українського характеру, як прагнення до свободи. У XIX столітті сформувався уява про українця як людину, якій важко відважитися, але, відважившись, вона йде до кінця, схоже, що це породження селянської основи нашого характеру. Джерела також свідчать про бережливість, працелюбність, негативне ставлення до злочинності, відданість сім'ї, ввічливість тощо. Не можна оминати такі риси, які при бажанні можна визнати негативними: упертість і скупість. Мабуть найбільший авторитет у галузі знань про український народ XIX ст. Т. Шевченко писав про «волячу впертість» своїх земляків [8, с. 247]. Такий знаний науковець, як Ю. Шевельов, з гумором говорив: «Якщо існує така річ, як характер нації, і якщо існують люди, що втілюють якусь рису цього характеру на Україні», то один із його знайомих «втілював українську впертість» [9]. Інший знавець свого народу П. Мирний в одному із творів вказав на скупість як рису українців. Видатний письменник, порівнюючи характери росіян і українців, вустами персонажу твору Максима так прокоментував благодійний внесок московського купця: «Узяв би ти в нашій стороні! Мабуть би чорта спік...». Тобто, навряд чи пожертвували б гроші в «нашій стороні» – Україні [10, с. 119]. Хоча слід зазначити, що розмови про скупість українців базуються на умовиводах людей, які можуть помилятися.

Однак, хто знайомий з життям пересічних європейців, не може не погодитись, що вони далеко не марнотрати, а вельми економні в побуті, тобто в нашому понятті скупуваті. Тобто скупість далеко не завжди суперечить здоровому глузду, тільки потрібно врахувати поправку, яку диктує народний досвід: «Що занадто – то не здорово». Ось, коли занадто, то економність, скупість може перерости в свій надмірний прояв – жадібність, котра є відверто негативною рисою. Тут доречні слова знаного фахівця А. Шопенгауера: «...Людська обмеженість, збоченість та мерзотність проявляються в кожній країні тільки в іншій формі, і це носить назву – національний характер» [11, с. 61]. Наша країна не є винятком. Одна сучасна російська журналістка якось зазначила у своєму матеріалі: «Жадібність і хитрість – дві риси, котрі часто приписують українському народові, не менш образливі, як для росіян пияцтво і неохайність» [12]. Жадібність не оминула частини українців. Про це свідчить П. Мирний, який підкреслив таку рису фельдфебеля царської армії – українця: «ніщо не перепускалось через його руки, щоб він не вигадав остачі для себе» [10, с. 125]. Є, мабуть, такий недолік у нашому національному характері. Що ж стосується хитрості, то вона, схоже, присутня у всіх народів у більшій або ж меншій мірі і не є відверто негативною рисою, якщо не переходить за межі здорового глузду. Можна ще багато говорити про риси національного характеру, але його визначальні моменти на кінець XIX – початок XX століття фахівці визначили саме такими.

Нові умови життя українського народу, що склалися після буремних років війн і революцій перших десятиліть XX ст., не могли не вплинути на національний характер. Ламати характер народу почали з того, що стали вимагати від людей, предки яких віками щиро вірили в Бога, відректися від віри батьків. Фактично зрадити їх. Ще в 1919 році теоретики більшовизму прямо наголосили, що «релігія і комунізм несумісні ні теоретично, ні практично... Боротьба з релігією має дві сторони... По-перше, боротьба з церквою, як особливою організацією релігійної пропаганди, матеріально зацікавленої в народній темноті і релігійному рабстві. По-друге, боротьба з широко розповсюдженими і глибоко вкоріненими релігійними забобонами більшості трудящих мас» [13, с. 194–195]. Цією боротьбою займалася антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У. Як і годиться, почали з «обробки» найменш досвідчених – молоді. Будь-яке нове покоління несе в собі певну недовіру до минулого досвіду. На цьому і зіграли. Неможливість довести в межах існуючих людських знань існування Бога (як, до речі, і його відсутність) використовували на свою користь. Антирелігійна пропаганда підкріплювалася брутальними діями проти церкви і її служителів. Про це є достатньо наукових праць і свідчень очевидців. Результатом стало те, що значна частина молодих українців була виведена за межі релігійного впливу і стала провідником атеїзму в масах. Про дії молоді в цьому напрямку свідчить відомий в минулому політичний діяч П. Шелест, який на початку двадцятих років проживав у передмісті Харкова і був комсомольцем: «Антирелігійну пропаганду ми проводили, відверто кажучи, варварським способом, горлали свої пісні під церквою, коли там проходило богослужіння, зламали якось церковну загорожу, розбили вікна в церковній сторожці, де проходила співанка церковного хору» [14, с. 44].

Атеїстична пропаганда відчутно впливала навіть на осіб, які з дитинства щиро вірили в християнські цінності і, як показало їх подальше життя, в основі характеру мали громадянську мужність і чесність. Генерал П. Григоренко в юні роки був під сильним враженням проповідей місцевого священника і намагався слідувати його настановам. Але, коли під впливом пропаганди вступив до комсомолу, став одним із організаторів руху за закриття сільської церкви в рідному селі на Півдні України. Якось в 1922 році комсомольці, серед яких був і П. Григоренко, підійшли до церкви і почали в атеїстичному

дусі «жартувати» з вірянами, намагаючись образити їх релігійні почуття. Цього п'ятнадцятирічному П. Григоренку здалося мало і він заявив: «Якщо Бог є, то нехай розтрончить мене громом на місці» і тут же брутально вилаявся. Бог не покарав, але вдома батько сильно відлупцював хлопця [15]. Матеріали, якими користується автор статті, свідчать, що подібний наступ на релігію відбувався на всіх теренах тодішньої української державності. Особливо слід виділити тридцять років, коли влада фактично почала антирелігійну війну зі всіма її ознаками – тотальною мобілізацією сил, використанням безсоромної брехні, нещадністю до супротивника, знищенням фортець релігії – храмів.

По мірі природного оновлення складу нації атеїстичні погляди захоплювали все більшу частку українців. Якщо в XIX столітті українські діти з перших днів свого життя входили в коло християн, а в початковій школі вивчали Закон Божий, то з двадцятих років XX ст. нова верхівка суспільства, категорично не сприймаючи християнські цінності, ставила всілякі перепони на шляху прилучення дітей до релігії. Школа стала цілком атеїстичною і навіть войовничо безбожною. Цьому особливо сприяли виплекані правлячою партією дитячі і юнацькі організації комуністичного спрямування, а також осередки спілки войовничих безбожників. Їхня сила була, насамперед, у тому, що вони отримували постійну підтримку владної адміністрації. У результаті нація, яка на початок XX століття вирізнялася щирою релігійністю, поступово стала втрачати цю якість. Сприяло цьому і те, що легальна православна церква під нещадними ударами влади змушена була в кінці тридцятих років стати повністю лояльною до існуючої держави. Розгром церковної організації був вражаючим. На 1940 рік було закрито приблизно 75–80% усіх храмів, які діяли до встановлення влади більшовиків. У Вінницькій, Хмельницькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Донецькій областях на початок 1940 року не залишилося жодної православної церкви [16, с. 357]. Але і за таких умов влада продовжувала наполегливу атеїстичну діяльність. 24 січня 1941 року головна газета українських більшовиків «Комуніст» (№ 19) писала в передовиці «Політичне виховання трудящих»: «...Одним з найбільш живучих пережитків капіталізму в свідомості трудящих, особливо на селі, є рештки релігійних забобонів. Боротьба з цією спадщиною минулого – важлива діяльність політичного виховання... Піднесення антирелігійної пропаганди, зміцнення осередків спілки войовничих безбожників – кровна справа кожної партійної і комсомольської організації» [17]. У середовищі людей, які були на утриманні державного бюджету, виник страх потрапити в очак влади до кола християн. Багато з них намагалися підкреслити свій атеїзм відкиданням релігійних традицій в побуті, демонструванням несприйняття християнства та його вчення. В офіційному суспільстві поступово зникло духовне родичання на основі хрещення дитини, коли згідно з релігійною традицією у новонародженого з'являлися хрещені батько й мати, які вважалися духовними опікунами дитини.

Ударом по релігійності нації стала і швидка урбанізація України, яка була пов'язана з індустріальним розвитком. Маса українських селян потрапляли до міста і відривалися від християнських традицій. У містах у зв'язку з брутальним тиском влади на церкву долучитися до християнської громади було нелегко. До того ж слід врахувати, що до міст приходила в значній кількості сільська молодь, яка вже зазнала впливу владної атеїстичної пропаганди і використовувалась владою в якості провідника антирелігійних ідей в маси. Християнська духовність нації була підірвана. Ті, хто не відмовився від віри батьків, зазнавали переслідування з боку влади. Таким чином, одна із головних рис національного характеру – щира релігійність українців у результаті впливу історичних реалій 20–30-х років XX ст. суттєво послабилася. О. Довженко з боєм констатував: «Релігія – нехай фальш і брехня – але вона давала моральні основи, облагороджувала. Іноді фальш краще, ніж нічого» [18]. Л. Лук'яненко наводить факт, що у сімдесятих роках XX ст. вперше до церкви люди йшли у віці близько сорока років і це були переважно жінки [19, с. 33]. А ще навіть на початку двадцятих років дитину вперше приносили до церкви незабаром після народження.

Важко сказати чи відродиться щира релігійність нашого народу. Мається на увазі не та «релігійність», коли зранку йдуть до церкви, а вночі йдуть на злочин, а щира віра в заповіді християнства. Це залежить не тільки від суб'єктивних бажань, а і від об'єктивних обставин. Видатний українець О. Гончар виказав в перші роки незалежності України думку, що «Нелегко буде будувати національні Збройні сили, кордони, митниці... Та ще складніше буде – відродити й розбудувати українську духовність. Це праця для багатьох поколінь. Чи стане снаги?» [2, с. 519].

Говорячи про український народ, навіть недобррозичливіці, які підкреслювали в своїх характеристиках негативні якості українців, ніколи не говорили, що українці – лінива нація. Можна що завгодно наговорити на наш народ, але звинувачення в лінощах, навіть якщо знайдеться такий обвинувач, до українського народу не пристане. Працелюбність – одна з головних українських рис, хоча і зазнала в тридцять років тиску з боку влади, але в цілому збереглася. Це визнають і представники сусідньої російської

нації. Відомий російський журналіст, а в минулому московський високопосадовець В. Костіков відзначає: «Українці по природі своїй працелюбні, невибагливі...» [20]. Російський письменник В.П. Астаф'єв згадує, що в їхньому сибірському селі (схоже на початку тридцятих років) з'явилися переселенці. Ці переселенці були надзвичайно працелюбні і співучі, співали: «Ой ти, Галю», «Закувала та сива зозуля». «Вони співали і гуляли, але не билися, чим дуже дивували красноярців... Працювали собі тихенько, мирненько», але виходило так, що збирали врожаї раніше і більші ніж місцеві мешканці. Вони навчали місцевих «секретам» добрих врожаїв і «навчили наших і зерно молоти ручними жорнами, крохмаль добувати із картопляного лушпиння і мерзлі овочі з вигодою використовувати, і багато іншого навчили». Кінець кінцем «породнилися, покумилися» з місцевими, «а справа хороша – пам'ять добра – і пісні їхні голосисті вросли в нашу землю». Бабуся письменника називала переселенців «хохлами», а переселенці називали місцевих «кацапами» [21, с. 445–446]. Такі свідчення дав корінний росіянин, який на той час вже був професійним знавцем людських душ і спостерігав життя представників багатьох націй.

Заслання до Сибіру в результаті політики насильницької колективізації найбільш енергійних українців не могло не привести до удару по працелюбності в середовищі українського селянства. А враховуючи те, що у тих селян, які залишилися в Україні, держава фактично забрала землю та інші засоби виробництва і примусила працювати за копійки, а часом і безоплатно, то стимулів для самовідданої праці у селянина майже не залишалося. Такі дії держави не могли не викликати спротиву. Активний спротив влада змогла придушити, а пасивний з початку тридцятих років існував постійно. Він проявлявся в небажанні працювати задарма. Тобто влада об'єктивно сприяла викоріненню працелюбності в українських селян, які в тридцять роки були більшістю населення. Це проявилось в показниках роботи сільського господарства. Навіть специфічна радянська статистика змушена була визнавати, що продуктивність праці колгоспних селян в декілька разів нижча відповідних показників у країнах Заходу. Націю буквально виштовхували на шлях ледарства.

Відчутні зміни в національний характер вніс і Голодомор. Мільйони людей пройшли через цей жах, що не могло не вплинути на їхню поведінку і в результаті на характер нації. В українському селі, де раніше крадіжка була рідким явищем, широко розповсюдилося злочинство. Як підкреслив Д. Гойченко: «Коли людина опинилася перед лицем голодної смерті, вона почала боротися за життя всіма доступними засобами, зовсім не рахуючись з інтересами сусідів чи родичів, а тим більше далеких людей. Злочинство стало масовим явищем. Ні корова, ні вівця, ні свиня і однієї ночі не переночувала б у сараї. Тому ті, в кого збереглося що-небудь із худоби, тримали її в хаті, де жили, в тому числі і корів. Так було від Києва до Чигирини і від Умані до Дніпра. І так було по всій Україні...» [22, с. 248]. До того ж склалася така ситуація, коли злодій, потрапивши до в'язниці, мав більше шансів вижити, ніж обкрадений ним селянин. Злодії у в'язниці отримували щодня триста грамів хліба і якийсь приварок, а селянинові влада нічого не гарантувала [23, с. 254]. Саме в ці роки були зруйновані підвалини різко негативного відношення українського селянства до злочинства. Селянин став дивитися на крадіжку колгоспного майна як на звичайну справу і це було наближенням до виправдання крадіжки взагалі. Л. Лук'яненко згадував ті роки в селі на Чернігівщині: «Споконвіку у нас, у тій самій Хрипівці, в якій я народився, не було злодіїв. Один два чоловіки були, що іноді крали десь сметани глечик. Ніхто нічого не крав – і раптом усе населення змушене було красти. Це був величезний моральний удар по нашому народу. Тож, коли мій батько ховався від мене, коли ніс в'язку соломи, він не хотів, щоб я бачив, що він бере чуже, то я вже потім ту в'язку брав спокійно і можна собі уявити, як легко наші сини вже беруть цю в'язку» [24, с. 31]. Не можна оминати і зростання брутальності в особистих відносинах, яке розпочалося задовго до Голодомору, але він значно посилив це явище, тому що в боротьбі за виживання людиною починають верховодити тваринні інстинкти, які й породжують цинізм і брутальність. Привітність сприймалася як прояв слабкості. Недарма ж у мову ввійшло поняття «міцне слівце». Такі «міцні слівця» в увяленні більшості могла використовувати тільки міцна, сильна людина. А хто ж хотів бути слабким у жорстокому світі? Обставини життя похитнули і традиційну українську сімейну ввічливість (до батьків тільки на «Ви»), хоч і не опустили її до спілкування на рівні ненормативної лексики, що було нерідким явищем у робітничих селищах і промислових містах.

Не можна оминати і такого явища, як поступова втрата національної ідентичності частиною українського селянства, насамперед тих, хто в результаті насильницької колективізації та Голодомору змушений був покинути рідні домівки і податися до міста. Якщо до так званої суцільної колективізації і Голодомору притік селянської маси до міст сприяв українізації городян, то після жаху створення колгоспів і Голодомору, коли розпочався відвертий наступ на політику коренізації, ситуація змінилася, шоківані трагедією селяни намагалися швидше пристосуватися до міської культури, яка була в промислових регіонах переважно російською. На підприємствах, де кількісно значно переважали росіяни, до українців ставилися образливо. Так, на одному із підприємств Донбасу можна було почути

кепкування на адресу українців: «У хохлів голова до 12 год. працює» [25, арк. 29–30]. У Кадієвському шахткому група робітників-росіян обзивала українця «хохлацькою мордою» і говорила йому: «Ви понаїхали «хохлацькі морди», думаєте багато заробити. З-за вас хохлів, тут не заробиш». На одній із шахт Донбасу група робітників-росіян ображала українця: «Ти – хохол, їдь з нашої шахти, тут працюють одні росіяни» [26, арк. 34–35]. Наведені факти відносяться до 1929–1931 років, тобто ще до Голодомору. Після ж Голодомору селянин, якому вдалося потрапити до міста і знайти там постійну роботу, інтуїтивно відчував необхідність швидше асимілюватися в міську культуру. Як зазначає історик С. Калитко, одним із наслідків Голодомору було бажання «втєкти із села, позбутися ознак, що вказують на селянське походження, насамперед української мови» [27, с. 448].

Нещадні удари по національній культурі загострювали у людей потребу банального виживання. Відчуття власної національної ідентичності заганялося в тінь, що не могло не привести до перемін у національному характері. Український індивідуалізм з його невід’ємною рисою – ініціативністю поступився конформізму, тобто пристосуванню під настрої панівної нації. Про це з боєм говорив О. Довженко: «Народ не знає і не цікавиться своєю історією, легко відмовляється від національних традицій, забуває мову». На заперечення, що це є результатом довгочасної русифікації, Довженко відповідав, що поляків не менше русифікували і германізували, а вони залишилися поляками. У нас же навіть молоде покоління українців, яке повинно було б зберегти національну ідентичність народу, не любить свій народ, байдуже до національної справи і повертає до російської культури, бо там вигідніше, а, головне, безпечніше, бо молодь «достатньо надивилася, як батьків саджали як українських націоналістів». Довженко говорив, що падає моральність народу, процвітає хуліганство, брутальність, непристойність, брудне відношення до жінки, неповага одне до одного, дрібний егоїзм, себелюбство, боягузтво, доносительство [18].

Саме в 1930-ті роки у фундамент відносин між народами СРСР закладалося поняття «старший брат» і «молодший брат». Це був, до речі, «винахід» радянських теоретиків, тому що ще при створенні СРСР підкреслювалася рівність всіх народів – засновників союзної держави. Поняття «молодший брат» не тільки принижувало українців. Можна з великою долею вірогідності сказати, що воно стало одним із чинників розпаду Радянського Союзу. У матеріалі одного з російських періодичних видань зазначається: «Самі українці ненавидять, коли їх називають не хохлами або ж бандерівцями, а молодшими братами росіян – є в цьому деякий комплекс приниження в сім’ї» [12]. Можливо не з усім можна погодитися в цьому твердженні, але, що будь-якій нормальній людині не подобається, коли підкреслюють її «молодшість», а фактично меншовартість – є істиною. А така фактична меншовартість втілювалася в житті владою в 30-х роках ХХ ст. і набула офіційного характеру після відомого виступу Й. Сталіна на прийомі для представників вищого військового командування 24 травня 1945 року, де «вождь» назвав російський народ – «керівним народом» і «найвидатнішою нацією з усіх націй», які входять до складу СРСР [28, арк. 204]. За великим рахунком, це було визнання того, що СРСР є прямим продовженням Російської імперії, а українці є другорядною нацією.

Підсумовуючи викладений матеріал, можна достатньо впевнено стверджувати, що історичні реалії 20–30-х років ХХ ст. відчутно вплинули на національний характер українців. Якщо на початку досліджуваного періоду ще можна було говорити про українців як про дійсно релігійну націю, що щиро вірить в християнське вчення, то в результаті шаленої атеїстичної пропаганди, яка переросла в 30-ті роки в антирелігійну війну з тотальною мобілізацією владних сил, використанням безсоромної брехні, з нещадністю до супротивника, знищенням фортець віри – храмів, релігійність нації деградувала. У цій війні значна частина молоді перейшла на бік влади. Ті, хто не відмовився від віри батьків, зазнали переслідувань. Більшість повірила у привабливі ідеї більшовиків, або ж приховувала свої релігійні переконання. Це привело до дуже відчутної зміни в національному характері хоч би тому, що релігія була фундатором моральності в житті народу. Нове ж атеїстичне вчення відкидало загально визнану мораль і надавало пріоритет класовій ненависті. Християнська мораль, терпимість витіснялися ненавистю. Навряд чи знайдуться фахівці, які б змогли на основі фактів заперечити такий висновок. Відповідь на питання, чи відновиться щира віра всієї нації в християнське вчення, потребує спеціального дослідження і певного часу.

Дуже відчутного удару по національному характеру надала так звана суцільна колективізація і пов’язаний з нею Голодомор. Коли у селян на початку колективізації забрали землю і засоби виробництва і примусили працювати в колгоспі за копійки, то фактично штовхнули їх на шлях зневажання своєї основної праці – хліборобства. Схоже, що тільки закладена на генному рівні працелюбність дозволила українцям зберегти в національному характері цю якість, хоча не можна відкидати і деякого її послаблення.

Українське селянство, яке на початку двадцятих років складало абсолютну більшість нації, дуже негативно ставилося до злодійства. Але в результаті так званої колективізації і Голодомору постала

терпимість до крадіжок колгоспного майна, а в скрутних обставинах і до привласнення майна сусідів. Однак, якщо крадіжка особистого майна все ж таки не пробачалася суспільством, то крадіжка колгоспного добра стала звичним явищем. Це внесло суттєвий коректив в національний характер.

Розорення села – хранителя національних цінностей, жорстоке переслідування владою і знищення значної частини національної інтелігенції не тільки загальмувало розвиток української культури, але і створило умови для закріплення в характері нації такої риси, як конформізм. Український індивідуалізм з його невід'ємною рисою – ініціативністю, поступився бажанню підлаштуватися під настрої панівної нації і навіть віддати перевагу інонаціональній культурі, бо так було безпечніше. В тридцять років влада стала пропагувати ідею великодержавної нації, яка дещо пізніше була фактично офіційно проголошена. Це не могло не внести в душі українців зародків відчуття меншовартості.

Такі, на думку автора, основні зміни в національному характері породили історичні реалії 20–30-х років ХХ ст.

Література:

1. Костюк Г. О. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. Київ : Смолоскип, 1995. 508 с. ; Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. 510 с. ; Загородній І. Втрачені покоління. Вінниця : ТОВ «Консоль», 2012. 848 с.; Марочко В. Пристрасті навколо Голодомору: реальні міфи. *Дзеркало тижня*. № 11. 23–30 березня 2018. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/pristrasti-dovkola-golodomoru-realni-mifi-272997_.html (дата звернення: 29.01.2022); Stasiuk O. On the perpetrators list compilation of the Holodomor-Genocide of the Ukrainians: party-state nomenclature and employees repressive punitive bodies. *Skhidnoevropejskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. № 18. 2021. P. 135–147. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.18.226549> та ін.
2. Гончар О. Щоденники : у 3-х т. Т. 3. Київ : Веселка, 2004. 606 с.
3. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь Т. V-A. Санкт-Петербург, 1892. 940 с.
4. Горький М. Детство. В людях. Мои университеты. Москва : Правда, 1983. 640 с.
5. Тургенев И. Записки охотника. Москва : Художественная литература, 1984. 254 с.
6. Вересаев В. Гоголь в жизни. Харків : Прапор, 1990. 680 с.
7. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. В 3-х т. Т. 1. Львів : Світ, 1990. 319 с.
8. Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 4. Москва : Художественная литература, 1965. 440 с.
9. Шевельов Ю. Я, мені, мене... (і довкруги). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sheveliov_Yurii/Ya_mene_mene_i_dovkruhy_Spohady/ (дата звернення: 28.01.2022).
10. Мирний П. Хіба ревуть воли, як ясла повні. Київ : Радянський письменник, 1967. 335 с.
11. Шопенгауэр А. Афоризмы и максимы. Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1991. 288 с.
12. Костенко-Попова О. От чего межнациональные стереотипы такие обидные? *Аргументы и факты*. № 34. 2010. URL: <https://aif.ru/society/20124> (дата звернення: 09.02.2022).
13. Бухарин Н., Преображенский Е. Азбука коммунизма. Петербург : Госиздат, 1920. 321 с.
14. Шелест П. Справжній суд історії ще попереду. Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / за ред. Ю. Шаповала. Київ : Генеза, 2004. 808 с.
15. Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс. URL: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&pum=808> (дата звернення: 24.01.2022).
16. Загородній І. Втрачені покоління. Вінниця : ТОВ «Консоль», 2012. 848 с.
17. Політичне виховання трудящих. *Комуніст*. № 19. 24 січня 1941 р.
18. Документи з папки-формуляра на О. П. Довженка. *З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1–2.
19. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. *Журнал «Вітчизна»*. Київ, 1991. 126 с.
20. Костиков В. Почему Европа не пляшет гопак? *Аргументы и факты*. № 36. 2017. URL: https://aif.ru/politics/opinion/roshetu_evropa_ne_plyashet_gopak (дата звернення: 08.01.2022).
21. Астафьев В. Последний поклон. Москва : Известия, 1982. 636 с.
22. Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. 402 с.
23. Майстренко І. Історія мого покоління. Едмонтон : Альбертський Університет, 1985. 417 с.
24. Сюдюков І. Василь Овсієнко: сповідь правдборця. *День*. № 72–73. 19–20 квітня 2019 р.
25. Протоколы заседаний бюро Окружкома КП(б)Украины. 02.01.1929–24.06.1929. *Державний архів Луганської області*. Ф. П-34. Оп. 1. Зв'язка 58. Спр. 862.
26. Докладная записка и проект решения «О состоянии украинизации советского аппарата, профсоюзных органов и начальных учебных заведений на Украине». 11.1931. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4172.
27. Калитко С. Голодомор 1932–1933 років на східному Поділлі в історико-краєзнавчих публікаціях. *2-й Міжнародний конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»*. Доповіді та повідомлення. Кам'янець-Подільський ; Київ ; Нью-Йорк ; Острог : Вид-во НаУОА, 2005. Т. 1. С. 444–448.
28. Текст радіопередачі «Російський народ – керівна сила радянської держави. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України*. Ф. 4915. Оп. 1. Спр. 214.

УДК 929Маркевич:378.4(477.74-21)

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.27

ПЕРШИЙ ІСТОРИК-УКРАЇНІСТ ОДЕСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (ДО 175-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА ОЛЕКСІЯ МАРКЕВИЧА)

Синявська Олена,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України

Одеського національного університету

імені І. І. Мечникова

ORCID ID: 0000-0002-7247-3590

Стаття присвячена аналізу науково-педагогічної діяльності відомого одеського історика та громадського діяча Олексія Івановича Маркевича (1847–1903). В результаті дослідження, яке побудоване на аналізі історіографічних, нарративних та документальних джерел, з'ясовано, що його життя тісно пов'язане з Одеським університетом, який у 1865–1920 роках називався Новоросійським. Педагогічну діяльність Олексій Маркевич розпочав у 1870-х роках після завершення навчання на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету в Одесі, викладаючи історію та російську словесність в Одеському комерційному училищі, Одеському інституті шляхетних дівчат та Маріїнській жіночій гімназії. З 1880 до 1895 року він працював в Новоросійському університеті, активно займаючись науковою роботою і вдосконалюючи свої лекторські здібності. Перебуваючи під впливом концептуальних ідей Володимира Антоновича, Олексій Маркевич став істориком, який заклав основи українознавства в університеті у другій половині XIX ст., підготував і прочитав низку лекцій з історії України та південного регіону, пропагуючи позитивістські засади та народницькі ідеї. З 1884 року історик знаходився під наглядом поліції за свою лекційну діяльність і в 1895 році був звільнений з університету, офіційно – за «станом здоров'я», фактично – через спробу ввезення зі Львова до Російської імперії забороненої Емським указом нелегальної літератури.

Зроблено висновки, що науково-педагогічна діяльність займала одне з провідних місць в житті Олексія Маркевича. Він пройшов шлях від приват-доцента до професора університету, на основі наукових досліджень вдосконалив читання обов'язкових лекцій з історії, був першим істориком-україністом Одеського університету, який розробив і запровадив навчальні курси з історії південного регіону. Звільнення з університету перервало його університетську кар'єру, але не лекційну діяльність. До кінця життя він залишався блискучим викладачем та оратором, працюючи лектором в народних аудиторіях та виступаючи на публічних читаннях.

Ключові слова: історія, Олексій Маркевич, викладацька діяльність, Одеський університет, XIX – початок XX ст.

Syniavska Olena. First Ukrainian historian of Odesa University (to the 175th anniversary of professor Oleksiy Markevych)

The article is devoted to the analysis of scientific and pedagogical activity of the famous Odesa historian and public figure Oleksiy Ivanovych Markevych (1847–1903). As a result of the study, which is based on an analysis of historiographical, narrative and documentary sources, found that his life was closely linked to the University of Odesa, which in 1865–1920 was called the Novorossiysk University. Oleksiy Markevych began teaching in the 1870s after graduating from the Faculty of History and Philology of Novorossiysk University, teaching history and Russian literature at Odesa Commercial School, Odesa Institute of Noble Girls and Mariinsky Women's Gymnasium. From 1880 to 1895 he worked at Novorossiysk University, actively engaged in scientific work and improving his lecturing skills. Influenced by Volodymyr Antonovych's conceptual ideas, Oleksiy Markevych laid the foundations of Ukrainian studies at University in the second half of the 19th century, prepared and gave a series of lectures on the history of Ukraine and the southern region, promoting positivist principles and populist ideas. Since 1884, the historian has been under police surveillance for his lecturing activities, and in 1895 he was dismissed from the university, officially for "health reasons", in fact for attempting to import illegal literature from Lviv into the Russian Empire banned by the Ems Decree.

It is concluded that scientific and pedagogical activity occupied one of the leading places in the life of Oleksiy Markevych. He went from private associate professor to professor at Odesa University, improved his lectures on history on the basis of scientific research, and for the first time in the history of the university developed and implemented training courses on the history of the southern region. His dismissal from the university interrupted his university career, but not his lectures. Until the end of his life he remained a brilliant teacher and orator, working as a lecturer in public auditoriums and speaking at public readings.

Key words: history, Oleksiy Markevych, teaching activity, Odesa University, XIX – early XX centuries.

Вступ. «Одеса знала його чудово, він своєю діяльністю цілком належав їй», – так писав про відомого одеського історика та громадського діяча один із його сучасників [5, с. 84]. Своїм колегам-історикам, студентам і пересічним одеситам Олексій Іванович Маркевич (17 березня 1847 – 05 червня 1903 рр.)

був відомий як людина глибокої ерудиції та високої культури. Відома постать Олексія Маркевича і сучасним істориком: йому присвячені статті в енциклопедичних виданнях [14; 18], біоісторіографічні огляди, дослідження його наукової діяльності та історичних поглядів [9; 12].

17 березня 2022 року виповнилося 175 років від дня народження вченого. Це хороший привід не тільки згадати Олексія Маркевича як провідного історика Південної України, а і більш детально познайомитися з ним як викладачем і педагогом. Мета даної статті – проаналізувати науково-педагогічну діяльність Олексія Івановича Маркевича, який 15 років був викладачем Новоросійського університету (тепер – Одеського національного університету імені І.І. Мечникова) і був першим істориком-україністом університету. Для досягнення мети авторкою проаналізовані історіографічний доробок, нарративні та документальні джерела, зокрема, архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та Державного архіву Одеської області. Основні завдання дослідження: прослідкувати початок викладацької діяльності Олексія Маркевича в Одесі, дослідити його науково-педагогічну діяльність та тематику лекційних курсів в Новоросійському університеті, визначити причини звільнення з університету, розкрити формат та зміст його просвітницької діяльності.

Початок викладацької діяльності. Олексій Маркевич народився на Полтавщині і був представником старовинного роду Марковичів-Маркевичів. Він належав до гілки Федора Марковича, нащадком якого був і видатний український історик, етнограф, поет і музикант Микола Маркевич, автор знаменитої «Історії Малоросії».

Інтерес до гуманітарних наук проявився у Олексія Маркевича у 1860-х роках, коли він навчався в Ніжинському ліцеї кн. Безбородька. Там його більше цікавили історичні заняття, ніж юриспруденція. Саме там він знайшов свого першого наставника, професора Івана Лашнюкова, якому вдалося зацікавити здібного учня дослідженнями російської історії XV–XVII ст. В школі Лашнюкова, як слушно відзначав історик Іван Линниченко, Маркевич міг би впорядкувати і систематизувати свої знання, навчитися писати «non multa sed multum» [6, с. 15], але від'їзд професора з Ніжина зіграв вирішальну роль: Маркевич залишив ліцей і приїхав в Одесу, до Новоросійського університету, де, провчившись всього півтора роки вільнослухачем, успішно склав випускні іспити у 1869 році [10, с. 1869]. Наступні роки в його житті – викладацька діяльність в середніх навчальних закладах: він працював вчителем історії та географії в Таганрозькій гімназії, викладав історію та російську словесність в Одеському комерційному училищі, був вчителем російської словесності в Одеському інституті шляхетних дівчат та майже 10 років викладав історію в Одеській Маріїнській жіночій гімназії.

Одночасно з викладацькою діяльністю Маркевич активно займався науковою роботою. В 1874 р. він успішно склав іспити на ступінь магістра, а в травні 1879 р. – успішно захистив магістерську дисертацію в Університеті св. Володимира в Києві, опонентами від історико-філологічного факультету були призначені Володимир Антонович та Володимир Іконников. У цьому ж році Маркевич звернувся до ректора Новоросійського університету Миколи Головінського з проханням дозволити йому в якості приват-доцента читати курс російської історіографії. Перші – випробувальні – лекції «Историческая критика в трудах новейших русских историков» (за призначенням факультету) і «Удельная система» (за власним вибором) знайшли схвальний відгук університетських професорів, Вченої ради історико-філологічного факультету та Вченої ради університету і Олексій Маркевич отримав звання приват-доцента Новоросійського університету [10, с. 1880].

Університет. Науково-педагогічна діяльність Олексія Маркевича в якості університетського викладача заслуговує особливої уваги, він стрімко і впевнено просувався службовими сходинками, але при цьому залишався вірний своїм переконанням. Розпочавши університетську кар'єру читанням лекцій з історії Росії, історіографії та джерелознавства, чималу увагу вчений приділяв темам з історії України та краєзнавства, що все більше захоплювало його. Але це викликало занепокоєння керівництва, тим більш, що в першій половині 1880-х років прокотилася хвиля репресій щодо університетської спільноти.

Історіографам Одеського університету відоме листування попечителя Одеського навчального округу з міністром народної освіти щодо лекцій Олексія Маркевича. У листопаді 1884 р. попечитель Одеського навчального округу Петро Лавровський повідомляв міністра народної освіти Івана Делянова, що історико-філологічний факультет Новоросійського університету дозволив приват-доценту Олексію Маркевичу читання лекцій «История Юго-Западной Руси». Він вважав за необхідне запропонувати Маркевичу для лекційного курсу обрати іншу тему. Міністр звернувся до таємного радника, директора департаменту народної освіти Олексія Георгієвського щодо сумнівів попечителя про політичну благонадійність Маркевича. У своїй відповіді Георгієвський зауважив, що попечитель повинен знати ступінь благонадійності викладача, а за його наукові якості та зміст його лекцій повинен відповідати факультет. В результаті Делянов відповів Лавровському, що за університетським статутом 1884 р. дозвіл на

читання лекцій залежить від попечителя, а не міністра, а пропозиція обрати іншу тему для лекційного курсу не відповідає нормам існування приват-доцентури [11, с. 70]. Отак, ланцюжковим листуванням можновладців і вирішувалася доля науковців та викладачів. Для Олексія Маркевича ця справа завершилася благополучно, але вся його подальша діяльність автоматично потрапила під пильне око урядовців.

За роки викладання в Новоросійському університеті Маркевичем були прочитані лекції, які охоплювали майже всю історію України. І в цьому він був піонером на півдні загалом та в університеті зокрема. Він був особисто знайомий з видатним істориком Володимиром Антоновичем ще з часу захисту своєї першої дисертації та перебував під впливом його поглядів. В особистому фонді Маркевича, що зберігається в Державному архіві Одеської області, зберігся рукопис вступної лекції вченого до одного із його університетських курсів, в якому простежуються позитивістські засади та вплив народницької концепції Антоновича [3, спр. 76, арк. 2]. Українознавчою тематикою, на наш погляд, він захопився саме з легкої руки Володимира Боніфатійовича, який, як відомо, одним із перших став викладати історію українських земель з університетської кафедри.

Аналіз щорічних оглядів викладання в Новоросійському університеті дозволяє стверджувати, що в 1883/84 навчальному році Маркевич читав розроблені ним курси «История Юго-Западной Руси с XIII по XVI вв.» та «История Юго-Западной России до конца XVIII в.»; в 1885/1886 навчальному році – «История Юго-Западной России в XVII в. (время борьбы с Польшей)» та «Ознакомление с источниками и пособиями того же периода», в другому семестрі 1886/1887 навчального року – «История Юго-Западной России во II половине XVII в.»; в 1887/1888 році – «Чтение с комментарием повествовательных сочинений по истории Юго-Западной России XVI-XVII вв.» та «История Новороссийского края со второй половины XVIII в.»; в 1889/1890 навчальному році – «Историческая география и этнография Южной Руси» та «Внутренний быт Западно-Русского государства в первой половине XVII в.»; в 1893/1894 році – «История Новороссийского края во второй половине XVIII в.» [7]. Крім того, він проводив практичні заняття, на яких студенти знайомилися з джерелами і літературою до спецкурсів, та додаткові консультації. Його список рекомендованої студентам літератури досить широкий: твори Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький», «Гетманство Выговского», «Руина», «Мазепа»; Володимира Антоновича «Последние времена казачества на Правобережной стороне Днепра», Ореста Левицького «Внутренняя история Малороссии в половине XVII в.», Дмитра Бантиш-Каменського «История Малой России» та ін.

Багаті на зміст, живі, часто з тонким сарказмом проти абсолютизму і російського централізму, лекції Олексія Маркевича приваблювали молодь. Серед студентів, які слухали його лекції, були майбутні член Одеської молоді громади Дмитро Сигаревич, секретар Таврійської вченої архівної комісії Федір Лашков, громадський діяч Леонід Рубінштейн. І хоча в силу різних обставин Маркевич не створив своєї школи, все ж популярність його лекцій серед студентства була велика. За спогадами сучасників, він підтримував постійний зв'язок зі студентами, проводив вдома додаткові консультації, надавав їм змогу користуватися книжками зі своєї величезної бібліотеки [4, с.99].

Викладаючи в університеті, Олексій Маркевич продовжував наукову роботу. В жовтні 1888 р. він успішно захистив докторську дисертацію і вже в січні 1889 р. був призначений екстраординарним професором кафедри російської історії Новоросійського університету [2, спр. 16, арк. 119]. У цей час яскраво виявляється різноплановість та широта наукових інтересів Маркевича як історика. Він продовжував займатися дослідженням російської історії, розробкою джерелознавчих та історіографічних проблем, здійснював археографічні публікації. Разом з тим з кінця 1880-х років вчений віддавав перевагу вивченню історії південного регіону; його внесок в краєзнавчий рух важко переоцінити, адже він став першим історіографом Новоросійського університету, стояв біля витоків історіографічної дискусії щодо віку Одеси–Хаджибея, опублікував багато архівних матеріалів та низку статей з історії півдня України, склав змістовні біографії ряду своїх відомих сучасників. Цей аспект діяльності вченого вже досліджено в сучасній історичній літературі, зокрема, і авторкою даної статті.

Звільнення. В грудні 1894 р. виповнилося 25 років педагогічної та наукової діяльності Олексія Маркевича. Викладацька та наукова діяльність вченого була в розквіті, але в 1895 р. сталася подія, яка зіграла вирішальну роль у подальшому житті Олексія Маркевича та негативно позначилася на його академічній кар'єрі. Влітку 1895 р. Олексій Іванович разом з дружиною Любов Семенівною, повертаючись із відпочинку в Марієнбаді, зупинився у Львові у Михайла Грушевського, з яким підтримував дружні стосунки. Там він придбав багато нових українських книг для наукової роботи. Перетинаючи кордон Австро-Угорщини і Росії, він, як згадував Грушевський, «поховав деякі, більш небезпечні книжки до свого убрання. З того вийшла халепа, бо його обшукали, знайшли книжки і арештували» [1, с. 4]. Ось як описує цю «халепу» одеський громадівець, що був близько знайомий з Маркевичем, Євген Чикаленко: «Професор Маркович, ... купуючи українські книжки, розговорився з директором

книгарні. І висловився негативно про російський уряд, який забороняє українську літературу та ще й підпирає в Галичині зрадників свого народу, отих москвофілів. Це зараз було донесено до львівського російського консула, а той доніс далі. На границі Марковича потрусили уважніше, ніж завжди, і відібрали багато заборонених в Росії книжок» [17, с. 18].

Звернемося до архівних документів. Матеріали Жандармського управління міста Одеси свідчать про те, що 9 серпня 1895 р. на станції Волочиськ професор Олексій Маркевич з дружиною були затримані та взяті під варту у зв'язку зі спробою таємно провезти через кордон нелегальну літературу «злочинного політичного характеру». Серед конфіскованих у подружжя Маркевичів книг були твори Михайла Драгоманова «Листи на Наддніпрянську Україну», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Віра і громадські справи», «Австро-руські спомини»; Пантелеймона Куліша «Хуторська поезія», «Староруські думки і співи»; Івана Нечуя «Просвіти»; примірники «Русалки Дністрової», твори Лассаля, Софії Ковалевської, Віри Засулич [15, спр. 489, арк. 3,6]. Вже в Одесі 16 серпня 1895 р. прокурором Одеської судової палати була відкрита справа по звинуваченню Маркевича у перевезенні через кордон забороненої літератури та проведено слідство. На квартирі вченого було зроблено обшук та вилучено з його бібліотеки твори Михайла Драгоманова, Тараса Шевченка, Петра Чаадаєва, Миколи Чернишевського, часописи «Громада», «Колокол», «Свобода» та ін. [16, спр. 2066, арк. 7–8]. В результаті дізнання був зроблений висновок: Олексій Маркевич звинувачувався в злочині по ст. 251 Уложення про покарання і брався під арешт строком на 3 місяці, після закінчення строку арешту він мав знаходитися під наглядом поліції [16, спр. 2066, арк. 23].

Від арешту Олексія Івановича врятувало втручання високих посадових осіб, зокрема, брата Володимира Маркевича, таємного радника, який працював в міністерстві юстиції, та сенатора Андрія Марковича (сина відомого історика Миколи Маркевича), заступника голови Імператорського Людинолюбивого товариства. 28 лютого 1896 р. Жандармське управління міста Одеси отримало розпорядження департаменту поліції та міністерства юстиції припинити «справу Маркевича» та відмінити міру покарання, встановивши додаткову цензуру за науковою літературою, яка надходила до Олексія Маркевича з-за кордону. Справа була закрита, але за наказом міністра народної освіти Івана Делянова Олексій Маркевич, який ще в 1884 році був визнаний «політично неблагонадійним» викладачем, 24 грудня 1896 р. був звільнений з Новоросійського університету «за станом здоров'я» без права читати лекції [3, спр. 2, арк. 42–43]. Так закінчився університетський період в житті вченого.

Публічні лекції. Примусова відставка стала великим ударом для Олексія Івановича. Він неодноразово звертався до міністра народної освіти з проханням повернутися до викладацької роботи в університеті. В 1896 р. вчений подав клопотання у вищій інстанції призначити його ординарним професором та дозволити читати лекції в університеті. «Така можливість для мене стане нагородою за моє 15-літнє сердечне служіння на благо Новоросійського університету» – писав він [3, спр. 133, арк. 1]. В 1903 р. Маркевич знову звертався до міністра з проханням зняти заборону на читання лекцій в університеті, але жодне його клопотання не було задоволено і на кафедру йому так і не вдалося повернутися. Лише частково опала була знята в кінці 1890-х рр., коли Маркевичу дозволили проводити публічні лекції та без додаткової цензури отримувати наукові видання.

Опинившись поза університетом, Олексій Маркевич продовжував працювати як лектор, активно займаючись просвітницькою роботою. В 1890-х роках великої популярності в Одесі набули народні читання, що проводилися Одеським слов'янським благодійним товариством. Увійшовши до складу товариства в 1887 р., Олексій Маркевич брав активну участь в його просвітницьких заходах. Найбільше популярних лекцій він прочитав в Одеській Народній аудиторії, яка була збудована на Старопортофранківській вулиці. Роботу Народної аудиторії очолював громадivecь Іван Руденко, лекції в ній читали, крім Маркевича, викладачі Новоросійського університету Олександр Кирпичников, Георгій Афанасьєв, Володимир Яковлев, громадивці Антін Синявський, Антін Крижанівський та ін. [8, с. 367].

Тематика популярних лекцій, прочитаних Олексієм Маркевичем, була досить широкою. У циклі його виступів в Народній аудиторії були лекції на літературні, історичні, краєзнавчі теми, в лекції на тему «На заре ХХ в.» він розмірковував над матеріальними і духовними здобуткам людства на зламі віків. Історик володів талантом цікаво і просто викладати величезний запас своїх знань. Сучасники відзначали колосальну пам'ять, начитаність і свободу слова вченого, що дозволяло йому майже без спеціальної підготовки читати лекції на будь-яку тему із області історії чи літератури.

Маркевич не обмежувався читанням лекцій в народних аудиторіях, він виступав і на загальнодоступних літературних вечорах, які влаштовували різні громадські об'єднання та благодійні організації. Як блискучий лектор він був відомий далеко за межами Одеси, з задоволенням їздив в інші міста з метою публічних виступів. Маркевич отримував запрошення від благодійних та просвітницьких організацій

прочитати лекції в Катеринославі, Кишиневі, Севастополі, Бендерах [6, с. 21] і завжди відкликався на такі запрошення.

Напружена наукова і громадська робота в останні роки життя Олексія Маркевича, постійні від'їзди далися взнаки на здоров'ї вченого. 5 червня 1903 р. він помер від інсульту. Йому було лише 56 років, попереду ще могли бути роки плідної діяльності. Після смерті історика започатковано клопотання назвати міську бібліотеку-читальню його іменем, але справа до кінця так і не була доведена через історію з арештом і звільненням з університету – відповідні документи зберігаються в Державному архіві Одеської області [3, спр. 139].

Висновок. Таким чином, науково-педагогічна діяльність займала одне з провідних місць в житті Олексія Маркевича. Розпочавши свою викладацьку діяльність після завершення навчання в Новоросійському університеті у статусі викладача середніх навчальних закладів Одеси, він за декілька років повернувся в *Alma mater*, здобувши статус університетського викладача. Реалії вищої освіти ХХІ ст. висувають низку вимог до сучасного викладача ЗВО – півтора століття тому університетський викладач також повинен був мати відповідність статусу та нормам. Олексій Маркевич пройшов шлях від приват-доцента до професора Новоросійського університету, на основі наукових досліджень вдосконалив читання обов'язкових лекцій з російської історії, вперше в історії університету розробив і запровадив навчальні курси з історії південного регіону. Саме він заклав основи історичної україністики в Одеському університеті в перший період його існування. Звільнення з університету (офіційно – за станом здоров'я, фактично – через політичну неблагойдійність) перервало його університетську кар'єру, але не лекційну діяльність. До кінця життя він залишався блискучим викладачем та оратором, працюючи лектором в народних аудиторіях та виступаючи на публічних читаннях.

Література:

1. Грушевський М. Памяти Олексія Маркевича. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. 1903. Т. 55. С. 1–14.
2. Державний архів Одеської області. Ф. 45 (Новоросійський університет). Оп. 8. Спр. 16.
3. Державний архів Одеської області. Ф. 150 (Особистий фонд О. І. Маркевича). Оп. 1. Спр. 2; 76; 133; 139.
4. Левитский А. Из студенческой воспоминаний. *Вестник воспитания*. Москва, 1906. № 8. С. 83–117.
5. Линниченко И. А. Алексей Иванович Маркевич: Биографические воспоминания и список трудов. Одесса, 1904. 48 с.
6. Обзорение преподавания в Императорском Новороссийском университете за 1865/66–1868/69, 1875/76, 1885/86–1904/05, 1908/09–1916/17. Одесса, 1885–1895.
7. Отчет о деятельности Лекционного комитета Одесской Городской аудитории за 1897–1900 гг. Одесса, 1901. 113 с.
8. Попова Т. Н. Алексей Иванович Маркевич: личность и творчество. *Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика*. Одесса : Бондаренко, 2017. С. 157–179.
9. Протоколы заседания Совета Императорского Новороссийского университета. 1869, 23 декабря; 1880, 27 марта.
10. Сватиков С. Г. Опальная профессура 80-х гг. *Голос минувшего*. 1917. № 2. С. 69–71.
11. Синявська О. О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. Одеса : Астропринт, 2003. 116 с.
12. Синявська О. О. Олексій Маркевич – історіограф Одеського університету. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Вип. 29. Одеса : Друкарський дім, 2020. С. 210–222.
13. Синявська О. О. Маркевич Олексій Іванович, 1847–1903. *Одеські історики*. Т. 1: початок ХІХ – середина ХХ ст. Одеса : Друкарський дім, 2009. С. 226–229.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 385 (Жандармське управління м. Одеси). Оп. 1, т. 1. Спр. 489.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 419 (Прокурор Одеської судової палати). Оп. 1, т. 2. Спр. 2066.
16. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861–1907) : док.-худ. вид. / передм. В. Шевчука. К. : Темпора, 2003. 416 с.
17. Ясь О. В. Маркевич Олексій Іванович. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла–Мі. Київ: Наукова думка, 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Markevich_O_I (дата перегляду: 27.03.2022).

УДК 94(477.74-25)(=811.14)"18"(083.89)
DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.28>

МЕТРИЧНІ КНИГИ ОДЕСЬКОЇ СВЯТО-ТРОЇЦЬКОЇ (ГРЕЦЬКОЇ) ЦЕРКВИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РОДОВОДУ ТА ОТОЧЕННЯ ВІДОМИХ ГРЕКІВ ОДЕСИ ХІХ СТ.

Уварова Олена,

кандидатка історичних наук, доцентка,

доцентка кафедри суспільних наук

Одеського національного медичного університету

ORCID ID: 0000-0003-2274-4003

У статті надано характеристику метричним книгам як історичному джерелу з досліджень генеалогії представників грецької громади м. Одеси у ХІХ ст., цінність якого полягає у тому, що воно об'єднує інформацію про сім'ї, покоління нащадків та в цілому про релігійні та національні громади. Метричні книги як акти записів народження, шлюбів та смертей є носіями інформації про конкретну людину в історичному процесі і за сукупністю відомостей мають значення для історико-краєзнавчих, демографічних і археографічних розвідок, їхній статистичний масив містить відомості для укладення історій окремих родин.

Наголошено на актуальності теми українсько-грецьких зв'язків для історичних і краєзнавчих досліджень, що має як теоретичне, так і прикладне значення. З метою виявлення та аналізу інформаційного потенціалу метричних книг Одеської Свято-Троїцької (Грецької) церкви як документальної бази для дослідження родоvodu та оточення відомих греків Одеси ХІХ ст. було опрацьовано низку архівних та опублікованих матеріалів. Представлено особливості, які притаманні саме формі ведення записів у Грецькій церкві. Дотримуючись просопографічного підходу та біографічного методу історичних досліджень, наведено інформацію про родини Прокопеус, Ікономіди, Пападато, Папудови, Латрі, Катаказі і таким чином проілюстровано інформаційний потенціал метричних книг.

Зроблено висновок, що метричні книги Одеської Свято-Троїцької (Грецької) церкви є цінним історичним джерелом для встановлення родоvodu, а на підставі цього і для висвітлення аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя греків Одеси. Введення відомостей з метричних книг Грецької церкви до наукового обігу дозволяє розширити джерельну базу і збільшити науковий доробок з історії грецьких громад України. Метричні книги допомагають на підставі сімейних фактів простежити соціальні та економічні зв'язки мешканців міста. Окреслено подальші розвідки, які можуть бути спрямовані на розширення інформаційного потенціалу метричних книг у напрямку ономастики, етноконфесійної історії, демографії.

Ключові слова: метричні книги, Одеська Свято-Троїцька церква, Одеська грецька церква, греки Одеси, генеалогія, просопографія.

Uvarova Olena. The church registers of the Odesa Holy Trinity (Greek) Church as a source for the study of the genealogy and surroundings of the famous Greeks of Odesa in 19th century

The article describes the church registers as a historical source for research on the genealogy of the Greek community representatives in Odesa in the 19 century, the value of which is that it combines information about families, generations of descendants and about religious and national communities in general. Church registers as acts of records of births, marriages and deaths are carriers of information about a particular person in the historical process and the set of information is important for historical, local lore, demographic and archeographic researches, their statistical array contains information for compiling family histories.

The actuality of the topic of Ukrainian-Greek relations for historical and local lore researches which has both theoretical and applied significance is emphasized. In order to identify and analyze the information potential of the church registers of the Odesa Holy Trinity (Greek) Church as a documentary base for the study of the genealogy and surroundings of the famous Greeks of Odesa in the 19 century, a number of archival and published materials were processed. The peculiarities of the form of records keeping in the Greek Church are presented. Following the prosopographic approach and the biographical method of historical research, information about the families of Procopeus, Iconomidi, Papadato, Papudov, Latri, Katakazi is given and thus the information potential of church registers is illustrated.

It is concluded that the church registers of the Odesa Holy Trinity (Greek) Church are a valuable historical source for a genealogy determination, and on this basis for elucidation of aspects of socio-political, socio-economic and cultural life of Odesa's Greeks. The introduction of information from the Greek Church registers into scientific circulation allows to expand the source base and increase the scientific works in the history of Greek communities in Ukraine. On the base of family facts church registers help to trace the social and economic ties of city dwellers. Further explorations that can be aimed at expanding the information potential of church registers in the direction of onomastics, ethno-confessional history, demography are outlined.

Key words: church registers, Odesa Holy Trinity Church, Odesa Greek Church, the Greeks of Odesa, genealogy, prosopography.

Тема українсько-грецьких зв'язків залишається актуальною для історичних і краєзнавчих досліджень і не обмежується теоретичним, а має і прикладне значення. Грецька громада Одеси XIX ст. не була численною, але діяльність її представників стала важливою і результативною. Серед них були заможні купці, неогоціанти, торговці, домовласники, міські голови, діячі культури і освіти, військові тощо. Греки займали помітне місце у різних сферах – економічній, культурній, суспільній. Духовним центром громади була Одеська Свято-Троїцька церква, яка називалася у місті Грецькою. Цей храм, зведений стараннями місцевих греків на початку XIX ст., – ровесник міста і найстаріша храмова споруда на теперішній час. Метричні книги церкви сьогодні зберігаються в Державному архіві Одеської області, де обробляються генеалогічні запити від нащадків одеських греків, які мешкають у різних країнах світу. Вивчення цих документів істориками збагачує знання про грецьку громаду і допомагає зменшити прогалини в історії міста Одеси, а подекуди і Півдня України.

Метричні книги – це акти записів народження, шлюбів та смертей, а тому є носіями інформації про певну особу в історичному процесі. Окрім важливості для історико-краєзнавчих, демографічних і археографічних розвідок, метричні книги є порівняно достовірною базою для генеалогічних і просопографічних досліджень. Вони є великим статистичним масивом і містять відомості для укладення біографій та історій окремих родин.

Метою статті є виявлення та аналіз інформаційного потенціалу метричних книг Одеської Свято-Троїцької (Грецької) церкви як джерела для дослідження родоводу та оточення відомих греків Одеси XIX ст.

Під час проведення дослідження було дотримано загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Відомо, що метричні книги велися відповідно до визначених законодавством правил реєстрації населення, проте вони можуть містити виправлення і помилки, бо власноруч укладалися представниками парафіяльного кліру. Враховуючи це, було задіяно історико-критичний метод для верифікування відомостей щодо прізвищ, віку, родинних зв'язків тощо. Дотримуючись просопографічного підходу та біографічного методу історичних досліджень, представлено родовід та окреслене оточення відомих греків Одеси XIX ст. – Прокопеус, Ікономіди, Пападато, Папудов, Латрі, Катаказі.

Серед дослідників, які звертали увагу на потенціал метричних книг як історичного джерела, можна назвати Кригіну О. В. [1; 2], Лобко Н. В. [3; 4], особливості цього виду документів при вивченні етноконфесійних груп населення розглядала Гедьо А. В. [5; 6], на можливі дослідницькі ризики під час опрацювання метричних книг вказувала Бороденко О. А. [7]. Безпосередньо дослідженням метричних книг релігійних установ Одеси, у тому числі і Грецької церкви, займалася Білоусова Л. Г. [8–10], а прикладом використання як джерела під час просопографічних розвідок щодо історії грецьких переселенців є ґрунтовна праця Томазова В. В. [11].

У Державному архіві Одеської області зберігається близько 7 тис. метричних книг різних релігійних конфесій. Близько 6,2 тис. з них належить до православних парафій і згруповані у фонді № 37 «Херсонська духовна консисторія». Метричні книги Грецької церкви, які входять до цього фонду, не виділено в його межах як окремий комплекс документів, вони враховані у різних описах [10].

Метричні книги велися російською мовою за роками і, як правило, склалися з 3 частин. Частина 1 – «Про народжених» включає такі основні відомості: число і місяць народження та хрещення; відомості про батьків (підданство, титул, чин, звання) та їхні прізвища, імена та по батькові; віросповідання; подібна інформація про хрещених батьків («восприемников»); ім'я священика, що здійснив обряд. Частина 2 – «Про тих, хто вступив у шлюб» містить такі основні відомості: число і місяць вінчання; відомості про нареченого (підданство, титул, чин, звання), прізвище, ім'я та по батькові нареченого, віросповідання, його вік; аналогічні відомості про наречену; подібні відомості про свідків (поручителів); ім'я священика, що здійснив обряд. Частина 3 «Про померлих» має такі основні відомості: число і місяць смерті; число і місяць поховання; відомості про померлого (підданство, титул, чин, звання), прізвище, ім'я та по батькові, його вік і причина смерті; місце поховання; ім'я священика, що здійснив обряд [10, с. 107].

Важливість метричних книг спонукала співробітників Державного архіву Одеської області та Філії Грецького фонду культури в Одесі (директор – Парадісупулос С.) розпочати роботу над унікальним генеалогічним проектом (керівник проекту – зам.директора архіву, к.і.н. Білоусова Л. Г.), який охопив 105 метричних книг і 100000 імен [9]. У результаті було створено автоматизовану базу даних за метричними книгами Одеської Свято-Троїцької (Грецької) церкви за 1799–1920 рр. і опубліковано 6 томів довідкового видання «Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. 1799–1920» [12–17]. Показчик не є точною копією метричних книг, а має вигляд переліку імен в алфавітному порядку. Він представлений у вигляді алфавітного списку парафіян

(переважно греків), які пройшли обряди хрещення, одруження та відспівування, а також тих, хто виступав свідками або хрещеними батьками. Таким чином, стає можливим дослідити грецьку громаду за період більший ніж століття на мікро- та макрорівні: від біографії окремої особи до історії цілої родини та дружніх зв'язків [10]. Під час підготовки статті автором використано метричні книги та довідкове видання.

Метричні книги Грецької церкви мають певні особливості діловодства: записи про жінок є більш детальними; у записах про народження дитини могло повідомлятися дівоче прізвище матері. Зазначення імен хресних матерів, поручительок шлюбу є важливим для встановлення родинних зв'язків. Так, хресною матір'ю дитини дуже часто була її родичка, наприклад, тітка за материнською лінією, а свідком на весіллі – сестра нареченої. Могла вказуватися посада чоловіка жінки, яка виступала поручителькою. Інформація про свідків або хресних батьків містить не тільки імена, але й іноземне підданство чи сферу діяльності.

Порівняно з початком XIX ст., діловодство церкви наприкінці XIX – на початку XX ст. відрізняється покращенням якості ведення метричних книг і грамотнішим оформленням записів. Однак, різноманітність в прізвищах зберігалася (зміна заголовних літер чи у корені, різні закінчення тощо), внаслідок чого деякі мали варіанти написання, наприклад: Инглези – Англези, Инглезий, Энглези. Подібна ситуація могла бути з написанням імен: Зоя – Зоитца, Зойча, Жоя, Жоитца. Це необхідно враховувати під час пошуку.

Документація Одеської Свято-Троїцької (Грецької) церкви розкриває унікальну інформацію для вивчення міграцій та складу грецької громади упродовж 1799–1920 рр. (з незначними перервами), а саме: повідомлення місця проживання до імміграції на терени сучасної України; про зміну соціального статусу та інтеграцію греків у станове суспільство Російської імперії; формування земляцтв усередині грецької громади; історії окремих сімей, династій та особистостей, особливо – першопоселенців [8].

Серед багатьох відомих греків Одеси було обрано декілька, на прикладі встановлення родинної біографії яких можна проілюструвати інформаційний потенціал метричних книг. Серед них – Іван Миколайович Прокопеус (Прокопіус) – колишній власник будинку в центрі Одеси, що сьогодні вважається однією з найстаріших будівель у місті (на розі Грецької та Катерининської вулиць). Метричні книги дозволяють «оживити» ці кам'яні стіни. Іван Миколайович Прокопеус був поручиком у відставці і оселився в Одесі у 1795 р. [18]. Він брав активну участь у справах міста: у березні 1799 р. одеський магістрат обрав його одним з вісьмох «счетчиков», тобто він мав збирати повні і точні відомості про надходження і витрати міста [19, с. 54–55]. Актіві записи дозволили окреслити родинне коло І. М. Прокопеуса. Судячи з них, він мав чотирьох синів – Ксенофонта, Спиридона, Миколу, які також займалися військовою справою, і Дмитра (народився в Одесі у 1801 р.). Дружина його Софія (пом. у 1824 р.) значиться удовою на момент 1819 р. Отже можна припустити, що І. М. Прокопеус помер до того часу [20, арк. 7]. Син Ксенофонт одружився у 1818 р. з «донькою грецького архонта» Катериною Панівною Лазо (титул архонт міг свідчити про шляхетне походження нареченої) [21, арк. 10 зв.].

Не просто перших мешканців міста, а й взагалі нащадків його засновника торкається запис у метричних книгах Грецької церкви за 1912 р. У вересні цього року було хрещено хлопчика на ім'я Рафаїл (народ. 9 листопада 1908 р.), батьками якого було подружжя Ікономіді – Олександр Аристович і Марія Олександрівна [17, с. 98–99]. Також вказано, що весілля відбулося 15 лютого 1912 р. у Києві. У 1914 р. в Одесі народився їхній другий син Аристид. Важливо те, що мати дитини була уроджена де-Рібас і мала відношення до віце-адмірала Йосипа де-Рібаса (1751–1800), якого вважають одним з засновників Одеси. Батьком Марії був відомий в Одесі історик, краєзнавець, автор праці «Старая Одесса» (1913) Олександр Михайлович де-Рібас – онук Фелікса де-Рібаса, рідного брата Йосипа де-Рібаса.

Метричні книги Грецької церкви – це змістовні джерела, які дозволяють простежити процес асиміляції греків в багатонаціональному одеському середовищі. Наприклад, у 1875 р. в церкві відбулося весілля грецького підданого, сина грецького віце-консула Леона (Лева) Ксенофонтовича (Костянтиновича) Пападато і Софії Карлівни Сікард [15, с. 192–193]. Наречена була онукою відомого одеського неогоціанта французького походження Карла Яковича Сікарда (Сікара). У 1885 р. у подружжя народилася дочка Лаура, у 1887 р. син Лев, хресними якого були Пападато Альфред, батько Софії – Карл Філібертович Сікард і двоюрідна сестра Софії – Єлизавета Карлівна Сікард, дружина князя Михайла Родіоновича Кантакузіна, графа Сперанського [22, арк. 268].

Відомості з метричних книг Грецької церкви значно доповнили біографію одеського громадського діяча, грека за походженням, Костянтина Фотійовича Папудова. Це заможний купець 1-ої гільдії, який очолював один з провідних у зерновому експорті торгових домів, міський голова Одеси у 1842–1845 рр. Ймовірно, на добробут К. Ф. Папудова вплинули його родинні зв'язки з іншими грецькими купецькими

сім'ями. Першою дружиною була Деспіна Пантеліївна – представниця заможного купецького роду Родоканакі [11, с. 217]. Інформацію про смерть у віці 16 років їхньої дочки Калліопи у 1850 р. в Одесі знаходимо в метричних книгах [13, с. 226]. У подружжя був ще син Олександр. Дітьми від другого шлюбу з Аріадною Севастопуло, представницею іншої купецької родини, були син Анатолій (у 47 років помер в Одесі у 1894 р.), дочки Аріадна, Ольга та Євгенія (померла у 8-річному віці у 1852 р.) [13, с. 226; 16, с. 216]. До кола спілкування К.Ф. Папудова входили представники відомих купецьких родин Одеси: Петрококіно, Раллі, Родоканакі, Севастопуло, Маврокордато, Папудогло. Останні, як було встановлено на підставі архівних документів, у т.ч. і метричних книг, були родичами К. Ф. Папудова [12, с. 366–367, 392–393; 23, арк. 38–51 зв.; 24, арк. 1–4, 8; 25, арк. 279 зв.]. Але у справі встановлення року народження К. Ф. Папудова метричні книги внесли плутанину. У записі про його одруження у 1844 р. зазначено вік – 47 років [13, с. 226]. Тоді як у записі про смерть у 1879 р. віком вказано 97 років [15, с. 194]. Тобто орієнтовно він міг народитися або у 1797 р., або у 1782 р. У такому випадку допомогли додаткові джерела, згідно яким можна схилитися до версії 1797/8 р. [26, арк. 8].

Метричні книги Грецької церкви дотичні і до мистецької спільноти. Так, є запис про одруження у 1874 р. лікаря Пелопіда Савовича Латрі з Оленою Іванівною Пако (у дівочтві Айвазовською) [14, с. 114–115]. Олена Іванівна – старша донька відомого художника Івана Айвазовського (1817–1900). У пари було троє дітей Михайло, Олександр і Софія. Михайло Пелопідович Латрі також став художником, навчався у Архіпа Куїнджі. Запис про його народження в Одесі 8 листопада 1875 р. можна знайти у метричних книгах [15, с. 144–145]. Хресною матір'ю Михайла була його тітка по матері – Олександра Іванівна Лампсі (уроджена Айвазовська). Цікавим видається родинне коло сім'ї Латрі. Брат Пелопіда Савовича – Олександр Савович Латрі – був одружений з Каліопою Пантеліївною Маврокордато, яка походила з купецької родини Пантелія Амвросійовича Маврокордато (гілка Вітелла) [11, с. 152–153; 14, с. 114–115]. Двоюридним братом Пантелія Маврокордато був представник іншої відомої одеської купецької родини Євстратій Лаврентійович Петрококіно [11, с. 152–153].

Зрозуміло, що у суспільстві того часу спілкування відбувалося переважно в межах однієї соціальної групи. Саме за переліком свідків чи хресних батьків можна уявити до якого стану належала та чи інша особа.

Серед аристократичних грецьких родин було звернуто увагу на константинопольський фанаріотський рід Катаказі, представники якого переселилися до Російської імперії на початку XIX ст. В Одесі у камер-юнкера Антона Костянтиновича Катаказі з дружиною Катериною Георгіївною народилися діти: Катерина (1852 р.н.), Марія (1853 р.н.), Микола (1854 р.н.) і, можливо, Костянтин (помер у 1849 р.) [13, с. 126–127; 14, с. 88–89; 27, арк. 262зв.; 28, арк. 284зв.]. Встановити місце А. К. Катаказі у генеалогії роду не вдалося. Виникла думка, що він був сином Бессарабського цивільного губернатора у 1817–1825 рр. Костянтина Антоновича Катаказі і Катерини Костянтинівни Іпсиланті. Але таким він не згадується в опрацьованих літературних та Інтернет-джерелах. Так чи інакше, Антон Костянтинович Катаказі був пов'язаний з родами Катаказі та Іпсиланті, про що свідчить інформація про хресних батьків його дітей, якими були дійсний статський радник Костянтин Антонович Катаказі і княгиня Єлизавета Костянтинівна Іпсиланті – мати Катерини Іпсиланті і діячів грецького визвольного руху Олександра, Дмитра і Миколи Іпсиланті [13, с. 126–127; 14, с. 88–89; 27, арк. 262зв.; 28, арк. 284зв.].

Отже, цінність метричних книг у тому, що вони об'єднують не тільки три основних факти життя окремих особистостей (народження, шлюб, смерть), а ще й також інформацію про їхні сім'ї, покоління нащадків та в цілому про релігійні та національні громади. Введення відомостей з метричних книг Одеської Свято-Троїцької (Грецької) церкви до наукового обігу дозволяє розширити джерельну базу і збільшити науковий доробок з історії грецьких громад України. Метричні книги допомагають «олюднити» історичний матеріал, «оживити» сухі демографічні факти і на підставі сімейних родоводів простежити соціальні та економічні зв'язки мешканців міста.

Подальші розвідки можуть бути спрямовані на розширення інформаційного потенціалу метричних книг Грецької церкви у напрямку ономастики, етноконфесійної історії, демографії тощо. Серед родин, які можуть бути досліджені у майбутньому – Амвросіо, Кехрїбарджі, Кріона, Метакса, Папудогло, Рїгана та багато інших. І, якщо відшукувати родовід відомих греків допомагає залучення ще й інших архівних документів та літератури, то простежити спорідненість між собою представників інших верств населення можливо, в першу чергу, на підставі метричних книг.

Можна зробити висновок, що метричні книги Одеської Свято-Троїцької (Грецької) церкви є цінним історичним джерелом для встановлення родоvodu та оточення греків Одеси, а на підставі цього і для висвітлення аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного життя міста.

Література:

1. Кригіна О. В. Інформаційний потенціал метричних книг представників різних віросповідань. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. Вип. 25. 2017. С. 75–80.
2. Кригіна О. В. Інформаційний потенціал метричних книг як історичних джерел. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. Т. 29(68). № 1. 2018. С. 84–88.
3. Лобко Н. В. Метричні книги церков як джерело генеалогічної інформації. *Українська історична наука на шляху творчого поступу* : доповіді та повідомлення III Міжнародного наукового конгресу українських істориків. Луцьк, 17–19 травня 2006 р. Луцьк, 2007. Т. 1. С. 232–237.
4. Лобко Н. В. Особливості використання метричних книг церков при проведенні генеалогічних досліджень. *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. № XVI-XVII. С. 70–74.
5. Гедьо А. В., Кригіна О. В. Конфесійні та етнокультурні маркери в метричних книгах. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2019. № 2. С. 62–64.
6. Hedo A., Kryhina O. Religious and cultural features of church records of civil status parish registers. *TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*. Tom 6. Nr 16. P. 63–70.
7. Бороденко О. А. Метричні книги як джерело у вивченні шлюбності другої половини XVIII – першої половини XIX століття: можливі дослідницькі ризики. *Universum Historiae et Archeologiae*. 2019. Vol. 2(27). Issue 2. P. 185–196.
8. Білоусова Л. Г. Метричні книги державного архіву Одеської області як джерело для дослідження міграцій та етноконфесійної історії Півдня України. *Архіви України*. 2015. № 2. С. 80–124.
9. Білоусова Л. Г. Метричні книги у Державному архіві Одеської області. *Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг*. Вип. I. 1797–1939. Одеса : Прес-кур'єр, 2011. С. 76–90. (Праці Державного архіву Одеської області. Т. XXXIII).
10. Белоусова Л. Г. Одесская Греческая Свято-Троицкая церковь: история и документальное наследие. *Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг*. Вип. I. 1797–1939. Одеса : Прес-кур'єр, 2011. С. 101–115. (Праці Державного архіву Одеської області. Т. XXXIII).
11. Томазов В. Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації. К., 2020. 354 с.
12. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. I. 1799–1831, 1836. Изд. 2-е, дополн. / авт.-сост. : Л. Г. Белоусова и др. Одесса : Удача, 2014. 552 с. (Труды Государственного архива Одесской области. Т. XXXVIII.)
13. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. II. 1834–1852. / авт.-сост. : Л. Г. Белоусова и др. Одесса : Друк, 2002. 374 с. (Труды Государственного архива Одесской области. Т. VIII.)
14. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. III. 1853–1874 гг. / авт.-сост. : Л. Г. Белоусова и др. Одесса : Фотосинтетика, 2004. 237 с. (Труды Государственного архива Одесской области. Т. XI.)
15. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. IV. 1875–1891 гг. / авт.-сост. : Л. Г. Белоусова и др. Одесса : Фотосинтетика, 2005. 333 с. (Труды Государственного архива Одесской области. Т. XII.)
16. Греки Одессы: именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. V : 1802, 1892–1906 гг. / авт. и сост. : Л. Г. Белоусова и др. Одесса : Чорномор'я, 2005. 320 с. (Труды Государственного архива Одесской области. Т. XV.)
17. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Ч. VI. 1907–1920 гг. / авт.-сост. : Л. Г. Белоусова и др. Одесса : Чорномор'я, 2009. 344 с. (Труды Государственного архива Одесской области. Т. XXVII.)
18. Губарь О. Дом Прокопеуса. *Всемирные одесские новости*. 2017. № 1. С. 6. URL https://www.odessitclub.org/publications/won/won_99/won_99-6.pdf
19. Орлов А. Г. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. Одесса : типография А. Шульце, 1885. 144 с.
20. Державний архів Одеської області. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 228.
21. Державний архів Одеської області. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 218.
22. Державний архів Одеської області. Ф. 37. Оп. 13. Спр. 36.
23. Державний архів Одеської області. Ф. 2. Оп. 11. Спр. 1.
24. Державний архів Одеської області. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 284.
25. Державний архів Херсонської області. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 2 (1816 р.).
26. Державний архів Херсонської області. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 32.
27. Державний архів Одеської області. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 1131.
28. Державний архів Одеської області. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 977.

УДК 94 (477.54) "1939/1945":341.322.5+344.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.29>

ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ НАЦИСТІВ НА ХАРКІВЩИНІ (1941–1943): ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАДЗВИЧАЙНОЇ ДЕРЖАВНОЇ КОМІСІЇ

Яковлев Віталій,

заступник генерального директора з наукової роботи

Національного меморіального комплексу

«Висота маршала І. С. Конєва»

ORCID ID: 0000-0002-7207-0097

У статті висвітлюються основні етапи формування доказової бази, яка в підсумку дозволила провести перший у світі суд над воєнними злочинцями – військовослужбовцями нацистської Німеччини у м. Харків (15–18 грудня 1943 р.). Німеччина, що стала головним ініціатором розв'язання Другої світової війни, повністю відкинула правила ведення війни, закріплені міжнародними конвенціями – без військової потреби руйнувалися населені пункти, нищилися матеріальні та культурні цінності. Але найжахливіші злочини нацизму пов'язані з масовим убивством цивільного населення та військовополонених. Уже в 1942 р. радянський уряд приходить до розуміння необхідності ведення обліку злочинів, скоєних нацистами на окупованих територіях. Упорядкуванню та систематизації обліку злочинів, вчинених окупантами, сприяло створення Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР. Зібрану інформацію влада оприлюднювала як всередині країни, так і за її межами.

Відомості, обліковані Харківською обласною комісією та її територіальними підрозділами у найменших деталях задокументували криваві злочини нацистів. Виникають сумніви щодо достовірності кількісних показників, наведених Харківською обласною комісією. Пояснення цьому явищу ми вбачаємо в тому, що зібрані відомості насамперед використовувались владою для пропаганди, з метою дискредитації дій ворога і привернення до себе прихильності населення, яке потерпало від жорстокості та свавілля загарбників.

Зібрані на Харківщині докази жахливих злочинів нацистського окупаційного режиму були використані обвинуваченням не тільки на Харківському судовому процесі, а й під час засідання Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі.

Ключові слова: воєнні злочини нацистів, Харківська обласна комісія, жертви нацизму, Харківський судовий процес 1943 р., Друга світова війна.

Yakovliev Vitalii. Nazi war crimes in Kharkiv region (1941–1943): according to the materials of the Extraordinary State Commission

The article highlights the main stages of an evidence base formation. This led to the conduction of the world's first Trial against war criminals – servicemen of Nazi Germany that took place in the city of Kharkiv (December 15–18, 1943). Germany, the main initiator of the Second World War outbreak, totally ignored rules of war secured by international conventions. Then without any apparent military advantage human settlements were ruined and destroyed cultural property and material values. Nevertheless the most horrific Nazi crimes were connected with mass murder of civilians and prisoners of war. In 1942 Soviet government had already realized the need of crimes accounting committed by Nazis on the occupied territories. The formation of the Extraordinary State Commission for the Establishment and Investigation of the Atrocities of the German Fascist Invaders and Their Accomplices and the Damage They Caused to Citizens, Collective Farms, Public Organizations, State Enterprises and Institutions of the USSR played an essential role in ordering and systematization of crimes committed by occupants. The collected information was used by Soviet authorities in the form of propaganda materials that served for the enemy actions discrediting both within the country and abroad.

Data published by Kharkiv Regional Commission and its territorial subdivisions in minute detail documented bloody crimes of Nazis. The reliability of quantitative indicators cited by Kharkiv Regional Commission was questionable. The reasons for this can be seen in first of all propagandistic usage of information by government aiming to discredit the enemy actions and win the attention of the population suffered from cruelty and arbitrariness of invaders.

The evidence of awful crimes committed by Nazi occupation regime gathered in Kharkiv region was used by the prosecution not only during the Kharkiv Trial but also in time of the Nuremberg trials.

Key words: Nazi war crimes, Kharkiv Regional Commission, victims of Nazism, the Kharkiv Trial of 1943, the Second World War.

Постановка проблеми. Дослідницький інтерес до даної теми викликаний тим, що матеріали, зібрані Харківською обласною комісією сприяння надзвичайній державній комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяних ними збитків (далі – Харківська обласна комісія), склали основу доказової бази для організації та Харківського судового процесу над воєнними злочинцями – військовослужбовцями Німеччини. Згодом докази злочинної

діяльності нацистської окупаційної влади на Харківщині були використані радянським обвинуваченням під час проведення Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі.

Аналіз джерел та літератури. Джерельна база статті складається з актів та зведених відомостей Харківської обласної комісії, актів судово-медичної експертизи, а також інших узагальнюючих інформаційних матеріалів, що надсилались до Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР.

У працях О.Є. Єпіфанова [1], М. Сорокіної [2] та Н. Польсена [3] висвітлюються окремі аспекти діяльності комісії на території СРСР. Питання функціонування Харківської обласної комісії не стало темою окремого дослідження ні в радянській, ні в сучасній українській історіографії.

Постановка завдання. Метою даної роботи є проведення детального аналізу матеріалів, облікованих Харківською обласною комісією, з метою вивчення основних етапів її діяльності, а також виявлення фактів умисного масового знищення німецькою окупаційною владою цивільного населення та військовополонених на території Харківської області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом 1941–1943 рр. Харківська область стала ареною запеклого німецько-радянського протистояння, на її території майже безперервно точились бойові дії. На відміну від центральних областей, які увійшли до складу райхкомісаріату «Україна» і де влада була передана цивільним органам, на Харківщині влада весь час перебувала в руках військової адміністрації. Німецький окупаційний режим, встановлений у м. Харків та Харківській області, вирізнявся винятковою жорстокістю. Його діяльність мала на меті не лише упокорення та експлуатацію місцевого люду, в першу чергу, вона була спрямована на повне знищення цілих верств населення за етнічними (євреї, роми) та політичними (члени комуністичної партії та комсомолу) ознаками, а також осіб з певними фізичними вадами («психічно неповноцінні» та непрацездатні). Політика геноциду була не просто бузுவірською фантазією нацистських очільників, вона ретельно та послідовно втілювалась у життя військовою владою на місцях. Вермахт, ГФП (таємна польова поліція), поліція безпеки та СД, зондеркоманди та айнзатцгрупи СД, війська СС – всі вони причетні до вчинення тяжких воєнних злочинів, пов'язаних з масовим убивством цивільного населення та військовополонених на Харківщині. Безперечно, це не були окремі інциденти недисциплінованих підрозділів або прояви свавілля окремих представників місцевої адміністрації. Дії нацистів носили заздалегідь спланований та систематичний характер, мали глибоке ідеологічне коріння, пов'язане з вченням про зверхність німецької (арійської) раси та меншовартісність усіх інших народів.

Горезвісний наказ командувача 6А генерал-фельдмаршала В. фон Рейхенау від 10.10.1941 р. «Поведінка військ на Сході» став програмою дій для особового складу дивізій Вермахту та у повній мірі застосовувався на окупованій території Харківської області. Основною метою війни проти «єврейсько-більшовицької системи», підкреслювалось у наказі, є «повний розгром державних підвалин та викорінення азійського впливу на європейську культуру». «Солдат на Сході – не тільки борець за перемогу військового мистецтва, але й носій неблаганної народної ідеї і месник за всі звірства, завдані німцям та спорідненим народам. Тому солдат повинен мати повне розуміння необхідності суворості, але справедливої спокути з боку єврейських недолудків. Ще одна мета полягає в тому, щоб придушити в зародку повстання за спиною Вермахту, які завжди провокували євреї». В. фон Рейхенау закликав жорстоко придушувати будь-які прояви опору на окупованих територіях. Карати мали осіб, які могли запобігти нападу або вчасно повідомити про намір його здійснити, але цього не зробили. Будь-який цивільний житель мав виявляти не тільки пасивну лояльність стосовно окупантів, але й демонструвати активність у боротьбі з більшовизмом. Інакше до нього буде відповідне ставлення, як до прибічника радянського ладу. «Страх перед німецькими контрзаходами повинен переважити загрози з боку бродячих більшовицьких недобитків», – підкреслювалось у наказі [4; 5, с. 68–69].

Отже, командування Вермахту розглядало кампанію на Східному фронті як війну, спрямовану на знищення та придушення будь-якого опору, в тому числі і з боку цивільного населення.

Подібним чином поводити себе й підлеглі В. фон Рейхенау. Напередодні захоплення Харкова 23.10.1941 р. командувач 55-го армійського корпусу генерал Е. Фіров видав наказ «Керівна лінія поведінки з цивільним населенням», в якому містилися наступні вказівки для німецьких вояків:

«1. Усі засоби переможців правильні, якщо сприяють встановленню в Харкові спокою та порядку.

2. Неслухняних елементів, саботажників та партизанів, яких слід шукати майже винятково в єврейських колах, карати на смерть.

3. Німецький Вермахт не має зацікавленості в підтримці населення Харкова. Постачання населення є турбота винятково міського управління.

4. Німецький Вермахт не зацікавлений утримувати населення Харкова в місті.

5. Крайня жорсткість у поводженні з місцевим населенням є необхідною та обов'язковою...» [6, с. 69].

Під час Другої світової війни бойові дії велись не лише за оволодіння певною територією та її природними ресурсами, вони насамперед мали на меті захоплення та використання людського ресурсу. Підтвердження цьому ми знаходимо в численних наказах, інструкціях, директивах керівництва Третього Райху. Зокрема, під час виступу 24.04.1943 р. в Харківському державному університеті перед командним складом СС Г. Гімлер заявив: «Я звертаюсь зараз до тих, хто розуміє. Я вважаю, що ми повинні вести війну і нашу військову кампанію таким чином, щоб ми могли забирали людей у росіян, або вбиваючи їх у бою, або беручи їх у полон і використовуючи як робочу силу. Ми повинні якнайшвидше використовувати захоплену територію, спустошувати всі території та землі, які повертає собі ворог. Населення має або працювати в Німеччині, або повинно загинути в бою. Повернути людей росіянам, щоб вони знову мали робітників та могли їх рекрутувати, на мою думку, було б абсолютно неправильно, ми не можемо цього дозволити. Якщо, і я в цьому переконаний, війна послідовно спрямована на знищення людей, то я особисто не сумніваюся, що росіяни стечуть кров'ю ще протягом цього року і наступної зими» [7, с. 21–21а].

Залізною рукою Вермахт та нацистські поліційні органи встановлювали «новий порядок» на окупованій території Харківщини за допомогою жорстоких каральних заходів, націлених на залякування, придушення опору та знищення місцевого населення. Репресії передусім торкнулись євреїв, ромів, членів партії, а також «психічно неповноцінних» осіб та інвалідів.

З початком нападу Німеччини радянські цивільні та військові слідчі органи почали проводити роботу з обліку злочинів, скоєних щодо цивільного населення та військовополонених Вермахтом, СС, СД, окупаційною владою. Зібрана інформація використовувались як пропагандистський матеріал, спрямований на дискредитацію дій ворога, як всередині країни, так і за кордоном – оприлюднювались Наркоматом закордонних справ СРСР (далі – НКЗС) у вигляді нот протесту. З-за лінії фронту просочувались відомості про каральні дії нацистів й на Харківщині. Зокрема у ноті НКЗС від 06.01.1942 р. згадувалось про ряд сіл Шевченківського району Харківської області, які німці спалили вщент, а жителів повністю виселили [8, с. 179]. Також повідомлялось про страту 19 чоловік у Харкові, яких повісили 16.11.1941 р. на балконах будинків [8, с. 184]. За радянськими даними, в окупованому Харкові в січні 1942 р. було страчено 370 заручників [8, с. 225]. За іншими відомостями, в перші дні окупації німці знищили 14 тисяч містян [8, с. 226]. Крім того, у ноті НКЗС від 11.05.1943 р. зазначалось, що станом на серпень 1942 р. на роботу до Німеччини з Харкова насильно було вивезено 32 тисячі чоловік [8, с. 318]. Зневажливе ставлення окупантів до культурних надбань знайшло своє відображення у повідомленні про те, що для зручності проїзду автомобілів німці замостили брудну вулицю книгами Харківської державної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка [8, с. 220].

Але всі ці повідомлення мали обмежений характер, вони в повній мірі не відображали ту ситуацію, що склалася на окупованих німцями територіях. Як відзначив у своїй доповідній записці від 20.07.1942 р. начальник Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) Г.Ф. Александров, робота зі збору та обліку матеріалів про злочини німецьких окупантів «проводилась без єдиного плану, організована вона кустарно, використати її результати для пропаганди, а особливо після війни, майже неможливо» [9, с. 176]. На думку Головного військового прокурора РСЧА В.І. Носова, більшість цінних матеріалів про звірства гітлерівців початкового періоду війни через відсутність системної роботи з ними безповоротно втрачені для судочинства. Ті ж із документів, які були все ж таки опубліковані, юридичної сили практично не мали, оскільки в них «офіційно висвітлювались лише випадкові епізоди» [9, с. 40].

Для систематизації та уніфікації роботи з обліку, а також для об'єднання та узгодження дій усіх органів влади у справі документування злочинів нацистів, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 02.11.1942 р. була створена Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР (далі – НДК СРСР). Основним її завданням було здійснення повного обліку злочинів німецьких загарбників і завданих ними збитків державі та громадянам, встановлення конкретних осіб, відповідальних за організацію та вчинення злочинів на окупованій території з метою подальшого притягнення їх до кримінальної відповідальності [10, с. 8–9].

Згідно з постановою Раднаркому СРСР від 16.03.1943 р. № 299 «Про роботу Надзвичайної Державної Комісії із встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників» у місцях, звільнених від окупантів, створювались республіканська, крайові та обласні комісії. Склад місцевих комісій визначався наступним чином: головою призначався перший секретар ЦК компартії союзної республіки (крайкому, обкому), членами – голова чи заступник голови Раднаркому (крайвиконкому, облвиконкому), начальник Управління НКВС і ще 1–2 особи з місцевих представників [10, с. 9–10].

На початку вересня 1943 р. до м. Харків прибув член НДК СРСР відомий радянський письменник О.М. Толстой, під керівництвом якого було створено Харківську обласну комісію [11, с. 51]. Очолював обласну комісію 1-й секретар Харківського обкому КП(б) У І.І. Профатилів, а з початку 1944 р. – В.М. Чураєв, який замінив його на цій посаді.

Результати роботи Харківської обласної комісії дали змогу побачити жахливу картину воєнних злочинів нацистів: масове знищення цивільного населення та військовополонених, вивезення місцевих жителів на рабську працю до Німеччини, тотальне руйнування міст та сіл Харківської області.

У роботі Харківської обласної комісії можна умовно виділити декілька періодів. Кожен з них мав певні особливості, пов'язані з виконанням відповідних завдань. Перший тривав з вересня по грудень 1943 р. Головним завданням комісії в цей час було дослідити місця масових страт жителів Харкова. Зібрані матеріали, підтверджені показами свідків та висновками судово-медичної експертизи, склали основу доказової бази для проведення показового суду над воєнними злочинцями громадянами Німеччини у м. Харків (15–18 грудня 1943 р.) [12]. Під час другого періоду, який тривав до серпня 1944 р., ґрунтовно вивчалися та обліковувалися матеріальні збитки, завдані гітлерівцями Харківській області. Окрім того, комісія провела величезну роботу з обліку злочинів, скоєних німецькими загарбниками проти цивільного населення та військовополонених не лише в м. Харків, а й на території Харківської області.

На початку вересня 1943 р. Харківською обласною комісією додатково були створені ще декілька комісій для дослідження місць масових розстрілів мешканців Харкова та військовополонених. Одна з них працювала в Дробицькому Яру та Лісопарку [13, арк. 77–82, 61–64], друга – на території колишнього гарнізонного госпіталю № 384 та Подвірках [13, арк. 48–53, 91–94], третя – в районі ХТЗ [13, арк. 100–101]. Комісії очолювали І.І. Профатилів – голова Харківської обласної комісії, В.М. Чураєв – голова Харківської міської комісії, К.О. Лебедев – уповноважений НДК СРСР. Крім того, була створена судово-медична комісія, до складу якої увійшли головний судмедексперт Степового фронту, майор медичної служби, М.П. Притворов, судмедексперт 69-ї армії, майор медичної служби, Г.І. Городниченко, патологоанатом ПАЛ-45, майор медичної служби, Д.О. Якуша, які проводили дослідження трупів у місцях масових страт [14, арк. 17–67].

У своєму підсумковому акті від 16.09.1943 р. судово-медична експертиза, попередньо дослідивши 13 місць поховань (ям-могил) та провівши ексгумацію 952 трупів, узагальнила результати своєї роботи та дійшла висновку про наступне:

- різний час смерті та поховань (січень 1942 р. – II–III квартали 1943 р.);
- вік покійних коливався від 2-х до 70–80 років;
- причиною смерті стали отруєння окисом вуглецю, наскрізні кульові поранення, роздроблення кісток черепа важким предметом, спалення [14, арк. 12–16].

Процес проведення ексгумації супроводжувався фото та відеозйомкою. Відзняті кадри злочинів нацистів на харківській землі були використані радянською пропагандою для створення документальних кінохронік та долучені до справ як докази, що використовувались під час проведення суду над воєнними злочинцями як на території СРСР, так і під час Нюрнберзького процесу [15, с. 103, 114; 16, с. 117; 17].

30.10.1943 р. Харківська обласна комісія надіслала до НДК СРСР матеріали розслідування злочинів нацистів на Харківщині, які склалися з актів комісії та судово-медичної експертизи [18, арк. 50–97]. Зокрема, в акті від 05.09.1943 р. були викладені результати дослідження місця розстрілів цивільного населення в Дробицькому Яру, що знаходився в 8 км від Харкова, поблизу хутора Рогань. Комісією було встановлено, що в грудні 1941 р. в непристосовані для проживання бараки Станкобудівного заводу німці переселили єврейське населення м. Харків. Мешканці гето, переважно більшість якого склали жінки, діти та люди похилого віку, піддавалися систематичному пограбуванню, знущанню та вбивствам. Протягом грудня 1941 р. – січня 1942 р. усіх жителів єврейського гето німці вивезли до Дробицького Яру й там розстріляли. Загальна кількість жертв склала 15 тисяч чоловік. Винними у скоєнні цього жахливого злочину комісія визнала військового коменданта Харкова, начальника зондеркоманди SK-4A та співробітників гестапо [18, арк. 51–56].

15.09.1943 р. під час огляду бараків Харківського тракторного заводу було встановлено, що в січні-березні 1942 р. німці спалили 6 бараків, в яких знаходились «мирні мешканці м. Харків» або їх трупи. Залишки спалених тіл були закопані в щілинах поблизу бараків [18, арк. 63–64].

07.09.1943 р. комісія дослідила згарище 1-го армійського сортувального госпіталю, що знаходився на вул. Трінклера, 5 та місця поховань поблизу госпіталю. Було встановлено що 13.03.1943 р. військовослужбовці дивізії «Лейбштандарт СС Адольф Гітлер», забивши двері, спалили живцем біля 300 важкопоранених бійців і командирів Червоної армії. Протягом 14–17 березня 1943 р. на території Клінічного містечка есесівці розстріляли ще більше 400 поранених військовополонених [18, арк. 65–70].

В акті від 13.09.1943 р. комісія виклала результати своєї роботи в районі Лісопарку, біля поселення Сокольники, в 3-х км від Харкова. Було розкрито 6 ям-могил на місці масових розстрілів радянських громадян. У ході знайомства з показами свідків та висновками судмедекспертизи було з'ясовано, що з червня 1942 р. по червень 1943 р. німецькі окупанти розстріляли в Лісопарку близько 4 тисяч чоловік. Безпосередню участь у скоєнні цих злочинів брали керівники та співробітники зондеркоманди SK-4A та айнзатцкоманди EK-5 [18, арк. 77–80].

Ще одне місце масового розстрілу було встановлено «в лісі, в 6 кілометрах від міста Харкова, поблизу села Подвірки, Дергачівського району Харківської області» [18, арк. 90]. Згідно з актом від 14.09.1943 р. німцями впродовж квітня-серпня 1943 р. було розстріляно більше 900 в'язнів тюрми гестапо. Серед страчених були діти віком від 3 до 14 років, а також 400 жінок та дівчат, які працювали у підсобному господарстві на території колишньої дитячої колонії НКВС у с. Куряж. Відповідальними за масове знищення в'язнів комісія визнала керівництво та співробітників айнзатцкоманди EK-5 та гестапо [18, арк. 90–93].

В «Акті ексгумації та судово-медичного дослідження трупів на території лікарні-колонії «Стрілеца» Харківської області» від 23.09.1943 р. зазначалось, що наприкінці листопада 1941 р. німці розстріляли 435 пацієнтів цієї лікарні. Тіла хворих були виявлені неподалік від господарських будівель медзакладу «Стрілеца» в двох могилах [14, арк. 63].

За ініціативи слідчих органів 03.12.1943 р. була створена Судово-медична експертна комісія, до складу якої увійшли головний судмедексперт Наркомату охорони здоров'я, директор Державного науково-дослідного інституту судової медицини Наркомату охорони здоров'я СРСР – В.І. Прозоровський, старший науковий співробітник танатологічного відділення того ж інституту П.С. Семеновський, професор кафедри судової медицини 2-го Московського медінституту В.М. Смольянінінов, а також М.П. Притворов, Г.І. Городниченко та Д.О. Якуша. Судово-медична експертна комісія підсумувала попередню роботу судмедекспертів та встановила численність місць поховань (ям-могил), а також колосальну кількість та різний стан збереження трупів у них. Все це «свідчило про систематичне та масове знищення радянських людей – мирних громадян та поранених військовополонених» [14, арк. 9], яке здійснювалось за відповідним планом, спрямованим на масове вбивство громадян СРСР. За підрахунками комісії «в досліджених пунктах на території м. Харків та його околицях поховано не менше 24 тисяч трупів...» [18, арк. 7].

Всі вищезгадані акти Харківської обласної комісії та висновки Судово-медичної експертизи були використані під час підготовки та проведення Харківського судового процесу, на якому вперше були широко оприлюднені матеріали щодо злочинів нацистів, скоєних на території Харківщини. Щоправда, зважаючи на яскраво виражене пропагандистське спрямування цього суду, кількісні показники жертв нацизму були округлені в бік збільшення. Зокрема у вироку суду було зазначено: «В період тимчасової окупації міста Харкова та Харківської області німецько-фашистськими загарбниками було розстріляно і повішено, спалено живцем та задушено окисом вуглецю більше 30 000 мирних, ні в чому не винних радянських громадян, у тому числі жінок, людей похилого віку та дітей». Крім того, було названо цифру «близько 20 000 мирного радянського населення», яке в листопаді 1941 р. німці переселили у бараки ХТЗ, а згодом партіями по 200–300 чоловік розстріляли. А також уточнено, що «в березні 1943 року німцями було розстріляно та спалено живцем 800 поранених бійців та офіцерів Червоної Армії, які знаходились на лікуванні в 1-му армійському сортувальному госпіталі 69-ї армії, що знаходився в м. Харків на вулиці Трінклера» [14, арк. 219–220].

У 1944 р. Харківська обласна та районні комісії провели колосальну за обсягом роботу зі збору та обліку документальних свідчень злочинів німецьких окупантів по 9 районах м. Харкова та 33 районах Харківської області. Результати діяльності комісій були викладені в «Доповідній записці про руйнування та злодіяння, вчинені німецько-фашистськими загарбниками в місті Харкові та Харківській області» (далі – Доповідна записка), надісланій в 1944 р. до НДК СРСР. У Доповідній записці досить детально описувались матеріальні збитки, нанесені німецькими окупантами м. Харків, які оцінювались в 4396317 тисяч карбованців [18, арк. 108]. Значної шкоди під час війни зазнало сільське господарство області. Тільки у Валківському районі німці спалили 52 населені пункти [18, арк. 108]. Сума збитків, завдана колективним господарствам Харківщини, за підрахунками комісії склала 15 850 305,5 тисяч карбованців [18, арк. 109].

Щодо людських втрат Харківської області було зазначено наступне: «За неповними документальними даними, німецькі нелюди розстріляли, повісили та замучили 61 431 чоловік» [18, арк. 110]. У Доповідній записці повідомлялось про застосування німецькою військовою адміністрацією жорстоких репресивних заходів та про запровадження системи заручництва. Лише в перші дні окупації німці повісили 116 харків'ян. За вибух радянської радіокерованої міни на вулиці Дзержинського (нині – Мירוносицька),

17, де знаходився штаб 68-ї піхотної дивізії, німці заарештували 2000 чоловік. Заручників розмістили в підвалах готелю «Інтернаціонал» (зараз – «Харків»), 250 чоловік розстріляли в той же день. За знайденого на Товкачівці убитого німецького солдата 15.11.1942 р. стратили 100 містян [18, арк. 110].

Далі наводились доволі дивні відомості. Зокрема повідомлялось, що 15.12.1941 р. військовий комендант Харкова видав наказ про те, «щоб населення центральних вулиць негайно виходило за місто в бараки, захопивши з собою одяг та цінні речі». Протягом двох днів було виселено 16 тисяч сімей. У січні 1942 р. мешканці бараків у кількості 30 тисяч чоловік були пограбовані, вивезені до Дробицького Яру і там розстріляні з автоматів та кулеметів. Німецьких жителів гето та маленьких дітей німці загнали у 5 бараків і спалили живцем [18, арк. 111]. Очевидно, що мова йшла про розстріл єврейського населення. Проте кількісні показники, наведені у Доповідній записці, суперечать даним актів Харківської обласної комісії та судово-медичної експертизи від 05.09.1943 р. [18, арк. 51–60] та від 15.09.1943 р. [18, арк. 63–64].

Крім вбивства цивільного населення, окупаційна влада не забезпечувала місто продовольством. «Німці, що тільки могли, вивозили з Харкова, але нічого не завозили», – зазначалось у Доповідній записці. Так, зокрема, з дитячого будинку, що знаходився по вулиці Артема (нині – Алчевських), німці забрали всі продукти харчування. Внаслідок цього 170 малюків померло від голоду [18, арк. 112].

За час окупації населення хлібом не забезпечувалось. За продуктами у села виїздити заборонялось. В окремі місяці від голоду помирало по 400–500 чоловік щоденно. Тільки через морг було зареєстровано 13349 випадків смерті від голоду [18, арк. 113].

У Доповідній записці згадується також про знущання над військовополоненими та їх масову загибель від виснаження та голоду. У таборі для військовополонених, що знаходився на території Орджонікідзевського району, утримувалось 2500 чоловік. У результаті знущань та поганого харчування у вересні 1942 р. померло більше 1000 бранців. Аналогічна ситуації склалася і в Холодногірському таборі, де знаходилось 20 000 полонених. 10 000 з них загинуло від голоду та виснаження.

Із території Харківської області до Німеччини було вивезено, «за неповними документальними даними, до 40 000 чол., переважно молоді [18, арк. 114].

У «Зведеній відомості з обліку жителів Харківської області, які зазнали насильства з боку нацистського окупаційного режиму» від 10.07.1944 р. було підраховано, що за час німецької окупації:

- вбито всього по Харківській області цивільного населення 45 417 чоловік (35 174 – м. Харків, 10 243 – райони Харківської області);
- загинуло 21 259 військовополонених (12 183 – м. Харків, 9 076 – Харківська область);
- відправлено на роботу до Німеччини 54 045 чоловік (10 163 – Харків, 43 882 – Харківська область) [13, арк. 1].

У «Довідці про збитки, завдані німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам Харківської області» наводились відомості, що за основними показниками значно відрізняються від попередніх. Так, за підрахунками Харківської обласної комісії, збитки, нанесені німецькими окупантами Харківській області, склали 27 823 173 тисяч карбованців [18, арк. 116]. Згідно з 760 актами про злодіяння німців, було «обліковано вбитих та закатованих мирних громадян 256 040 чоловік, військовополонених – 22 732, вивезених у німецьке рабство 164 046 радянських громадян. Винуватців злодіянь обліковано 113 чоловік» [18, арк. 118].

Суттєве збільшення кількості жертв нацизму пов'язане з появою «Акту про звірства та жахливі злочини німецько-фашистських окупантів в м. Харків» від 09.03.1943 р. Частково дані, наведені в цьому акті, були використані Харківською обласною комісією у Доповідній записці. Проте кількісні показники загальних втрат були названі зовсім інші. Так, в акті від 09.03.1943 р. наводяться цифри, взяті з невідомих джерел та нічим не підтвержені. Зокрема у Харкові «німецькі нелюди розстріляли, повісили та замучили 90–100 тисяч чоловік», «померло від голоду та виснаження 110–120 тисяч чоловік», «гітлерівці вивезли на каторжні роботи до Німеччини до 110 000 чоловік» [13, арк. 15].

31.07.1944 р. Харківська обласна комісія направила на адресу НДК СРСР повідомлення з проханням долучити до матеріалів про злочини нацистів на Харківщині «Акт про звірства та жахливі злочини німецько-фашистських окупантів у м. Харків» від 09.03.1943 р. Відповідно до цього акту вносились наступні зміни по Харкову:

- 220 000 мирних громадян загинули за час німецької окупації (з них 100 000 чоловік були розстріляні, повішені та замучені та 120 000 чоловік померли від голоду та виснаження);
- 11 000 військовополонених загинули в таборах від голоду, виснаження та звірячих знущань (1 тисяча – у таборі в Орджонікідзевському районі та 10 тисяч чоловік в Холодногірському таборі);
- 110 тисяч радянських громадян були вивезені на каторжні роботи до Німеччини.

Беручи до уваги все вищезначене, Комісія пропонувала внести наступні зміни до зведеної відомості від 20.07.1944 р.:

- у колонці «вбито, замучено мирних громадян» число 50 296 чоловік замінити на 270 296 чоловік;
- у колонці «вбито, замучено військовополонених» замінити число 11 365 чоловік на 22 365 чоловік,
- у колонці «відправлено в рабство до Німеччини» показник 54 045 чоловік замінити на 164 045 чоловік [18, арк. 119–120].

За іншою «Зведеною відомістю з обліку жителів Харківської області, які зазнали насильства з боку нацистського окупаційного режиму» за підписом відповідального секретаря Харківської обласної комісії Кравцової, наводяться досить розгорнуті дані по 33 районах Харківської області та 9 районах Харкова:

- убито, повішено, замучено 271 040 чоловік (259 039 чол. – Харків, чоловік, 12 001 чол. – Харківська область);
- убито, повішено, замучено 22 744 військовополонених (13 292 чол. – Харків, 9 452 чол. – Харківська область);
- вивезено до Німеччини 164 562 чоловік (120 163 чол. – Харків, 44 399 чол. – Харківська область) [13, арк. 11].

Все вищезазначене демонструє лавиноподібне збільшення кількості жертв нацизму, яке, скоріше за все, було пов'язане з виконанням відповідних вказівок та інструкцій, що надходили з Москви. Важливе місце в цьому процесі належить «Акту про звірства та жахливі злочини німецько-фашистських окупантів в м. Харків» від 09.03.1943 р., який містив дані про загальні втрати по м. Харків та, очевидно, коригувався Харківською обласною комісією. Про це свідчить той факт, що відомості, в тому числі й кількісні показники, наведені у даному акті, аж до 31.07.1944 р. не використовувались – ні під час проведення Харківського судового процесу, ні при наданні попередніх відомостей до НДК СРСР.

Висновки. Протягом майже 22-місячної окупації Харківщини військова адміністрація у тісному співробітництві з каральними та поліцейськими структурами гітлерівської Німеччини шляхом застосування безпрецедентних за своєю жорстокістю заходів послідовно встановлювала так званий «новий порядок». Окупаційний режим мав не лише яскраво виражене антирадянське спрямування, він приніс з собою геноцид та знищення для цілих народів.

Відповіддю уряду СРСР на численні воєнні злочини нацистської Німеччини стало створення НДК СРСР, головною метою якої було систематизувати роботу з обліку злочинів, вчинених гітлерівцями проти цивільного населення та військовополонених, а також матеріальних збитків, заподіяних загарбниками. Найціннішими в матеріалах НДК СРСР є акти місцевих комісій, оскільки вони відтворюють реальну картину німецького окупаційного режиму. Саме акти Харківської обласної та районних комісій в найдрібніших деталях задокументували криваві злочини нацистів, які стали буденними на всіх окупованих землях України.

Достовірність кількісних показників, наведених як Харківською обласною комісією, так і НДК СРСР, часто викликають сумніви. Пояснення цьому явищу ми вбачаємо в тому, що зібрані комісіями відомості насамперед використовувались владою для пропаганди, з метою дискредитації дій ворога і привернення до себе прихильності населення, яке потерпало від жорстокості та свавілля загарбників. Були, звичайно, й інші причини, як об'єктивного (неможливість встановити точної кількості жертв, приблизні розрахунки відсутніх даних), так і суб'єктивного (свідоме приписування злочинів певним особам, покладання відповідальності за всі руйнування на нацистів тощо) характеру. Як слушно зауважив датський дослідник Н. Польсен: «Хоч достовірність багатьох, а можливо, й більшості, матеріалів, зібраних Комісією, не підлягає сумніву, проте слід зауважити, що від самого початку вона працювала за дуже специфічних умов сталінського режиму. Очевидно, що режим не мав на меті створити Комісію для неупередженого і незалежного збору інформації про злочини часів окупації» [3, с. 28].

Відомості, зібрані Харківською обласною комісією стали підставою для проведення першого показового суду над воєнними злочинцями – військовослужбовцями гітлерівської Німеччини у м. Харків. Матеріали НДК СРСР склали основу доказової бази для проведення інших радянських судів, 8 з яких відбулися на території України. Крім того, докази злочинів нацистів на Харківщині були використані радянським обвинуваченням під назвою «СРСР-43» та «СРСР-32» на засіданні Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі [19, с. 573–574].

Література:

1. Епифанов А. Е. Ответственность за военные преступления, совершенные на территории СССР в период Великой Отечественной войны : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 ; Академия управления МВД России. Москва, 2001.
2. Sorokina M. People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2005. Issue 4. P. 797–831. URL: <https://muse.jhu.edu/article/190448/summary>

3. Польсен Н. Розслідування воєнних злочинів «по-советськи». Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії. *Голокост і сучасність*. 2009. Вип. 1(5). С. 27–45.
4. Das Verhalten der Truppe im Ostraum. URL: <https://www.ns-archiv.de/krieg/untermenschen/reichenau-befehl.php>
5. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) ; изд. 2-е, доп. Москва : Политиздат, 1968. 383 с.
6. Скоробагатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків : Прапор, 2004. 368 с.
7. Bundesarchiv. NS 19/4010. Fel. 1. S. 19–34.
8. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. Том 1: 22 июня 1941 г. – 31 декабря 1943 г. Москва : Госполитиздат, 1944. 698 с.
9. Яковлев В. М. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 року): формування кримінально-правового підґрунтя. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2021. Т. 32(71). № 3. С. 175–182.
10. Сталинградская областная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям Сталинградской области: Документы / под ред. М. М. Загорюлько. Волгоград : Пано-рама, 2008. 1360 с.
11. Харьков, 1943-й. Освобожденный навсегда! Сборник документов и материалов / рук. проекта А. Подопригора ; ред.-сост. В. Вохмянин. Харьков : Издательский Дом Райдер, 2008. 84 с.
12. Судебный процесс по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. Москва : ОГИЗ – Госполитиздат, 1943. 96 с.
13. Державний архів Харківської області. Ф. 2. Оп. 14. Спр. 1. 102 арк.
14. Архів Запорізького обласного управління Служби безпеки України (далі – АЗО УСБУ). Спр. 20368. Т. 23. 224 арк.
15. Судовий процес про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації. Київ-Харків : Українське державне видавництво, 1944. 132 с.
16. Stevens E. Russia is no riddle. New York : Greenberg, 1945. 305 p. URL: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b674901&view=1up&seq=1](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b674901&view=1up&seq=1)
17. Фільм «Приговор народа». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=esKAWROLhAQ>
18. АЗО УСБУ. Спр. 20368. Т. 37. 273 арк.
19. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946. Volume VII . Proceedings 5 February 1946 – 19 February 1946. Nuremberg, 1947. 602 p. URL: https://www.loc.gov/tr/frd/Military_Law/pdf/NT_Vol-VII.pdf

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(100)«1900/1914»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.30>

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ МІЖ УКРАЇНСЬКИМ ТА НІМЕЦЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ ГАЛИЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1900–1914)

Баран Ігор,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри гуманітарної освіти

Львівського національного аграрного університету

ORCID ID: 0000-0002-3936-0439

В наведеній статті досліджується досить мало вивчена тема з історії німецької національної меншини на теренах України – а саме її стосунки із українським населенням Галичини перед Першою Світовою війною (далі – ПСВ).

Для цього в матеріалі перш за все досліджено передумови появи німецьких поселенців на галицьких землях, стисло описано першу хвилю т. зв. «Йосифинської колонізації», подано думки дослідників щодо причин та особливостей цього явища. В статті також наведені проміжні статистичні дані щодо кількості німецьких поселень та їх мешканців від часу появи (80-ті роки XVIII ст.) до початку ПСВ.

Автором тезово висвітлені причини які з одного боку мали вплив на німецьку громаду Галичини, а з іншого – заклали фундамент майбутньої співпраці українців та німецьких поселенців, першою, та мабуть визначальною з яких є «Весна народів» 1848 року та зокрема Австрійська революція, яка мала неабиякий відгук в Галичині. Зокрема саме Головна Руська рада – як представницький орган українського національного руху, вперше звернулась до галицьких німців у спеціальній відозві (декларації) «Русини до німецьких громадян», що, на нашу думку, стало першим актом українсько-німецьких взаємин.

В подальшому в статті коротко охарактеризовано середовище в якому опинилась німецька громада напередодні ПСВ – а саме, полонізація галицького регіону як наслідок отримання Галичиною автономії, конкуренція між поляками та українцями, що зростає та радикалізується. У викладі основного матеріалу зазначається що об'єднувало німецьких поселенців із українцями в умовах польського панування, наводяться конкретні приклади українсько-німецької співпраці на ниві початкової освіти, згадуються непересічні персони з числа галицьких німців які жили і працювали в Галичині, зокрема детально розглянута подвижницька діяльність Теодора Цюклера, священника та фундатора сиротинцю в Станіславі.

Ключові слова: німецькі поселенці, Австрійська революція, українська громада, полонізація, Теодор Цюклер.

Baran Ihor. Relations between the Ukrainian and German populations of Galicia on the eve of World War I (1900–1914)

This article examines a poorly studied topic in the history of the German national minority in Ukraine, in particular its relations with the Ukrainian population of Galicia before World War I (hereinafter referred to as WWI).

For this purpose, the research primarily deals with the preconditions for the German settlers to come to the Galician lands, briefly describes the first wave of the so-called. Josephine colonization, provides the researchers' views on the causes and features of this phenomenon. The article also presents intermediate statistics on the number of German settlements and their inhabitants from the time of their coming (1800's) to the onset of WWII.

The author briefly identifies the reasons that had an impact on the German community in Galicia on the one hand, while laying the foundation for future cooperation between Ukrainians and German settlers on the other. The Springtime of Nations and the Austrian Revolution of 1848 were the first and probably the most determinant in their cooperation, which had a remarkable response in Galicia. In particular, it was the Supreme Ruthenian Council (Holovna Ruska Rada), as the representative body of the Ukrainian national movement, to first address the Galician Germans in a special appeal (declaration) "Ruthenians to German Citizens", which, in our opinion, was the first act of Ukrainian-German relations.

The article also briefly describes the environment in which the German community found itself on the eve of WWI, that is the Polonization of the Galician region resulting from Galicia's autonomy, as well as growing and radicalizing competition between Poles and Ukrainians. The Results section states what united German settlers with Ukrainians under Polish rule, gives particular examples of Ukrainian-German cooperation in the field of primary education, mentions outstanding people from among Galician Germans who lived and worked in Galicia. In particular, the ascetic activity of Theodor Zöckler, priest and founder of the orphanage in Stanislaw, is considered in details.

Key words: German settlers, Austrian Revolution, Ukrainian community, Polonization, Theodor Zöckler.

Актуальність досліджуваної проблематики. Сучасні геополітичні виклики які стоять зараз перед Україною передбачають окрім збройного та інформаційного опору російському агресору та його сателітам, також і зміцнення взаємозв'язків в умовній міжнародній групі підтримки України, де чільне місце посідає Німеччина як один із творців та ключових держав Євросоюзу. Отже дослідження сторінок спільного історичного минулого, на нашу думку, поглиблює україно-німецькі зв'язки, викликає інтерес сучасних громадян Німеччини до України, що в майбутньому може мати не лише громадсько-політичний, а не виключено що і цілком економічний інтерес. До того ж, враховуючи євроатлантичні прагнення України, цілком логічним є зміцнення партнерських відносин (в т.ч. через історичну призму) із Німеччиною по вже висловленій вище причині, а саме – авторитетності та впливу цієї держави серед європейської спільноти.

Огляд вихідних передумов. Тема україно-німецьких взаємин автору представляється як досить вузькоспеціалізована, яка хоча й зустрічається у більш ніж десятка авторів, та все ж представлена у них епізодично, в рамках компаративного (порівняльного) підходу при дослідженні теми національних меншин України. Більш широко висвітлена тема історії німців на теренах України в цілому, без заго-стрення уваги на відносинах німецької спільноти із українським населенням саме напередодні ПСВ. Чи не єдиним автором сучасності науковий доробок якого включає змістовні роботи з історії галицьких німців, де можна знайти бодай якісь дані з досліджуваної тематики, є член Наукового товариства ім. Шевченка Іван Сергійович Монолатій (Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаніка), посилення на наукові матеріали якого досить часті в даній статті. Також, в написанні основного матеріалу, автор звертався до робіт П. Сіреджука, В. Полека та Б. Ступарика.

Мета дослідження – показати генезу україно-німецьких відносин протягом XIX ст., історичне зближення німецьких поселенців та українців перед загрозою колонізації, навести конкретні приклади співпраці, виявити потенціал для подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Вихідці з німецьких земель почали з'являтися на території сучасної України ще в княжу добу. Однак в рамках порушеної теми ми не вважаємо за потрібне показати увесь історичний шлях цієї спільноти на теренах нашої держави і пропонуємо відслідкувати її появу безпосередньо в Галичині в періоді що передував досліджуваному часовому проміжку.

Відправною точкою німецької колонізації Галичини є перший поділ Речі Посполитої 1772 року. Тоді, території польської корони розділили її сусіди – Росія, Прусія та Австрія, і останній дісталися саме галицькі землі. Слід відмітити що польська держава після смерті останнього впливового короля Яна III Собеського (1696 рік) стала на шлях поступового згасання та занепаду, що відбивалося на усіх сферах життя, в т.ч. і на економіці та розвитку регіонів. Відтак, нова володарка Галичини – австрійська імператриця Марія Терезія отримала досить відсталий та слабо розвинений економічно край. За характером Марія Терезія була реформатором, яка до того ж встигла пройти шлях від молодої правительки, чії права на корону оскаржуються впливовими конкурентами до успішного монарха Австрії – держави яка набрала політичної ваги за роки її правління. Таким чином нові приєднані землі не могли оминати змін. Першою з них був дозвіл на поселення у значних містах регіону ремісників з числа непротестантів (враховуючи що Марія Терезія була ревною католичкою). Втім це не призвело до будь-яких помітних змін.

Новим підходом в житті Галичини стало правління сина Марії Терезії – цісара Йосипа II – класичного представника епохи освіченого абсолютизму. Саме Йосип II наполіг на тому щоб Австрія прийняла участь у поділі Речі Посполитої та отримала Галичину. Будучи більш прогресивним монархом ніж його мати, новий імператор спромігся на сміливі реформи. Враховуючи що вивчення політичної спадщини Йосипа II не є метою нашої статті, ми зупинимось лише на тих її пунктах які цікавлять нас в контексті досліджуваного питання.

Отже, 17 вересня 1781 року імператор підписує патент на колонізацію Галичини, вже в листопаді того ж року патент доповнюється дозволом на поселення також і для протестантів. Разом із цим восени 1781 року Йосип II видає указ про віротерпимість в якому поряд із фактичним зрівнянням у правах усіх конфесій (хоча роль Католицької церкви визнавалася провідною) був пункт і про закриття монастирів та духовних орденів що не сприяють освіті населення. В подальшому землі ліквідованих монастирів відводилися колоністам, іншим джерелом земельних володінь під потреби нових поселенців, були землі державних фільварків ліквідованої польської корони.

Ці кроки мали на меті пожвавлення економічного життя нового регіону імперії і вони відчутно збільшили приплив населення до галицьких земель – так, дослідник питання Іван Монолатій у статті «*Українсько-німецькі етнокультурні тенденції у Галичині*» зазначає що з червня 1782 по січень 1786 року кількість колоністів сягнула 14 257 осіб [1] (для порівняння, населення Львова 1785 року складало бл. 25 000 осіб [2]), там же зазначається що за відносно короткий період було засновано бл. 150 німецьких

поселень. Звернувшись до фондів Центрального державного історичного архіву у м. Львів, зокрема ф. 427 «Правління євангелицької церковної громади, м. Львів», знаходимо там дані щодо основних напрямків початкової колонізації кінця XVIII ст. де зокрема зазначається що розселення німців відбувалось на двох напрямках: Доброміль – Стрий – Станіславів та Самбір – Любачів – Сокаль – Радехів – Броди – Бережани.

Окрім земель колоністи отримували і ряд інших привілеїв, зокрема Іван Монолатій у вже згадуваній статті пише: *«Австрійська програма міграції німців в Галичину передбачала значне інвестування за рахунок державного бюджету. Мігранти отримували гроші, коней і харчі на дорогу, а з приїздом на визначене місце поселення – безкоштовно землю із правом спадщини, велику рогату худобу, будівельні матеріали, сільськогосподарський реманент, посівні матеріали тощо. Німецькі колоністи звільнялися від сплати державних податків та мали свободу віросповідання. Заходами колонізації планувалося збільшити кількість населення австрійської держави, тому що підданам Австрії (громадянам внутрішніх територій) переселятися принципово не дозволялося».*

Окремо, на нашу думку, слід виділити заходи німецької спільноти щодо збереження і консолідації вірян своєї конфесії на колонізованих землях. Також з даних вищевказаного фонду дізнаємось що вже в жовтні 1778 року *«...у Львові була заснована євангелицька громада, яка об'єднала мешканців Львова, Ярослава, Замостя і Бродів німецького походження...»* тобто вже з перших років життя на нових землях німецька спільнота вживала заходів для власної консолідації та взаємопідтримки. Також цей крок ставив завданням в майбутньому будівництво протестантських церков в регіоні та навернення у цю конфесію людей німецького походження. Далі, дізнаємось що станом на 1785 рік на території Галичини діяло вже євангелицькі 4 громади (2627 членів), в той час як у процесі становлення перебували громади у Підгір'ї, Заліщиках, Чернівцях і Самборі.

Структурно євангелицькі громади належали до пасторатів, які в свою чергу підпорядковувалися сеньйоратам та Міністерству віровизнань та освіти Австрії. На території Галичини діяло чотири сеньйорати:

1. Західний сеньйорат – Новий Санч, Бяла, Краків, Гогенбах, Раніхау, Стадло, Новий Гавлів.
2. Середній сеньйорат – Гартфельд, Дорнфельд, Бандрів, Ярослав, Юзефів, Львів, Унтервальден, Рейхау.
3. Східний сеньйорат – Гельсендорф, Бригідау, Стрий, Угарсталь, Заліщики, Станіславів.
4. Гельвецький (мішаний) сеньйорат – Юзефсберг (Коросниця), Коломия, Кьонігсберг.

На думку дослідників М. та Н. Лазаровичей ще однією причиною німецької колонізації на нових землях Австрійської імперії були германізаційні тенденції Відня [4], цілком логічно що австрійська влада бажала започаткувати на нових територіях прошарок людей які будуть за замовчанням лояльні до неї в силу належності до єдиного мовного та культурного простору (тут слід зауважити що колоністами не могли бути жителі австрійських провінцій).

В статті *«Етнотомографічна специфіка та соціально-професійна стратифікація національних меншин України напередодні Національної революції 1917–1921 років»* вищезгадані автори також зазначають що колонізація в Галичині (перш за все сільська) не набула масовості через перенаселеність цих земель. В даній статті також містяться важливі, на нашу думку, статистичні дані щодо німецької спільноти Галичини у переддень досліджуваного періоду, так дослідники вказують що на початку XX століття в Галичині налічувалось 249 поселень, з чого очевидно що основною хвилею заселення німцями цього краю була саме Йосифинська колонізація кінця XVIII ст., коли за кілька років було засновано бл. 150 поселень. Також важливо що автори надають дані щодо кількості німецького населення, так на середину XIX ст. в Галичині проживало 93 387 осіб німецької національності, однак вже у 1900-му та 1914-му ця цифра скоротилась до 60,8 та 47 тис., відповідно, що пов'язано в т.ч. і з тим що після отримання Галичиною автономії у 1861 році першу роль у її адміністративних органах почали відігравати поляки.

Не менш важливим є згадати події XIX ст. які мали вплив як на життя німецької спільноти Галичини так і на її взаємовідносини із українським населенням. Однак XIX сторіччя в Європі було надто бурхливим на зміни стратегічного характеру, і цьому можна присвятити окрему працю. Тому ми означимо головні його події (на нашу думку та в рамках досліджуваного питання) у вигляді тез із коротким резюме описля.

Отже, безпосередній вплив на життя німецьких поселенців Галичини мали такі події:

- Австрійська революція 1848–1849 років.
- Селянська реформа в Австрійській імперії 1848 року (скасування панщини).
- Отримання Галичиною статусу автономії 1861 року.
- Початок національного відродження українського населення (поява Головної Руської Ради, Наукового Товариства Шевченка, Просвіти).
- Об'єднання Німеччини та утворення Німецької імперії 1871 року.

Вважаємо за потрібне зауважити, що саме під час Австрійської революції 1848–1849 років, новостворена Головна Руська рада публікує звернення «Русини до німецьких громадян», де зокрема є слова *«Німецькомовні громадяни які живете поруч з нами! [...] русини не заподіють Вам ніякої кривди. [...] Руська нація ось визнає себе прихильницею нової народної політики, яка поряд з рівністю громадян і релігій відстоює також рівність націй та національностей. Тому, Ви, німецькі співгромадяни, не турбуйтеся за свої громадянські права, будьте спокійні за свою релігію, мову і національність. Русини не бажать вважатися великими за рахунок пригноблення іншого племені»*, що беззаперечно можна трактувати по-перше як квінтесенцію ставлення українців до німецької спільноти Галичини, а по-друге як перший акт та фундамент майбутньої кооперації.

Революція в Австрії та селянська реформа із ліквідацією кріпацтва як її наслідок (1848 рік), знаменували перехід від застарілих і фактично феодальних форм правління у напрямку до лібералізації та більшого вивільнення громадянського суспільства. Наступним логічним кроком було отримання Галичиною статусу автономного регіону із власним парламентом – сеймом (1861 рік), враховуючи що панівне місце в новій ієрархії отримали переважно поляки, це лише загострило конкуренцію між поляками та українцями за вплив на маси і надало поштовх українському національному відродженню, до того ж подальша політика колонізації також не могла не вдарити по інтересам інших національних меншин.

Ці події поряд із створенням на кордонах із вже Австро-Угорщиною (від 1868 року) Німецької імперії, на нашу думку, не сприяли розвитку німецької спільноти Галичини. Суспільно-політична (із національним забарвленням) проблематика регіону була переважно чужою галицьким німцям. До того ж на відміну від поляків, українців та євреїв (як також чисельної спільноти регіону), відтепер німці мали свою батьківщину, до того ж на кордонах із Австро-Угорщиною. Вірогідно, це мало вплив на їх національне самовідчуття і сприяло відтоку в другій пол. XIX ст., подалі від буремного краю. Наведене вище зменшення німецького населення з 93 до 60 тис, у період із середини XIX ст. до 1900 року свідчить на користь цієї версії. З іншого боку, враховуючи відносну не чисельність німецької спільноти на теренах Галичини, вона також почала зазнавати певних утисків в рамках процесів колонізації які широко розвернулись після 1861 року, і цей фактор в подальшому став ще однією причиною зближення німців та українців – так як останні в першу чергу відчували на собі негативні наслідки колонізації.

В цілому ж, підсумовуючи період що передує часовому проміжку нашого дослідження – тобто від 80-тих років XVIII ст. до кінця XIX ст. можна навести слова І. Монолатія з його дисертації *«Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1923pp)»*: *«...німецька колонізація Галичини кін. XVIII – сер. XIX ст. носила не промисловий, а землеробський характер, оскільки була скерована не у міста, а переважно у села досліджуваного регіону. За задумом уряду, німецькі поселення мали стати взірцем для української околиці, особливо у ділянці агрокультури»* [5].

Також в цьому джерелі знаходимо наступні слова автора які безпосередньо торкаються теми дослідження : *«...в міру адаптації німецьких поселенців до нового середовища, поступово відбувався перехід від контактів у побутовій сфері до взаємного зацікавлення культурними особливостями та перших спроб взаємобміну духовними цінностями, залучення німецьких поселенців до участі у громадсько-політичному житті краю»*.

Отже, за більш ніж століття на Галичині німецькі поселенці подолали шлях від відокремлених фактично закритих спільнот до помітної національної меншини, яка зробила свій внесок в освоєння регіону, культуру сільського господарства і не дивлячись на демографічне зменшення в кінці XIX ст перетворилась у суб'єкт культурного та суспільно-політичного життя регіону.

Середовище в якому опинилась німецька спільнота напередодні Першої Світової війни

Австро-Угорщина початку XX ст.. це більш ніж 50-мільйонна поліетнічна держава що розташована на відносно невеликій території (676 тис. кв. [6]). Становлення Австрійської імперії в середньовіччя і новий час – а саме поширення влади правлячої династії Габсбургів на не німецькі етнічні території заклало міну уповільненої дії під її державність. Весна народів 1848 року стала відправною точкою пробудження національної свідомості всіх 10-ти основних націй імперії. Додаткової напруженості додавало панівне становище двох титульних націй – німців та угорців, що викликало невдоволення представників інших народів. Рішення імператора Франца Йосипа про скликання провінційних сеймів та надання певної автономії регіонам (1861 р.), не зняло напругу між конкуруючими націями – в Галичині зокрема це були поляки та українці – а лише посилило її.

Не слід забувати що третьою за чисельністю етнічною групою в Галичині були євреї, затиснуті між значно переважаючими поляками та українцями, в державі з німецькою титульною нацією. В таких несприятливих умовах вони були примушені до колонізації або германізації, що також викликало

невдоволення українців та в результаті підвищувало градус невдоволення. Статистичні дані щодо кількості населення Галичини в розрізі кожної вищенаведеної нації наводимо зі статті Б.М. Янишина «*Соціально-демографічні зміни у містах Східної Галичини (XIX – початок XX ст.): основні риси, стан та перспективи дослідження*». Отже, автор зазначає: «Згідно з переписом 1910 р. національний склад у Галичині був такий: 47% римо-католиків (поляків), 42% греко-католиків (українців) і 11% євреїв. У Західній Галичині переважали поляки (89%), а Східна була краєм з мішаним населенням: українська більшість (62%) жила разом з польською та єврейською меншостями (відповідно 25% і 12%)» [7].

Також, слід взяти до уваги що початок XX сторіччя це період коли вже більш ніж три десятки років діють Наукове Товариство Шевченка та Просвіта, вклад яких у піднесення національної свідомості українців важко переоцінити.

Зокрема, згідно статті В. Пашука «*Товариство «Просвіта» у Львові – формування периферійних структур (1868–1939 рр.)*», кількість читалень Просвіти станом на 1914 рік становило більш ніж 2 тисячі, саме Товариство мало 78 філій в Галичині які об'єднували 197 тисяч членів [8]. Зі свого боку Наукове Товариство Шевченка протягом 1897–1913 очолює Михайло Грушевський який перетворює Товариство із здебільшого просвітницької у повноцінну наукову установу, яка має державне фінансування, отримує прибутки від власної друкарні, виплачує стипендії українським студентам і отримала європейське визнання. Власне завдяки діячам НТШ українська нація заявляє про себе не тільки як про націю хліборобів на землі, але й інтелектуалів та науковців.

В контексті підйому національної свідомості українців в Галичині не можливо не згадати конкуренцію і боротьбу за вплив у Львівському університеті – так в 1901–1902 рр тривала т. зв. «сецесія» (з лат. «відокремлення»), тобто відмова у навчанні на знак протесту) українських студентів які виборювали право на створення українського університету, 1906 та 1907 року мали місце демонстрації українського студентства та сутички між ними та їх польськими колегами по навчанню. Чергове загострення 1910 року призвело до вбивства поляками одного із лідерами українського студентського руху – Адама Коцка (1882–1910).

Час напередодні РСВ – це також і час активної діяльності отця Андрея Шептицького – знакової постаті українства, який також був обраний заступником голови Галицького сейму.

Отже в умовах значного зростання громадянської та національної свідомості українців, протидії їм польських панівних кіл за пасивного самоусунення австрійської адміністрації, німецька спільнота з одного боку була більш вмотивованою до переїзду на історичну батьківщину, не бажаючи бути затягнутою боротьбу значно переважаючих кількісно поляків та українців, а з іншого боку – шукала точку опори для збереження власної ідентичності, що логічно зближувало її із українською громадою, що також зазнавала тисків від колонізації.

Взаємовідносини між українським та німецьким населенням Галичини напередодні Першої Світової війни

Австрійський уряд, розпочавши колонізацію галицьких земель, переслідував кілька цілей. Перш за все це створення опорної верстви населення для подальшого проведення колонізаційної політики в регіоні та перетворення його в аграрно-сировинний придаток метрополії, також німецькі колонії за задумом мали стати осередками німецького ремесла, зразком забудови для місцевого населення. Окремо слід згадати що протегування з боку уряду дозволяло поселенцям в кращих умовах опікуватись землеробством та тваринництвом вдаючись до більш прогресивних (ніж у місцевих) форм господарювання.

Отже німецькі колонії в середньостроковій перспективі мали стати еталоном та прикладом до наслідування, а в більш далекій – ґрунтом для германізації регіону. Однак, фактично кілька десятків тисяч поселенців звісно не були спроможні на це враховуючи що населення Галичини сягало 4,5 млн.

Звісно такі амбітні цілі передбачали поступову інтеграцію у існуюче середовище. Першим, на нашу думку, вартим уваги епізодом україно-німецької співпраці була Весна народів 1848–1849 років. Як зазначає І. Монолатій у своїй дисертації: «... офіційні заяви Головної Руської Ради про толерантне ставлення до національностей Галичини, у тому числі до німецькомовного населення (зокрема, “Русини до німецьких громадян” від 23 серпня 1848 р.), та здійснювана в їх дусі політика, знаходили розуміння і сприятливий відгук у певній частині німецьких поселенців, стимулюючи їх до підтримки українського національно-культурного відродження».

Також автор відмітив наступне: «Своєрідною ознакою посиленого зацікавлення німецьких поселенців українськими справами стало масове вивчення чиновниками та офіцерами української мови [...]. Окремі представники середньої ланки чиновництва і офіцерства з власної ініціативи, без будь-яких вказівок зверху, виявляли прихильне ставлення до національних вимог українців».

На цьому етапі слід знову повернутися до вищезгаданих подій, а саме – отримання Галичиною автономії 1861 року. Як відомо – 1859 року після поразки у війні з Францією та П'ємонтою імператор Франц

Йосип шукав засобів втримання авторитету цісарської влади, наслідком чого і стали певні поступки місцевим елітам. В Галичині це вилилось домовленість із польськими панівними колами про їх фактичний контроль над регіоном в обмін на лояльність польських депутатів у віденському парламенту. Відтак друга половина XIX ст. і період XX-го до початку ПСВ характеризується значним посиленням українського національного руху як реакції на спроби полонізації регіону.

Як не дивно, але саме німецька спільнота, яка теж прагнула зберегти свою національну свідомість та вірність власній конфесії, стала партнером українського населення у спротиві планам польських впливових кіл. До того ж окрім національно-конфесійної складової була присутня і суто економічна, зокрема І. Монолатій у своїй роботі *«Німці у Галичині (1772–1923): координати німецько-українських відносин»* відзначає *«Розмахові українського національного руху сер. XIX ст. сприяло те, що соціальні протиріччя між селянами і великими землевласниками набирали національного забарвлення, оскільки перші були, в основному українцями і німцями, а останні – переважно поляками»* [9]. Тобто окрім права на мову та віру українців та німців поєднала також і боротьба за власне право жити і працювати.

Німецька спільнота в силу своєї невеликої чисельності не могла претендувати на роль рівноправної сторони у боротьбі за вплив у Львівському університету (де точилась боротьба між українською та польською громадами), але її представники чітко уявляли роль закладів освіти і збереження власної мови в умовах асиміляційних умови життя. Так, І. Монолатій у вже зазначеній дисертації вказує, що німці спромоглися створити розгалужену мережу пасторальних і народних закладів освіти, в яких нерідким було запрошення до викладання вчителів із суто німецьких земель або Угорщини. Нива початкової освіти також стала ареною спільної боротьби німецько-українських освітян із польським наступом на їх права. Так, той самий І. Монолатій у своїй іншій роботі *«Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1940)»* зазначає що німецьке населення, дбаючи про високий рівень власної освіченості вдавалося до відкриття приватних шкіл, рівень викладання в яких хоча й не був досить високим, та все ж достатнім для початкової освіти [10]. Також, автор наводить приклади німецько-українського співпраці – зокрема вказує *«...в [німецькому поселенні] Розенгеку перша будівля однокласової приватної школи [...] наприк. XIX ст. старанням Ігнатія Кольмера. Першим педагогом став місцевий агроном і допомоговий вчитель Томас Ленер. Пізніше, українці – Іван Михалевський, Євгенія Томашевська.»* Також І. Монолатій наводить інший епізод міжнародної толерантності коли в німецькій колонії Вінцентівка із населенням 127 німців, в школі св. Казимира в 1913 році працювали одночасно *«... римо-католик Йозеф-Клуз [...], рабин Юріс Мендель [...] українці – Марія Кривда, Віктор Кулик, Ольга Ясінська»*. В зазначеній вище праці також наводяться приклади спроб зпольщення тих приватних німецьких шкіл які через брак фінансування передавали у відання місцевої влади де фактично керували поляки.

Деякі дані з досліджуваної теми можна знайти в статті П. Сіреджука *«Німці Перемишля в XIV – першій половині XX століття»*. Автор, зокрема розглядає німецьку спільноту міста в ретроспективі із появи її там у XIII ст. Щодо періоду дослідження можемо знайти інформацію про видатних представників спільноти кінця XIX – початку XX століття, діяльність яких так чи інакше але мала вплив на українську громаду. Так, П. Сіреджук виділяє Юлія Пернгофера Едлера (1844–1913) – підприємця, власника фабрики з виробництва меблів, який був одним із засновників, а в 1908–1909 рр – очільником німецької культурно-освітньої організації «Спілка німців-християн Галичини». З поміж інших представників спільноти німців Перемишля П. Сіреджук виділив Євгенія Мюллера (1875–1949) з родини освітян, який 1903 доклав руку до створення «Товариства учителів народних і виділових учителів» і в подальшому був членом крайової шкільної ради в Львові, та Казимира Клінга (1881–1942) – доктора технічних наук, доцента кафедри технології нафти і озокериту «Львівської Політехніки» [11].

Наприкінці статті автор зауважує *«...німці Перемишля дуже лояльно і прихильно відносилися до українців і неодноразово їх підтримували в проведенні різних заходів»*, і далі наводить кілька прикладів грошових пожертв з боку представників німецької громади на користь українських ініціатив.

Для більш ширшого вивчення теми нами була опрацьована праця В. Полека та Б. Ступарика *«Сторінки українсько-німецьких історико-культурних взаємин»*. Нажаль, стислість досліджуваного періоду не дозволила взяти до уваги переважну більшість матеріалу книги, і в рамках теми ми можемо згадати хоча б подвижницьку діяльність Теодора Цьоклера – благодійника, мецената та доктора теології.

Випускник Лейпцизького університету та син освітян Теодор Цьоклер не був галицьким німцем, але прибув до Станіславу (тепер Івано-Франківськ) 1891 року у віці 24 років і прожив тут до 1939 року, залишивши по собі добру славу. Зокрема автори, зазначають що подружжя Цьоклерів в 1894 року частково на власні кошти і частково на банківську позику, придбало 3 будинки запланувавши організувати сиротинець, що і було зроблено вже 1896 року. Кількість сиріт яких вони прийняли в першій рік роботи

була 12, а вже 1903 року їх було 100. В наступному 1904 родина Цюклерів придбала ще один будинок та збудувала триповерхову школу. Перед самою війною у 1913 році за сприяння Т. Цюклера директор Солотвинського нафтового товариства звів лікарню яку назвали «Зарепта». Свою душпастирську та благодійницьку діяльність продовжив і після лихоліть Першої Світової війни та Української національної революції 1917–1921 років, до самого початку Другої Світової війни, але це вже не вкладається у часовий проміжок дослідження [12].

Підсумовуючи, вважаємо за потрібне сказати що німецька громада Галичини напередодні Першої Світової війни була собою досить унікальним явищем – з одного боку однозначно панівною нацією за походженням, однак в силу не чисельності – вразливою до несприятливих впливів, на чії права – як і на права українців – спокушались польські панівні кола. Цей момент, а також те що німці та українські селяни склали більшість тих хто працював на землі і стало підґрунтям для більш тісних взаємних контактів. Ці контакти, як зазначає І. Монолатій «...певною мірою сприяли національно-політичному самоутвердженню та заманіфестуванню національно-політичних аспірацій українців Галичини перед громадськістю Європи...», також пан Монолатій зазначає що зі свого боку для німців така співпраця також була необхідною, так як на українську громаду можна було розраховувати у захисті власної національної ідентичності в разі перемоги польської сторони. Також, окрім національної складової в кооперації української та німецької громад Галичини, у висновках до своєї роботи «**Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1940)**» Іван Монолатій виділяє також і те що процеси європеїзації культури та побуту, розвитку сільського господарства Галичини відбувались за активної участі німецьких поселенців. Галицькі німці знайомили своїх українських сусідів із передовим реманентом і технікою для землеробства, і їх діяльність в цілому сприяла економічному та культурному розвитку українських громад, позитивно впливала на раціоналізацію продуктивності праці.

Висновки. В умовах посилення конкуренції між польською та українською націями в Галичині на початку ХХ ст. остання зазнавала значних утисків, і автор вважає що співпадіння економічних інтересів галицьких німців та українців, їх спільне прагнення зберегти власну ідентичність перед викликом колонізації, однозначно сприяло більш повному визріванню української національної ідеї, та заклало необхідний фундамент майбутньої міждержавної співпраці, як в рамках Гетьманату Павла Скоропадського, так і українсько-німецьких відносин на сучасному етапі.

Іншим, методологічним, висновком є факт слабкої дослідженості теми взаємин німецької та української спільнот в Галичині. Дане питання, окрім робіт Івана Монолатія та книги Володимира Полека і Богдана Ступарика, висвітлюється в роботах інших авторів дотично і нерідко в контексті пов'язаних тем. Також протягом дослідження автор, знаходив деякі білі плями де є потенціал для вивчення, це зокрема згадки про утворені німецькими поселенцями організації – вже згадана «Спілка німців-християн Галичини» та спілка «Густав Адольф». Однак, з іншого боку, автор даної статті свідомий того що можливо сама природа німецько-української співпраці напередодні ПСВ була хаотичною та вимушеною і відповідно має місце брак історичного матеріалу.

Література:

1. Іван Монолатій. Українсько-німецькі етнокультурні тенденції у Галичині. Стаття для історичного розділу порталу «Коломия» URL: <https://kolomyia.org/histpub/historypub12.htm> (дата звернення : 27.01.2021).
2. Лозинський Р. М. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини) : монографія / М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів : Вид.центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. 355 с.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 427, оп. 1.
4. Лазарович, М., Лазарович Н. Етнотемографічна специфіка та соціально-професійна стратифікація національних меншин України напередодні національної революції 1917–1921 років. *Українська наука : минуле, сучасне, майбутнє* : щорічник. Тернопіль : Економічна думка, 2012. Вип. 17. С. 72–89.
5. Монолатій І. С. Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1923 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 ; НАН України. Ін-т історії України. К., 2002. 20 с.
6. Монолатій І. Етнополітична ситуація в дуалістичній імперії: регіональний аспект. *Політичний менеджмент*. 2009. № 1. С. 152–161.
7. Янишин Б. М. Соціально-демографічні зміни у містах Східної Галичини (XIX – початок ХХ ст.): основні риси, стан та перспективи дослідження. *Проблеми історії України XIX – поч. ХХ ст.* 2016. Вип. 25. С. 135–146.
8. Пашук В. Товариство «Просвіта» у Львові – формування периферійних структур (1868–1939 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2016. № 3. С. 10–15.
9. Іван Монолатій. Німці у Галичині (1772–1923): координати німецько-українських відносин. Львів – Коломия : Видавнично-поліграфічне товариство «Вік», 2001. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=69183 (дата звернення : 27.01.2021).

10. Іван Монолатій. Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1940). Львів – Коломия : Видавнично-поліграфічне товариство «Вік», 2002. URL: <http://lib.pnu.edu.ua/files/pokajchiki/vasylchuk.pdf> (дата звернення: 27.01.2021).
11. Сіреджук П. Німці Перемишля в XIV – першій половині XX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2005. Вип. 19. С. 31–36.
12. Полк В. Т., Ступарик Б. М. Сторінки українсько-німецьких історико-культурних взаємин; Кафедра української літератури Прикарпатського ун-ту ім. Василя Стефаника, Інститут українознавства при Прикарпатському ун-ті ім. Василя Стефаника, Комітет допомоги галицьким німцям. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1999. 142 с.

УДК 94(34):347.15/17-055.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.31>

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ У СТАРОДАВНІЙ ІНДІЇ

Білик Вікторія,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету

імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-1788-6704

Сьогодні в усіх куточках світу надзвичайно розповсюджений гендерний рух. Боротьба жінок за рівноправ'я з демократичних країн поширилася у держави з більш жорсткими політико-правовими системами. Заклики до зрівняння у правах жінок і чоловіків лунають не лише у європейських країнах чи США, але й у державах Південної Америки, Африки та Азії. Не є винятком й Індія, жіноцтво якої намагається подолати стереотипи і отримати повноцінні права та свободи. Адже багатовікова традиція, надзвичайний вплив релігійно-філософських течій сприяли утвердженню певного світогляду населення Індії, у якому жінці відведено мінімум уваги, а точніше – вона з давніх-давен фактично не мала жодних прав, а була наділена лише обов'язками. Саме тому важливим у цій боротьбі серед іншого є й розуміння причин таких обмежень, що склалися історично, знання історії формування звичаєвого права та правових норм, які визначали і продовжують визначати поведінку індійських жінок, створюють певні правові рамки, за які ті не вправі вийти, у такий спосіб обмежуючи свободу жінок на самовираження.

На основі аналізу найдавніших староіндійських законодавчих джерел – «Артхашастри» та «Законів Ману», які формувалися упродовж IV ст. до н. е. – II ст. н. е., розкривається соціально-правове становище індійських жінок в останні століття старої ери – на початку нашої ери, тобто у період, коли, власне, й формувалися ці законодавчі збірки. Фактично, це є кодифікація звичаєвого права та усних традицій, які формувалися й існували у Стародавній Індії упродовж багатьох століть. І лише коли така форма законів перестала задовольняти потреби низки староіндійських держав, почали складатися збірки фіксованих письмових правових норм.

Спираючись на пункти цих законів, у статті показано правове становище індійської жінки упродовж її життя – від народження і до старості, визначено умови виховання і навчання дівчаток, укладання шлюбу; розкрито обов'язки жінок у сімейному житті, вихованні дітей, побуті; розглядається питання про право спадкування тощо. Визначено, що в основі законодавчого права Стародавньої Індії лежать релігійно-етичні та філософські норми, ритуали, правила. Саме вони визначили на багато століть правове становище жінки. Його особливістю є з одного боку – шанобливе ставлення до жінки-матері, дружини, доньки, постійна турбота про неї, опіка, відсторонення її від будь-яких проблем. З іншого ж боку, жінка у староіндійському суспільстві, фактично, мала лише обов'язки і була позбавлена будь-яких прав.

Ключові слова: Стародавня Індія, «Артхашастра», «Закони Ману», релігійно-філософські течії, жінка, правове становище.

Bilyk Viktoria. The legal status of women in Ancient India: goddess or slave

Today, the gender movement is extremely widespread in all parts of the world. The struggle of women for equality from democratic countries has spread to countries with stricter political and legal systems. Calls for equal rights for women and men are heard not only in European countries or the United States, but also in South America, Africa and Asia. India is no exception, whose women are trying to overcome stereotypes and gain full rights and freedoms. After all, centuries of tradition, the extraordinary influence of religious and philosophical currents have contributed to the establishment of a certain worldview of the Indian people, in which women are given minimal attention, or rather – she has long had virtually no rights, but only responsibilities. That is why it is important in this struggle, among other things, to understand the reasons for such historical restrictions, knowledge of the history of customary law and legal norms that have defined and continue to determine the behavior of Indian women, create a framework for thus restricting women's freedom of expression.

An analysis of the oldest ancient Indian legal sources, the Arthashastra and the Laws of Manu, reveals the socio-legal status of Indian women in the last centuries of the ancient era, early AD, when these legislatures were formed. In fact, it is a codification of customary law and oral traditions that have been formed and existed in ancient India for centuries. And only when this form of law ceased to meet the needs of a number of ancient Indian states, began to compile collections of fixed written legal norms.

Based on the provisions of these laws, the article shows the legal status of Indian women during her life – from birth to old age, determines the conditions of education and training of girls, marriage; the responsibilities of women in family life, raising children, everyday life are revealed; the question of the right of inheritance, etc. is considered. It is determined that the legal law of ancient India is based on religious, ethical and philosophical norms, rituals, rules. It was they who determined the legal status of women for many centuries. Its peculiarity is on the one hand – respect for the mother, wife, daughter, constant care for her, care, removal from any problems. On the other hand, a woman in ancient Indian society, in fact, had only responsibilities and was deprived of any rights.

Key words: Ancient India, Arthashastra, Laws of Manu, religious and philosophical currents, woman, legal status.

Культура Сходу в усіх її проявах вирізняється самобутністю, оригінальністю, особливим впливом релігійного фактору. Такі культурні особливості були закладені ще у давнину, коли в регіоні формувалися перші державні утворення. Більшість стародавніх традицій та звичаїв знайшли своє продовження й у сучасності. Серед східних держав, де тисячолітні традиції попри поступ цивілізації залишаються міцними і навіть багато в чому практично незмінними, виділяється Індія. Своєрідність індійської культури серед іншого характеризується й особливим становищем жінки. І сьогодні в Індії до жінок специфічне ставлення. Попри намагання влади упродовж вже кількох десятиліть на законодавчому рівні врегулювати соціально-правове становище індійських жінок, у суспільстві подекуди чітко прослідковується обмеження жіночих прав, упередженість до жінок тощо. Таке ставлення формувалося упродовж століть під впливом релігійно-філософських вчень і законодавчо було оформлено на рубежі ер.

Згадані вище особливості соціокультурного життя східних держав поряд з їхнім політичним та економічним розвитком завжди були предметом зацікавлення сходознавців різних країн у різний час. Особливо гострими були і залишаються якраз теми про становище жінок. Можемо констатувати, що, на відміну від європейської чи російської орієнталістики, у сучасному українському сходознавстві маємо відносно невелику частку досліджень, які б відображали роль і місце жінки у старосхідному суспільстві загалом, й у староіндійському зокрема. При дослідженні заявленої теми ми можемо послуговуватися науковими дослідженнями загального характеру таких дослідників як Олешко С., Біла О, Ліщук Л. [7; 6]. Окремі згадки про правове становище жінок подає у своїй роботі Колос М. [5]. Місцю і ролі жінки у мусульманському суспільстві присвячене дослідження Кириченко Т. [4]. Свого часу нами була здійснена спроба показати правове становище жінки у старосхідному суспільстві на прикладі Месопотамії [3]. Стосовно безпосередньо теми становища жінок у Стародавній Індії, можемо виділити дослідження Рождественської О., у яких автор розглядає вплив «Законів Ману» та релігійно-філософських традицій на правове становище жінок у сучасній Індії [8; 9]. Догичною до теми нашого дослідження є й робота Щербини Т., у якій порівнюється сімейно-правовий статус жінок Індії та України [10].

Отже, можемо констатувати, що у сучасному українському сходознавстві існує невідповідно мало досліджень з обраної нами теми, що, без сумніву, лише посилює її актуальність та потребу вивчення. Тому ставимо за мету на підставі аналізу найдавніших староіндійських законодавчих збірок «Артхашастра» та «Закони Ману» з'ясувати особливості та специфічні риси правового становища індійських жінок в останні століття старої – на початку нової ери.

Для східної культурної традиції загалом, а для індійської зокрема, властивим було і залишається різне ставлення до жінки і чоловіка. Це чітко видно уже при народженні дитини. В індійських джерелах народження хлопчика описане як велика радість. Народження сина вважалося необхідною умовою добродесної поведінки батьків [2, гл. 2.28, с. 44]. У «Законах Ману» міститься значна кількість статей, які регулюють життя хлопчиків – від обмивання немовляти одразу після народження і до повноліття. Натомість, стосовно регламентації народження і виховання дівчаток маємо лише одну статтю: «У жінок [бажане ім'я], яке легко вимовляється, не страшне, має чіткий смисл, приємне, яке закінчується на довгу голосну і вміщає в собі благословення» [2, гл. 2.33, с. 45]. Отож, народження дівчинки не сприймалося так радісно і не було таким важливим як народження хлопчика.

Визначаючи правове становище жінки від її народження й упродовж всього життя згідно із законами, одразу ж констатуємо її повну залежність від родичів чоловічої статі: «Жінкою – у дитячому віці, молодістю чи навіть літністю – жодна справа не повинна виконуватися за її волею, навіть у власному будинку. ... У дитинстві їй належить бути під владою батька, в молодості – чоловіка, після смерті чоловіка – [під владою] синів: нехай жінка [ніколи] не користується самостійністю» [2, гл. 5.147, 148, с. 204].

Для батьків важливо було зберегти честь дівчини, адже якщо виявлялося, що до весілля дівчина втратила цноту, то шлюб міг бути скасований, а родичі дівчини ще й могли понести покарання у вигляді штрафів. У відповідних статтях детально описані різні випадки і покарання за зазіхання на честь і гідність дівчини – згвалтування, позбавлення невинності, обман при укладанні шлюбу тощо. Причому, покарання залежало від приналежності дівчини до тієї чи іншої варни [1, р. 87, гл. 12, с. 252–255].

Індійські закони дають дуже детальні рекомендації нареченому з приводу того, на якій дівчині потрібно одружуватися: «При укладанні шлюбу треба уникати наступні десять сімейств, навіть [якщо вони] великі і багаті на корови, кози, вівці, гроші та зерно. Сімейство, що нехтує виконанням обрядів, позбавлене чоловіків, у якому не вивчаються Веди, [члени якого] волохаті, схильні до геморою, сухот, поганого травлення, падучої, білої або чорної прокази. Не слід брати за дружину дівчину руду, яка має зайвий член [наприклад, шість пальців на руці], болісну, безволосу, занадто волохату, балакучу, червонооку, в імені якої присутня назва сузір'я, дерева, річки, нижчої касти, гори, птиці, змії, слуги або

демонське ім'я. Треба брати за дружину жінку, вільну від тілесних недоліків, що має приємне ім'я, ходу лебедя або слона [тобто, ніжну, повільну, плавну], ніжне волосся на тілі та голові, красиві зуби, ніжні члени» [2, гл. 3.6–10, с. 84–85].

Дівчина вважалася повнолітньою у 12 років [1, р. 59 гл. 3, с. 165]. Однак, батьки, слідуючи законам, часто віддавали доньок заміж у дуже ранньому віці, не чекаючи повноліття. При цьому, наречений міг бути навіть утричі старшим за наречену: «Тридцятирічний чоловік нехай бере уподобану ним дванадцятирічну дівчину, двадцятичотирирічний – восьмирічну» [2, гл. 9.94, с. 354]. Загалом, «Закони Ману» фактично зобов'язують батька дівчини якнайраніше видати її заміж. Якщо упродовж трьох років після досягнення повноліття дівчина залишалася незарученою, закони дозволяли їй самостійно шукати собі нареченого і виходити заміж без батьківської згоди. У такому випадку донька позбавлялася приданого, а наречений звільнявся від сплати викупу [2, с. 354].

Як правило, заручини відбувалися тоді, коли дівчинка була ще малолітньою і до досягнення повноліття вона проживала у домі свого батька. За цей час траплялися випадки, за яких заручини визнавалися недійсними, тобто розривалися. Не рідко траплялося, що після заручин наречений міг надовго відлучатися. Закон у таких випадках теж встановлював термін очікування для нареченої. Якщо про нареченого не було відомостей, його слід було чекати сім місяців. Якщо він повідомляв причину своєї відсутності й інші відомості про себе – рік. Термін очікування залежав також від того, чи сплачений був повністю викуп. Коли термін спливав, жінка у судовому порядку визнавалася вільною і отримувала право одружитися вдруге [1, р. 59 гл. 4, с. 171].

«Артхашастра» також визначає умови, коли заручини, а відповідно й угода про шлюб, не могли бути розірвані. Зокрема, для представників трьох вищих варн – брахманів, кшатріїв і шудрів шлюб не міг бути розірваний, якщо наречені здійснили обряд подання одне одному рук¹. Для шудрів такою причиною була наявність статевих відносин між нареченим і нареченою. Як бачимо, тут, залежно від приналежності до варни двічінароджених чи однороджених, можна судити про захист честі і гідності дівчини [1, р. 67 гл. 15, с. 204].

Індійська традиція також вважала недопустимим одруження спочатку молодшого сина, а потім – старшого. При цьому, покарання чекало й на жінку: «Хто одружується [...] раніше за старшого брата, того слід називати паріветтаром, старшого брата – парівітті. Парівітті, паріветтар та [жінка], з якою [такий шлюб] укладається, всі вони п'ятеро – разом з тим, хто видав її заміж і тим, хто виконав весільний обряд, йдуть до пекла» [2, гл. 3.171–172, с. 112].

В «Артхашастрі» і «Законах Ману» визначено вісім видів шлюбу: **брахма** – відання заміж дівчини, прикрашеної дорогоцінностями, нареченому вченому і доброї поведінки (фактично, батько дарував свою доньку як якусь річ); **дайва** – дівчина віддається в дружини жерцю під час здійснення ним жертвоприношення (дівчина віддається жерцю як винагорода, це, фактично, замаскований продаж); **арша** – батьки нареченої беруть викуп за доньку (як правило, це бик і корова, або дві пари такої худоби); **праджапатія** – при ньому батько, що віддає доньку заміж, має виголосити: «Виконуйте обов'язки чоловіка і дружини у відповідності з дхармою»; **асура** – наречений добровільно обдаровує подарунками наречену і всіх її родичів (тобто, це відкрита купівля дівчини); **гандхарва** – добровільний, заснований на обопільній згоді; **ракшаса** – викрадення дівчини, яка опирається, з батьківського дому (цей шлюб супроводжувався бійками, вбивствами і пораненнями); **пайшача** – найжахливіший вид, при якому шлюб вважається таким, що відбувся при оволодінні дівчиною, коли вона спить або одурманена, або ж безумна. Перші чотири види шлюбів вважалися прийнятними для брахманів, для кшатріїв – ракшаса, для вайш'ів і шудрів – асура. А пайшача вважався таким, що оскверняє, і не рекомендувався нікому [1, с. 162; 2, гл. 3.20–31, с. 87–88].

Спочатку шлюби могли заключатися лише між представниками однієї варни, але упродовж століть закони трансформувалися і чоловіки могли брати заміж жінок як зі своєї варни, так і з нижчих. Однак, шлюб жінки з чоловіком нижчої варни не заохочувався [2, с. 353]. «Артхашастра» взагалі такі шлюби називає протиприродними і протизаконними.

«Закони Ману» визначають основну дхарму (долю чи призначення) для жінки: «Жінки створені для народжування, чоловіки – для відтворення потомства...» [2, гл. 9.96, с. 355]. У тій же збірці вміщені статті, які свідчать про зневажливе ставлення до жінки: «Природа жінок у світі шкідлива для чоловіків; з цієї причини мудрі остерігаються жінок. Бо жінка здатна повести невірним шляхом в [цьому] світі [не тільки] дурня, але навіть вченого, схильного до пристрасті та гніву» [2, гл. 2.213, 214, с. 45]. Жінка

¹ Цей обряд з'явився ще в давнину і походить з історії, яка описана в «Махабхараті»: царевич Яті врятував красуню Деваяні, витягнувши її за руку з колодязя, в який вона впала. Дівчина заявила, що досі жоден чоловік не торкався її руки, а тому принц зобов'язаний на ній одружитися.

вважалася джерелом зла, лиха, підлості, зловредності тощо і лише шлюб з чоловіком очищає жінку, оскільки на неї ніби переходять усі добродетелі її чоловіка і ними вона очищається. Жінка ж, яка народила дітей, була достойна поклоніння і прирівнювалася до богині щастя. Основними завданнями жінки вважалося народження і виховання дітей, виконання обрядів, прислуговування. Повсякчас прослідковується прагнення обмежити самостійність жінки колом домашніх справ: «Треба доручити їй накопичення та витрату майна, [підтримування] чистоти, [виконання] дхарми, приготування їжі, піклування про домашнє начиння» [2, гл. 9.11, с. 340].

Чоловік зобов'язаний був вчити дружину гарної поведінки: «Він має право вдарити її по спині три рази такими предметами: бамбуковою палицею, шнурком або рукою» [1, р. 59 гл. 3 с. 166]. Якщо чоловік виходив за дозволені рамки, він мав сплачувати штраф.

Закони регламентували поведінку дружини до найменших дрібниць. Вона мала в усьому коритися чоловікові. Без його дозволу вона не могла вийти з дому, не могла навіть удень піти у якесь жіноче товариство. Закон засуджував навіть розмови жінки з іншим чоловіком – за це можна було бути побитою на центральній площі. Жінці заборонялося приймати гостей без чоловіка, впускати жити в дім дружину іншого чоловіка, вона не могла вирушити куди небуть у супроводі не родича [1, р. 59 гл. 4 с. 167–169]. Але закон не забороняв супроводжувати в дорозі «дружин акторів, співаків, музикантів, рибалок мисливців, пастухів, власників кабаків».

Жінка у Стародавній Індії за своїми майновими правами, фактично, прирівнювалася до раба, тобто вона не могла вільно розпоряджатися ним – продавати, заставляти, дарувати тощо. Хоча жінки й мали певне майно. У «Законах Ману» визначено шість видів жіночого майна: майно отримане при «шлюбному вогні»; отримане під час весільної ходи; подароване нареченим на знак любові; отримане від брата матері; отримане від батька; майно, дане родичами вже після шлюбу (по смерті жінки воно мало належати її дітям) [2, гл. 9.194–195, с. 372]. Майно дружини складалося із засобів для існування – земельної власності та грошей, а також дорогоцінних прикрас. Засоби до існування визначалися у розмірі не більше 2000 каршапана (грошова одиниця у Стародавній Індії), а розмір дорогоцінностей був необмеженим. Закон дозволяв жінці використовувати це майно для потреб своїх, своїх синів і невісток, а також у випадку, коли чоловік у від'їзді і не забезпечив достатньо родину. У екстрених випадках (хвороби, голод, катаклізми) цим майном міг розпоряджатися і чоловік. У випадку, коли подружжя користувалось майном дружини спільно упродовж 3 років, то не могло бути жодної судової тяганини. У шлюбах, укладених за спільною згодою, чи при тих, де платився викуп, у певних випадках чоловік мав відшкодовувати майно дружини з відсотками [1, р. 59 гл. 2, с. 162].

Законами визначені були певні обставини, за яких жінка звільнялася від зобов'язань стосовно першого чоловіка і могла вийти заміж вдруге. Зокрема, дружини шудр, вайш'ів, кшатріїв і брахманів мали чекати своїх чоловіків відповідно 1, 2, 3 і 4 роки. За наявності дітей термін збільшувався на рік. Якщо чоловік залишив засоби для проживання, то термін збільшувався ще вдвічі. Брахмана, який відправився на навчання дружина мала чекати від 10 до 12 років. Чоловіка, який був на службі у правителя – довільно. Якщо ж жінка не мала засобів для існування, то вона могла вийти заміж вдруге, але лише за родича свого чоловіка. Якщо ж вона виходила заміж за сторонню людину, то такий шлюб вважався незаконним і вона несла відповідальність як за злочин перелюбу [1, р. 59 гл. 4, с. 170]. Цікаво, що право передбачало таку причину відсутності чоловіка як його любов до іншої жінки. Тобто, чоловік міг покинути сім'ю через іншу жінку, а дружина була зобов'язана чекати його щонайменше три роки [2, гл. 9.76, с. 351].

На практиці жінки дуже рідко могли скористатися такими правами. Більш поширеними були випадки, коли чоловіки залишали дружину або приводили у дім ще одну. Зокрема, чоловік міг розлучитися з безплідною через 8 років, з жінкою, яка народжує мертвих немовлят – через 10 років, дівчаток – через 12 років [1, р. 59 гл. 2, с. 164]. «Але якщо хвора [дружина] ласкава і наділена чеснотами, то може бути взята інша [тільки] за її згодою; вона ніколи не повинна зневажатися» – сказано в «Законах Ману» [2, гл. 9.82, с. 352]. Хоча насправді дружина ніяк не могла вплинути на появу в домі ще однієї жінки. Її безправність проявлялася і у тому, що чоловік міг не виконувати подружній обов'язок у разі її хвороби, але вона заради продовження роду повинна мати зв'язок з ним, не зважаючи на жодні його захворювання. Підставою для розлучення також була ненависть чоловіка до дружини.

У разі смерті чоловіка, якщо жінка прагнула вести благочестивий спосіб життя, вона відразу мала отримати свої прикраси і залишок майна з викупу. Якщо ж вона отримувала це, а згодом виходила заміж, то повинна була повернути майно в родину чоловіка. Якщо ж вдова виходила вдруге заміж за чоловікового родича, то це майно залишалося у неї. За традицією, після смерті чоловіка, його дружина, яка не мала дітей, була зобов'язана вийти заміж за його брата, щоб народити своєму померлому чоловікові сина. Але щоб вийти вдруге заміж, вдова мусіла отримати дозвіл свекра. Якщо вдова мала дітей

від першого шлюбу, то виходячи вдруге заміж, все своє майно вона мала залишити дітям. Якщо ж вдова була бездітна, то все майно залишалося їй [1, р. 59 гл. 2, с. 163–164]. Тут мова йде лише про те майно, яке конкретно належало жінці. Стосовно спадкування майна чоловіка, то вдова на це не мала жодного права. Майно успадковували сини, однак: «Але дівчатам [сестрам] брати нехай дадуть із своїх частин кожну четверту частину своєї частки; ті, що відмовляються, нехай будуть ізгоями» [2, гл. 9.118, с. 359]. У випадку, якщо у померлого не було синів, то його доньки могли успадкувати майно свого померлого батька на рівні з іншими родичами [1, р. 60, гл. 5, с. 172].

Надзвичайно поширеною є думка про те, що становище вдови у Стародавній Індії було дуже складним, ніби то вона була ізольована від сім'ї, мусіла одягатися лише у чорний одяг, їсти рослинну їжу, спати на долівці, ні з ким не спілкуватися. Тобто, її життя нагадувало ув'язнення, а тому більшість вдів виконували обряд сагі – добровільно ішли на спалення разом з тілом свого чоловіка (перед тим прийнявши наркотичну речовину аби притупити біль). Аналіз законів показав, що у них відсутні статті, які б регламентували виконання цього обряду. Навіть більше, тексти кількох статей Глави 5 (151, 156, 157, 160) наводять на думку, що цей обряд був надзвичайно рідкісним у Стародавній Індії.

Особливості правового становища жінок у Стародавній Індії є однією із тих граней, які визначають самобутність індійської культури. Ставлення в суспільстві до жінки формувалося упродовж століть під впливом релігійно-філософських вчень, що й визначило надзвичайну обмеженість жінок у правах. З одного боку, індійські закони стверджували обоження жінки, захоплення нею, її красою і поклоніння їй. З іншого боку, староіндійське звичаєве право, а потім і законодавство, визначало статус жінки на рівні з рабами чи побутовими речами, оскільки упродовж свого життя вона була зобов'язана перебувати під контролем і у повному розпорядженні свого батька, потім чоловіка і синів.

Література:

1. Артхашастра или Наука политики (перевод с санскрита). Изд. подготовил В. И. Кальянов : Издательство Академии Наук СССР. Москва – Ленинград. 1959. 798 с.
2. Законы Ману. Москва : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. 496 с. (Серия «Антология мудрости»).
3. Білик В. Роль і місце жінки в старосхідному суспільстві (на прикладі Стародавньої Месопотамії) *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Історичні науки*. Луцьк, 2019. № 5(389). С.115–121.
4. Кириченко Т. Місце і роль жінки у країнах ісламського світу. *ПРАВО І БЕЗПЕКА*. 2010. № 5(37). С. 263–266.
5. Колос М. Стародавній Схід: генезис кримінально-правового регулювання та охорони суспільних відносин. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія : *Право*. 2015. № 2(12). С. 2–30. URL: <http://lj.ou.edu.ua/articles/2015/n2/15kmiosv.pdf> (дата звернення: 13.02.2022).
6. Лішук Л. Гендерні ролі в історії цивілізації. *Мультиверсум. Філософський альманах*: зб. наук. пр. 2007. Вип. 63. С. 214–227.
7. Олешко С., Біла О. Історичний ракурс уявлень про жінку в різні епохи. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2016. Вип. 2. С. 141–147.
8. Рождественська О. С. Вплив стародавніх традицій на соціально-правове становище жінки в сучасній Індії. *Часопис з юридичних наук*. Харків, 2014. С.1–12.
9. Рождественська О. С. Закони Ману та соціально-правове становище жінки у сучасній Індії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : ПРАВО*. 2012. Вип.12. С. 64–68.
10. Щербина Т. М. Сімейно-правовий статус жінки: порівняльний аналіз досвіду Індії та України. *Форум права*. 2015. № 4. С. 341–345.

УДК 94(38):305-055.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.32>

ГЕНЕЗА ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

Гуцало Людмила,

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
ORCID ID: 0000-0002-2627-3520

Запропонована розвідка являє собою спробу аналізу праць античних авторів щодо ролі жінок у суспільному житті грецького поліса. В античній нарративній традиції збірний образ античної жінки «розчиняється» у чоловічому дискурсі політики, військової справи, соціального статусу, суспільних функцій. Загальні риси сприйняття образу жінки в античності зводяться до оцінювального значення, оскільки саме девіація найчастіше робила жінку предметом згадки античними авторами.

Жінка в Афинах у всьому підкорялася чоловікові. Вона була в повній залежності від чоловіка і не була повноцінною громадянкою полісу. І це вважалося суспільною нормою. Попри очевидне підпорядкування чоловікові жінка завжди залишалася дуже значущою частиною суспільства.

Становище спартанської жінки було децю кращим. Це пояснюється більшою архаїчністю спартанських соціальних порядків, особливою формою рабовласництва, що вимагала високого ступеня консолідації вільних громадян перед небезпекою повстань ілотів.

У підґрунтя стратегії дослідження покладено історико-порівняльний метод. Системним аналізом науково-го пізнання авторка скористалася, опрацювуючи першоджерела, а саме праці античних авторів: Арістотеля, Платона, Плутарха, Ксенофонта, Гомера, Есхіла, Арістофана та інших.

Доведено, що відображенням зміни становища жінки стала грецька трагедія. Вона показує, що в реальній історії Стародавньої Греції жінка аж ніяк не відповідала тому образу, який окреслювався «чоловічою» традицією.

При аналізі античних трагедій та комедій стає зрозуміло, що образи жінок-патріоток, жінок-матерів з'являються в уяві авторів на основі прототипів. Навіть зважаючи на наявність авторського вимислу, дослідниця робить висновок про реальне існування таких жінок.

Урешті-решт у класичну добу в античних філософів з'являються перші сумніви щодо біологічної природи нерівності між чоловіком та жінкою, формуються бачення про гармонійне співіснування чоловічого і жіночого начала.

Ключові слова: жінка, чоловік, гендер, поліс, античні автори, Стародавня Греція.

Hutsalo Liudmyla. Genesis of gender equality in Ancient Greece

The proposed exploration is an attempt to analyze the works of ancient authors on the role of women in the social life of the Greek polis. In the ancient narrative tradition, the collective image of the ancient woman «dissolves» in the male discourse of politics, military affairs, social status, social functions. The general features of the perception of the image of a woman in antiquity are reduced to an evaluative value, because it is the deviation that most often made a woman the subject of mention by ancient authors.

The woman in Athens obeyed her husband in everything. She was completely dependent on her husband and was not a full-fledged citizen of the polis. And this was considered a social norm. Despite her obvious subordination to her husband, women have always been a very important part of society.

The position of the Spartan woman was somewhat better. This is due to the greater archaic Spartan social order, a special form of slavery, which required a high degree of consolidation of free citizens in the face of the danger of helot uprisings.

The research strategy is based on the historical-comparative method. The author used a systematic analysis of scientific knowledge, working on primary sources, namely the works of ancient authors: Aristotle, Plato, Plutarch, Xenophon, Homer, Aeschylus, Aristophanes and others.

It is proved that the Greek tragedy was a reflection of the change in the position of women. It shows that in the real history of Ancient Greece, a woman did not correspond to the image outlined in the «male» tradition.

In the analysis of ancient tragedies and comedies, it becomes clear that the images of women patriots, women mothers appear in the imagination of the authors on the basis of prototypes. Even given the existence of the author's fiction, the researcher concludes that such women really existed.

Finally, in the classical era, the ancient philosophers had the first doubts about the biological nature of inequality between man and woman, formed a vision of the harmonious coexistence of male and female.

Key words: woman, man, gender, policy, ancient authors, Ancient Greece.

Спроби звернення до грецької античності у розрізі гендерних особливостей робилися в наукових дослідженнях неодноразово. У ХХ–ХХІ ст. у зв'язку з актуалізацією гендерних досліджень у соціальних та культурних практиках образ античної жінки може бути зведений у певний концепт. У його основі лежить репрезентація античної історії та культури крізь призму сучасного розуміння ролі та статусу жінки. В античній нарративній традиції збірний образ античної жінки «розчиняється» у чоловічому дискурсі політики, військової справи, соціального статусу, суспільних функцій. Загальні риси сприйняття образу жінки в античності зводяться до оцінювального значення, оскільки саме девіація найчастіше робила жінку предметом згадки античними авторами.

Мета розвідки – висвітлення місця і ролі жінки в різних сферах суспільного та політичного життя грецьких полісів у працях античних авторів.

Тривалий час дослідники античності намагаються відтворити важливий аспект давньогрецької історії – роль жінок у суспільному житті античного полісу. В результаті склалося уявлення, що доля давньогрецьких жінок – це усамітнення та відчуження. Вони були обмежені ойкосом, виключені з усіх сфер суспільного життя. Жінка не повинна мати свого «Я» і завжди бути лише тінню чоловіка.

Про природу жінок, їх основне призначення писав Арістотель. Філософ, порівнюючи стосунки чоловіка і жінки з аналогічними відносинами серед тварин, вважав, що жіноча стать може наділити немовля лише «матерією», тобто тілом, а от чоловік – кращим і божественним – «початком руху» [1, с. 91]. Тому роль жінки у продовженні роду незначна, оскільки вона «не породжує сама із себе, бо потребує взаємного руху й визначального начала» [1, с. 86]. У трактаті «Політика» він теж наголошує, що «чоловік стосовно жінки: перший за своєю природою вище, друга – нижче, і ось перший панує, друга є підвладною (II, 1254b)» [2, с. 376–644.]. Тобто жінка була залежною від чоловіка-пана, а значить, не могла бути повноправною громадянкою поліса.

Філософ визнавав певну роль жінки для держави, але лише у контексті сім'ї. Так, якщо держава прагне гідного устрою, «... їй потрібно мати також гідних дітей і гідних жінок..., оскільки жінки складають половину всього вільного населення, а з дітей потім виростають учасники політичного життя» (V, 1260b) [2].

Арістотель визнає жіночу нездатність керувати, а отже, природну підпорядкованість. Оскільки жінка не здатна керувати, то повинна підкорятися.

Платон також уважав жінок нижчими створіннями в порівнянні з чоловіками. Оповідючи про створення світу, він зазначає, що спочатку існували лише чоловіки, які прийшли на землю з далеких зірок. Кожен, хто достойно прожив свої дні, в результаті повертався знову на зірку, а його душа набувала почуття гармонії та задоволення. Якщо ж чоловік зробив щось недостойне за життя, то він не міг покинути землю і народжувався вже в тілі жінки [9, с. 127].

За Платоном, роль жінки в державі є другорядною. Вона повинна народити дитину, яку передадуть на виховання в общину. Оскільки в описаному філософом суспільстві немає звичного нам інституту сім'ї та шлюбу, то логічно, що всі діти є спільними, як і господарство, а жінка не підкоряється чоловікові. Обов'язок зростити дітей виконували або чоловіки, або раби.

В ідеальній державі Платона жінки нарівні з чоловіками отримують освіту, займаються музикою, гімнастикою, військовою справою, а от в державних справах вони вважаються слабшими від чоловіків, тому їм потрібно давати легші справи [8, с. 152].

Хоча варто зазначити, що іноді Платон ставить жінок поряд з чоловіками в питаннях виконання одних і тих самих обов'язків в ідеальній державі. Отже, мислитель припускав, що жінка може бути на рівних позиціях із чоловіком, займати однакове становище у суспільстві.

Попри те, що Платон описував ідеальну державу, можемо припустити, що його трактат ґрунтувався на думках певної частини грецького суспільства.

Тема жінки та сім'ї звучить у гомерівському епосі. Автор підкреслює про глибокі та щирі почуття жінок.

Гомер у першій пісні «Одіссеї» часто вживає прикметник «любий», але він стосується не слова «чоловік», а таких слів як «батько» (I, 94), «вітчизна» (I, 203), «дочка» (I, 278), «гість» (I, 158). Теж саме стосується дієслова «любити», яке автор вживає в першій книзі, воно не стосується дружини, а використовується для вираження любові батька до друга (I, 264), або рабині до господаря (I, 434). Все це вказує на те, що кохання між подружжям не розглядається Гомером як передумова для створення сім'ї. Це підтверджують описані ним шлюбні традиції. Зокрема, рішення про заміжжя приймалося батьком. Воно зазвичай узгоджувалося з бажанням дочки, але могло відбуватися і без нього (IV, 6) [4].

Зображаючи в «Одіссеї» ідеальне подружжя Алкіноя та Арети, Гомер визначає критерії для дружини:

І залишив після себе єдину він (Рексенор – *Авт.*) доньку Арету
В домі своїм. Її Алкіной собі взяв за дружину
І шанував, як ніхто в цілім світі жінок не шанує,
Що господарство провадять в домах у своїх чоловіків.
Мала і зараз таку ж вона має пошану сердечну
І від дітей своїх любих, і від Алкіноя самого,
І від людей, що на неї всі дивляться, наче на бога,
Її щиро вітають її, коли вона вийде на місто.
Не бракувало-бо їй ясного ума й благородства,
Вміла й порадить вона, й суперечки мужів розв'язати (7, 65–74) [4].

До такого еталону автор відносить сердечну шану до неї від дітей і чоловіка, від людей, ясний розум та благородство. Тепле ставлення чоловіка, про яке Гомер говорить після сердечної шани дітей, тут не пов'язане з особистими почуттями, а є виявом суспільно значимих поведінкових критеріїв, тому почуття чоловіка нічим не відрізняються від почуттів дітей подружжя. До речі, ім'я цариці Арета в перекладі з грецької означає «Доброчесність».

Ще одним прикладом доброчесності, відданості, вірності, покірності, а не кохання, є дружина Одисея – Пенелопа, яка чекала чоловіка двадцять років. Чому Пенелопа так довго чекала на Одисея? Відповідь криється, передусім, у звичаях. Так, аби жінка знову могла вийти заміж, їй потрібно було розірвати попередній шлюб. Оскільки про Одисея звісток не було, то потрібно було визнання його смерті. Тому Афіна наставляє Телемаха щодо ритуального поховання батька:

А як почувеш, що вмер він, що більше його вже немає,
Швидше додому вертайся, до милої серцю вітчизни,
Пагорб могильний насип і похорон справ урочистий,
Все як годиться, й тоді вже віддай свою матінку заміж (I, 289–292) [4].
Гомер розповідає про можливість повторного заміжжя Пенелопи:
Не повиносила б часом без тебе майна твого з дому!
Знаєш-бо й сам ти, яке у жінки є серце у грудях:
Дбати волітиме дому того вона, з ким одружилась,
А про померлого юності друга й дітей своїх перших
Не пам'ятає й нікого про них не розпитує навіть (XV, 19–23) [4].

Але Пенелопа готова пожертвувати усім, аби не стати дружиною іншого, залишається до кінця вірною Одисею.

В образі Пенелопи ми бачимо розсудливість, жіночу мудрість, кмітливість:
Горда із того, чим щедро її наділила Афіна, –
Розумом світлим, умілістю в різних роботах прегарних,
Хитрістю витівок тих, що про них не чували раніше
В давніх ахеянок ми, таких, як оті пишнокосі
В гарнім віночку Мікена, Тіро і Алкмена ошатна, –
Жодна із них не могла б з Пенелопою навіть рівнятись
Розумом... (II, 116–122) [4].

І в «Ліаді», і в «Одіссеї» автор зазначає, що жінка має бути не лише гарною і мудрою, але й здатною відігравати важливу роль у суспільному житті.

Якою має бути дружина в Стародавній Греції розповідає Ксенофонт у своїй праці «Домобуд». Автор поряд з настановами щодо раціонального ведення господарства приділяє досить багато уваги шлюбу та дружині. За основу взято розповідь Ісхомаха Сократу про виховання своєї дружини. Виховання дружини Ксенофонт подає у вигляді бесід, з яких ми дізнаємося про роль дружини. Знову ж таки, історик жодного разу не згадує про кохання між нареченими, а лише про доброчесність.

Між тим найголовніша жіноча чеснота в побутовій свідомості людини античності визначалася етичною нормою наступного змісту: на людях бути якнайменш помітною. Дівчаток тоді майже всі греки намагалися утримувати подалі від навколишнього світу, навчаючи їх переважно рукоділлю та іншій домашній роботі.

На момент одруження обраниці Ісхомаха було чотирнадцять років, їй потрібен був час, аби звикнути до нього і стати слухняною. Вона «бачила і чула про все так мало, як тільки можливо», і жила до заміжжя під строгим наглядом своїх батьків, привчена менше бачити, менше чути, менше говорити...

вміла зробити плащ із вовни, яку їй дадуть, і бачила, як роздають пряжу служницям... вона була чудово привчена до поміркованості (в їжі)...» [7, с. 274].

Потрібен був час, аби вона звикла до чоловіка й статусу заміжньої жінки. Вона повинна відчувати себе не рабиненою, створеною для покори, а подругою свого чоловіка, яка також має владу. І чоловік, і дружина, кожен зі своєї сторони, повинні турбуватися про виховання дітей і процвітання будинку. Сфера діяльності кожного з них строго розмежована – і в силу божої волі, і в силу звичаю. Бог пристосував «природу жінки для домашньої праці», «призначив їй домашні турботи» [7, с. 276].

Передусім жінка є господинею в домі. Аби процвітав будинок, зазначає Ксенофонт, жінка має бути схожа на бджолину матку, яка не дає бджолам-слугам ледачкувати, відправляє на роботу, приймає і зберігає припаси, ділить поміж усіма, турбується про всіх, чим набуває прихильності до себе. Вона керує всім будинком, все підкоряється її владі, навіть її чоловік. Завдяки своїм достоїнствам вона може отримати над ним справжню перевагу, зробити з нього «свого слугу» і забезпечити своєю спритністю у веденні домашніх справ його повагу [7, с. 279].

Ідеї про необхідність гендерної рівності, зміну становища жінки озвучувались у давньогрецькій трагедії. У своїх творах драматурги показували, що в реальній історії Стародавньої Греції жінка аж ніяк не відповідала тому образу, який окреслювався «чоловічою» традицією.

У трагедії «Електра» саме через слова жінки Софокл висловлює ті чесноти і ту громадянську позицію, які чоловіки виявляються не в змозі не тільки втілити в життя, але навіть озвучити.

Жіночі образи представлені у творах Есхіла – поета епохи греко-перських війн та становлення атенської рабовласницької демократії. Ці образи виразні глибиною почуттів, силою волі. Недарма драматурга називали добрим знавцем жіночої душі.

Хоча героїні його трагедій здавались надто жорстокими і безсоромними атенським чоловікам, які вважали, що сама ця тема не варта високої поезії, оскільки споконвічна доля жінки – смиренність і невідомість, і що найбільша слава в кожній із них – це якщо про неї взагалі не говорять у чоловічому суспільстві – ні поганого, ні хорошого [6].

Драматург кризи атенської рабовласницької демократії – Еврипід – у своїх трагедіях зображує сильні жіночі характери. Зокрема, в «Іфігенії в Авліді» він змальовує зразковий характер героїні, яка жертвує життям заради батьківщини.

Еврипідова Електра більше відповідає чоловічому, ніж жіночому канону чесноти. У діалозі зі старим наставником і Орестом Еврипід перетворює її на ученицю софістів, ілюструючи те, яким чином чоловік відмовляється від своєї правоти і змушений підкоритися жінці, яка неправа, але вміє бути. Навіть її мати Клітемнестра вважала, що дочка нездатна приховувати свій розум і силу характеру від чоловіків [5, с. 239–284].

До теми про місце жінки в сім'ї та суспільстві Еврипід повертається неодноразово, вкладаючи в уста дійових осіб найрізноманітніші думки. Він захоплюється нескінченною силою духу жінок, сміливістю їхніх сердець, прагненням захистити свою зневажену гідність, досягти поставленої мети.

У «жіночих» комедіях Аристофана («Лісістрата», «Жінки на святі Тесмофорій», «Жінки в Народних зборах») простежуються зміни в становищі жінки в атенському суспільстві в кінці V – на початку IV ст. до н. е., криза соціальних стереотипів у гендерному контексті. Між іншим це час, коли зміни торкнулися всіх сфер античного соціуму, які призвели до кризи полісної системи.

Проблему взаємовідносин статей, яку підняв Аристофан, можна розглядати як його спробу розпочати дискусію про роль жінки в давньогрецькому полісі.

Атенські жінки (Праксагора та її «спільниці») беруться за управління державою. Переодягнувшись у чоловічий одяг, вони приходять у Народні здори і проводять рішення, за якими вся влада переходить до них. Кухню та догляд за дітьми жінки віддають чоловікам («Жінки в народних зборах»).

Держави вимушені припинити затяжну війну, бо жінки відмовляються жити зі своїми чоловіками («Лісістрата»).

... Для Еллади цілої єдиний порятунок у жінках лише.
... Від нас залежить доля міста нашого,
А ні – пропасти всім пелопоннесянам!
... Коли усе жіноцтво об'єднається, –
Всі беотіянки, пелопоннесянки
І ми, – Елладу разом ми врятуємо [3, с. 313–314].

У комедії стереотип сприйняття людини за принципом статей деформується. З однієї сторони відображається традиційна патріархальна гендерна схема, прикладом якої є Калоніка, а з іншої – нова, в особі Лісістрати.

... Нелегко з дому жінці вибратись.
Одна – ще чоловіком заклопотана,
Гукає та рабиню, та – з дитиною
Не впоралась, а та – з пранням чи сніданням [3, с. 314].

Очевидно, що змальовані Арістофаном художні жіночі образи не могли з'явитися без прототипів у реальному житті, навіть за умови авторської вигадки.

Отже, грецький театр став своєрідною ареною боротьби між статями. Грецька драма несе в собі витоки ідейного впливу на свідомість особистості, і багато в чому цей вплив було здійснено саме жінками. І це при тому, що давньогрецька трагедія і комедія – це виключно чоловіча сфера діяльності.

У гендерному питанні окремої уваги серед давньогрецьких полісів варто приділити Спарті, оскільки спартанки мали більше свободи.

Ми знаємо про спартанців завдяки працям інших греків, які то вихваляли їх, як і їхні традиції та чесноти, то ляляли, часто керуючись політичними міркуваннями. Але яких би оцінок не давали автори, їхня інформація багато в чому ідентична. Всі вони повідомляють про значну роль, яку відіграють спартанки в суспільному житті поліса та їх досить вільне становище. Подібна свобода та їх суспільне значення викликали негативне ставлення з боку атенян, які вважали таке становище неприродним.

У «Життєписі Лікурга» Плутарх, полемізуючи з Арістотелем, зазначає, що законодавець не обділив увагою спартанок, дуже добре потурбувався про їхнє виховання. Він зобов'язав дівчат «для зміцнення тіла бігати, боротися, кидати диск, кидати списа, щоб їхні майбутні діти були міцні тілом в самій утробі їх здорової матері, щоб їх розвиток був правильним і щоб самі матері могли народжувати вдало і легко завдяки міцності свого тіла. Він заборонив їм балувати себе, сидіти вдома і вести зніжений спосіб життя» (XIV). Плутарх бачив у цьому мудрість Лікурга, який турбувався про здоров'я жінок і їхню здатність до дітонародження. А це підвищувало статус жінок, які розглядали себе такими ж членами громади, як і чоловіки.

Плутарх ніби відповідає тим, хто зауважує про непристойну поведінку юних спартанок, які або зовсім голі, або лише в одному короткому хітоні з'являлися перед юнаками та чоловіками під час урочистих процесій, священних танців, атлетичних змагань: «У наготі дівчат не було нічого непристойного. Вони, як і раніше, сором'язливі і далекі від спокуси, навпаки, цим вони привчалися до простоти, турбот про своє тіло» (XIV) [10].

Свідчення античної літературної традиції про наготу спартанок на публічних виступах можуть лише сприяти розумінню культового значення лаконського атлетизму.

Мету виховання дівчат-спартанок у VI–V ст. до н. е. формував етатизм, спрямованість політизованого соціуму отримати гарних і міцних жінок, здатних народжувати дітей, завдяки здійсненню системи фізичної підготовки.

Серед вищезазначеного, як видно, зовсім не залишилося місця для прядіння вовни, ткацтва та інших традиційно «жіночих занять». Отже, спартанська жінка користувалася незрівнянно більшою свободою, аніж атенянка з «пристойної сім'ї», відома нам з «Домобуду» Ксенофонта.

Отже, жінка в Атенах у всьому підкорялася чоловікові. Вона була в повній залежності від чоловіка і не була повноцінною громадянкою полісу. І це вважалося суспільною нормою. Ймовірно, що жінка була щасливою, адже виконувала роль дружини та матері, до якої її готували з дитинства. Незважаючи на очевидне підпорядкування чоловікові, жінка завжди залишалася дуже значущою частиною суспільства. Деякі атенські жінки ставали порадицями видатних чоловіків.

Становище спартанської жінки було дещо кращим. Це пояснюється більшою архаїчністю спартанських соціальних порядків та меншою розвиненістю товарно-грошових відносин, особливою формою рабовласництва, що вимагала високого ступеня консолідації вільних громадян перед небезпекою повстань ілотів.

У цілому ж грецька жінка робила спроби відвоювати своє місце в соціумі. Дивно було б уявити, що жінка будучи практичною невидимою у полісі, хвилювала б розум філософів та трагіків, якби її роль була такою малозначущою, як вона змальована офіційною історіографією.

Література:

1. Аристотель. О возникновении животных. Ленинград : Изд-во Академии Наук СССР, 1940. 250 с.
2. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / пер. с древнегр. ; общ. ред. А. И. Доватура. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. 830 с.
3. Арістофан. Комедії / пер. А. Содомори, Б. Тена, В. Свідзинського. Харків : Фоліо, 2002. 511 с. URL: https://www.ae-lib.org.ua/texts/aristophanes_lysisrta_ua.htm (дата звернення: 25.03.2022).
4. Гомер. Одиссея / пер. Б. Тена. Харків: Фоліо, 2001 547 с. URL: https://ae-lib.org.ua/texts/homer_odyssey_ua.htm#07 (дата звернення: 25.03.2022).

5. Еврипід. Трагедії / пер. з давньогрец. А. Содомори, Б. Тена. Київ : Основи, 1993. 448 с. URL: https://www.ae-lib.org.ua/texts/euripides__electra__ua.htm (дата звернення: 25.03.2022).
6. Есхіл. Трагедії / пер. з давньогрец. А. Содомори та Б. Тена. Київ : Дніпро, 1990. 320 с.
7. Ксенофонт Афинский. Сократические сочинения. Воспоминания о Сократе. Защита Сократа на суде. Пир. Домострой / пер., статьи и коммент. С. И. Соболевского. Москва – Ленинград : Academia, 1935. 417 с.
8. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.
9. Платон. Диалоги / пер. с древнегр. С. Я. Шейнман-Топштейн. Москва : Мысль, 1986. 607 с.
10. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Ликург и Нума Помпилий. URL: <https://lib.misto.kiev.ua/POEEAST/PLUTARH/likurg.dhtml> (дата звернення: 25.03.2022).

УДК 316.423.6:316.346.2-055.2](47+57)«192/194»
DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.33>

ЕМАНСИПАЦІЯ ПО-РАДЯНСЬКИ: МІСЦЕ ТА РОЛЬ ЖІНОК У СУСПІЛЬСТВІ У ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ Й. СТАЛІНА У 1920–1940-Х РР.

Залєток Наталія,

кандидатка історичних наук, завідувачка відділу архівознавства
Українського науково-дослідного інституту
архівної справи та документознавства
ORCID ID: 0000-0002-5319-3876

Авторка доходить висновку, що Й. Сталін допускав суперечливу риторичну щодо емансипації жінок, їхньої ролі у житті суспільства, та, нарешті, у збройних силах. Очевидно, що на рівності статей та на важливій ролі жінок у політичному житті та інших, раніше недоступних для них сферах, державний діяч акцентував виключно тоді, коли йому було вигідно використати жіночі ресурси для досягнення певних політичних цілей. Однак про докорінні зміни у гендерних ролях в СРСР за часів правління Й. Сталіна не йшлося, адже твердження про рівність статей змінювалися риторикою, яка закріплювала притаманний патріархальним суспільствам статус-кво у гендерних суспільних ролях, що особливо яскраво прослідковується у публічному дискурсі Й. Сталіна у роки радянсько-німецької війни. Напередодні Другої світової війни Й. Сталін ініціював законодавче закріплення можливості жінок служити у війську на бойових посадах, і навіть призову деяких їх категорій у разі початку воєнних дій. Він, знову таки, аргументував це рівністю чоловіків та жінок у соціумі. Проте під час розгортання бойових дій безпосередньо на території СРСР, яке супроводжувалося активним залученням мешканок Радянського Союзу до справи захисту вітчизни, згадки про них серед категорій населення, які виконували бойові обов'язки, поступилися місцем висвітленню їхніх «традиційних» для патріархального суспільства ролей – як жертв ворога та працівниць промисловості і сільського господарства, які всіляко підтримують своїх чоловіків, що воюють на фронті. На підставі зазначеного можемо констатувати наявність утилітарного підходу до жіночої частини населення з боку очільника СРСР, який активно використовував цю категорію населення для вирішення поточних проблем у державі, однак намагався зберегти наявний статус-кво у гендерних суспільних ролях, що, серед іншого, знайшло відображення у його суперечливому публічному дискурсі щодо жіночої емансипації.

Ключові слова: жінки, збройні сили, радянсько-німецька війна, СРСР, публічний дискурс, Й. Сталін.

Zalietok Nataliia. Soviet emancipation: the place and role of women in society in J. Stalin's public discourse in the 1920–1940s

The author concludes that J. Stalin allowed contradictory rhetoric about the emancipation of women, their role in the different spheres of life of society, in particular, in the armed forces. It is obvious that the statesman emphasized gender equality and the important role of women in political life and other previously inaccessible for them areas only when it was advantageous for him to use women's resources to achieve certain political goals. However, there was no radical changes in gender roles in the USSR during Stalin's rule, and the claims of gender equality often were replaced by the rhetoric that enshrined the status quo in gender social roles that were native for patriarchal societies, and this is particularly evident in Stalin's public discourse in the years of the Soviet-German war. On the eve of World War II, Stalin initiated the legislative consolidation of the ability of women to serve in the army in combat positions, as well as the conscription of some of their categories in the event of hostilities. He explained that by equality between men and women in society. However, during the deployment of hostilities directly on the territory of the USSR, which was accompanied by the active involvement of Soviet people in the defence of the homeland, mentions of them among those who served in the military gave way to highlighting their "traditional" for patriarchal society roles – victims of the enemy and workers in industry and agriculture, who support their men who are fighting at the front. Based on the mentioned above, we can state the existence of a utilitarian approach to the female population by the USSR leader, who actively used it to solve current problems in the state, but tried to maintain the status quo in gender social roles, which was reflected in his controversial public discourse on women's emancipation.

Key words: women, armed forces, Soviet-German war, USSR, public discourse, J. Stalin.

З утворенням Радянського Союзу тамтешня влада задекларувала рівність чоловіків та жінок у всіх сферах життєдіяльності. У міжвоєнний період відбулося входження мешканок країни до різноманітних і раніше недоступних для них сфер. Так, вони отримали право політичного представництва, радянська влада активізувалася у напрямі висування їх на керівні посади, активно заохочувала все жіноцтво проходити парамілітарну підготовку, зокрема, під егідою Комсомолу, Товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву (ТСОАВІАХІМ), і принагідно звітувала про те, що в СРСР так зване «жіноче питання» вирішене. Напередодні війни було запроваджено новий закон про загальний військовий обов'язок, у якому статтею 13 було передбачено приймання жінок, які мають медичну, ветеринарну

і технічну підготовку, до армії та флоту для несення допоміжної та спеціальної служби. Їх також могли залучати до навчальних зборів. Ці жінки, у віці 19-50 років, зараховувалися до запасу другої категорії, і у воєнний час могли бути призвані до лав армії та флоту [1, с. 75]. Це дало змогу деяким державним діячам заявити про встановлення рівності чоловіків та жінок у праві захищати свою батьківщину [1, с. 41–42]. Проте, як засвідчили деякі наші попередні наукові розвідки [наприклад, див.: 3], це не призвело до адекватного висвітлення внеску військовослужбовиць у радянсько-німецькій війні. Тому вважаємо за необхідне більш глибоко дослідити публічний дискурс радянської влади щодо жіночої емансипації, щоб з'ясувати, чи був об'єктивним і чи співвідносився з реальними заходами влади.

Метою цієї статті є аналіз особливостей публічного дискурсу Й. Сталіна щодо місця та ролі жінок у суспільстві СРСР у 1920–1940-х рр.

Ті чи інші аспекти становища жінок у радянському суспільстві привертали і надалі привертють увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників. Так, неабиякий інтерес становить праця австралійської і американської історикині Ш. Фіцпатрік [16], яка ретельно дослідила повсякденне життя населення, зокрема і жінок, в СРСР за часів правління Й. Сталіна. Учасі у політиці мешканок Радянського Союзу та політиці уряду у цьому питанні присвячено статтю української історикині Н. Земзюліної [4]. У центрі наукової розвідки української історикині К. Кобченко [6, с. 56–72] перебував аналіз офіційного дискурсу радянської влади, спрямованого на залучення жіноцтва до різних сфер суспільного життя. Однак вчена, на наш погляд, досить мало уваги приділила безпосередньо висловлюванням Й. Сталіна, які були своєрідним орієнтиром для решти державних діячів СРСР та населення країни загалом. Останні ще не виступали предметом окремого наукового дослідження і, на нашу думку, містять значний потенціал для вивчення.

Насамперед варто з'ясувати ставлення Й. Сталіна до жінок як окремої категорії населення, адже воно мало вплив на його політику щодо них у міжвоєнних період та у роки війни. На основі проведеного аналізу маємо констатувати, що ще на початку своєї політичної діяльності Й. Сталін розглядав їх як потенційний електорат комуністів. Так, у 1917 р., розмірковуючи над підсумками муніципальних виборів у Петрограді, він зазначав що жінки, разом з мілкими чиновниками, ремісниками та іншим «мілким людом», становлять «свіжі, недосвідчені у політичній боротьбі» прошарки населення, і саме їхньою підтримкою може і має заручитися революційний пролетаріат [15, с. 93–94]. Однак інтерес для Й. Сталіна становили виключно ті жінки, яким потенційно можна було нав'язати свою ідеологію, і саме вони були у більшості у тогочасній Російській імперії. Інтереси тих представниць жіночої статі, які не належали до більшовиків і були здатні до самоорганізації, сприймалися ним радше вороже. Адже про політично активну їх частину, представлену «Лігою рівноправ'я жінок», він відгукувався зневажливо, відносячи її до представників буржуазних груп, які «зникнуть після виборів, як минулорічний сніг» [15, с. 76].

З приходом більшовиків до влади розпочалася активна робота щодо «політичного просвітництва» серед робітниць і селянок. У 1923 р. Й. Сталін наголошував на важливості такої роботи, адже жінки становлять не менше половини населення багатонаціональної держави, і рівень освіченості більшості з них є незадовільним. Останнє, вважав він, є перешкодою для «побудови нового радянського життя», адже робітниці та селянки залучені до цього процесу не менше ніж їхні колеги чоловічої статі. Крім того, на їхні плечі лягає обов'язок виховання дітей, від яких залежить майбутнє країни. Тому, вважав він, потрібно ще більше уваги приділяти просвітницькій діяльності серед трудящих жінок, активніше висувати їх на керівні посади [10, с. 351]. На четвертій нараді ЦК РКП(б) з відповідальними робітниками національних республік і областей (8–12 червня 1923 р.) одним з важливих завдань партійно-виховної роботи було визначено посилення роботи «у спілці молоді і серед жінок у республіках та областях» [10, с. 300]. У доповіді на XIII з'їзді РКП(б) (23–31 травня 1924 р.) Й. Сталін акцентує увагу на представленості жінок на делегатських зібраннях, їхній політичній активності загалом. Він констатує, що, попри наявність певного прогресу, вираженого у збільшенні кількості жінок, задіяних у політичному житті країни, більшість з них «...все ще залишається осторонь, або майже осторонь великої дороги радянського та партійного будівництва», і це неприпустимо [11, с. 194–195]. Цей постулат було підтримано учасниками зібрання і відображено у його резолюціях: «з'їзд звертає особливу увагу всієї партії на необхідність посилення роботи серед робітниць та селянок та просування їх у всі партійні та радянські виборні органи» [11, с. 251].

Традиційними для Й. Сталіна, як у міжвоєнний період, так і у роки війни, були розмірковування про роль жінок у країні Рад, приурочені до Міжнародного жіночого дня (8 березня). У 1925 р. до цього дня він підготував привітання для них, яке було опубліковане у газеті «Правда». У ньому Й. Сталін наголосив, що «жоден великий рух пригноблених не обходився в історії людства без участі трудящих жінок. Трудящі жінки, найпригнобленіші з усіх пригноблених, ніколи не залишалися і не могли залишитися

осторонь великої дороги визвольного руху. Визвольний рух рабів висунув, як відомо, сотні та тисячі великих мучениць та героїнь. У лавах борців за визволення кріпаків стояли десятки тисяч жінок-трудівниць. Не дивно, що революційний рух робітничого класу, найпотужніший з усіх визвольних рухів пригноблених мас, залучив під свій прапор мільйони трудящих жінок» [12, с. 48]. Наразі ж «першим завданням пролетаріату» та партії, на його думку, є рішуча боротьба «за визволення жінок, робітниць та селянок, з-під впливу буржуазії, за політичну освіту та організацію робітниць та селянок...» задля перетворення їх «із резерву робітничого класу на діючу армію визвольного руху пролетаріату» [12, с. 48–49]. Визволення «відсталих прошарків трудящих жінок з-під духовної та економічної кабали буржуазії» [13, с. 108] було у центрі привітання Й. Сталіна з Міжнародним жіночим днем і наступного року.

Крім того, рівність чоловіків та жінок у правах була і у центрі сталінської конституції 1936 р., положення якої, на відміну від режиму, який її породив, оцінюють як найдемократичніші на той час у світі. Описуючи проєкт документа, Й. Сталін підкреслював, що той «...не визнає різниці у правах між чоловіками та жінками, «осілими» та «неосілими», забезпеченими та незаможними, освіченими та неосвіченими. Для нього усі громадяни рівні у своїх правах. Не майнове становище, не національне походження, не стать, не службове становище, а особисті здібності та особиста праця кожного громадянина визначають його становище у суспільстві» [14, с. 266].

Як бачимо, «жіноче питання» було у центрі публічного дискурсу Й. Сталіна, який від початку створення Радянського Союзу обіймав високі державні посади, що давало йому змогу мати безпосередній вплив на політику держави. Навіть з наявних висловлювань можна зробити висновок, що декларована ним рівність статей та велика роль, яку повинні відігравати у суспільстві жінки, мали суто утилітарний характер. Адже «звільнення» жінок і їх долучення до партійної роботи передбачали, що у майбутньому вони представлятимуть один з найлояльніших до влади прошарків населення, а їхню працю можна буде використати для втілення задумів партії в економічному житті. Звідси і постійні публічні акцентування уваги на тому, що радянська влада «звільнила» жінок, дала їм все, чого ті бажали, на відміну від «буржуазних» режимів. Однак у «рівності статей» по-радянськи не йшлося ні про вільне самовираження, ні про свободу вибору, ні навіть про фактичну рівність жінок з чоловічою частиною населення, адже фактична політика влади змінювалася у 1920–1930-х рр., і жінки і надалі зіштовхувалися з низкою труднощів у всіх сферах життя – вони мали слабкий авторитет у партійних структурах, невигідне становище на ринку праці, обмежувалися їхні репродуктивні права тощо [16, с. 169, 185–187; 4; 6, с. 56–72].

У 1930-х рр. Й. Сталін особливу увагу приділяв участі жінок у таких сферах, які раніше вважалися суто «чоловічими», влада прославляла їхні досягнення у спортивних змаганнях, заохочувала до встановлення рекордів тощо. Однією з таких сфер, де жінки особливо відзначилися, була авіація. Так, 8 вересня він вітав льотчиць В. Гризодубову, П. Осипенко, М. Раскову з успішним завершенням безпосадкового перельоту Москва-Далекий Схід, похваливши їх за «відвагу, холоднокровність та високу майстерність польотів» [9], а під час виступу на прийомі екіпажу літака «Батьківщина» у Кремлі 27 жовтня 1938 р. наголосив на «блискучих успіхах, досягнутих радянськими жінками в усіх галузях виробничої, культурної, наукової роботи і в такій важкій і недоступній для жінок галузі, як авіація. На всіх цих теренах радянська жінка, у сприятливій обстановці соціалістичного суспільства, тепер стала поруч із чоловіком і в багатьох випадках випереджає його» [9].

Найбільш суперечливим був дискурс Й. Сталіна щодо жінок, які служили у роки радянсько-німецької війни у лавах збройних сил. Фактично у публічних промовах він залишав їх поза увагою. У його риториці жінки виступали або жертвами, або тими, хто здійснив трудовий подвиг у тилу, поки їхні чоловіки боронили вітчизну на фронтах війни, тими, що надихали вояків на подвиги. Так, на урочистому засіданні Московської ради депутатів трудящих з партійними і громадськими організаціями міста Москви 6 листопада 1944 р. Й. Сталін заявив: «назавжди увійдуть в історію безпрецедентні трудові подвиги радянських жінок та нашої славної молоді, яка винесла на своїх плечах основний тягар праці на фабриках та заводах, у колгоспах та радгоспах. *В ім'я честі та незалежності Батьківщини радянські жінки, юнаки та дівчата виявляють доблесть та героїство на фронті праці. Вони виявилися гідними своїх батьків та синів, чоловіків та братів, що захищають Батьківщину від німецько-фашистських нелюдів* (курсив наш. – Авт.)» [8].

У наказі Верховного Головнокомандуючого 1 травня 1944 року № 70 йшлося про те, що жінки надихають вояків на подвиги: «неоцінні заслуги у справі захисту Вітчизни мають радянські жінки, які самовіддано працюють на користь фронту, мужньо переносять всі труднощі воєнного часу, *надихають на ратні подвиги воїнів Червоної Армії – визволителів нашої Батьківщини* (курсив наш. – Авт.)» [8].

Водночас Й. Сталін допускав висвітлення у публічному дискурсі деяких окремих випадків бойової служби жінок у лавах Червоної армії. Серед них справа М. Октябрської, яка, втративши на фронті

чоловіка, вирішила власним коштом побудувати танк, стати його водійкою і вирушити воювати на фронт. Її телеграма до вождя з проханням надати дозвіл на виконання задуманого була оприлюднена, як і відповідь Й. Сталіна на неї: «Дякую Вам, Маріє Василівно, за Вашу турботу про бронетанкові сили Червоної Армії. Ваше бажання буде виконане. Прийміть мій привіт» [9; 5, с. 2]. Проте такі повідомлення виглядали як виняток, а не висвітлення реального факту залучення значної кількості жінок до несення бойової служби, який мав місце в СРСР під час Другої світової війни.

Водночас чи не єдиними жінками, що виконували бойові завдання, і були удостоєні згадки Й. Сталіним у його промовах як окрема група, а не одиничний випадок, були партизанки. Наприклад, на урочистих засіданнях Московської ради депутатів трудящих з партійними і громадськими організаціями міста Москви, які відбулися 6 листопада 1942 р. та 6 листопада 1943 р. Й. Сталін, крім бійців регулярних військ, прославляв також партизанів та партизанок [8]. Знайшлося для них місце і у наказі Верховного головнокомандувача 23 лютого 1944 р. [8]. На наш погляд, це явище може бути пояснене так. Передусім партизанські загони не були регулярними військовими формуваннями, їхня діяльність представлялася радше як вияв безмежного патріотизму і лояльності до влади з боку навіть тих категорій населення, які, у силу своєї неспроможності служити у збройних силах, намагалися не сидіти, склавши руки. Про їхню військову професійність не йшлося. Крім того, про партизанок часто згадували окремо, а не під час висвітлення внеску у боротьбу з ворогом жінок загалом, що очевидно з наведених вище цитат.

Натомість дуже популярним у публічному дискурсі Й. Сталіна було представлення жінок як жертв війни. Так, на урочистому засіданні Московської ради депутатів трудящих з партійними і громадськими організаціями міста Москви 6 листопада 1941 р. він зацентрував увагу на них як на найвразливіших мішенях ворога (поруч з дітьми та людьми похилого віку): «гітлерівські орди вбивають і гвалтують мирних жителів нашої країни, не жаліючи жінок, дітей, старих людей» [8]. Тоді ж він зацентрував увагу на роботі жінок та чоловіків на військових заводах, у сільському господарстві тощо. У наказі Народного комісара оборони 23 лютого 1942 р. № 55 жінки знову представлені як жертви, яких визволяють радянські солдати: «завдання Червоної Армії полягає в тому, щоб звільнити від німецьких загарбників нашу радянську територію, звільнити від гніту німецьких загарбників громадян наших сіл та міст, які були вільні і жили по-людськи до війни, а тепер пригнічені та страждають від грабежів, руйнування та голоду, звільнити, нарешті, наших жінок від тієї ганьби та наруги, якої вони зазнали від німецько-фашистських нелюдів» [8]. Ми розглядаємо подібне акцентування очільником СРСР на жертвах серед жінок як типову для війни пропаганду, спрямовану на укріплення ненависті населення до ворога і його звірств. Адже жінки, діти та люди похилого віку традиційно розглядаються суспільством як найслабші його члени, що потребують захисту. Насилля щодо них викликає у свідомості громадян найбільш емоційний осуд. Тому-то, на наш погляд, керівництво і уникало публічного висвітлення служби жінок у збройних силах, адже воно підважувало це уявлення, несло загрозу усталеним стереотипам щодо гендерних ролей і ослаблювало дію ефективного прийому пропаганди. Проте не варто вважати, що такі висловлювання з боку влади підкріплювалися відповідним ставленням до перелічених вразливих категорій. Так, відомо, що 21 вересня 1941 р. у повідомленні, адресованому Г. Жукову, А. Жданову, О. Кузнецову, В. Меркулову, Й. Сталін, коментуючи той факт, що німці, які наступали на Ленінград, поперед себе надсилали до радянських військ «делегатів» з-поміж місцевого населення (жінок, дітей, осіб похилого віку) з «проханням здати Ленінград і встановити мир», наказав знищувати всіх. І зробив він це не просто апелюючи до умов воєнного часу, які потребують вимушених жертв, а обізвавши цих «парламентерів» «поплічниками ворога». Він порадив «... не допускати сентиментів, бити ворога та його поплічників, вільних або мимовільних, по зубах... Якщо хтось у наших лавах вагатиметься, той буде основним винуватцем падіння Ленінграда. Бийте на повну силу по німцях і по їхніх делегатах, хоч би ким вони були, косіть ворогів, все рівно – чи є вони вільними чи мимовільними ворогами» [9]. Не на користь не те що патерналістського, а просто людського ставлення до жінок з боку Й. Сталіна свідчить і його реакція на скарги представників Югославії щодо безчинств на території країни і насилля радянських солдатів щодо місцевих жінок у 1944 р. Тоді І. Броз-Тіто на одній з нарад вказав на поодинокі факти неналежної поведінки радянських вояків¹, а М. Джилас прямо вказав на те, що радянська армія веде себе у їхній країні нецивілізовано, на відміну від армій інших держав, зокрема Великої Британії. Замість того, щоб вжити відповідних дисциплінарних заходів, Й. Сталін спрямував свій гнів проти керівництва Югославії: «Я розумію труднощі вашого становища після визволення Белграда. Ви не можете не знати, що Радянський уряд, незважаючи на колосальні жертви та втрати, робить все можливе і навіть неможливе, щоб допомогти Вам. Але мене бентежить той факт, що окремі інциденти та помилки деяких офіцерів та бійців Червоної Армії узагальнюються у Вас та поширюються

¹ Очевидно применшивши масштаби явища, щоб не накликати на себе гнів керівництва СРСР.

на всю Червону Армію. Не можна так ображати армію, яка допомагає Вам виганяти німців та обливається кров'ю у боях із німецькими загарбниками. Не важко зрозуміти, що у сім'ї бувають виродки, але було б дивно ображати сім'ю через одного виродка. Якби червоноармійці дізналися, що Джилас і ті, хто йому не заперечували, вважають англійських офіцерів у моральному відношенні вищими за радянських офіцерів, то вони завили б від такої незаслуженої образи» [9]. За свідченнями самого М. Джиласа, ця історія набула подальшого розвитку. У квітні 1945 р. у приватній розмові з ним Й. Сталін у виправданнях вояків радянської армії пішов значно далі, зазначивши: «... уявіть собі чоловіка, який пройшов війну від Сталінграда до Берліна – тисячі кілометрів його власної спустошеної землі через трупи своїх товаришів і найближчих людей. Як нормально може така людина реагувати? І що страшного в тому, якщо вона розважиться з жінкою після таких жахів? Ви думали, що Червона Армія ідеальна... Червона Армія не ідеальна. Важливо те, що вона б'є німців і б'є їх добре, а решта не має значення» [2, с. 127–128].

Таким чином, Й. Сталін впродовж 1920–1940-х рр. допускав суперечливу риторичку щодо емансипації жінок, їхньої ролі у житті суспільства, та, нарешті, у збройних силах. Очевидно, що на рівності статей та на важливій ролі жінок у політичному житті та інших, раніше недоступних для них сферах, державний діяч акцентував виключно тоді, коли йому було вигідно використати жіночі ресурси для досягнення певних політичних цілей. Так, ще на початку своєї політичної кар'єри, усвідомлюючи користь від залучення малоосвіченої більшості жінок на бік комуністів, він активно заохочував саме цю категорію населення включатися до політичного життя. Проте був відверто ворожим до тієї частини жіноцтва, яка була здатна самоорганізуватися і могла стати потенційним опонентом комуністів. Заохочення Й. Сталіним у міжвоєнний період входження жінок до партії та їхнього висування на керівні посади, яке супроводжувалося риторикою про цілковиту рівність статей, відбувалося на тлі низки дискримінаційних практик влади на ринку праці, у приватній та інших сферах життєдіяльності, а також загалом негативного ставлення суспільства до жіночої частини населення на лідерських позиціях. Напередодні Другої світової війни Й. Сталін ініціював законодавче закріплення можливості жінок служити у війську на бойових посадах, і навіть призову деяких їх категорій у разі початку воєнних дій. Він, знову таки, аргументував це рівністю чоловіків та жінок у соціумі. Проте під час розгортання бойових дій безпосередньо на території СРСР, яке супроводжувалося активним залученням мешканок Радянського Союзу до справи захисту вітчизни, згадки про них серед категорій населення, які виконували бойові обов'язки, поступилися місцем висвітленню їхніх «традиційних» для патріархального суспільства ролей – як жертв ворога та працівниць промисловості і сільського господарства, які всіляко підтримують своїх чоловіків, що воюють на фронті. На підставі зазначеного можемо констатувати наявність утилітарного підходу до жіночої частини населення з боку очільника СРСР, який активно використовував цю категорію населення для вирішення поточних проблем у державі, однак намагався зберегти наявний статус-кво у гендерних суспільних ролях, що, серед іншого, знайшло відображення у його суперечливому публічному дискурсі щодо жіночої емансипації.

Література:

1. Внеочередная четвертая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (28 августа – 1 сентября 1939 г.) : стенографический отчет. 1939. С. 75.
2. Джилас М. Беседы со Сталиным. М., 2002. С. 127–128.
3. Залеток Н. Висвітлення присутності жінок у лавах збройних сил СРСР у документах ЦК ВКП(б) 1941–1945 рр. *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 6. С. 55–63.
4. Земзюлина Н. Женщины в системе государственного управления в СССР в 20–30-х гг. XX века. URL: <https://bit.ly/3h0z551> (дата обращения: 14.12.2021).
5. Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 3 марта 1943. № 51(8044). С. 2.
6. Кобченко К. Гендерна політика радянської влади 1930-х років: між пропагандою та реальністю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Гендерні дослідження*. 2016. Вип. 2. С. 56–72.
7. Советские женщины подвигами в тылу и на фронте приближают час нашей полной победы над врагом. *Красный воин*. № 52(6476). 8 марта 1945. С. 3.
8. Сталин И. В. Полное Собрание сочинений : в 18 т. М. : Издательство «Писатель», 1997. Т. 15. URL: <https://bit.ly/3IQYI4X> (дата обращения: 14.12.2021).
9. Сталин И. В. Полное Собрание сочинений : в 18 т. Тверь : Информационно-издательский центр «Союз», 2006. Т. 18. URL: <https://bit.ly/3IQ9OqO> (дата обращения: 14.12.2021).
10. Сталин И. В. Собрание сочинений : в 18 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1952. Т. 5. 446 с.
11. Сталин И. В. Собрание сочинений : в 18 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1947. Т. 6. 430 с.
12. Сталин И. В. Собрание сочинений : в 18 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1947. Т. 7. 423 с.

13. Сталин И. В. Собрание сочинений : в 18 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1953. Т. 8. 406 с.
14. Сталин И. В. Собрание сочинений : в 18 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1946. Т. 14. 503 с.
15. Сталин И. В. Собрание сочинений : в 18 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1951. Т. 3. 427 с.
16. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. М. : Росспэн, 2001. 336 с.

УДК 94(438):321.01]:37.01"1926/1939"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.34>

БІЛОРУСЬКОМОВНЕ ШКІЛЬНИЦТВО В ПОЛІТИЦІ САНАЦІЙНИХ УРЯДІВ ПОЛЬЩІ (1926–1939 РР.)

Крамар Юрій,*доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії**Волинського національного університету**імені Лесі Українки*

ORCID ID: 0000-0002-5711-3634

У статті висвітлюється політика польських урядів щодо білоруськомовного шкільництва після приходу до влади Ю. Пілсудського і табору «санациї».

Підкреслено, що приєднання західнобілоруських земель до складу Польщі спричинило докорінну реорганізацію системи шкільної освіти на цих землях. Освітня політика польської влади в першій половині 1920-х рр. була спрямована на прискорену колонізацію білоруського шкільництва, яка здійснювалася переважно репресивно-адміністративними заходами. Наслідком цього стала майже повна ліквідація початкових шкіл з білоруською мовою викладання на північно-східних теренах Польщі.

Зміни у політичному керівництві Польщі після травневого перевороту 1926 р. спричинили певну модифікацію програмних засад польської національної політики, в т. ч. в «білоруському питанні». Серед іншого вона передбачала толерантнішу мовну та культурно-освітню політику. Як наслідок в перші роки перебування при владі урядів «санациї» здійснено заходи, які передбачали окремі поступки білорусам в галузі національного шкільництва (відкриття курсів білоруської мови для вчителів початкових шкіл, надання гімназіям прав гімназії державних навчальних закладів, опрацювання шкільних програм та підручників для білоруськомовних шкіл).

Певний лібералізм в освітній політиці польської влади щодо білоруського шкільництва у 1926–1929 рр. можна пояснити, насамперед, активізацією білоруського національного руху в Польщі. На початку 1930-х рр. придушення усіх форм національно-культурного життя білоруської меншини, до якого вдалася польська влада супроводжувалась повною ліквідацією білоруських національних шкіл. Цьому сприяла, зокрема, реалізація «Закону про організацію системи освіти» від 1932 р. Як наслідок було обмежено доступ до середньої та вищої освіти для сільського населення західнобілоруських земель, значно посилювався державний контроль за приватними навчальними закладами. Впродовж короткого часу було закрито майже усі початкові та середні білоруськомовні навчальні заклади в краї. Результатом реалізації польської урядової політики у 1920–1930-х рр. стало те, що білоруська система освіти на північно-східних землях Другої Речі Посполитої практично припинила своє існування.

Ключові слова: міжвоєнний період, Польща, уряди «санациї», державна політика, західнобілоруські землі, шкільництво.

Kramar Jurij. Belarussian-language schooling in the policy of the Sanation Government in Poland (1926–1939)

The article highlights the policy of Polish governments according to the Belarussian-language schooling after the coming after J. Pilsudski's coming to the power and the ruling of the Sanation Governments.

It was underlined that the joining of Western Belarussian lands to Poland caused a radical reorganization of the school educational system in these lands. The educational policy of the Polish government in the first half of the years 1920th, was directed on the accelerated polonization of Belarussian schooling, which was carried out mainly by repressive and administrative measures. As a result of this was the complete elimination of Belarussian-language primary schools in the territory of the north-eastern Poland.

Changes in the political leadership in Poland after the May coup of 1926 led some modifications in the programmatic principles of Polish national policy, including the "Belarussian question." Among other things, it provided for a more tolerant language and cultural-educational policy. As a result, in the first years of the Sanation governments there were implemented measures that included some concessions to Belarussians in the field of national schooling (opening Belarussian language courses for primary school teachers, granting gymnasium rights to public schools, developing school curricula and textbooks for Belarussian-language schools).

A certain liberalism in the educational policy of the Polish government towards the Belarussian school system in the years 1926–1929 can be explained, first of all, by the intensification of the Belarussian national movement in Poland. In the early 1930th, the suppression of all forms of national and cultural life of the Belarussian minority by the Polish authorities was accompanied by the complete liquidation of Belarussian national schools. This was facilitated, in particular, by the implementation of the Law on the Organization of Education System from the year 1932. As a result, access to the secondary and higher education for the rural population of Western Belarus was limited, and the state control over private educational institutions was significantly strengthened. Almost all primary and secondary Belarussian-language educational institutions in the region were closed in a short time. As a result of the implementation of Polish government policy in the years 1920 and 1930th, the Belarussian system of education in the north-eastern lands of the Second Polish republic virtually ceased to exist.

Key words: interwar period, Poland, Sanation governments, state policy, western Belarussian lands, schooling.

Однією з найбільших етнічних спільнот на теренах відродженої у 1918 р. Польської держави були білоруси. За даними першого загальнопольського перепису 1921 р. в Польщі проживало 1 035 тис. осіб білоруської національності, що складало п'ять відсотків жителів країни. Найбільше їх мешкало у чотирьох північно-східних воєводствах – Віленському (47% жителів), Поліському (43%), Ново-грудському (37,6%) та Білостоцькому (9,1%) [1, s. 8].

Ставлення польської влади до культурно-освітніх проблем білоруської меншини визначалось загальною стратегією національної політики держави у міжвоєнну добу. Її головною метою проголошувалась якнайшвидша інтеграція новоприєднаних земель, в т. ч. Західної Білорусі, до складу Польської держави. Важлива роль в цьому процесі відводилась освітній системі, яка мала стати одним з дієвих інструментів асиміляції білоруського населення.

На момент приєднання західнобілоруських земель до Польщі тут існувала доволі розгалужена мережа білоруських навчальних закладів. Лише початкових білоруськомовних шкіл, за різними оцінками, налічувалось від 359 [2, с. 14] до 514 [3, к. 34]. Більшість з них постало в роки Першої світової війни, а також в період нетривалого існування Білоруської Народної Республіки, проголошеної в березні 1918 р.

Упродовж 1920–1930-х рр. система шкільної освіти на західнобілоруських землях зазнала докорінної реорганізації. Освітня політика польської влади була спрямована на прискорену полонізацію білоруського шкільництва, що здійснювалася переважно репресивно-адміністративними заходами. Як наслідок, упродовж першої половини 1920-х рр. білоруське державне шкільництво в Польщі фактично припинило своє існування. На місці білоруськомовних шкіл створювались утравквістичні або польськомовні школи, які мали стати дієвим інструментом асиміляції білорусів в Польщі. До прикладу з 22 національних шкіл, що існували у східних воєводствах у 1924/25 н. р. білоруська мова викладання збереглась лише в трьох [4, s. 101]. Найгіршою була ситуація у Поліському воєводстві, де не залишилось жодної школи з білоруською мовою викладання. В середині 1920-х рр. з 764 державних початкових шкіл Поліського воєводства – 753 (98,6%) були школами з польською мовою викладання [5, s. 106].

Певні надії на вирішення проблем національного шкільництва білоруси покладали на новий політичний режим, який встановився в Польщі після травневого перевороту 1926 р. В серпні цього ж року представники національних меншин (білоруси, литовці та євреї) звернулися до першого «санаційного» прем'єр-міністра К. Бартеля з петицією, в якій серед іншого порушувалися і проблем білоруського шкільництва в Польщі. Серед першочергових завдань визначались наступні: надати нацменшинам гарантовані права заснування власних початкових і середніх шкіл; зрівняти білоруські гімназії в правах з польськими; відмінити розпорядження і закони, прийняті за ініціативи міністра освіти С. Грабського (т. зв. «кресові закони»); заборонити втручання адміністративно-поліцейських органів у справи білоруського шкільництва [6, s. 120]. Зауважимо, що більшість з цих вимог залишились без відповіді з боку урядових кіл.

З вимогами забезпечити належні умови розвитку білоруського шкільництва до нової влади звернувся і *Білоруський сеймовий клуб*. Білоруські послі вимагали: визнання за білоруським народом права на самовизначення; відкриття у 1926/27 н. р. бл. 400 білоруських державних початкових шкіл як того вимагали результати першого шкільного плебісциту; організації тримісячних курсів для 400 білоруських учителів; відкриття двох вчительських семінарій, Білоруського педагогічного інституту, який би готував вчителів для середніх шкіл та кафедри білорусознавства у Віленському університеті; надання допомоги для чотирьох приватних білоруських гімназій; запровадження викладання предмету білоруської мови в Православній духовній семінарії у Вільно та Католицькій духовній семінарії у Пінську; ліквідації двомовних шкіл; створення білоруської шкільної адміністрації [6, s. 120].

Недивлячись на обіцянки прем'єра К. Бартеля змінити політику уряду щодо білоруського населення, нова влада не продемонструвала кардинальних зрушень у підходах до вирішення білоруського питання. 18 серпня 1926 р. на засіданні уряду за участю Ю. Пілсудського були окреслені основні напрями політики санаційного табору щодо національних меншин. Її головною метою проголошувалась державна асиміляція непольських народів. Відповідно до визначених директив польська мова мала стати панівною в усіх державних установах, органах місцевого самоврядування та освітніх закладах. Новий міністр освіти А. Суйковський пообіцяв також переглянути шкільний закон від 31 липня 1924 р., змінити процедуру складання і подання декларацій для відкриття непольських шкіл. Перспективи розвитку білоруського шкільництва в Польщі доволі промовисто окреслив у своєму виступі керівник держави Ю. Пілсудський, котрий зауважив: «... Їхня мова (білоруська – Ю.К.) така важка і недосконала, що вона не може бути мовою школи і установ» [7, s. 144].

Водночас, в перші роки перебування при владі урядів «санації» були здійснені несміливі спроби реалізації програми, яка передбачала деякі поступки білорусам в галузі національного шкільництва.

Насамперед шкільна влада започаткувала щорічні тритижневі курси білоруської мови для вчителів початкових шкіл. У 1920–1930 рр. такі курси діяли у Ліді, Несвіжу, Свянцях, Пружанах, Слонімі, Гродно [6, s. 123]. Окрім того, у 1927/28 н. р. у Кракові було організовано річний курс для 40 учителів білоруських початкових шкіл. В цей же час Віленська та Новогрудська гімназії отримали права державних навчальних закладів, що давало можливість їх випускникам здавати екзамени на атестат зрілості (т. зв. «матуру») і продовжувати навчання у вищих навчальних закладах. Білоруську мову було включено до навчальних програм Віленської православної семінарії, низки учительських семінарій, а на гуманістичному факультеті Віленського університету запроваджено лекційний курс білоруської мови [2, с. 22]. Під час зустрічі білоруської делегації з міністром освіти Г. Добруцьким в лютому 1927 р. у Вільно мова йшла про опрацювання шкільних програм та підручників для білоруськомовних шкіл. Міністр запевнив присутніх у тому, що польський уряд приділятиме білоруському шкільництву особливу увагу [6, s. 125].

Певний лібералізм в освітній політиці польської влади щодо білоруського шкільництва у 1927–1929 рр. можна пояснити, насамперед, активізацією білоруського національного руху. Саме на цей період припадає найбільша активність *Білоруської селянсько-робітничої Громади* – організації, яка активно виступала на захист національно-культурних прав білорусів, в т. ч. освітніх. Певні поступки на користь білоруської школи були зумовлені й намаганням пілсудчиківських угруповань заручитись підтримкою білоруських політичних сил в умовах парламентських виборів, що наближалися. Під час виборчої кампанії 1928 р. в програмах майже усіх білоруських політичних угруповань звучали вимоги забезпечення освітніх потреб білоруського населення.

Відхід режиму «санації» від політики «поступок» на користь білоруського шкільництва до його повної ліквідації намітився наприкінці 1920-х рр. Така політика польського уряду не була випадковою. Ліквідувавши білоруськомовне шкільництво влада в такий спосіб сподівалась придушити білоруський національно-визвольний рух. Сприятливою для цього була ситуація і в сусідній Радянській Білорусі, де розпочалось згортання політики білорусизації та культурно-національного будівництва.

Про наміри польської влади остаточно ліквідувати білоруськомовне шкільництво свідчили заяви вищих урядовців. Віленський воєвода В. Рачкевич, виступаючи на нараді воєвод східних воєводств у Луцьку в грудні 1929 р. зазначив, що «прагнення білорусів до національної школи є небезпечним» [2, с. 23]. Міністр віросповідань і народної освіти Я. Єджиєвич можливість існування білоруських шкіл напругу пов'язував із лояльною позицією білорусів щодо польської державності: «Лише тоді, коли білоруси зрозуміють необхідність союзу з Польщею, – заявляв він, – вони матимуть свої школи» [2, с. 71].

Ліквідація білоруських національних шкіл розпочалась наприкінці 1920-х рр. Однією з перших у 1929 р. було закрито білоруську гімназію у Радосшковичах. Така ж доля у 1931 р. спіткала й гімназію з білоруською мовою викладання у Клецьку [1, s. 107]. Початкові білоруськомовні школи шкільна влада намагалась перетворити на двомовні. Серед причин ліквідації білоруських шкіл польська влада називала низький рівень навчання в них, відсутність належної кількості кваліфікованих учителів, недостатню наповненість учнями-білорусами і навіть... близькість розташування до польсько-радянського кордону [8, с. 88]. Нерідкими були звинувачення у приналежності учнів та вчителів середніх шкіл до комуністичних організацій, у поширенні ними «антидержавних настроїв» серед місцевого населення. У звіті командування польського корпусу ДОК-III за третій квартал 1928 р. підкреслювалося, що «Віленська і Радосшковська гімназії виховували молодь у комуністичному дусі» [8, с. 86].

Слід зауважити, що ліворадикальні організації, зокрема Комуністична партія Західної Білорусі, дійсно прагнули охопити своїми впливами учнів та вчителів білоруськомовних гімназій. Наприкінці 1920-х рр. за ініціативи комуністів в низці навчальних закладів були організовані шкільні страйки [8, с. 86]. У відповідь на політичний екстремізм діячів комуністичного руху польська влада вдавалась до репресивних дій щодо вчителів та учнів білоруських шкіл. Більшість шкільних страйків завершувались масовими звільненнями учнів і навіть закриттям шкіл. Так упродовж 1928/29 н. р. за участь у шкільних страйках з білоруських гімназій було виключено понад 130 учнів [8, с. 87].

На початку 1930-х рр. розпочався новий етап реформи шкільної освіти в Польщі. 11 березня 1932 р. було прийнято закон «Про організацію системи освіти», відповідно до якого система початкової, середньої, професійної та вищої освіти підлягала черговій реорганізації. Реалізація цього закону негативно вплинула на становище білоруського шкільництва в Польщі. Запровадження триступеневої системи початкової освіти обмежило доступ до середньої та вищої освіти для сільського населення. Останнє складало домінуючу більшість мешканців білоруського Полісся. В сільській місцевості переважали початкові школи 1-го та 2-го ступеня, по закінченню яких шанси підвищити освітній рівень були мінімальними.

Нове законодавство посилювало державний контроль за приватними навчальними закладами. Цьому, зокрема сприяв «Закон про приватні школи, навчальні і виховні установи» від 11 березня 1932 р. [9]. До початку 1930-х рр. білоруські приватні школи користувались відносною самостійністю у навчально-виховному процесі. Новий закон надавав шкільним чиновникам практично необмежену владу над приватними навчальними закладами. Влада отримала можливість закривати їх не тільки у випадку, коли недостатнім був рівень навчально-виховного процесу, а й тоді, як зазначалося у документі, «коли навчання і виховання молоді відбувалось в душі неприхильному до держави, або школа не протидіяла шкідливим впливам на молодь» [9, s. 545]. Чиновники отримали необмежені права у затвердженні чи відхиленні кандидатур на відповідні посади в приватних навчальних закладах. Шкільний куратор міг вимагати від кандидатів на директорську чи учительську посаду не лише належної професійної кваліфікації, а й надання письмового підтвердження відповідних державних органів в тому, що та чи інша людина є «морально і політично стійкою особою» [9, s. 545]. Коли ж шкільна влада виявляла, що учитель чи директор здійснює «шкідливий виховний вплив» на молодь, то вони підлягали негайному звільненню.

Нове законодавство підвищувало вимоги і до концесіонерів, які закладали школу. Ці вимоги торкалися матеріального забезпечення навчального закладу. Виконати їх білоруським гімназіям було важко, оскільки ті перебували на утриманні батьківських комітетів й існували лише завдяки тому, що вчителі погоджувалися на мінімальну оплату своєї праці [10, с. 20]. Внаслідок цього білоруські середні школи перебували під постійною загрозою закриття.

Таким чином, у 1932 р. польська влада отримала нові можливості контролю над білоруською приватною освітою. До уваги бралась не педагогічна кваліфікація учительських і директорських кадрів, а їх політична лояльність до режиму «санації».

Під виглядом виконання нових шкільних законів здійснювались заходи по ліквідації двох останніх білоруськомовних гімназій у Вільно та Новогрудку. В травні 1932 р. кураторіум Віленського шкільного округу запропонував батьківському комітетові Віленської гімназії перетворити її на білоруську філію польської державної гімназії ім. Ю. Словацького. Така ж сама пропозиція надійшла білоруській гімназії у Новогрудку. Її планували перетворити на філію місцевої державної гімназії ім. А. Міцкевича. Недивлячись на протести білоруських діячів, які вбачали у цьому спробу остаточної ліквідації білоруського середнього шкільництва в Польщі 15 вересня 1932 р. Віленська і Новогрудська гімназії були перетворені у філії державних гімназій з польською мовою викладання [6, s. 138]. Набувши статус державних навчальних закладів, гімназії у Вільно та Новогрудку частково покращили свою навчально-матеріальну базу, однак втратили колишню самостійність. Посилився політичний контроль над «благонадійністю» учнів і вчителів, багатьом з них довелося розпрощатися з навчанням чи роботою. На польську мову було переведено викладання загальної історії, географії, фізкультури та деяких інших предметів [2, с. 75]. Вводилися заняття з військової підготовки, які проводили польські військовики.

Черговим кроком у напрямку ліквідації білоруськомовного шкільництва в Польщі стало закриття у 1934 р. гімназії у Новогрудку [6, s. 138]. Своє рішення віленський куратор мотивував тим, що у 1934/35 н. р. у закладі навчалось усього 60 учнів. Недивлячись на протести білоруської і навіть польської громадськості рішення про ліквідацію Новогрудської гімназії не було відмінено і вона остаточно припинила своє існування.

В середині 1930-х рр. на теренах північно-східних воєводств залишився лише один білоруськомовний середній навчальний заклад – Віленська білоруська гімназія – філія польської середньої школи ім. Ю. Словацького. Однак, її становище теж залишалось непевним. В 1930-х рр. у Віленській гімназії навчалися білоруські діти з усіх східних воєводств Польщі, в т. ч. з Поліського. У 1938 р. в гімназії здобували освіту 36 гімназистів – вихідців з Полісся [11, с. 106]. Всі вони перебували під постійним наглядом поліції, навіть тоді, коли приїздили на канікули додому в поліські села та містечка. Місцева польська інтелігенція неодноразово надсилала до різних інстанцій листи з проханням закрити білоруську гімназію у Вільно «оскільки вона шкодить інтересам держави». Директор початкової школи у с. Шені Пружанського повіту М. Вітліб у листі до шкільного інспектора скаржився, що «місцева молодь замість того, щоб бути вдячною державі, виховується у Вільно в антидержавному білорусько-комуністичному дусі... поширює на місцеві терени диверсійно-націоналістичну діяльність, аби перетворити спокійного поліщука на Білоруса-комуніста» [11, с. 106].

У листі до шкільного інспектора від 10 липня 1938 р. той самий М. Вітліб інформував, що учень Никанор Левкович, котрий був виключений ним зі школи за те, що розмовляв на території навчального закладу білоруською мовою, нині навчається в білоруській гімназії у Вільно і «...поширює на території повіту білорусько-комуністичну заразу у формі книг, преси і розмов з місцевою молоддю

чисто білоруською мовою» [11, с. 106]. Врешті 12 серпня 1938 р. поліський воєвода В. Костек-Бернацький надіслав офіційне звернення до заступника міністра віросповідань і народної освіти з проханням закрити філію білоруської Віленської гімназії ім. Ю. Словацького, мотивуючи своє рішення тим, що саме через школу необхідно «донести до місцевих дітей *польську культуру і мову*, до яких зрештою, вони тяжіють... аби прив'язати їх до польської держави та народу» [11, с. 107]. Тих же, хто домагався білоруських шкіл, воєвода називав «білоруськими політичними спекулянтами, які перебували на службі Москви і Берліна» [11, с. 107]. Недивлячись на наміри влади закрити Віленську гімназію, вона проіснувала до 1939 р.

Реалізація освітньої реформи 1932 р. призвела до майже повного занепаду білоруськомовного шкільництва в краї. Найбільше було ліквідовано початкових шкіл з білоруською мовою викладання та двомовних (польсько-білоруських) навчальних закладів. Якщо у 1932/33 н. р. на території Західної Білорусі налічувалось 26 білоруськомовних шкіл, то у 1937/38 н. р. їх залишилось лише 5 [1, с. 105]. На місці ліквідованих шкіл з білоруською мовою викладання створювались польськомовні школи. Навчання в них відбувалось виключно польською мовою. У 1933/34 н. р. лише у 16 польських початкових школах регіону вивчалась білоруська мова як предмет [2, с. 75].

Одним із небагатьох предметів, які викладались в початкових школах білоруською мовою залишалася православна релігія. Однак, шкільні чиновники мали намір і цю дисципліну перевести на викладання польською мовою. В березні 1934 р. куратор Брестського шкільного округу Б. Петриковський переконав поліського воєводу, що єдиним чинником, який перешкоджає реалізації головного завдання польського шкільництва – асиміляції населення Полісся, є невміння і небажання православного духовенства проводити уроки релігії польською мовою. За його даними на території воєводства в 636 початкових школах предмет православної релігії викладався польською мовою, у 336 – місцевою (білоруською), у 41 – російською і у 5 школах Столінського повіту – українською мовою [10, с. 20]. Куратор вимагав від директорів шкіл аби ті особисто відвідували уроки релігії і зобов'язували священників послуговуватись польською мовою. Наступного навчального року Б. Петриківський зобов'язувався звільнити тих священників, котрі не знали польської мови, замінивши їх світськими наставниками, а також забезпечити усі школи відповідними польськими підручниками [10, с. 20].

Яскравим свідченням того, що полонізація білоруського шкільництва була однією з головних цілей польської влади в другій половині 1930-х рр. може слугувати звіт брестського шкільного інспектора В. Ластавецького за 1935/36 н. р. Один із розділів цього звіту мав промовисту назву – «Справи культурної асиміляції». Він містив перелік заходів шкільного інспекторату з популяризації польської мови серед білоруських дітей. Передбачалось розширити сферу вживання дітьми польської мови не лише в школі, а й поза нею, а також повністю перевести на польську мову викладання предмету релігії в навчальних закладах [12, с. 91]. Ці заходи свідчили про наміри місцевої шкільної адміністрації проводити асиміляцію білоруського населення форсованими темпами. Про це відверто заявляв поліський воєвода В. Костек-Бернацький. У таємному листі до міністерства внутрішніх справ він наголошував: «Учительські кадри для поліського села слід ретельно підбирати з польського елементу, який усвідомлює значимість місії, яка покладена на нього... не може бути й мови про те, щоб учителем на Поліссі, принаймні в найближчі 10 років, міг бути росіянин, українець, білорус чи навіть місцевий полішук» [2, с. 93].

Підсумовуючи зазначимо, що політика польської влади щодо білоруського шкільництва у міжвоєнний період реалізовувалась в рамках концепцій державної політики, що її проводили польські уряди. Шкільництво у міжвоєнний період стало важливою складовою частиною асиміляційної політики польського уряду у східних воєводствах держави. Її метою була полонізація етнічних меншин, в тому числі, засобами мовної та освітньої політики. Найбільш послідовно ця політика реалізовувалась щодо білоруського шкільництва. До середини 1920-х рр. переважна більшість шкіл з білоруською мовою викладання припинили своє існування. На їх місці створювались утраквістичні або польськомовні школи, які мали стати дієвим інструментом асиміляції білорусів в Польщі

Часткові поступки на користь білоруського шкільництва, які здійснювали «санаційні уряди» наприкінці 1920-х рр. були тактичним ходом в умовах наростаючого національно-визвольного руху, що досяг своєї кульмінації в період діяльності Білоруської селянсько-робітничої Громади. З початком 1930-х рр. розпочався черговий етап ліквідації білоруських національних шкіл. Реалізація «Закону про організацію системи освіти» від 1932 р. обмежила доступ до середньої та вищої освіти для сільського населення західнобілоруських земель. Значно посилювався державний контроль за приватними навчальними закладами. Впродовж короткого часу було закрито білоруськомовні гімназії у Радошковичах, Клецьку та Новогрудку. Наприкінці міжвоєнного двадцятиліття білоруська система освіти на східних польських землях фактично припинила своє існування.

Література:

1. Gomółka K. Białorusini w II Rzeczypospolitej. *Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej. Ekonomia*. Nr 31. Gdańsk 1992. 179 s.
2. Вабішчэвіч А. Асвета ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.). Брэст : Выдавництва БрДУ, 2004. 116 с.
3. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Akta L. Wasilewskiego. Supl. 77.
4. Siemakowicz M. Szkoły z białoruskim językiem nauczania na tle polityki władz polskich wobec ludności białoruskiej w II Rzeczypospolitej (od odzyskania niepodległości do zamachu majowego 1926 r. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 2001. № 16. S. 69–105/
5. Siemakowicz M. Organizacja szkolnictwa dla ludności białoruskiej w II Rzeczypospolitej. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 1999. № 12. S. 80–133.
6. Siemakowicz M. Szkoły z białoruskim językiem nauczania na tle polityki władz polskich wobec ludności białoruskiej od zamachu majowego do końca II Rzeczypospolitej. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 2002. № 17. S. 119–140.
7. Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym. *Dzieje Najnowsze*. 1972. Z. 3. S. 136–159.
8. Вабішчэвіч А. Беларускія гімназіі ў культурна-асветніцкім і грамадска-палітычным жыцці Заходняй Беларусі (1920–1930-я гг.). *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. С. 78–90.
9. Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1932. Nr. 33. Poz. 343.
10. Загідулін А. М. Дзяржаўная палітыка Польшчы ў галіне беларускай адукацыі (1921–1939 гг.). *Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы*. 2005. Серыя 1. № 2. С. 13–22.
11. Mironowicz E. Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego. Białystok : Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, 2007. 294 s.
12. Загідулін А. М. Беларускае пытанне ў польскай нацыянальнай і канфесійнай палітыцы ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.). Гродна : ГрДУ, 2010. 183 с.

УДК 930.85+930.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.35>

ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ ЗАПОЗИЧЕННЯ ЯК ФАКТОР ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ (ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Мірошкіна Наталія,

кандидат філософських наук, доцент кафедри права
ПЗВО «Міжнародний класичний університет
імені Пилипа Орлика»
ORCID ID: 0000-0001-9906-4327

Підберезних Інна,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії
Чорноморського національного університету
імені Петра Могили
ORCID ID: 0000-0002-1255-0160

У статті представлений теоретичний аналіз запозичення як явища міжцивілізаційних відносин. Здатність цивілізації приймати в якості запозичення та вбудовувати в свої структури культурні, соціальні, економічні та технологічні досягнення інших цивілізацій проявляється як цивілізаційна дифузія. Процеси цивілізаційних дифузій носять планетарний характер та знаходять прояв на будь-яких етапах розвитку локальних цивілізацій. Вони є важливим фактором історичного розвитку завдяки тому, що цивілізації ніколи не були закритими соціальними системами. Цивілізаційні запозичення можуть стимулювати соціальний розвиток, служити інструментом вирішення завдань, створювати точки біфуркації та визивати культурні надломи. Цивілізаційні запозичення як універсальний фактор історичного процесу мають свої закономірності. Такі запозичення є проявом міжцивілізаційної взаємодії як мирного, так і не мирного характеру. Процес прийняття запозичення або відмови від нього визначаються раціональними та ірраціональними факторами. Запозичення може бути прийнято вимушено або добровільно. Деякі запозичення викликали культурні синтети та приводили до виникнення нових цивілізаційних систем. Будь-яке цивілізаційне запозичення проходить відбір і ті з них, які носять фундаментальний характер, не є випадковими. Найбільш складно входять ті запозичення, які стосуються цінностного ядра цивілізації та базових соціальних відносин. Велика роль в відборі запозичень належить елітам. У наші дні процес цивілізаційної взаємодії носить глобальний характер і дифузія цивілізацій отримала нові можливості поширення через модернізацію, вестернізацію та міграційні процеси. Проблеми цивілізаційної дифузії як процесу проникнення запозичень знайшли відображення в роботах таких представників теорії цивілізацій, як Ф. Бродель, А. Тойнбі, В. Мак-Ніл. Особливу увагу вона викликає у представників посттоїнбіанської теорії цивілізацій. Саме завдяки представникам цивілізаційного підходу до історії процес цивілізаційної дифузії, що відбувається через запозичення новацій, став розглядатися як один зі значних факторів історичного процесу.

Ключові слова: цивілізація, культура, міжцивілізаційний обмін, запозичення, дифузія, світ-система, вплив, інновація, міграція.

Miroshkina Natalia, Pidberezykh Inna. Civilizational borrowing as a factor of the historical process (theoretical aspect)

The article presents a theoretical analysis of borrowing as a phenomenon of intercivilizational relations. The ability of a civilization to take as borrowing and build into its structures the cultural, social, economic and technological achievements of other civilizations manifests itself as civilizational diffusion. The processes of civilizational diffusions are of a planetary nature and are manifested at any stages of development of local civilizations. They are the most important factor in historical development due to the fact that civilizations have never been closed social systems. Civilizational borrowings can provoke social development, serve as an inventory of problem solving, create bifurcation points, and cause cultural fractures. Civilizational borrowings as a universal factor in the historical process have their own patterns. Such borrowings are a manifestation of inter-civilizational interaction, both peaceful and non-peaceful. The process of accepting or rejecting borrowing is determined by rational and irrational factors. Borrowing can be accepted involuntarily or voluntarily. Some borrowings caused syntheses and led to the emergence of new civilizational systems. Any civilizational borrowing is selected, and those that are fundamental in nature are not accidental. The most difficult are those borrowings that relate to the value core of civilization and social relations. Elites play a big role in the selection of borrowings. Nowadays, the process of civilizational interaction is global in nature and the diffusion of civilizations has received new opportunities for distribution through modernization, westernization and migration processes. The problems of civilizational diffusion as a process of penetration of borrowings are reflected in the works of such representatives of the theory of civilizations as F. Braudel, A. Toynbee, W. McNeill. It attracts special attention from representatives of the post-Toynbean theory of civilizations. It is thanks to the representatives of the civilizational approach to history that the process of civilizational diffusion, which occurs through the borrowing of innovations, began to be considered as one of the significant factors in the historical process.

Key words: civilization, culture, inter-civilizational exchange, borrowing, diffusion, world-system, influence, innovation, migration.

Сучасна теорія історичного процесу визнає історичний розвиток поліфакторним процесом. Одним із таких факторів називають міжцивілізаційне запозичення або дифузію. Це явище стало розглядатися як таке, що істотно впливає на цивілізацію, здатне змінити її розвиток, викликати суттєві біфуркації, а в разі неприйняття стати втраченою можливістю. Деякі запозичення можуть нести істотні загрози цивілізаціям або викликати їхнє переформатування. Запозичення можуть бути настільки суттєвими, що навіть супроводжувати народи до входження у новий цивілізаційний простір та формувати цивілізації нового типу на основі синтезу власної спадщини та інновацій.

У роботах зачинателів культурно-історичного (цивілізаційного) підходу Й. Гердера, М. Данилевського, О. Шпенглера цивілізації представлені як унікальні історичні організми, які живуть своїм неповторним життям. Почасти це справедливо і для поглядів А. Тойнбі [8] та С. Гантінгтона. Проте, у наукових доробках Брило Ю. [1], Д. Даймонда, П. Сорокіна, В. Мак-Ніла [4; 5], С. Алексєєвої [7, с. 234–250], С. Нефьодова [6], Дж. Бенлі, Д. Вілкінсона, П. Меннінга цивілізації представлені як відкриті системи, які активно обмінюються ідеями, продуктами праці, знаннями та навіть людьми. Сучасні теоретики цивілізацій визнали процес міжцивілізаційного обміну таким, що відбувається постійно та носить планетарний характер. Цей процес йде по вертикалі, коли запозичення береться від попередньої цивілізації та по горизонталі, коли запозичення здійснюється від паралельно існуючої цивілізації. Запозичення можуть приходити від цивілізацій, які взаємодіють у сусідніх історичних просторах, та від цивілізацій, які не мають спільних кордонів. Посттойбіанська теорія цивілізацій надає таке важливе значення міжцивілізаційним взаємодіям, які є основою запозичень, що навіть розглядає їх як один із критеріїв періодизації історії.

Визнання цивілізаційних запозичень загальноісторичним процесом, що має місце в усі епохи, ставить низку теоретичних проблем. Якщо процес запозичень має загальноісторичну природу, якщо це не унікальне, а типове явище, виникає необхідність його осмислення в межах історичної теорії та історичної соціології. Необхідно типологізувати цей процес, виділити його закономірності, причини, загальні риси, шляхи, наслідки та суб'єктів.

Механізм поширення таких запозичень був вперше описаний групою теорій, які стали називатися дифузійнізмом, а самі запозичення стали називатися дифузійними. Творцями дифузійнізму вважаються німецькі вчені Ф. Ратцель, Л. Фробеніус, Ф. Гребнер. Його найбільшим представником в ХХ – початку ХІХ ст. був В. Мак-Ніл. Теорії дифузійнізму виходять із того, що фундаментальні винаходи чи відкриття мають тенденцію до поширення з одного або декількох центрів на всі боки та утворюють культурне коло. Спочатку теорія культурних кіл не зустріла розуміння в істориків, але набула поширення серед етнографів та антропологів. Серед істориків інтерес до неї проявився в наш час у зв'язку з вивченням модернізації. Це зробило актуальним питання про закономірності процесу культурних та цивілізаційних запозичень.

Історія кожного народу розглядається дифузійністами як хвилі запозичень та завоювань. Завойовники, в одних випадках нав'язують населенню свою культуру, в інших воно змушене само переймати її елементи, щоб протистояти завойовникам. Завойовання може здійснювати не лише той, хто має чисельну перевагу над противником, але й той, хто має більш розвинуті технології. Цивілізація може пережити кілька хвиль цивілізаційних дифузій. Прикладом може бути Давня Русь, яка спочатку зіткнулася з хвилею норманської дифузії, потім візантійської та монголо-татарської [6].

Ф. Гребнер та його послідовники вважали, що фундаментальні відкриття та винаходи запозичуються. Вони дозволяють етносу опанувати новий ресурс, а це розширює його екологічну нішу, сприяє демографічному зростанню. Такими винаходами та відкриттями може бути доместикація рослин та тварин, створення нової зброї, винахід нової військової тактики, конструювання нових транспортних засобів. Ефект фундаментальних відкриттів та винаходів не лише у тому, що вони дають переваги над іншими народами, але й викликають нові потреби. Наприклад, винахід землеробства привів до демографічного зростання землеробських племен, це змусило їх освоювати нові території для життя та тіснити сусідів. Частина сусідів переймала технології землеробських племен та одночасно передавала землеробам свої елементи культури. Таким чином, відбувався культурний синтез. Теоретично можливо, що фундаментальне відкриття може бути повторене в іншому місці, але на практиці це мало реально, так як інформація про винахід або відкриття поширюється швидко, і це не залишає час для його незалежного повторення. Повторення фундаментального відкриття можливо лише в ізольованих цивілізаціях, зокрема, мезоамериканські цивілізації повторили астрономічні відкриття Стародавнього Сходу.

Наступний крок у вивченні міжцивілізаційних запозичень зробили представники цивілізаційної теорії.

Для Ф. Броделя, представника школи «Анналів», цивілізації – простори, у яких відбувається життя людства у всіх проявах. Декілька цивілізацій можуть утворювати світ-систему або світ-економіку. Для

таких систем торговельна, економічна, військова взаємодія цивілізацій є органічною. Цивілізації, що створюють світ-системи, перебувають у стані обміну товарами, ресурсами, ідеями. В процесі такого обміну відбуваються запозичення як частина повсякденності.

Ф. Бродель виділяє в історії географічний, соціальний та індивідуальний рівні. Геоісторія – це взаємодія людини та навколишнього середовища. Поверх геоісторії розташовується соціальна історія, або історія структур, тобто історія цивілізацій. Третій рівень – індивідуальна активність індивіда. Соціальні структури характеризуються дуже повільними змінами, вони стійкі, інертні. Більш рухливі середньострокові процеси (кон'юнктури) та короткострокові події. Структури найстійкіші та консервативніші. На рівні структур міжцивілізаційна взаємодія та запозичення проявляються найменше, на рівні кон'юнктур для них більш сприятливі умови, можливі запозичення і на рівні короткострокових подій, але тут, нам здається, є широкі можливості для проявів випадковостей.

Гроші та товари – ось що проникає з одних цивілізацій до інших насамперед. На це вказував не лише Ф. Бродель, а й А. Тойнбі. Елементи чужої культури адаптуються завдяки утилітаризму.

В. Мак-Ніл на широкому емпіричному матеріалі показав, як запозичення передаються від розвинутих цивілізацій до менш розвинутих спільнот. Він розглядав запозичення як найважливіший чинник розширення цивілізацій: багато народів перейшли до цивілізаційного будівництва саме тому, що поруч із ними були цивілізації, які вже мали технологічний, культурний, управлінський та військовий досвід і цей досвід можна було запозичити. По В. Мак-Нілу так поширювалася цивілізація в давній Месопотамії, так вона прийшла з берегів Тигру та Єфрату на береги Інду, а от родючі долини Пянджу, Аму-Дар'ї та Сир-Дар'ї виявилися відрізнаними горами та пісками від центрів зародження цивілізацій Сходу. Така ізолюваність призвела до цивілізаційної відсталості. У ряді випадків відсутність міжцивілізаційних контактів як причину повільного історичного розвитку розглядає і Ф. Бродель. Цивілізаційні запозичення виступають як локомотив розвитку не лише тоді, коли цивілізації народжуються. В. Мак-Ніл стверджував, що китайські інновації, які прийшли до Європи в середні віки (папір, компас, порох) дозволили Європі досягти світового домінування. [4].

У ході міжцивілізаційної дифузії відбувається включення елементів однієї цивілізації (матеріального продукту, ідей, технологій та навіть людей) у тіло іншої цивілізації.

Для опису цивілізаційного впливу А. Тойнбі використовував термін «афеляція». Під «багаторазовою афеляцією» А. Тойнбі розумів вплив цивілізації на інші через приєднання, запозичення елементів культури та соціального життя. Якщо цивілізація перебуває під впливом лише однієї іншої цивілізації, тоді й афеляція одноразова. Деякі автори пропонують стверджувати про багатосторонню афеляцію, якщо має місце вплив з боку кількох цивілізацій, а термін «багаторазова» вживати тоді, коли такий вплив відбувався декілька разів. Самостійність цивілізації слід розглядати не як здатність винайти все, що необхідно для свого існування, а як здатність вибирати, творчо осмислювати та адаптувати запозичення, зберігаючи при цьому свою самобутність. Особливою формою афеляції А. Тойнбі називав поглинання однієї цивілізації іншою.

М. Слонов вважає, що з досліджень А. Тойнбі може бути виділено кілька видів афеляцій. Імперафіляція відбувається тоді, коли запозичення впроваджується насильно, часто із боку зовнішнього суб'єкта (випадки насильницької ісламізації чи християнізації підкореного населення). Інафеляція – запозичення, яке прийнято більш-менш добровільно. Його негативним ефектом може бути «вірус» – запозичення може мати руйнівні наслідки для цивілізації, що його приймає (жертвами такої інновації як «вогнена вода» – алкоголь, стало безліч «відсталих» етносів). Як форму афеляції можна розглядати виклики, які кидали цивілізації сусіди, що несли загрози. Якщо вони були більш сильні, то щоб протистояти їм, приходилось використовувати їх технологічний, організаційний та військовий досвід [9, с. 137].

Часто спостерігається ситуація, коли цивілізаційні запозичення не однаково стосуються різних верств суспільства. Це можна спостерігати на прикладі реформ Петра I. У цьому випадку стався розкол: модернізаційні процеси торкнулися лише верхівки суспільства та тих соціальних верств, які безпосередньо зіткнулися з використанням нових військових та промислових технологій.

Міжцивілізаційна дифузія у кожний конкретний період історичного часу не однозначна: її наслідки нестаціонарні, можуть пульсувати, бути пов'язаними з цілим рядом обставин, частина яких носить закономірний характер, а частина є випадковими. Для того, щоб запозичення відбулося, цивілізація-реципієнт повинна бути здатна до нього на певному етапі свого розвитку. А. Тойнбі стверджував, що вплив розвинутої динамічної цивілізації на архаїчні культури мінімальний: вони просто не можуть вбудувати в тіло своєї культури складні досягнення розвинутої цивілізації.

Умовою запозичення є можливість для цивілізації, що запозичує, «читати» іншу. Тобто, цивілізація, яка запозичує нововведення, має бути культурно та технологічно готова до нього, має розуміти його. Запозичення можливе тоді, коли цивілізації стоять на близькому або однаковому рівні розвитку. Інколи

запозичення здійснюється через вилучення ресурсу сильнішою цивілізацією у слабшої. В. Мак-Ніл пов'язує запозичення не лише з активністю цивілізації донора, а й з активністю цивілізації-реципієнта. Насамперед активні еліти, вони обирають такі елементи для запозичень, що забезпечують зростання їхнього комфорту та могутності. Відбір запозичення здійснюють також «фахівці», тобто люди, які створюють виробничі та соціальні технології, митці.

Запозичення можуть визивати опір. Його А. Тойнбі пов'язував не з раціональним прагненням захистити себе від проникнення чужої культури, а із ірраціональною ворожістю до чужої цивілізації. Сила проникнення іноцивілізаційного елемента обернено пропорційно його ціннісному впливу: економічний компонент приймається чужою культурою найлегше, за ним слідує політичний, а ось власне культурний приймається найважче, оскільки він безпосередньо пов'язаний із духовними цінностями, які встановлюють образ цивілізації. А. Тойнбі назвав два основні канали проникнення іноцивілізаційного впливу дифузного характеру: війна та торгівля, причому чільне місце належить війні. Менш розвинені народи звертаються до запозичень, пристосовують їх до своїх потреб, переробляють їх. Найчастіше запозичуються технології та відповідні їм економічні відносини. За цим іде запозичення деяких політичних структур або імітація їх запозичення. Запозичується те, що прагматично. При цьому виникають причудливі синтези. Наприклад, колишні колоніальні країни багато чого запозичили із правових систем своїх митрополій. Ці запозичення носять утилітарний характер, поширюються на торгове, підприємницьке право, деякі сфери процесуального права. Але норми, що стосуються регулювання структур повсякденності (шлюбно-сімейних відносин, особистих немайнових відносин, спадкування) виявилися найменш зачепленими запозиченнями, та досі регулюються нормами звичайного та релігійного права [8, с. 44].

Нововведення прагне адаптуватися під вже існуючі традиції, порядки, звичаї, звички. У таких формах воно стає більш зрозумілим та придатним для місцевого населення. В Африці католики поклоняються своєму аналогу Діви Марії: в Центральній Африці великою повагою користується Мадемуазель Нденде, дух білої жінки, який виходить з річки. Уявлення про цей дух полегшило сприйняття населенням християнства та культу Діви Марії. Образ Богоматері був сприйнятий традиційним суспільством як природний та логічний, оскільки він перегукувався з образом богині родючості. Християнські церковні ритуали в Африці супроводжуються співом та танцями, де фізичні рухи, засновані на місцевих традиціях, є ворожінням вдячності богу. Християнство зробило іншими ряд африканських регіонів, але й саме у цих регіонах стало іншим. Воно не лише стало частиною місцевої культури, а само ввібрало в себе частину цих культур. Дифузія стала взаємною.

Можуть бути випадки, коли цивілізація або її частина не може прийняти навіть життєво необхідні запозичення з ідеологічних причин. А. Тойнбі наводить позицію російських старовірів, які були категоричними противниками запозичення західних технологій, у тому числі тих, які були життєво необхідними для виживання держави. Старообрядці, беззавітно вірили в Бога та вважали, що Бог збереже свій народ, якщо той неухильно дотримуватиметься його завітів. Для людей, які керувалися своєю системою цінностей, така позиція була логічною та широкою.

Ф. Бродель також вказував, що цивілізації відкидають культурні блага, якщо вони несуть загрозу їхнім фундаментам цінностям. Цивілізації він порівнював з гігантськими товарними станціями, куди приходять різні вантажі, де постійно, безперервно отримують оцінку можливість запозичення іноцивілізаційні культурні, економічні, політичні, соціальні віяння. [2]. Історик навіть говорить про те, що цивілізація не може бути гідною назви цивілізації, якщо немає того, від чого б вона не відмовилася. Для цивілізацій характерне колективне мислення. І саме те, що пов'язане з колективним мисленням, запозичується та передається найважче. Для входження таких запозичень у цивілізацію дійсно потрібен час.

Минуле цивілізацій – постійні запозичення та боротьба за збереження самобутності. Феномен сучасності – всепланетарне проникнення індустріальної цивілізації. Але Ф. Бродель підкреслював, що хоч незахідні цивілізації адаптують західні технічні нововведення, всі вони існуватимуть ще тривалий період. Тому термін «цивілізація» буде використовуватися у множині ще довго.

А. Тойнбі зазначав, що відстала нація часто вульгаризує запозичення у процесі пристосування до своєї, більш примітивної культури. Так, запозичення Петром I західних технологій і науки не лише не поставили Росію на шлях розвитку західної цивілізації, але й посилили такі елементи, що відживають або віджили вже в розвинених країнах (царизм та кріпацтво) [8, с. 50].

Як фактор, що поліпшує цивілізаційні запозичення, може бути секулярність цивілізації. А. Тойнбі вказував на те, що секулярність західної культури сприяла поширенню її досягнень, а релігійна бідність елліністичної культури сприяла запозиченню її елементів іншими народами Середземномор'я [8, с. 68]. І навпаки, релігійна бідність еллінізму сприяла тому, що елліністичний світ потрапив під духовно-релігійний вплив Сходу.

Запозичений елемент культури прирікає приймаючу систему на розбудову. Іноді вона може бути дуже радикальною. Запозичення одного елемента культури може з необхідністю спричинити запозичення інших та позначитися на соціальній організації загалом. Наприклад, запозичення західних військових технологій та організації армійської медицини султаном Єгипту Мухаммедом Алі 20-ті роки ХІХ ст. вимагали створення системи спеціалізованих навчальних закладів, а для підготовки до вступу в них потрібно перетворити і школи. Поступово така реформа призвела до поширення нового типу світогляду та нового типу взаємин у суспільстві.

А. Тойнбі виділяє дві форми ставлення до іноцивізаційних запозичень: «зелотство» та «іродіанство». На ці партії розкололися у Палестині євреї, коли зіткнулися з еллінізмом. Англійський історик розглядав такий розкол як дуже поширений при зіткненні цивілізацій. «Зелоти» – це люди, які шукають порятунку від невідомого у відомому, вторгненню новації протиставляють традицію. «Зелотство» можливо як архаїзм, викликаний до життя тиском ззовні. Як форму такого «зелотства» можна розглядати ваххабізм в ісламі. «Йордіанство» є формою космополітизму. Представники цієї партії вважали, що найкращий спосіб уберегтися від невідомого – опанувати його секрет. Вони прагнули опанувати військовим мистецтвом цивілізації, що наступає, щоб, спираючись на нього, перемогти ворога. А. Тойнбі неодноразово вказував, що запозичення у сфері військового мистецтва є найчастішими іноцивілізаційними запозиченнями. Історик вважав, що «іродіанська» Відповідь на Виклики іншої цивілізації незрівнянно ефективніша, ніж «зелотська» [8, с. 77].

Найбільш яскравим прикладом запозичення ідей є запозичення релігій. Однак, запозичення релігії часто пов'язане не лише зі зміною світоглядної та культурної парадигми. Інколи запозичення релігійної системи викликано структурною перебудовою суспільства та зміною механізму влади. Тоді запозичення релігії поруч із новими соціальними процесами стає чинником формування нового цивілізаційного типу у конкретному геоісторичному просторі-часі. Нова віра приймається, якщо вона є більш адекватною для певного історичного часу. Невипадково світові релігії розпалися на безліч напрямів, відгалужень та сект, кожне з яких є способом пристосування релігійної системи до умов конкретного історичного буття народів, що становлять цивілізацію.

Ф. Бродель зазначає, що активно відбуваються міжцивілізаційні запозичення під час зіткнення цивілізацій. При цьому переможений завжди поступається. Але ці поступки часто є тимчасовими, запозичення мають свої межі. Переможений поступається, але зберігає свою самобутність [2].

Численні стійкі торговельні зв'язки охоплюють величезні світи-економіки (світ-системи), що об'єднують цивілізації. До початку «довгого ХVІ ст.» (термін Ф. Броделя) осьовий поділ праці розвивався як поляризоване відношення між західноєвропейським ядром світ-системи, де кваліфіковані ремісники виробляли малотоннажну продукцію з високою доданою вартістю та східноєвропейською периферією, де масові товари першої необхідності з низькою доданою вартістю вироблялися більше. Товарообмін між цими цивілізаційними регіонами призвів до накопичення капіталу у західноєвропейському ядрі. Таким чином, структура запозичень, які здійснюються через торгівлю, можуть вести в довгостроковій перспективі глобальним наслідкам [11].

Ф. Бродель вважав, що технологічні запозичення, пов'язані з життєзабезпеченням, є наймасовішими. Запозичення, пов'язані з цінностями, приживаються набагато складніше. Сполуки традиції та запозичень багатовимірні. Спрогнозувати наслідки такої сполуки та їх прояви можливо не завжди. А це актуально для сучасного світу, в якому зростає кількість зв'язків, що породжує можливість появи нових комбінацій традиційного та запозиченого. Так слід враховувати процес прискорення перебігу історичного часу. Процеси, які раніше займали століття, зараз укладаються в десятиліття, а іноді й у кілька років. Це знижує стійкість соціальних систем, зокрема і цивілізаційних. Запозичення можуть впливати на підвищення або зниження такої стійкості. Наприклад, для Лівану, як частини близькосхідного цивілізаційного світу, конституціоналізм та ідея прав людини, безумовно, є цивілізаційним запозиченням. Проте, як розуміється, рівність етнічних і релігійних груп у Європі, для Лівану на цьому етапі його розвитку, неприйнятно. Тому ліванська конституція окремо закріплює статус найбільших традиційних релігійно-етнічних груп у державі та специфіку їхніх прав. Це дозволяє забезпечити прийнятний та стійкий соціально-політичний баланс, використовуючи запозичену форму – конституціоналізм. І справді, нова запозичена форма, наповнена традиційним місцевим цивілізаційним змістом, дозволила країні не лише вийти з громадянської війни, а й протягом останніх чотирьох десятиріч уникати соціально-політичних потрясінь. Це приклад того, як цивілізаційне запозичення допомагає конкретному народу адаптуватися до сучасних потреб на основі досвіду іншої цивілізації та при збереженні своєї самобутності.

Запозичення має тією чи іншою мірою вписатися в соціально-економічний уклад цивілізації, її спосіб життя. Обов'язковою умовою запозичення має бути його корисне навантаження для певного

способу життя. Складно уявити, щоб кочівники запозичували технології будівництва кам'яних замків, а ось такі елементи матеріальної культури кочівників, як штани, стремена, особливості лука та упряжі із задоволенням запозичили осілі народи.

Європейська середньовічна цивілізація запозичує аристотелізм в античності та робить його основою своєї картини світу в XIII ст., тобто тоді, коли середньовічний світ виявився готовим до ренесансу цієї картини світу культурно та соціально, готовим для того, щоб вписати її в своє життя. Це відбулося, коли соціально-політичні та економічні структури стали відносно сталими. Цікаво, що ісламський середньовічний світ включає аристотелізм у свою картину світу теж у період відносної сталості, коли визрівають умови для розвитку вченості та наук.

Поняття «дифузія» та «запозичення» повністю не співпадають. Поняття дифузії ширше, запозичення виявляється лише одним із варіантів дифузії. У сучасних міжцивілізаційних відносинах може мати місце процес, коли є дифузія, тобто проникнення елемента, а запозиченням це назвати важко, тому що елемент не включається в продуктивне тіло цивілізації та не відіграє там органічної ролі. Прикладом може бути виникнення громад (анклавів) з представників однієї цивілізації у межах поля іншої цивілізації. Наприклад, такі громади виникають у Європі внаслідок міграції населення з ісламських та інших країн, а також унаслідок поширення східних релігій у традиційному просторі європейської цивілізації. Тобто до дифузії цивілізації приводить і міжцивілізаційне переміщення людських потоків. Людина в цьому випадку постає як «цивілізаційний атом», що несе характеристики своєї материнської «цивілізаційної речовини» – цивілізаційної соціальності та культури.

Можна говорити про дифузні цивілізації. Це цивілізації, які віддають або приймають іноцивілізаційні елементи. Розвиток міграційних процесів сучасного світу дозволяє говорити про два типи сучасних дифузних цивілізацій, що включають інокультурну людську складову. Перший тип – приймаюча цивілізація, тобто та, що включає іноцивілізаційні вкраплення. В наш час до таких відносяться Північноамериканська, Європейська з численними афро-азійськими вкрапленнями, православна в російському варіанті, що включає ісламські, буддійські і навіть конфуціанські та архаїчні анклавні, як автохтонні, так і сучасного походження. Цивілізації, які приймають іншоцивілізаційні включення через процеси міграції, як правило, більш розвинені економічно та соціально, толерантні, з низьким рівнем відтворення населення. Другий тип – цивілізації, що віддають свою «людську речовину» – тобто ті, з яких виходять міграційні потоки. Це цивілізації з більш слабким рівнем соціального розвитку, але з високим рівнем демографічного тиску, часто із давніми стійкими ціннісними системами (конфуціанська, ісламська, індуїстська), слабким рівнем толерантності. Стійкі ціннісні системи та системи соціальних відносин дозволяють консервувати свою ідентичність їх носіям у межах поля іншої цивілізації. Опинившись в межах цивілізації, що приймає та користуючись матеріальними досягненнями цієї цивілізації, іноцивілізаційна меншість часто виявляється не готовою або не здатною прийняти її культуру та цінності. Дифузія цивілізацій породила новий для Західної Європи феномен – поліетнічність.

Допустимість іноцивілізаційних дифузій усередині європейської цивілізації слід розглядати через специфіку сучасної європейської ідентичності. Можна виділити кілька базових складових європейської ідентичності, які дозволяють відбутися такій дифузії всередині європейської цивілізації: моральний універсалізм (європейська ціннісна система секуляризована та претендує на загальнолюдськість); постнаціоналізм (превалювання загальнолюдських цілей та норм над національними); культурний прагматизм, який виявляється в повсякденних культурних практиках; космополітизм (що включає рефлексію загальноєвропейської історії та історії взаємодії Європи з неєвропейськими цивілізаціями); толерантність (вистраждана в релігійних війнах XVI–XVII ст., в ході декількох хвиль революцій та двох світових війн).

Отже, можна визначити загальні риси цивілізаційної дифузії, яка проявляється через запозичення новацій. По-перше, запозичення можливе тоді, коли складається відповідна кон'юнктура. По-друге, можливість запозичення визначається низкою раціональних та ірраціональних факторів. До раціональних відносяться, насамперед, прагматизм та утилітаризм, а до ірраціональних – ступінь відповідності запозичення ціннісним системам цивілізації. По-третє, запозичення відбуваються в процесі повсякденності, але на певних етапах велику роль в можливості використання інновації відіграють еліти. По-четверте, будь-яка цивілізація має неформальний механізм відбору можливих інновацій. По-п'яте, входження інновацій (запозичення) може носити мирний та насильницький характер. По-шосте, запозичення не лише надають нові можливості для розвитку цивілізацій, але й можуть нести небезпечні та навіть руйнівні наслідки. По-сьоме, запозичуватись може як спадщина минулих цивілізацій, так і досягнення цивілізацій, які існують в історичному часі паралельно.

Деякі запозичення для цивілізацій можуть носити настільки фундаментальний характер, що приводять до формування нової цивілізаційної моделі.

Література:

1. Брило Ю. М. Філософські моделі історичного процесу та їх еволюція у постійнбінанській філософії історії. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2013. № 52. С. 157–164. URL: https://old-zdia.znu.edu.ua/gazeta/visnyk_52_157.pdf
2. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / предисл. М. Эмара ; пер. с фр. Москва : Издательство «Весь Мир». 2008. 552 с. URL: [http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%91%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9B%D0%AC%20-%20%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D1%86%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B9%20\(1963\)%202008%20552%D1%81.pdf](http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%91%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9B%D0%AC%20-%20%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D1%86%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B9%20(1963)%202008%20552%D1%81.pdf)
3. Воронина Н. А. Христианство в Африке: роль и место в современном обществе. *Вестник ТвГТУ. Серия «Науки об обществе и гуманитарные науки»*. 2015. Вып. 3. С. 176–182.
4. Мак-Нил У. В погоне за мощью. Технология, вооруженная сила и общество в XI–XX веках. М., 2008. URL: <https://www.rulit.me/books/v-pogone-za-moshchyu-tehnologiya-vooruzhennaya-sila-i-obshchestvo-v-xi-xx-vekah-read-207522-1.html>
5. Мак-Нил У. Восхождение Запада. История человеческого сообщества. К. : Ника-центр ; М. : Старклайт, 2004. 1064 с. URL: <http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%9C%D0%90%D0%9A-%D0%9D%D0%98%D0%9B%20-%20%D0%92%D0%BE%D1%81%D1%85%D0%BE%D0%B6%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%97%D0%B0>
6. Нефедов С. А. Нужно ли нам это или Наука и техника – краткая история. *Знание – сила*. 10.06.2018. URL: <https://znanie-sila.ru/themes/sobstvennoe-mnenie/nauka-i-tehnika>
7. Теория и методология истории: учебник для вузов / отв. ред. В. В. Алексеев, Н. Н. Крадин, А. В. Коротаяев, Л. Е. Гринин. Волгоград : Учитель, 2014. 504 с. URL: <http://ihaefe.org/files/publications/full/theory-metod-history.pdf>
8. Тойнби А. Дж. Исследование истории: Возникновение, рост и распад цивилизаций. М. : Айрис-Пресс, 2009. 670 с. С. 39–62 с. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/1446489707.pdf>
9. Слонов Н. Н. Существование цивилизаций как взаимная аффиляция. *Вестник ПАГС*. 2007. № 13. С. 134–139. URL: <https://id.booksc.org/book/50806379/61889d>
10. Шостак С. Механизмы культурной диффузии. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2005. № 3. С. 142–164. URL: https://ecsocman.hse.ru/data/125/784/1219/07_Shostak.pdf
11. Lee R. E. Lessons of the Longue Durée: The Legacy of Fernand Braudel. *Hist. crit.* No. 69. Bogotá July/Sep. 2018. URL: <https://revistas.uniandes.edu.co/doi/10.7440/histcrit69.2018.04>

УДК 94(430+44):911.375«04/10»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.36>

БОРОТЬБА ЗА ІНВЕСТИТУРУ МІЖ СВІТСЬКОЮ ТА ДУХОВНОЮ ВЛАДОЮ В АНГЛІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКОГО МЕДІЄВІСТА Л. БЕРКУТА

Налівайко Андрій,

здобувач кафедри всесвітньої історії

Одеського національного університету

імені І. І. Мечникова

ORCID ID: 0000-0002-5518-6637

Різноманітні вектори наукової діяльності українського медієвіста, професора, доктора історичних наук Л. Беркута (1879–1940) протягом життя постійно перепліталися. Наукові вподобання вченого спрямовували розвиток його подальших дослідницьких студій. Історія раннього християнства та Західної церкви стала сферою наукових вподобань Л. Беркута ще в період його навчання в Київському університеті св. Володимира, а також викладання у Варшавському університеті.

У своїх наукових студіях, присвячених історії середньовічної церкви, Л. Беркут влучно акцентує свою увагу на ролі церкви в політико-правовій системі середньовічного суспільства. Процес розвитку соціальних складників, формування політичних відносин в європейських державах багато в чому залежали від взаємин між державою та церквою, цілком логічно зазначає український дослідник. Однак відносини не були лінійними або простими, дуже часто відбувалося суперництво чи зіткнення інтересів двох гілок влади – світської і духовної, яке позначалося у формі кризи, іноді навіть гострої, хоча в той час вказане протистояння не набувало ще такого взаємного антагонізму, який виник в Англії в XVI ст.

Стаття присвячена проблемам протистояння між церквою та королівською владою в Англії кінця XI – початку XII ст., а також аналізу церковно-політичних поглядів групи авторів, що підтримують сторону короля в розпал суперечки між Генріхом I Боклером та Ансельмом Кентерберійським, на прикладі характеристики анонімного автора і його публіцистичного твору «Йоркські трактати». Прекрасно володіючи латиною, український дослідник лаконічно передає головне положення цього твору – «гідність та пріоритет королівської влади над священницькою». В розвиток своєї думки Л. Беркут цілком правильно зазначає, що вказана богословсько-філософська теза з часом крізь віки, особливо в період реформаційних тенденцій в Англії XVI ст., буде культивуватися і стане одним з тих каталізаторів, які призведуть до того, що саме король як «відображення земної влади Христа» стане і єдиним верховним земним главою Церкви Англії.

У статті детально проаналізована монографія Л. Беркута, яка була присвячена саме цій тематиці, – «Йоркские Трактаты как источник для характеристики английских церковно-политических идей в эпоху конкордата 1107 г.».

Ключові слова: Л. Беркут, інвеститура, Йоркские Трактаты, Вільгельм I, Лондонський конкордат.

Nalivaiko Andrey. Struggle for investiture between secular and spiritual power in England in the studies of the Ukrainian medievalist L. Berkut's

Various vectors of scientific activity of the Ukrainian medievalist professor, doctor of historical sciences L. Berkut (1879–1940) constantly intertwined throughout his life. The scientist's scientific preferences guided the further development of his research studios. The history of early Christianity and the Western Church became the sphere of scientific preferences of L. Berkut, even during his studies at Kiev University of St. Vladimir, as well as teaching at Warsaw University.

In his scientific studios devoted to the history of the medieval church, L. Berkut focused on the role of the church in the political and legal system of medieval society. The development process of social components, the creation of political constituencies in European states depended largely on the relationship between the state and the church, the Ukrainian researcher logically noted these facts. However, the relationship was not linear or simple, very often, there was a rivalry or conflict of interests between the two branches of power – secular and spiritual, which manifested itself in the form of a crisis, sometimes even acute, although at that time this confrontation didn't acquire such mutual antagonism that arose in England in the 16th century.

The article is devoted to the problems of confrontation between the church and the royal power in England at the end of the 11th and at the beginning of the 12th centuries, as well as the analysis of church-political views, the group of authors supporting King's side, in the midst of a dispute between Henry and Beauclair and Anselm of Canterbury, using the example of the characteristics of an anonymous author and his publicistic work "The York Treatises". The article was analyzed the monograph by L. Berkut, that was dedicated to this particular topic – "The York Treatises as a source for characterizing English church-political ideas in the era of the concordat of 1107.

Key words: L. Berkut, investiture, York Tracts, Wilhelm I, London Concordat.

Намагаючись відтворити у своїх наукових студіях цілісну картину проблеми боротьби за інвеституру між "Regnum et Sacerdotium" у Німеччині, Л. Беркут не обходить стороною історію взаємин між церквою та королівською владою в Англії кінця XI – поч. XII ст. Для українського професора архіважливо

простежити взаємозв'язок та взаємозумовленість подій такої «європейської драми», а саме повторення конфлікту боротьби за владу, але вже не між папою та імператором, а між Кентерберійським архієпископом і королем Англії, який розгорнувся за кілька років до Вормського конкордату 1122 р. Цій події вчений присвятив невелику монографію «Йоркские Трактаты как источник для характеристики английских церковно-политических идей в эпоху конкордата 1107 г.». У своїх дослідженнях Л. Беркут намагається акцентувати увагу на загальних об'єднуючих моментах між двома підсумковими документами цієї затяжної боротьби за інвеституру – Лондонським (1107) та Вормським (1122) конкордатами, які досить рельєфно відбили як ступінь конфлікту між двома гілками феодальної влади, так і межу компромісу між ними.

Критично аналізуючи погляди своїх попередників, які займалися різними питаннями історії середньовічної Англії, Е.В. Тарле [9], Д.М. Петрушевського [6], а також переважно представників німецької історіографії: Г. Бемера [11], Ф. Яффе [12], Ф. Либерманн [15] та інш., український історик зумів сформулювати власну наукову візію вказаної проблеми.

Метою нашого дослідження є спроба висвітлення наукових студій Л. Беркута, присвячених дослідженню взаємин двох гілок феодальної влади – Церкви та держави в Англії кінця XI – поч. XII ст., їх протистоянню та пошукам компромісів, а також розгляду церковно-політичних поглядів групи авторів, що підтримують сторону короля, в розпал антагонізму між Генріхом I Боклером та Ансельмом Кентерберійським на прикладі характеристики анонімного автора і його публіцистичного твору «Йоркські трактати».

У 1066 році, завдавши поразки Гарольду в битві біля Гастінгса, Вільгельм I (1066–1087) Норманський або Завойовник, син Роберта Диявола, завоював Англію, ставши її королем. Разом з Англією під владою Вільгельма опинилася і місцева стародавня церква, яка володіла великим майном і користувалася величезним впливом у всьому королівстві [1]. Звичайно, військові перемоги Вільгельма не могли гармонізувати внутрішнє життя тогочасного суспільства, розірвати етнокультурні протиріччя.

Починаючи з Вільгельма англійські королі були змушені шукати підтримку серед князів-єпископів, впливових абатів великих монастирів, – робить важливий висновок Л. Беркут. Український вчений підкреслює, що відразу після битви при Сенлак, вже у 1070 р. король робить рішучі кроки до перетворення внутрішнього життя церкви. Король намагається забезпечити собі підтримку і схвалення римської курії, йому потрібно було освятити весь свій завойовницький план авторитетом і підтримкою церкви. Л. Беркут пише з цього приводу: «Было вполне естественным, если старые и до некоторой степени обязательные отношения между королем и папою – тогда им был Александр II (1061–1073) – приняли теперь очень сердечный и предупредительный характер, создавший для обеих сторон удивительную атмосферу взаимного доверия» [2].

Таким чином, український професор констатує, що, займаючись утвердженням своєї влади, Вільгельм Завойовник був змушений цілеспрямовано підтримувати церковну політику Риму не тільки в завойованій Англії, але і в Нормандії, герцогом якої він продовжував залишатися...

Союз короля з Римом тривав і при новому папі Григорії VII (1073–1085) досить плідно. Гільдебрандовські ідеї культивувалися і здійснювалися двома найвидатнішими ученими-ченцями свого часу – Ланфранком (1005–1089) та Ансельмом (1033–1109), які згодом стали ієрархами Англійської церкви, займаючи архієпископську кафедру в Кентербері [2, с. 4].

Описуючи стосунки між новим королем та папою, Л. Беркут пише: «Григорий VII хвалит Вильгельма Завоевателя как единственного князя, который искренно любит Бога и св. Церковь» [2, с. 4–5].

Своєю чергою Вільгельм на ділі намагається довести свою відданість та покірність приємнику св. Петра, примушує нормано-англійський єпископат опублікувати забуті постанови стосовно целібату, а також обіцяє віддати під суд усіх одружених кліриків. Король непохитно намагається реалізувати задуману церковну реформу і суворо забороняє баронам чи князям вимагати гроші за отримання церковних посад [11, с. 4].

Звичайно, папа визнавав безумовні заслуги короля щодо римського престолу, пише Л. Беркут, але сам принцип церковно-політичного ідеалу оновленого папства вимагав дещо іншого. Саме тут український учений говорить про психологічний різнобіч у системі церковно-політичних відносин в Англії другої половини XI ст.

Вся ситуація відбувається таким чином, що дозволяла в Римі думати про можливість легалізації всієї політичної системи Гільдебранда, яка демонструвалася в так званій теорії «двох влад» і знайшла своє відображення в окружному посланні папи Григорія VII “*Dictatus papae, pontifex universalis*” – своєрідної тезисної програми Католицької церкви [16].

Ключовий сенс цієї програми полягав у підпорядкуванні Римському престолу всієї духовної і світської влади, де тільки папа має право носити титул вселенський (*universalis*), а також звільняти не

тільки своїх підлеглих єпископів, а і світських королів. У декреті виражалася ідея повної незалежності церкви від світської інвеститури (*libertas ecclesias*), а також верховенство духовної влади (*gladius духовного меча* як символа влади) над світською [4; 3].

Дуже лаконічно суть теорії «папської теократії» виклав у своїх студіях Л. Беркут: «Последнее звено политической системы Гильдебранда именно подчинение всех светских князей власти викария ап. Петра как призванного руководителя Божьего царства на земле», і така ідея не повинна по задуму папства зустріти опір в особі англійського короля, який не раз доводив свою покірність церкві [2, с. 5].

Але український професор продовжує, що історичні обставини склалися таким чином, що планам Ватикану в Англії неможливо було здійснитися. Л. Беркут позначає головні причини такого становища: по-перше, Англія була вже давно завойована і не потребувала допомоги ні від кого, а по-друге, місцевий єпископат висловлювався проти втручання папства у справи Англійської церкви. Саме в останньому моменті Л. Беркут проводить чіткі паралелі з позицією і настроями німецької ієрархії, яка теж робила все можливе, щоб відокремитися в «незалежну владу» від папи і далекого Риму [14]. Знаменитий прибічник папської реформи, теолог, канонік, архієпископ Кентерберійський Ланфранк є першим, хто симпатизує церковній політиці Вільгельма Завойовника, висловлюючись проти втручання папства у внутрішні справи і розпорядки місцевої церкви [2, с. 5–6]. Але головну причину нездійсненності планів папи Григорія VII Л. Беркут вбачає в онтологічній неможливості передачі верховних прав корони в руки церкви.

Стосовного цього Л. Беркут пише: «Понтифікат Григорія VII – как ни счастливо он по-видимому начинался для Англии и для самого Вильгельма Завоевателя – быстро принес собою заметное охлаждение во взаимных отношениях некогда близких друзей» [2].

Посилаючись на думки знаменитого німецького вченого Ф. Яффе (1819–1870), Л. Беркут пише, що в 1079 р. відносини між папою та королем погіршилися настільки, що папський легат в Англії, монах Теузон, жорстко накидається на короля з нищівною критикою, чим вводить у збентеження навіть свого товариша по місії Губерта.

Останній незабаром бере на себе тяжку місію примирення Вільгельма з папою і встигає в цій справі настільки, що Григорій VII вирішує навіть зажадати від короля ленної клятви ап. Петру [13].

Але Вільгельм, прозваний Залізною Рукою, як пише Л. Беркут, був творцем і організатором майбутньої великої держави, він ввічливо відповідав, що ніколи не обіцяв папі ленної клятви. Такою відповіддю король у корені руйнував «теократичний план» Григорія VII «підкорення всіх світських государів духовній владі апостольського послідовника на землі» [2, с. 7].

Зрештою, новий виток погіршення відносин між німецьким імператором Генріхом IV та папою Григорієм VII, виступ нового антипапи Віберта (Климента III) призвели до того, що Англія зовсім звільнилася від опіки Риму, і безумовно продовжувала у себе традиційну практику королівської інвеститури, через яку не припинялися гострі суперечки як на континенті, так і у самій Священній римській імперії, – зауважує Л. Беркут [2, с. 7–8].

Після смерті Вільгельма Завойовника (+1087) влада в Англії переходить до рук молодшого з двох синів, теж до Вільгельма, прозваного Рудим.

Л. Беркут у своїх студіях, аналізуючи церковно-політичні взаємини в Англії при новому королі, дає йому далеко не втішну характеристику, називаючи його холодним тираном, що не знає ані совісті, ані честі, ані батьківської поваги до церкви.

У період правління Вільгельма Рудого (1087–1100) взаємини між світською та духовною владою набули яскраво ворожого характеру. Цинічне ставлення нового правителя до церкви, тотальна корупція, постійні конфлікти призвели, як пише Л. Беркут, англійський клір «до гострого невдоволення» [2, с. 8].

У 1093 р. у період тяжкої хвороби Вільгельм Рудий призначає примасом Англії і єпископом Кентерберійським видатного інтелектуала свого часу, теолога, одного з основоположників схоластичного напряму в філософії, абата Бекського монастиря Анзельма [2, с. 8–9].

Ставши верховним примасом Англії, Анзельм хоча і вже був авторитетним церковним діячем, але так і не зміг налагодити взаємини зі світською владою. Л. Беркут називає його «неопытным ребенком в житейских делах, который не мог ничем импонировать королю» [2, с. 9].

Відносини між церквою і державою обтяжувалися і тим, що новий архієпископ так і не зміг відстояти інтереси церковних інституцій у питанні раніше проведеної державою секуляризація релігійних володінь.

Свого піку конфлікт досяг у спробі вирішення питання стосовно інвеститури.

Для Анзельма, підкреслює Л. Беркут, було принципово важливо прийняти архієпископський «паліум» від рук римського папи Урбана II, що було прийнято Вільгельмом Рудим як порушення його королівських прав над церквою і викликало залучення примаса Англії до феодального суду. Досліджуючи

політичну полеміку з питання інвеститури в Англії, український професор помічає одну важливу річ. Для християнського світу Середньовіччя, виділяє Л. Беркут, мало не перший раз на прикладі Англії світ побачив дивовижну картину, коли перша особа англійської церкви посаджена на ганебну лаву за «вірність церковній традиції» [2, с. 9]. І тільки завдяки саме світській, а не церковній опозиції Анзельм Кентерберійський був звільнений від королівського свавілля. У 1097 р. Анзельм, пише Л. Беркут, покинув Англію [2, с. 9–10].

Після смерті Вільгельма Рудого королем Англії став його брат Генріх I на прізвисько Боклер, тобто Мудрий (1100–1135). Він поріднився з німецьким імператором, видавши заміж свою дочку Матильду за Генріха V. Після смерті імператора Матильда другий раз вийшла заміж за Жоффрама Плантагенета графа Анжуйського і стала матір'ю Генріха II, засновника династії Плантагенетів в Англії [10].

Описуючи церковно-політичні відносини при новому англійському королі, Л. Беркут, залучаючи дані англійської історіографії [17], робить висновок, що тепер у нових умовах взаємин не йдеться про вимоги папи на світове панування, і навіть не про саму інвеституру, позаяк вплив римської курії на Британські острови був зведений до мінімуму, церковна партія хотіла лише одного – врегулювання відносин у рамках і рисах, які склалися в період правління першого короля нормандської династії.

Сам Генріх I, розуміючи це, продовжує Л. Беркут, у своєму королівському маніфесті обіцяє знищення регалій і пов'язаних з ними зловживання, скасування грошових поборів з церкви, а також, що особливо важливо, у своєму листі запрошує Анзельма Кентерберійського зайняти свою кафедру і почесне місце в королівській раді [2, с. 10].

Щодо останнього, то Л. Беркут вказує на трансформацію поглядів «патріарха Британії», який після вигнання повертається до Англії зовсім іншою людиною. Ознайомившись з григоріанськими ідеями і глибоко перейнявшись ними, він не тільки відмовився принести королю звичайну ленну присягу, а й зажадав знищення світської інвеститури. В результаті чого Анзельм був змушений вдруге покинути Англію, – пише український професор [2, с. 11].

Виниклий конфлікт, який прийняв затяжну форму подальшої дипломатичної боротьби, тривав близько п'яти років і закінчився спочатку пленарною угодою в Еглі (1105), а потім відомим Лондонським конкордатом 1107 року, за яким дві сторони досягли угоди: Генріх I відмовлявся від права пожалування «кільцем та посохом, проте зберіг за собою право ленної присяги так зв. “temporalia”, від вибраних за його згодою кандидатів» [2, с. 11–12].

Отже, боротьба за інвеституру в Англії завершилася компромісом, сторони дійшли визначених домовленостей, котрі в майбутньому лягли в основу Вормського конкордату (1122), який став остаточним етапом боротьби за інвеституру в Німеччині [5].

Лондонський конкордат не був бездоганним, багато питань церковно-державних відносин залишилися невирішеними, але він поклав початок дискусії про правові підстави влади монарха у середньовічній Англії [2, с. 12].

Таким чином, для українського професора врегулювання проблеми інвеститури в Англії, завдяки конкордату 1107 р., було не капітуляцією державної влади перед церковною, а, швидше за все, «ініціативою компромісу», який долинав від представників інтелектуальної церковної еліти XII ст., шляхом знаходження нових взаємин церкви і держави, розмежуванням їхніх юрисдикцій і повноважень, а також переосмисленням самої теократичної моделі королівської влади...

Другу частину своїх наукових студій, присвячених церковно-політичним відносинам в Англії, Л. Беркут присвячує характеристиці повністю протилежної сторони церковного розуміння поділу влади, а саме ідеям цілого ряду прибічників та адептів, навпаки, сильної королівської влади в Англії, захисників «божественної прерогативи короля», на прикладі «Йоркських трактатів» [2, с. 12–13].

«Йоркські трактати», пише Л. Беркут, є рукописне джерело анонімного автора або групи анонімних авторів, що написане між 1101–1104 рр. у період розпаду суперечки Генріха Боклера з Ансельмом Кентерберійським, що складається з різних за обсягом 35 трактатів.

Самі тексти містяться в описаному К. Хампе кодексі 415 колекції рідкісних книг і рукописів Коледжу Корпус Крісті, Кембріджу (Corpus Christi College) в бібліотеці Паркера (Parker Library) [14].

Першим видавцем «Йоркського Аноніму» був професор церковної історії Бонни Генріх Бемер, опублікувавши свої дослідження в роботі «Церква і держава в Англії і Нормандії в 11 і 12 століттях» [11, с. 430–435].

Солідаризуючись з німецьким вченим і аналізуючи текст деяких трактатів, Л. Беркут відносить це джерело до розділу публіцистичної літератури періоду інтелектуальної боротьби за інвеституру в Англії, де анонімний автор чи група авторів дуже ретельно теоретичним шляхом, використовуючи у своїй аргументації богословські погляди, що притаманні середньовічній діалектиці, а також величезну кількість

цитат і висловів з усього корпусу книг Біблії, виводить пріоритет світської влади (царської, королівської) над священницькою [2, с. 3–13–16].

Розкриваючи проблему відносин світської та духовної влади “Regnum et Sacerdotium”, Л. Беркут зупиняє свій пильний погляд на одному з трактатів рукопису під назвою “De consecratione pontificum et regum” (Посвячення єпископів і королів), який український вчений визначає «основним источником из целой группы таковых» [2, с. 14]. Логіка міркування автора цього трактату призводить до висновку: «Якщо влада царська у Христі вище священницької, то це положення застосовано і до світу людських відносин (до речі, характерна думка для середньовічної релігійної філософії, де все земне має бути відображенням небесного), то священник повинен поставлятися королем, але не через людську владу, а через владу Бога, *per potestatem Dei*» [2, с. 14–15]. І ця думка є серцевиною всього цього трактату. Автор твору, підкреслює Л. Беркут, постійно підтверджує верховенство першої влади над другою, проводячи паралелі зі Старого завіту, де говорить про владу і силу Давида і Мойсея.

До однієї групи з цим трактатом “De consecratione pontificum et regum” Л. Беркут спільно з його першим видавцем Г. Бемер відносить й інші: “De Romano pontifice” (Римський папа), “De oboediendo Romano pontifice” (Про послух Римському папі), “De charitate et oboedientia” (Про любов і послух). Саме в цих трактатах проблема відносин світської і духовної влади, зауважує український дослідник, вирішується не абстрактно, тобто теоретично, а, навпаки, вводиться в рамки живої дійсності і відрізняється практичними прикладами з церковної історії. Священницька влада потребує королівської, позаяк остання охороняє не тільки саму церкву, але і її авторитет: “*ipsam quoque sacerdotalem auctoritatem*” (безпеку священної влади) [2, с. 16–18].

«Королівська інвеститура виправдовується тим, що Христос доручив священницький чин царській руці. З іншого боку, вона (тобто інвеститура) спирається на суверенні права государя над своїми підданими і церковним майном. Хоча вона не має на увазі передачі священства і духовної благодаті. Але дарування нею королем відбувається через те, що він – намісник Христа на землі, помазаник Божий» (*per gratiam – по благодаті*) [2, с. 16].

Резюмуючи багаж думок та ідей таких середньовічних письменників, а серед них були не тільки світські діячі, але і представники духовенства, Л. Беркут робить такий висновок: «Всі вони бажають заснувати на факті помазання священницький характер королівської влади, проте з усіх ця думка найбільш різко і послідовно проведена у нашого Іорського Аноніма». Такі ідеї, пише Л. Беркут, надали особливості розвитку європейського абсолютизму як форми правління, підпорядкованої розумному початку і зумовленої Божественною волею, де за словами «останнього отця церкви» Боссоета, «королі мають титул Христа, і вони – боги» [8, с. 7].

Отже, як висновок зауважимо таке: у своїх дослідженнях, присвячених цій тематиці, Л. Беркут стверджує, що сам конкордат 1107 не був однозначною перемогою Ансельма Кентерберійського у суперечці за інвеституру з королем Генріхом I Боклером. Для вченого очевидно, що конкордат був нічим іншим, як компромісним рішенням двох сторін, при цьому прагматична ініціатива компромісу виходила насамперед від Риму, тому в Англії конфлікт королівської влади з папством не прийняв такі жорсткі форми, як у Німеччині. Водночас український професор вважає для себе важливим показати на прикладі “Tractatus Eboracenses” ідеологічний складник питання відносин церкви до держави.

У своїх наукових студіях український науковець вказує на цілу низку адептів сильної королівської влади в Англії, де державні вчені, легісти у своїх творах висловлювали думку про особливий статус монарха не тільки в державі, але і в церкві. Вони зазначають безпосередній зв'язок короля з Богом через отримання таїнства помазання, і «Іорський анонім» – яскравий і безпосередній тому приклад. Така ідеологічна і богословська полеміка між державою і католицькою церквою в Англії XI–XII ст. буде і надалі в історії цих взаємин набувати все більше і більше принципового характеру, – підкреслює український вчений.

Наприкінці своїх наукових студій Л. Беркут вважає цілком доречним провести історичну спадкоємність ідей між «Іорським анонімом» та доктриною англійського реформатора Дж. Вікліфа, який так само, як його попередники, вважав короля не тільки уособленням вищої влади, але і «вікарієм самого Бога» [2, с. 23].

Література:

1. Барлоу Ф. Вильгельм I и нормандское завоевание Англии / пер. с англ. ; под ред. к.ф.н. С. В. Иванова. Санкт-Петербург : Евразия, 2007. 320 с. С. 10–40.
2. Беркут Л. Н. Іорські Трактати как источник для характеристики английских церковно-политических идей – в эпоху до конкордата 1107 г. Варшава, 1911. 23 с.
3. Берман Г. Западная традиция права: Эпоха формирования. М., 1994. С. 196–216, 262–281.

4. Герье В. И. Расцвет западной теократии. М., 1916. URL: <http://www.auction-imperia.ru>
5. Казанский А. Данте. Демистификация. Долгая дорога домой. Т. V. Т. 5. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=E6fGBwAAQBAJ&pg=PT25&dq>
6. Кларендонские конституции. Памятники истории Англии XI–XIII вв. / пер. с лат. Д. М. Петрушевского. Москва, 1936. С. 70–77.
7. Кротов А. А. *Журнал: Вестник Московского университета. Серия 7 : Философия*. Номер: 6. Год издания : 2011. Изд-во Моск. ун-та. URL: <https://istina.msu.ru>
8. Лебедев М. Боссюэт, еп. Московий, и значение его для Католической Церкви во Франции. *Труды КДА*. 1868. № 1. С. 3–4.
9. Тарле Е. В. Общественные воззрения Томаса Мора в связи с экономическим состоянием Англии его времени. Санкт-Петербург, 1901. VI, 225, 127 с.
10. Шафф Ф. История христианской церкви. Т. V. Средневековое христианство. От Григория VII до Бонифация VIII. 1049–1294 г. по Р. X. Санкт-Петербург : Библия для всех, 2008. 576 с. С. 65.
11. Böhmer Heinrich. Kirche Und Staat in England Und in Der Normandie Im XI. Und XII. Jahrhundert, 1899. 498 s.
12. Jaffé Ph. Bibliotheca rerum Germanicarum. Lipsiae, 1885.
13. Jaffe Philippus Bibliotheca rerum Germanicarum, Berlin 1864–1872. t. 2. P. 336–367; 380.
14. G. Williams, The Norman Anonymus of 1100 AD: Towards the Identification and Evaluation of the so-called Anonymus of York, Harvard Theological Studies, xvii 1951.
15. Liebermann F. Anselm von Canterbury and Hugh von Lyon. Historische Aufsätze dem Andenken an Georg Waitz gewidmet. Hannover, 1886. P. 156–203.
16. Stickler A. M. «Gladius» nel registro di Gregorio VII. Torino 1948. P. 89–103.
17. Stubbs W., Select charters and other illustrations of English constitutional of English Constitutional History. Oxford, 1905. P. 99.

УДК 94(437.6)"1946"Тука:34(09)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.37>

СУДОВИЙ ПРОЦЕС НАД СЛОВАЦЬКИМ ПОЛІТИЧНИМ ТА ДЕРЖАВНИМ ДІЯЧЕМ ВОЙТЕХОМ ТУКОЮ В 1946 Р.

Шніцер Ігор,

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн
Ужгородського національного університету
ORCID ID: 0000-0003-4681-0263

У статті висвітлено підготовку та проведення судового процесу над словацьким політичним та державним діячем В. Тукою в 1946 р. Його постать є однією з найодіозніших в історії Словаччини ХХ століття. У 1929 р. за антидержавну діяльність в Чехословаччині на користь гортистської Угорщини В. Тука був засуджений до 15 років позбавлення волі. У 1937 р. був амністований та наступного року повернувся до активної політичної діяльності, брав участь у розвалі Чехословаччини та утворенні Словацької держави, яка мала фактичний статус німецького протекторату. Як прем'єр-міністр та міністр закордонних справ був причетний до злочинів людацького режиму, а в окремих випадках навіть ініціював їх. Зокрема, В. Тука був головним ініціатором остаточного рішення єврейського питання в Словацькій державі.

Після відродження Чехословаччини піддав під дію законів про покарання нацистських злочинців, зрадників і колаборантів та в 1946 р. постав перед Народним судом у Братиславі. Попри те, що на той час В. Тука вже був літньою, фізично немічною людиною, прикутою до інвалідного візка, суд визнав його винним та засудив до смертної кари через повішення. Результати медичного обстеження та чинне законодавство не перешкодили приведенню смертного вироку в дію 20 серпня 1946 р.

Автор статті констатує, що судовий процес над В. Тукою в істотній мірі був політизований, адже в його обличчі чехословацька влада прагнула засудити не тільки ідею незалежності Словаччини, але й людацтво як ідеологію. Діяльність В. Туки напередодні та в роки Другої світової війни доводила, що Словацька держава 1939–1945 рр. була побічним продуктом нацистської агресії проти Чехословаччини. Судовий процес 1946 р. створив перешкоди на шляху узвичаєння ідеї незалежності Словаччини та морального виправдання представників людацького режиму. Оцінка подій Другої світової війни спиралася на цей прецедент у тій частині, що вимагала найжорстокіших покарань для державних зрадників й колаборантів. Під час судового процесу над В. Тукою була фактично визначена суспільна небезпека діяльності словацьких державних зрадників, військових злочинців й колаборантів, а його результати було використано для організації аналогічних процесів над іншими високопосадовцями Словацької держави. Смертний вирок В. Туці став одним з сімнадцяти смертних вироків, винесених Народним судом після Другої світової війни, та одним з одинадцяти приведених в дію.

Ключові слова: В. Тука, Чехословаччина, Народний суд, судовий процес, державна зрада, військові злочини, злочини проти людяності, смертний вирок.

Shnitser Ihor. The trial of the Slovak politician and statesman Vojtech Tuka in 1946

The article examines the preparation and conduct of the trial of V. Tuka in 1946. The figure of this politician is one of the most odious in the history of Slovakia. As early as October 1929, he was sentenced to 15 years in prison for his anti-state activities in Czechoslovakia in favor of Hortist Hungary. In 1937, V. Tuka was amnestied. The following year returned to active political activity and took part in the collapse of Czechoslovakia and the formation of the Slovak state under the patronage of Nazi Germany. As Prime Minister, he has been involved in many war crimes and crimes against humanity. In particular, he was the main initiator of the final solution to the Jewish question in the Slovak state.

After the decline of the Slovak state and the revival of Czechoslovakia, V. Tuka came under the laws to punish Nazi criminals, occupiers, traitors, and collaborators and appeared before the People's Court in Bratislava. Even though at that time V. Tuka was already an elderly, physically weak person confined to a wheelchair, the court sentenced him to death by hanging for anti-government activities, war crimes, and crimes against humanity. The results of the forensic medical examination and the current legislation did not prevent the death sentence from being enforced on August 20, 1946.

The author of the article states that the trial of V. Tuka was politicized mainly because, in his face, the Czechoslovak authorities sought to condemn the idea of Slovakia's independence and Ludaks' regime as an ideology. V. Tuka's activity convincingly proved that the Slovak state of 1939–1945 was a by-product of the Nazi aggression against Czechoslovakia. The trial of 1946 created obstacles to accustoming Slovakia's independence and the moral justification of the Ludaks' regime. The assessment of the Second World War events was based on this precedent in the part that required the harshest sanctions against traitors and collaborators. During the trial of V. Tuka, the public danger of the activities of Slovak traitors, war criminals, and collaborators was actually determined, and its results were used to organize similar trials of other high-ranking officials of the Slovak state.

Key words: V. Tuka, Czechoslovakia, People's Court, trial, treason, war crimes, crimes against humanity, a death sentence.

Войтех Тука (1880–1946 рр.) є однією з найодіозніших постатей в історії Словаччини ХХ століття. У 1920-х роках здійснював підривну діяльність проти Чехословаччини в інтересах будапештських ревізійоністських сил, які не бажали миритися з втратою словацьких земель й планували повернути їх до складу Угорського королівства. У жовтні 1929 р. за антидержавну діяльність на користь гортистської Угорщини В. Тука був засуджений до 15 років позбавлення волі [3, с. 159]. У 1937 р. був амністований, а наступного року повернувся до активної політичної діяльності, брав участь у розвалі Чехословаччини та утворенні Словацької держави, яка мала фактичний статус німецького протекторату. У листопаді 1939 р. В. Тука став прем'єр-міністром Словаччини. Також обіймав посаду міністра закордонних справ. У роки війни був одним з найвідданіших прибічників нацизму на словацьких землях. У своїй праці «Свобода: політичний аналіз» писав, що «тільки сильні народи мають право на існування, лише вони мають здатність творити та виховувати людство» [1, с. 139]. Для задоволення владних амбіцій безуспішно намагався усунути від керівництва державними структурами президента Й. Тісо, що у сукупності з прогресуючою хворобою, змусило В. Туку поступово зменшити власну активність на посаді глави уряду та міністра закордонних справ. У січні 1943 р. подав у відставку з посади заступника голови керівної партії Глінки [9, с. 28]. 6 вересня 1944 р. В. Тука пішов у відставку з усіх державних посад. Своє рішення політик мотивував критичним станом здоров'я [1, с. 222].

Наступ Червоної Армії на початку 1945 р. та неминучість військової поразки нацистської Німеччини змусили В. Туку у супроводі дружини, особистого лікаря та медсестер емігрувати до Західної Австрії [6, с. 42]. У такий спосіб політик планував уникнути відповідальності за злочинну діяльність.

Судовий процес над В. Тукою в 1946 р. ще не був предметом спеціальних наукових досліджень в українській історіографії. Окремі аспекти діяльності В. Туки у міжвоєнний час вивчав І. Шніцер [3], а у роки Другої світової війни – І. Боровець [1]. В словацькій історіографії дане питання знайшло детальне висвітлення у працях П. Федорчака [6] та З. Ільової й М. Малатінського [7]. Суспільно-політичну ситуацію в повоєнній Чехословаччині, яка безпосередньо впливала на перебіг судового процесу над В. Тукою досліджували М. Сирний [15] та Т. Клуберт [8].

Метою статті є всебічно висвітлити підготовку та перебіг судового процесу над словацьким політичним та державним діячем В. Тукою в 1946 р., який був одним з найвідоміших процесів над державними зрадниками, військовими злочинцями й колаборантами у повоєнній Чехословаччині та на довгі десятиліття дискредитував ідею незалежності Словаччини.

15 травня 1945 р. Словацька народна рада (СНР) прийняла Постанову № 33 «Про покарання фашистських злочинців, окупантів, зрадників й колаборантів та про встановлення народного судочинства» [12]. Згідно з § 2 документу, державними зрадниками проголошувалися громадяни, які брали участь у розвалі Чехословаччини, підтримували військові, політичні чи економічні інтереси нацистської Німеччини або гортистської Угорщини, сприяли оголошенню та веденню війни проти СРСР і союзників, публічно пропагували, захищали чи підтримували діяльність та ідеї нацистських окупантів і державних зрадників, публічно критикували СРСР і союзників, їх владу та армію. Постанова СНР № 33 за скоєння вище вказаних злочинів передбачала покарання у вигляді смертної кари. До числа державних зрадників і колаборантів зараховувалися й громадяни, які брали активну участь у діяльності людацьких організацій, або відкрито підтримували режим Й. Тісо в 1939–1945 рр. [8, с. 29]. Постанова СНР № 33 ініціювала створення Народного суду в Братиславі, який мав розглянути та винести вироки у справах президента, членів уряду та парламентарів Словацької держави [10, с. 114]. Найвпливовіші у повоєнній Словаччині політичні партії – Комуністична партія Словаччини (КПС) та Демократична партія (ДП), дивилися на майбутні судові процеси над керівництвом Словацької держави як на слушну нагоду усунути та суворо покарати своїх головних політичних опонентів [15, с. 147].

19 червня 1945 р. президент Чехословаччини Е. Бенеш видав декрет «Про покарання нацистських злочинців, зрадників та їх посібників». Він передбачав суворе покарання за злочини проти людяності, миру, військові злочини та «замахи проти республіки» [2, с. 66]. Декрет активізував роботу чехословацьких органів влади по виявленню та екстрадиції колишніх високопосадовців Словацької держави. Зокрема, було встановлено, що колишній прем'єр-міністр Словацької держави В. Тука переховується в містечку Кіцбюель у Тіролі, яке знаходилося у французькій зоні окупації [6, с. 43]. 28 липня 1945 р. чехословацький представник в Комісії Організації Об'єднаних Націй (ООН) з розслідування військових злочинів Б. Ечер звернувся до французької влади з проханням взяти В. Туку під варту, а Міністерство закордонних справ Чехословаччини підготувало запит про його екстрадицію. 24 серпня 1945 р. В. Туку було взято під варту й тимчасово поміщено до в'язниці у місті Інсбрук. У грудні 1945 р. він був екстрадований до Чехословаччини й доправлений до в'язниці Крайського суду в Братиславі. За результатами медичного обстеження лікарі констатували незадовільний стан здоров'я В. Туки, який

був частково паралізований, та рекомендували йому пройти стаціонарне лікування. 7 лютого 1946 р. комісар внутрішніх справ М. Ференчик погодив лікування затриманого у місцевій лікарні за умови, що він перебуватиме під цілодобовим наглядом співробітників національної безпеки [6, s. 43].

13 лютого 1946 р. справу В. Туки було передано до Народного суду в Братиславі. Кримінальне провадження мало чотири етапи: досудове розслідування, підготовче провадження, судовий розгляд та виконання судового рішення. Під час досудового розслідування В. Тука був допитаний слідчими для з'ясування деталей його політичної діяльності під час розпаду Чехословаччини та утворення Словацької держави. Окремо він дав покази про політичні, економічні та військові контакти з нацистською Німеччиною, про власну роль в оголошенні та веденні війни проти СРСР і союзників, масових депортаціях євреїв тощо. Варто відзначити, що на перебіг досудового розслідування негативно впливало погане самопочуття В. Туки. Він фізично не витримував допитів тривалістю більше пів години, покази слідчим давав лежачи та вельми повільно, регулярно скаржився на провали в пам'яті. Згідно з пізнішими спогадами його адвоката, підозрюваний фактично дистанціювався від перебігу досудового розслідування та головну увагу приділяв «молитовнику та вервиці» [7, s. 146]. У травні 1946 р. В. Тука пройшов чергове медичне обстеження у фахівців. За його результатами лікарі констатували, що стан здоров'я обвинуваченого дозволяє йому постати перед Народним судом.

17 червня 1946 р. прокурор Л. Риган затвердив обвинувальний акт у справі про державну зраду В. Туки та 24 червня направив його до Народного суду. Документ складався з 67 сторінок [13, s. 1] та містив наступні звинувачення на адресу колишнього високопосадовця: брав активну участь у розвалі Чехословаччини та утворенні Словацької держави під патронатом нацистської Німеччини; працював на військові, політичні й економічні інтереси нацистської Німеччини, тим самим перешкоджаючи військовим успіхам СРСР і союзників, успішній діяльності місцевих демократичних та антифашистських організацій; долучився до оголошення та ведення війни проти СРСР і союзників, дискредитував честь словацького народу тим, що публічно пропагував та захищав ідеологію й діяльність нацистських окупантів; ініціював депортації євреїв зі Словацької держави, які привели до їх масового знищення [7, s. 139]. Сторона обвинувачення додатково звертала увагу суду на те, що В. Тука та його прибічники волали про необхідність остаточного рішення єврейського питання ще з осені 1938 р. На думку слідства, обвинувачений у цьому питанні діяв самостійно, без будь-якого тиску з боку нацистської Німеччини. Відтак, саме на його совісті була депортація зі Словацької держави близько 60 000 євреїв, з яких більшість загинула [7, s. 144].

Засідання Народного суду у справі В. Туки розпочалося 29 липня 1946 р. Судовий розгляд здійснювала колегія на чолі з професійним суддею І. Дакснером та шістьма присяжними, які репрезентували найвпливовіші у повоєнній Словаччині політичні партії – КПС та ДП. Сторону обвинувачення представляли Л. Риган та А. Рашла [13, s. 1]. Адвокат В. Рампашек здійснював захист підозрюваного. Під час судового процесу В. Туку охороняли двоє співробітників національної безпеки. Заходи безпеки були посилені у зв'язку з наявною інформацією про те, що близько 40 колишніх партизанів, учасників з'їзду в Братиславі 2–4 серпня 1946 р., планують захопити Й. Тісо та інших високопосадовців Словацької держави в заручники та публічно стратити на площі Свободи.

Під час судового розгляду В. Тука заявив, що завжди намагався працювати в інтересах словацького народу та ніколи не мав злих намірів. Окремі свої чинки пояснював тим, що змушений був діяти під тиском зовнішніх обставин [7, s. 147]. Вважав, що Словаччину після Мюнхенського диктату 1938 р. «може врятувати лише союз з Німеччини» [7, s. 148]. Наголошував у суді, що ніколи не прагнув незалежності Словацької держави, оскільки був прибічником трансформації Чехословаччини у союзну республіку двох народів – чехів та словаків. Вірив в те, що така держава буде створена після перемоги Німеччини у Другій світовій війні. Свої зустрічі та переговори з німецькими представниками на рубежі 1938–1939 рр. пояснював тим, що це були контакти суто економічного, а не політичного характеру. Власну діяльність на посаді прем'єр-міністра виправдовував тим, що вона завжди узгоджувалася з президентом Й. Тісо. На низку звинувачень відповідав, що нічого не знав, або був дезінформований. Наприклад, з його слів, нічого не знав про підготовку держави до війни з Польщею та СРСР, а про справжню діяльність Глінкової гарди (профашистська напіввійськова організація партії Глінки) був дезінформований. В окремих випадках В. Тука взагалі заявляв, що нічого не пам'ятає.

Згідно з показами свідків Й. Тісо та О. Маха, підозрюваний на посаді прем'єр-міністра та міністра закордонних справ Словацької держави діяв свавільно й ніколи не зважав на думки президента, колег міністрів та парламентарів, особливо якщо це стосувалося співпраці з нацистською Німеччиною. О. Мах також заявив, що ініціатива у масових депортаціях євреїв зі Словаччини належала В. Туці, оскільки він «у єврейському питанні був найрадикальнішим» [7, s. 150]. Під час судового розгляду зі

свідченнями щодо діяльності В. Туки виступили також І. Карваш, В. Тальський, Ш. Татарко, Ф. Славковський та Ю. Стано. Окремі свідки намагалися перекласти усю відповідальність за злочини людацького режиму на В. Туку. Однак представник сторони обвинувачення А. Рашла у відповідь наголосив на «колективній відповідальності керівництва людової партії й словацької влади» [7, s. 151]. Народний суд у Братиславі у своїй діяльності дотримувався концепції колективної відповідальності, згідно з якою за діяння, вчинені президентом, членами уряду, депутатами та іншими високопосадовцями Словацької держави несла відповідальність вся група загалом [11, s. 110].

7 серпня 1946 р. адвокат В. Туки під час заключної промови в Народному суді заявив, що діяльність його підзахисного «була історичною помилкою», а сам він «нічого не робив навмисне» чи «з корисних мотивів» [7, s. 152]. Адвокат В. Рампашек також просив суд при винесенні вироку врахувати пом'якшувальні обставини, зокрема, поганий стан здоров'я В. Туки.

В. Тука у своєму заключному слові 14 серпня 1946 р. спробував виправдати себе тим, що мав необережність потрапити під вплив оточення та зовнішніх факторів. Водночас визнав, що своїми діями «завдав шкоди народу», про що дуже шкодує. Просив Народний суд при винесенні вироку врахувати, що він є немічною та нещасною людиною, яка заслуговує на більш м'яке покарання, ніж передбачено законом [7, s. 152].

Варто відзначити, що під час судового процесу над В. Тукою представники влади переймалися тим, чи не вплине стан здоров'я підсудного на вирок суду. Так, ще 3 серпня 1946 р. керівництво СНР листом інформувало уряд про те, що судовий розгляд добігає кінця, і скоріше за все, В. Туці буде винесено смертний вирок. СНР звертала увагу членів уряду на те, що підсудний хоча й переніс інсульт та прикутий до інвалідного візка, але його психічний стан в нормі та не може стати на заваді виконанню вироку суду. Керівництво СНР також висловлювало занепокоєння з приводу того, що страта фізично немічної людини може спровокувати критику влади, як в середині країни, так і закордоном [18, s. 141].

9 серпня 1946 р. стан здоров'я В. Туки став предметом обговорення на таємній нараді уряду. Міністр юстиції П. Дртіна тоді заявив, що не має жодних підстав для того, аби страта В. Туки не могла відбутися або була перенесена [19, s. 142]. Єдине, навколо чого велись дискусії на нараді, у який спосіб колишній прем'єр-міністр буде страчений. Розглядалися два варіанти: повішення на шибениці та розстріл. Міністр зовнішньої торгівлі ЧСР Г. Ріпка рекомендував виконати майбутній вирок суду не публічно, і краще через повішення. За підсумком таємної наради уряду було прийнято рішення, що не має жодних обставин, які б перешкоджали Народному суду винести В. Туці смертний вирок [19, s. 143].

14 серпня 1946 р. Народний суд визнав В. Туку винним у скоєнні кримінального злочину державна зрада та засудив до смертної кари через повішення. Додатковим покаранням для підсудного стало позбавлення громадянських прав на 15 років та конфіскація усього майна [16, s. 1]. Народний суд визнав В. Туку винним в тому, що він, як чехословацький громадянин та член Глінкової гарди, брав участь у розвалі Чехословаччини та шляхом прямих переговорів долучився до утворення Словацької держави під патронатом Німеччини. В. Туку також було визнано винним в активній підтримці військових, політичних, економічних інтересів нацистської Німеччини, що перешкоджали військовим успіхам СРСР і союзників, шкодили інтересам словацького народу та вітчизняних демократичних і антифашистських організацій або груп, що вели боротьбу за визволення Чехословаччини. Народний суд визнав причетність В. Туки до оголошення та ведення Словацькою державою війни проти СРСР і союзників, а також винним у публічній пропаганді ідеології й діяльності нацистських загарбників та колаборантів в Словаччині, ініціюванні та проведенні масових депортацій словацьких громадян на підставі їх расової, національної чи релігійної приналежності [14]. Згідно з пізнішими спогадами голови Народного суду І. Дакснера, основними елементами антидержавної діяльності В. Туки були участь в розвалі Чехословаччини та активна підтримка інтересів і планів нацистської Німеччини [5, s. 60].

Після оголошення вироку суду адвокат В. Рампашек подав президенту Чехословаччини клопотання про помилування В. Туки. У ньому він апелював до людяності та вказував на незадовільний стан здоров'я засудженого і його щире каяття. У свою чергу Народний суд не рекомендував президенту Е. Бенешу дарувати помилування державному зраднику [7, s. 159]. Тому цілком прогнозовано В. Тука помилування не отримав.

Вирок Народного суду був приведений в дію вранці 20 серпня 1946 р. на території внутрішнього двору в'язниці Крайського суду в Братиславі [17, s. 1]. Оскільки В. Тука не міг самостійно пересуватись, до шибениці його привезли на інвалідному візку [4, s. 328]. Супроводжував його капелана в'язниці Й. Сташо. Виконання смертного вироку розпочалося о 5.38 год. та тривало біля 10 хвилин. Смерть В. Туки лікарі констатували о 5.53 год, після чого його тіло було поховано на Мартинському цвинтарі у Братиславі [7, s. 159].

Отже, судовий процес над словацьким політичним та державним діячем В. Тукою став одним з найвідоміших процесів над державними зрадниками, військовими злочинцями й колаборантами у повоєнній Чехословаччині. До відповідальності було притягнуто палкого прибічника нацистської ідеології, який брав активну участь у розвалі Чехословаччини та проголошенні незалежності Словацької держави, яка мала фактичний статус німецького протекторату. В. Тука тривалий час був другою людиною в державі й керівній партії Глінки, а тому не тільки був причетний до злочинів людацького режиму, а в окремих випадках навіть ініціював їх. Зокрема, він був головним ініціатором остаточного рішення єврейського питання в Словацькій державі. За державну зраду, військові злочини та злочини проти людяності В. Тука був засуджений до смертної кари. І це при тому, що був літньою, фізично німецькою людиною, прикутою до інвалідного візка. Результати медичного обстеження та чинне законодавство не перешкодили приведенню смертного вироку в дію 20 серпня 1946 р.

Варто відзначити, що судовий процес над В. Тукою в істотній мірі був політизований, адже в його обличчі чехословацька влада прагнула засудити не тільки ідею незалежності Словаччини, але й людацтво як ідеологію. На її думку, діяльність В. Туки переконливо доводила, що Словацька держава 1939–1945 рр. була побічним продуктом нацистської агресії проти Чехословаччини. Судовий процес 1946 р. створив перешкоди на шляху узвичаєння ідеї незалежності Словаччини та морального виправдання представників людацького режиму. Оцінка подій Другої світової війни спиралася на цей прецедент у тій частині, що вимагала найжорстокіших покарань для державних зрадників й колаборантів. Під час судового процесу над В. Тукою була фактично визначена суспільна небезпека діяльності словацьких державних зрадників, військових злочинців й колаборантів, а його результати було використано для організації аналогічних процесів над іншими високопосадовцями Словацької держави. Судовий процес 1946 р. відповідав інтересам найвпливовіших після війни словацьких партій – КПС та ДП, які у такий спосіб отримали можливість покарати своїх політичних опонентів. Загалом смертний вирок В. Туці став одним з сімнадцяти смертних вироків, винесених Народним судом після Другої світової війни, та одним з одинадцяти приведених в дію.

Література:

1. Боровець І. Словацька держава. 1939–1945 рр.: історична генеза та особливості розвитку. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2012. 352 с.
2. Зуппан А. Конфликт, война и геноцид в Центрально-Восточной и Юго-Восточной Европе. 1938–1948. Часть II. *Славяноведение*. 2016. № 4. С. 64–71.
3. Шніцер, І. О. Судовий процес над В. Тукою та його вплив на словацький автономістський рух (1928–1929 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія / редкол. : І.О. Мандрик (гол. ред.), Д. Д. Данилюк, М. В. Олашин та ін. Ужгород : Вид-во УжНУ, 2003. Вип. 9. С. 155–161.*
4. Balko J. Desaf' rokov v slovenskej politike. Osobné spomienky. (Život v piatich režimoch). Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2005. 402 s.
5. Daxner I. Eudáctvo pred Národným súdom 1945–1947. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1961. 299 s.
6. Fedorčák P. Proces s Vojtechom Tukom v roku 1946. *Človek a spoločnosť*, 2015, roč. 18. č. 4. S. 41–52.
7. Illýová Z, Malatinský M. Dva procesy s Vojtechom Tukom. Bratislava: Wolters Kluwer, 2017. 180 s.
8. Klubert T. Politické pozadie a bezpečnostné aspekty procesu s Dr. Jozefom Tisom a spol. *Pamäť národa*, 2011. roč. 7. č. 1, S. 29–45.
9. Korček J. Slovenská republika 1943-1945: k pôsobeniu mocensko-represívneho aparátu a režimu. Bratislava : Ministerstvo obrany SR, 1999. 223 s.
10. Letková A. Trestné činy proti osobám v retribučnom zákonodarstve v ČSR. *Zborník z II. ročníka medzinárodnej vedeckej konferencie Banskobystrické dni práva na tému «Kvalita normotvornej a aplikatívnej stránky zákonnosti ako determinant právneho štátu» 23. – 24. november 2016, zámok Viglaš Belianum, 2017. S. 104–115.*
11. Malatinský M. Kolektívna zodpovednosť v rozsudkoch Národného súdu (1945–1947). *Právněhistorické studie*, 46/2S. Praha : Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum, 2017. S. 100–113.
12. Nariadenie Slovenskej národnej rady č. 33 zo dňa 15. mája 1945 o potrestaní fašistických zločincov, okupantov, zradcov a kolaborantov a o zriadení ľudového súdnictva. *Sbierka nariadení Slovenskej národnej rady*. Ročník 1945. Čiastka 11, vydaná 18. júna 1945. S. 81–94.
13. Proces s Tukou zahájen. *Rudé právo*. 30.7.1946. S. 1.
14. SNA, fond NS, TnĽud 7/46, A–919. Rozsudok nad dr. V. Tukom zo 14.8.1946.
15. Surný M. Vzťah komunistického strany Slovenska a politického katolicizmu na Slovensku v rokoch 1945–1947. *Ludáci a komunisti: Súperi? Spojenci? Protivníci?* / ed. Šuchová X. Prešov Universum, 2006. S. 137–153.
16. Tuka odsouzen k smrti provazem. *Rudé právo*. 15.8.1946. S. 1.
17. Tuka popraven. *Rudé právo*. 21.8.1946. S. 1.
18. Ze zápisu o schůza vlády 9. srpna 1946. Kaplan K. *Dva retribuční procesy. Komentované dokumenty*. Praha, 1992. S. 141.
19. Ze zápisu o tajné části schůze vlády 9. srpna 1946. Kaplan K. *Dva retribuční procesy. Komentované dokumenty*. Praha, 1992. S. 142–143.

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 069.4(477.82)"193"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.38>

ФОРМУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЗБІРКИ ВОЛИНСЬКОГО МУЗЕЮ У 1930-ТІ РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ)

Верба Тарас,

завідувач відділу давньої, середньовічної та нової історії Волині

Волинського краєзнавчого музею

ORCID ID: 0000-0002-3271-3131

Янішевський Сергій,

вчитель ОЗСО «Ліцей с. Копачівка»

ORCID ID: 0000-0001-7659-3357

Важливою складовою культурного життя міжвоєнної Польщі були музеї. Підтвердженням цьому є кількість згадок про їх діяльність не лише у наукових збірниках, а й у періодичній пресі. Автори публікацій висвітлювали новини музейних установ, описували експозиції та виставки. Часто інформація стосувалася особливостей наповнення музейних фондів. Виявлення та аналіз відомостей з періодичної преси Польщі дозволив детально простежити процес формування археологічної збірки Волинського музею, історія якої вивчена недостатньо. Уведення в науковий обіг нових свідчень дозволило отримати більш повну картину щодо особливостей та шляхів формування збірки та висвітлити її тогочасний стан. Дослідження актуалізовано втратою частини облікової документації Волинського музею та речового фонду археологічної збірки у роки Другої світової війни. Мета статті – проаналізувати матеріали періодичної преси 1930-х рр. та простежити процеси комплектування археологічної збірки Волинського музею артефактами. В ході дослідження було визначено, що основними періодичними виданнями, які у 1930-х рр. висвітлювали процеси формування археологічної збірки Волинського музею, були «Wolyn», «*Ilustrowany Kurier Codzienny*» та «*Kurier literacko-naukowy*». Загалом аналіз публікацій згаданих періодичних видань дозволяє стверджувати, що процес комплектування археологічних фондів Волинського музею був динамічним, викликав зацікавлення громадськості, яка активно долучалася до збереження культурної спадщини краю. Самі музейники, особливо директор установи Я. Фіцке, вміло використовували пресу для популяризації археологічної спадщини та привернення уваги до потреб музею. Я. Фіцке у популярній формі подавав інформацію про важливі археологічні відкриття, цінні артефакти та їх історичну значимість, що позитивно впливало на розвиток музею.

Ключові слова: Волинський музей, міжвоєнний період, археологія, Я. Фіцке, музейні фонди.

Verba Taras, Yanishevskiy Serhiy. Formation of the Volyn Museum archaeological collection in the 1930s. (according to the periodical literature materials)

Museums were an important component of the cultural life of interwar Poland. This is confirmed by numerous mentions of their activities not only in scientific journals, but also in the periodicals. The authors of the publications reviewed the news of museum institutions, described their expositions and exhibitions. The information often concerned the peculiarities of gathering the museum collections. The discovery and analysis of information from the Polish periodical press allowed to trace in detail the process of formation of the archaeological collection of the Volyn Museum, the history of which is insufficiently studied. The introduction of new evidence into scientific circulation allowed to obtain a more complete picture of the features and ways of formation of the collection and highlight its current state. The research is actualized by the loss of a part of the accounting documentation of the Volyn Museum and the material fund of the archeological collection during the Second World War. The purpose of the article is to analyze the materials of the periodical press of the 1930s and to trace the processes of completing the archeological collection of the Volyn Museum with artifacts. In the course of the research it was determined that the main periodicals that covered the processes of formation of the archeological collection of the Volyn Museum in the 1930s were "Wolyn", "Ilustrowany Kurier Codzienny" and "Kurier literacko-naukowy". In general, the analysis of the publications of the mentioned periodicals allows one to state that the process of acquisition of the archeological collections of the Volyn Museum was dynamic, aroused the interest of the public, which actively participated in the preservation of the cultural heritage of the region. The museum workers themselves, especially the director of the institution J. Fitzke, skillfully used the press to promote the archaeological heritage and draw attention to the needs of the museum. J. Fitzke in a popular form provided information about important archaeological discoveries, valuable artifacts and their historical significance, which had a positive impact on the development of the museum.

Key words: Volyn Museum, interwar period, archeology, J. Fitzke, museum collections.

Постановка проблеми. У міжвоєнний період невід'ємною складовою культурного дозвілля Польщі були музеї. Про це свідчить кількість згадок про їх діяльність не лише у наукових збірниках, а й у періодичній пресі. Автори публікацій висвітлювали новини музейних установ, описували експозиції та виставки. Часто інформація стосувалася особливостей наповнення музейних фондів. Виявлення та аналіз відомостей з періодичної преси Польщі дозволив детально простежити процес формування археологічної збірки Волинського музею, історія якої вивчена недостатньо. Уведення в науковий обіг нових свідчень дозволило отримати більш повну картину щодо особливостей та шляхів формування збірки та висвітлити її тогочасний стан. Дослідження актуалізовано втратою частини облікової документації Волинського музею та речового фонду археологічної збірки у роки Другої світової війни.

Методологія. З метою ґрунтовного аналізу інформацію періодичних видань про формування фондів Волинського музею подано за окремими виданнями та додатково погруповано за способами надходження і датуванням колекцій та предметів. Загалом виокремлено два основних шляхи надходження предметів до музею – дарування та польові археологічні дослідження, і чотири хронологічні періоди датування артефактів (неоліт-єнеоліт, епоха бронзи, римський час та середньовіччя), що лягли в основу структури публікації.

Наукова новизна. Уперше на основі матеріалів періодичної преси Речі Посполитої 1930-х рр. розкрито процес формування археологічної збірки Волинського музею та простежено шляхи її поповнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дослідження лише фрагментарно висвітлена у працях сучасних волинських науковців. Історія Волинського музею у 1930-і рр. розкрита у публікаціях Є. Ковальчук [3], А. Силюка [5], Н. Кінд-Войтюк [1]; [2]. Процес формування археологічної збірки частково дослідила Н. Пушкар [4]. Їй також належить вагомий внесок у вивчення та введення до наукового обігу інвентарних книг музею 1930 х рр. Однак, вище зазначені праці не дозволяють детально простежити процес формування археологічної збірки Волинського музею у досліджуваній період.

Мета статті: на основі аналізу матеріалів періодичної преси 1930-х рр. («Wolyn», «Illustrowany Kurier Codzienny» та «Kurier literacko-naukowy») простежити процеси комплектування археологічної збірки Волинського музею артефактами.

Виклад основного матеріалу. Волинський музей у міжвоєнний період був головним регіональним осередком збереження, використання та популяризації культурної спадщини. Заснований у 1929 р., заклад за роки свого існування надбав значні зібрання різнопланових колекцій та окремих предметів. Фонди Волинського музею поділялися на тематичні збірки: природничу, етнографічну, археологічну, нумізматичну та історико-мистецьку. Однією із кількісно найбільших збірок була археологічна, яка станом на 1939 р. нараховувала близько 14 000 предметів [6].

Формування археологічної збірки було перманентним процесом, який тривав протягом усього періоду існування музею та проходив в активній співпраці з громадськістю, що чітко простежується за матеріалами періодичних видань 1930-х рр. На їх сторінках часто з'являлися повідомлення та статті про передачу археологічних знахідок до Волинського музею. Видавці повідомляли про виявлення випадкових знахідок і скарбів, а також про перебіг й результати археологічних досліджень.

Одним із періодичних видань, яке висвітлювало названий напрям діяльності Волинського музею, був тижневик «Wolyn», що виходив у Луцьку упродовж 1933–1939 рр. У випусках часопису розміщувалися короткі повідомлення про нові надходження музею та статті про археологічні роботи на теренах Волинського воєводства. Інформація здебільшого мала чітку географічну та хронологічну прив'язку, також у більшості з них зазначалися імена людей причетних до виявлення чи передачі пам'ятки.

Найбільш давньою групою знахідок, що згадувалися у тижневику «Wolyn», були археологічні предмети періодів неоліту та єнеоліту. А однією із перших згадок про передання предметів до музею стало повідомлення про виявлення капітаном Т. Петрулевичем на території осаді Свинюхи крем'яних знарядь – сокирки та наконечника списа періоду неоліту, які були подаровані Волинському музею [14].

Одними з найбільш активних дарувальників для музею виступали освітяни та учні. Це пояснювалося вмотивованістю та професіоналізмом педагогів, які часто влаштовували краєзнавчі прогулянки зі своїми учнями, виховуючи в останніх любов до минувшини. У 1933 р. завдяки учням луцьких шкіл музей отримав кам'яні знаряддя праці культури лінійно-стрічкової кераміки [16]. Того ж року до фондів надійшла крем'яна сокира, виявлена директором однієї із волинських шкіл А. Шпіндлером у Костопільському повіті [18]. А дещо пізніше директор Олицької школи К. Клінг подарував музею чотири крем'яних знаряддя праці виявлених у с. Вулька-Котовська Луцького повіту [14]. Наступного року лави музейних меценатів поповнив і директор Дерманської школи, який передав крем'яні артефакти періоду єнеоліту: відбійник, три скребки, дві сокири та фрагменти інших знарядь праці [21].

Часто знахідки Волинському музею передавали представники влади. Так, члени воєводської туристичної комісії подарували закладу крем'яне долото епохи неоліту, виявлене ними на території каменоломні у Дубенському повіті [19]. А від волинського віце-воєводи М. Годлевського, відомого мецената, до музейних фондів надійшла кам'яна сокира, знайдена у с. Черняхів Здолбунівського повіту [17]. Пізніше, віце-воєвода подарував музею ще серію крем'яних знарядь із того ж місця [18]. У 1934 р. здолбунівський староста передав до фондів музею велику ліпну урну періоду енеоліту, виявлену біля м. Мізоч Дубенського повіту, а також фрагменти кераміки та крем'яні знаряддя, знайдені у с. Новомильськ Острозького повіту [25].

Пересічні громадяни також підтримували музей. Часто жителі сіл та міст Волинського воєводства знаходили під час господарських робіт археологічні пам'ятки та передавали їх у музейні фонди. Зокрема, один із волинських інженерів передав дві кам'яні сокири та два крем'яних наконечники списів, викопаних біля м. Дубно [22]. Під час прокладання нових вулиць у м. Колки Луцького повіту було виявлено крем'яний серп, що поповнив фонди музею [22]. Цінним музейним надбанням стала ліпна урна, що була випадково виявлена у с. Гірка Полонка біля Луцька [21]. Завдяки активності місцевого населення Волинський музей отримав також низку крем'яних знарядь праці періоду неоліту [21; 24].

Однак, головна заслуга у формуванні археологічної збірки музею належала краєзнавцям, історикам та музейникам, які не лише займалися збиральницькою роботою, а й опрацьовували нові матеріали. Представники Костопільського відділу Польського краєзнавчого товариства, що було пов'язане із Волинським музеєм, у 1934 р. передали до фондів крем'яні вироби: серп, наконечник списа та сокиру. Всі предмети походили із пам'яток Костопільського повіту [20].

Одним із перших у Волинському музеї почав формувати археологічну збірку, описувати та атрибутовувати нові надходження керівник відділу археології – З. Леський. Вчений описав матеріали періоду неоліту, виявлені у минулі роки в ході його власних досліджень, що значно розширило музейні фонди [27].

Також З. Леський передав музею колекцію знахідок епохи бронзи із проведених ним розкопок на території городища у с. Коршів Луцького повіту. До неї увійшли: дві поховальні урни, кам'яна сокира, два розтирачі, вісім кістяних знарядь, а також 36 пряселець і 10 намистин які, ймовірно, відносилися до тшинецько-комарівської культури [26].

Цінну колекцію епохи бронзи було передано в кінці листопада 1936 р. завдяки старанням коменданта Торчинського відділку поліції В. Гідлевського. Тоді Волинський музей отримав три ліпних посудини стжижовської культури, випадково виявлені на території х. Валентинів неподалік Торчина [11].

Значним надбанням Волинського музею стала колекція артефактів із с. Амбуків біля м. Володимир. Під час проведення меліоративних робіт тут було випадково виявлено значну кількість кам'яних сокир та кераміки епохи бронзи, які були передані працівниками до фондів музею [9].

Серед музейних надходжень значним різноманіттям відзначалися старожитності римського часу. Зокрема, у 1933 р. фонди поповнив золотий медальйон із зображенням імператора Йовіана, випадково викопаний у м. Горохів. Знахідка стала сенсаційною, а її світлину було окремо розміщено в одному з номерів тижневика «Wolyn» [17]. Від Дубенського старости п. Бонкович-Сітауера музей отримав кістяний гребінь III ст., що був виявлений на території Дубенського замку. А. Шаповальников передав у фонди людський череп пізньоримського часу, знайдений в околицях Луцька.

Численною групою археологічних предметів у фондах Волинського музею були середньовічні артефакти. Однією із найвідоміших колекцій періоду Київської Русі стала підбірка матеріалів З. Леського з його власних розкопок 1920–1930-х рр. Колекція включила фрагменти кераміки, вироби із заліза, міді та бронзи, виявлені на городищі у с. Коршів [27]. Цікавий артефакт був подарований музею членами Костопільського відділу Польського товариства краєзнавців – кам'яна могильна плита X–XI ст., що походила із замкової гори у с. Губків Костопільського повіту [25].

У різні роки до музею також було передано бронзовий натільний різьблений хрест, фрагменти кераміки та знаряддя праці з поселенських пам'яток Волинського воєводства [15; 25].

Комплектування фондів музею предметами археології супроводжувалося систематизацією та узагальненням знань про нерухомі пам'ятки регіону. В одному із випусків тижневика «Wolyn» зазначалося, що в ході засідання правління Волинського товариства приятелів наук (далі – ВТПН), Я. Фіцке, як директор музею, звітував про хід створення картотеки пам'яток археології Волинського воєводства [28].

Значну увагу міжвоєнна преса приділяла результатам археологічних досліджень музейних працівників, що стали важливим джерелом поповнення фондів Волинського музею. Систематичні археологічні розкопки музейники почали проводити, починаючи з 1936 року.

У вересні 1936 р. музейники здійснили ряд археологічних досліджень неподалік Луцька. Ними було довершено розкопки на середньовічному городищі в с. Коршів, розпочаті кілька років тому З. Леським

та О. Карпінською. У ході робіт було виявлено та розкопано кілька середньовічних жител-землянок. Отриманий під час досліджень матеріал, що складався переважно із фрагментів гончарних виробів, знарядь праці та прикрас, поповнив фонди музею [10].

Після завершення робіт у Коршеві, Я. Фіцке ініціював дослідження у с. Городок Луцького повіту, де було виявлено підкурганне жіноче поховання X ст. За результатами цих розкопок музей набув колекцію цінних срібних прикрас, зокрема скроневі кільця та каблучки, що склали супровідний інвентар покійної [10].

Паралельно з цими роботами музейники провели розвідки у с. Одереди Луцького повіту, де виявили пам'ятку періоду неоліту, з якої до фондів була передана колекція фрагментів ліпної кераміки та крем'яних знарядь праці [10].

Грунтовну статтю Я. Фіцке про дослідження на території х. Валентинів та м. Торчина у 1937 р. вмістило на своїх сторінках видання «Wolyn». У ході робіт на території х. Валентинів учасникам розкопок вдалося дослідити житла періоду середньовіччя. В об'єктах виявили значну кількість фрагментів гончарного посуду, кістяні проколки, прясла, залізні знаряддя праці та кістки тваринного походження. Натомість у Торчині було розкопано 19 інгумаційних поховань епохи бронзи. Більшість покійників мали багатий супровідний інвентар, серед якого були крем'яні наконечники, серпи, ліпні амфори та кубки декоровані «шнуровим» орнаментом, кістяні та бронзові прикраси. Особливу увагу автор статті приділив знахідці крем'яних стріл із рештками живиці, що використовувалася для кріплення. Всі предмети з розкопок були законсервовані і разом з планом та рисунками розміщені в окремій вітрині музейної експозиції [8].

Видання «Wolyn» продовжувало інформувати читачів і про результати археологічних досліджень на території воєводства у наступному 1938 р. Спеціальна стаття видання була присвячена звіту проф. Т. Сулімірського та др. Т. Реймана про проведені упродовж року археологічні роботи на території Волинського воєводства, з яким вони п'ятого вересня виступили перед правлінням ВТПН. Товариство ініціювало та фінансувало названі дослідження для розвитку регіональної науки. Т. Сулімірський у ході досліджень розкопав ряд курганів епохи бронзи у с. Забороль Рівненського повіту, з яких було отримано колекцію ліпного посуду. Пізніше дослідник перемістився на територію Костопільського повіту, де у с. Майдан Моквинський дослідив поселенську пам'ятку епохи бронзи. За результатами цих досліджень музей отримав значну колекцію крем'яних відщепів, фрагментів ліпного посуду та кісток тварин. Резонансною стала знахідка кістяної трубки з отворами, яку вчений атрибутував як музичний інструмент [7].

Натомість, др. Т. Рейман мав дослідити ґрунтовий могильник вельбарської культури у с. Дерев'яне Рівненського повіту, однак пам'ятка була практично знищена пізнішою забудовою. Тому експедиція сконцентрувала свою роботу на пошуку нових городищ [7].

Цінним джерелом до вивчення історії формування археологічної збірки Волинського музею є «*Ilustrowany Kurier Codzienny*». Видання виходило упродовж 1910–1939 рр. у Кракові і було одним із найбільш тиражованих у Польщі. У досліджуваний період воно теж неодноразово висвітлювало на своїх сторінках питання комплектування фондів Волинського музею. У 1938 р. на його шпальтах була опублікована стаття Я. Фіцке про археологічні роботи на території Волинського воєводства. Автор зазначав, що за останні роки вдалося виявити та дослідити значну кількість поселень і могильників різних періодів. Зокрема, у селах Бугрин, Томашів та Стадники Рівненського повіту виявлено значну кількість крем'яних знарядь праці, серед яких наконечники списів, серпи та сокири. Всі вироби були виготовлені із сірого надбужанського кременю. У цій же місцевості науковці виявили кілька курганів, біля яких було зібрано керамічний матеріал епохи бронзи, який після опрацювання передали у музейні фонди [13].

У часописі «*Kurier literacko-naukowy*», який виходив у вигляді додатку до видання «*Ilustrowany Kurier Codzienny*» у 1924–1939 рр., була опублікована стаття Я. Фіцке про археологічні відкриття 1938 р. Автор зазначив, що завдяки дослідженням на території цегельні Глікліха у луцькому передмісті Гнидава було розкопано ряд жител періоду неоліту, епохи бронзи та княжої доби. Завдяки цим дослідженням музейні фонди поповнилися глиняною чотирикутною підставкою для ротаційних жорен та великою кількістю інших знахідок [12].

У цьому ж номері вміщено повідомлення про набуття музеєм колекції фрагментів розписного посуду культури пізньострічкової кераміки (теп. волино-люблінська культура), які були виявлені в житлі у ході робіт на території х. Валентинів. А дещо пізніше фонди поповнилися бронзовими прикрасами з підкурганного поховання, розкопаного Я. Фіцке у с. Боратин біля Луцька. Знахідки були датовані вченим II тис. до н. е. Ще одним цінним надходженням до музею стала колекція середньовічних виробів із підкурганних поховань, виявлених у с. Берестяни Луцького повіту. Колекція включала посуд, срібні сережки та кільця, які вчені датували IX–XII ст. [12].

Висновки. Основними періодичними виданнями, які у 1930-х рр. висвітлювали процеси формування археологічної збірки Волинського музею, були «*Wołyn*», «*Ilustrowany Kurier Codzienny*» та «*Kurier literacko-naukowy*».

У виданні «*Wołyn*» досить детально висвітлювалася інформація про комплектування фондів музею, яка подавалася у стислій формі, позбавленій аналітики чи деталізації. Виняток склали більш пізні статті, особливо 1936–1938 рр., які ґрунтовно описували археологічні роботи та їх результати.

Натомість, у виданнях «*Ilustrowany Kurier Codzienny*» та «*Kurier literacko-naukowy*», розмішувалися великі статті про цінні музейні надходження та значні поточні археологічні роботи, які отримали суспільний резонанс.

Загалом аналіз публікацій згаданих періодичних видань дозволяє стверджувати, що процес комплектування археологічних фондів Волинського музею був динамічним, викликав зацікавлення громадськості, яка активно долучалася до збереження культурної спадщини краю. Самі музейники, особливо директор установи Я. Фіцке, вміло використовували пресу для популяризації археологічної спадщини та привернення уваги до потреб музею. Я. Фіцке у популярній формі подавав інформацію про важливі археологічні відкриття, цінні артефакти та їх історичну значимість, що позитивно впливало на розвиток музею.

Література:

1. Кінд-Войтюк, Н. Музейна політика Другої Речі Посполитої у Волинському воєводстві у 1920–1930-х роках. *Волинський музей: історія і сучасність*. 2009. Вип. 4. С. 17–21.
2. Кінд-Войтюк, Н. Наукові товариства Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства (1921–1939 рр.). *Краєзнавство*. 2008. Вип. 1–4. С. 22–27.
3. Ковальчук, Є. Польський період історії Волинського краєзнавчого музею (1929–1939 роки). *Праці Центру пам'яткознавства*. 2014. Вип. 25. С. 108–119.
4. Пушкар, Н., Несторук, І. П'ять етапів музейної історії: колекції, хранителі, будинки. *Волинський музей. Історія і сучасність*. 2014. Вип. 5. С. 168–185.
5. Силюк, А. Волинський музей в Луцьку та його діяльність в сфері накопичення і охорони пам'яток. *Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne*. 2006/2007. Вип. 4. С. 241–252.
6. Фонди Волинського краєзнавчого музею. Том III інвентарних книг надходжень за 1929–1939 рр.
7. Badania archeologiczne na terenie Wołynia w r. 1938. *Wołyn*. 1938. № 37. S. 8.
8. Cenne wykopiska na Wołyniu. *Wołyn*. 1937. № 47. S. 1.
9. Ciekawe znaleziska. *Wołyn*. 1939. № 21. S. 6.
10. Fitzke J. Badania archeologiczne na Wołyniu. *Wołyn*. 1936. № 41. S. 13.
11. Fitzke J. Niezwykłe ciekawe i cenne znalezisko pod Torczynem pow. Luck. *Wołyn*. 1936. № 51–52. S. 12.
12. Fitzke J. Odkrycia archeologiczne na Wołyniu w r. 1938. *Kurier Literacko-Naukowy*. 1938. № 18.
13. Fitzke J. Zagadki życia sprzed wieków wydzierają archeologów kurhanom i grodziskom Wołynia. *Ilustrowany Kurier Codzienny*. 1938. № 179.
14. Z Muzeum Wolyńskiego. *Wołyn*. 1933. № 37. S. 8.
15. Z Muzeum Wolyńskiego. *Wołyn*. 1933. № 38. S. 7.
16. Z Muzeum Wolyńskiego. *Wołyn*. 1933. № 40. S. 11.
17. Z Muzeum Wolyńskiego. *Wołyn*. 1933. № 44. S. 7.
18. Z Muzeum Wolyńskiego. *Wołyn*. 1933. № 47. S. 7.
19. Z Muzeum Wolyńskiego. *Wołyn*. 1933 № 50. S. 7.
20. Z Muzeum Wolyńskiego. *Wołyn*. 1934. № 3. S. 7.
21. Z Muzeum Wolyńskiego. *Wołyn*. 1934 № 10. S. 8.
22. Z Muzeum Wolyńskiego. *Wołyn*. 1934. № 25. S. 7.
23. Z Muzeum Wolyńskiego. *Wołyn*. 1934. № 30. S. 7.
24. Z Muzeum Wolyńskiego. *Wołyn*. 1934. № 36. S. 7.
25. Z Muzeum Wolyńskiego. *Wołyn*. 1934. № 39. S. 6.
26. Z Muzeum Wolyńskiego. *Wołyn*. 1934. № 42. S. 9.
27. Z Muzeum Wolyńskiego. *Wołyn*. 1934. № 52. S. 8.
28. Z Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk *Wołyn*. 1936. № 43. S. 4.
29. Ze zbiorów wolyńskiego muzeum w Lucku. *Wołyn*. 1933. № 44. S. 5.

ПОЛІТОЛОГІЯ

UDC 323.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.39>

DEMOCRACY AND NATIONALISM IN THE DISCOURSE OF MODERN SOCIAL AND POLITICAL THINKING

Bortnikov Valeriy,

*Doctor of Political Sciences, Professor at the Department
of Political Science and Public Administration
Lesya Ukrainka Volyn National University
ORCID ID: 0000-0003-0991-4047*

Bortnikova Alla,

*Doctor of Political Sciences, Senior Lecturer
at the Department of World History
Lesya Ukrainka Volyn National University
ORCID ID: 0000-0002-8132-1935*

The aim of the article is political analysis of individual conceptual models, theories and judgments of national and foreign scholars on the compatibility of nationalism and democracy (A. Valitskiy, P. Vandysh, L. Greenfeld, A. Kappeler, T. Kuzio, V. Lisoviy, L. Nagorna, G. Nadiya, O. Protsenko, and E. Yan). The path of nation-state construction a priori involves a conflict over the coherence of the general and special, public and the particular; the unique and etc. It is obvious that democratic development of a society is impossible without solving a complex of problems related to the coordination of key issues of national and cultural building. Only in the presence of a powerful, democratically organized state it is possible to solve the so-called national issue in a civilized way, to preserve peace and harmony in society. The idea of nationalism in the historiosophical sense is organically linked to the idea of democracy, although this connection is not without controversy. This is due to the fact that the nation is the main subject of democratic and nationalist discourses. The regularity of their organic combination is contained in the very nature of these phenomena, derived from the concept of «nation». It is the nation, as an organized whole, that produces forms of social existence based on the principles of democracy.

At the same time, the slogans for the cultural and political self-determination should be seen as the danger of political forces indifferent to the national interests, national culture and identity of the Ukrainian nation or, on the contrary, they profess the ideals of radical nationalism of a totalitarian nature that is incompatible with the inalienable rights of both: individual and national communities.

A factor contributing to the consolidation of the nation is the external threat to the security and independence of the state. Ukraine, where under the conditions of external aggression there was a unification of the nation on the basis of patriotism and national dignity was not an exception. According to sociologists, support for Ukraine's independence clearly correlates with a sense of patriotism: the higher the level of patriotic feelings of the respondents, the more they support the declaration of Independence.

Key words: *modern nation, people, nationalism, patriotism, democracy, state, Ukraine.*

Бортніков Валерій, Бортнікова Алла. Демократія і націоналізм у дискурсі сучасної суспільно-політичної думки

Метою статті є політологічний аналіз окремих концептуальних моделей, теорій та суджень вітчизняних і зарубіжних вчених щодо сумісності націоналізму і демократії (А. Валицький, П. Вандиш, Л. Грінфелд, А. Каппелер, Т. Кузьо, В. Лісовий, Л. Нагорна, Г. Нодія, О. Проценко, Е. Ян). Шлях національно-державного будівництва апіорі містить у собі конфлікт на предмет узгодженості загального й особливого, суспільного та партикулярного, унікального тощо. Вочевидь, що демократична розбудова суспільства неможлива без розв'язання комплексу проблем, пов'язаних з узгодженням вузлових питань національно-культурного будівництва. Лише за наявності потужної, демократично організованої держави можливо у цивілізований спосіб вирішити так зване національне питання, зберегти мир і злагоду в суспільстві. Ідея націоналізму в історіософському розумінні органічно пов'язана з ідеєю демократії, хоча цей зв'язок і не позбавлене протиріч. Це пояснюється тим, що головним суб'єктом демократичного і націоналістичного дискурсів виступає народ. Сумісність демократії й націоналізму має історичне підґрунтя й бере свій початок від часів формування модерних націй. Закономірність їх органічного поєднання міститься у самій природі цих явищ, похідних від поняття «народ». Саме народ, як організоване ціле продукує форми суспільного буття, що ґрунтуються на засадах народовладдя.

Водночас за гаслами культурного і політичного самовизначення слід бачити небезпеку приходу до влади політичних сил, які байдуже ставляться до національних інтересів, національної культури та самобутності українського народу або, навпаки, сповінують ідеали радикального націоналізму тоталітарного татунку, який несумісний з невід'ємними правами як окремої особи, так й національних спільнот.

Чинником, який сприяє консолідації нації, є зовнішня загроза безпеці й незалежності держави. Не стала виключенням й Україна, де в умовах зовнішньої агресії відбулася єднання нації на засадах патріотизму та національної гідності. За свідченням соціологів підтримка незалежності України чітко корелює з почуттям патріотизму: чим вищий рівень патріотичних почуттів респондентів, тим більше вони підтримують проголошення Незалежності.

Ключові слова: *модерна нація, народ, націоналізм, патріотизм, демократія, держава, Україна.*

The issue of nation- state building is becoming especially relevant in the context of dramatic events in eastern Ukraine, annexation of Crimea, aggravation of ideological confrontation with apologists of the «Russian world», etc. The formation of Ukrainian modern nation is inseparably connected with the processes of the democratic state development. However, according to the estimations of Ukrainian political scientists in the Ukrainian nation-building, the «unfavorable situation» has risen in the Ukrainian nation-creation [7, p. 14]. There are disputes between scientists and politicians about the priority of the state tasks and cultural-national construction; the «language issue» periodically intensifies, there is no consensus and understanding of the Ukrainian nation model content. All these questions are somehow related to solving compatibility issues of nationalism and democracy in the theoretical and practical political dimensions in the whole richness of their forms and manifestations.

Important in terms of understanding by combining cultural and democratic national vectors of state-building are the publications of such modern domestic and foreign authors as A. Valytskyi, L. Grinfed, Ya. Grytsak, G. Kasyanov, V. Kymlichko, A. Kolodiy, T. Kuzio, V. Lisovyi, L. Nagorna, G. Nodiya, O. Protsenko, V. Rebkalo, M. Ryabchuk and others.

The purpose of the article is a political analysis of individual conceptual models, theories and judgments of national and foreign scholars on the compatibility of nationalism and democracy.

The path of nation-state construction a priori involves a conflict, which is based on the problem of coherence of the general and special, public and particular, unique, etc. As L. Nagorna notes, national identity is the source of positive emotions for a person. The awareness of belonging to a particular nation creates a sense of security, and is the source of patriotism and national pride. But in a weak, polarized state, it «can cause feelings of discomfort, emotional pain, and provoke moods of protest. The set of negative emotions that arise on this ground is capable of devaluing national values, fuel xenophobia, emigration, irredentist and other manifestations. In this sense, the crisis of national self-identification acts as a conflict-generating factor» [12, p. 67].

Concerning the compatibility of democracy and nationalism, public consciousness in Ukraine remains largely a hostage of the Soviet propaganda matrix, wherein national problems were considered only in the context of class struggle in the categories of «proletarian internationalism», or «bourgeois nationalism.» The axiological approach to these concepts has long been widespread among scholars, wherein democracy has been assigned the role of a positive hero who «has nothing to do with» bad «nationalism» [13, p. 85]. According to V. Lisovyi and O. Protsenko, Ukrainian nationalism in its current dominant interpretation «is held in captivity by a narrow historical and retrospective localization, that is, is burdened by the sins of integral nationalism. Too strong its association with the activities of nationalist organizations in the 1930s and 1940s was an obstacle to be adopted and mastered by other currents of political thought and political movements» [11, p. 14].

Almost axiomatic is the statement that only in the presence of a powerful, independent state it is possible to solve the so-called national issue in a civilized way, to preserve peace and harmony in society. V. Vinnychenko wrote in his «Testament to the Liberation Fighters»: «While humanity is still divided into separate national groups, which are mostly called states, it is obvious that the best means of preserving its life and development of each nation is the statesmanship, that is, the complex of those institutions of economy, politics, culture that operate on the territory inhabited by a national collective, which bind it into a compact integrity, which ensure its development in the present and future. A nation without statesmanship is a crippled human collective organism » [3, p. 302].

V. Lypynskyi, in his turn, argued that without the existence of an independent state, the future of the Ukrainian nation would be threatened, and therefore he suggested the leading layers to unite and focus their efforts on the Ukrainian state constructing: «Without the state of our own, there can be no Ukrainian nation,» but our nation is «politically, ideologically and culturally separated» [9, p. 41, 43].

In the work «Ham and Japheth», marked by sad reflections on the reasons for the failure of the project of the nation-state constructing, written on the slope of his life in 1928, V. Lypynskyi again insists on the priority of solving the problems of state construction: «The state is first of all: Power, Territory, Citizenship. Without

these three components, there is no state. Therefore, an organized force is needed to construct the state, which supports the government in the name of the good of the whole land-territory and the whole citizenship. The nation is first of all a spiritual, cultural and historical unity. So, for the birth of a nation it is necessarily a long cohabitation of this citizenship in this territory and one own state. The nation – the unity of the spirit – is always born of the state – the unity of the territorial-political –and not vice versa » [10, p. 65].

If to mention the peculiarities of the democratic movements that arose on the territory of the former USSR in different national republics, all of them were at the same time the nationalist movements. It is obvious that democratic development of society is impossible without solving the national issue. A valid argument for confirming this thesis is the fact that at the end of the Soviet era, the «National Democrats in Ukraine... were not strong enough to come to power. Nevertheless, in the 1990s, they proved capable of preventing Ukraine from slipping into complete authoritarianism, which became the norm for other CIS countries» [2, p. 51].

The determinant of the democratic nature of the nation is civil society, which is at the same time an indispensable attribute and condition for the existence of modern democracy. Contemporary Central and Eastern European history researcher P. Vandyck points out that the difference between citizenship and nationality, which is almost unknown in English and French-speaking countries, has become significant in the CEE. If the presence of civil society has always been a feature of Western civilization, then the civil society has become a stable national figure in the CEE. This was mainly due to periods of foreign rule. Native-leaning civil society was at the heart of national identity in the face of a threat from a foreign power or a foreign state. As a result, the civil society, which has traditionally defended pluralism and its autonomy from the state interference, and which in this sense can be considered as the most reliable guarantor of individual rights, has become a central defender of the nation in Central and Eastern Europe,» emphasizes the scientist [8, p. 23–24]. In Ukraine, not so much civil society, which, due to historical circumstances, has failed to establish itself, but ordinary people, especially rural residents, as well as representatives of nationally conscious intellectuals in cities, have become Beregynia of national identity despite the fact that the latter were largely Russified.

The idea of nationalism in the historiosophy sense is organically linked to the idea of democracy, although this connection is not without controversy. This is due to the fact that the main subject of democratic and nationalist discourses is the people. As the well-known German political scientist E. Jan rightly noticed, both nationalism and democracy are derivatives of «the same fundamental historical idea, namely: the idea of the sovereignty of the people» [16, p. 33]. The presence of fruitful links between the particular content of nationalism as a social phenomenon, its specific manifestations, and the universal content of liberal democracy demonstrates that the awareness of equality within one's nation is a natural prerequisite for ascending to the equality of all human beings, regardless of their nationality, that is, the convergence to the general is successfully accomplished through the particular, the particular [15, p. 195–199].

Understanding the difference between legal, socio-cultural, political, etc. categories, one can say that such concepts as «freedom», «democracy», «people», «nation», «sovereignty», «independence», «national unity» and so on are all synonymous, especially when dealing with modern democratic states and nations. «The criteria by which nations differ may not be universal, but the political unity required for democracy cannot be achieved without people defining themselves as a « nation,» Georgian scientist G. Nodiya emphasizes. [13, p. 89]. On his opinion, the attempts to deny the real state of affairs and the importance of nationalism often stem from a reluctance to acknowledge that the democratic model that appears to be the pinnacle of rational development is based upon the irrational foundation. At the early stages of establishing a democratic model, it is quite clear that the irrationality of political definitions (which determine who exactly enters the concept of «we, the people») becomes a necessary preliminary stage of rational political behavior [13, p. 90].

The domestic political scientists give a number of arguments in favor of the thesis about the historical and practical political conditionality of the modern nation formation processes and the development of liberal democracy.

1. The first argument is historical. The formation of modern democracy as a social system and political form of government during the 18th-19th centuries coincided in historical time with the formation of modern nations and nation-states, in particular in Europe. This was due to a combination of two historical processes, namely, the bourgeois-democratic secularization of society and the political emancipation of the individual-citizen, on the one hand, and the formation of the nation-sovereign idea as a single collective entity, which determines the legitimacy of power and state through the electoral process on the other hand.

2. The second argument for the non-alternativeness of democratic approaches in ethno-cultural policy is the effectiveness of democratic practice, in particular the development of methodological approaches and political mechanisms to overcome national and ethno-cultural contradictions.

3. The third argument concerns the problems of consolidating democracy and is of particular importance to countries in transition from authoritarianism to democracy (including Ukraine) that is on the path of national

development. In political theory, it is considered to be an axiom that national unity is a favorable condition for the development and consolidation of democracy [14, p. 631–632].

This understanding of the intersection of nation-building and liberal democracy resonates with the views of the German historian A. Capper, who identified the following differences of the modern nation from pre-national communities:

1. In pre-national times, societies were organized «horizontally», for example by status, and nations formed «vertically».

2. The idea of a nation in the modern day is becoming an essential part of an integrating ideology. In earlier times, «the ethnic self-awareness was such a component, but not so important. Religion, class division, dynasty and other components mattered more. »

3. A modern nation is a mass, not an elitist phenomenon; its emergence is connected with the participation of the masses of the population in politics, with democracy.

4. Nation is a phenomenon of modern times [6, p. 274].

The original approach to the compatibility of democracy and nationalism is demonstrated by Harvard University Professor of social sciences L. Grinfeld. Democracy, on her opinion, « was born, to a certain extent, with nationality. They are both inextricably linked and neither can be fully grasped beyond that link. Nationalism was a form within which democracy emerged, contained in a national idea just like a butterfly in a cocoon. Initially, nationalism developed as a democracy: where the conditions for such initial development remained, the identity between them coincided. But as nationalism spread under different conditions and the emphasis in the national idea shifted from a sovereign character to the uniqueness of the people, the original identity between it and democratic principles disappeared» [4, p. 695].

Based on the analysis of the historical experience of England, the USA, France, Russia and Germany, the scientist proposes to classify types of nationalism (individualistic-liberal; authoritarian-collectivist; civil and ethnic) on three grounds: a) on the relation between nationalism and democracy; b) by the method of determining the principle of the sovereignty of the people and the individual; c) after the way in which belonging to the national community is determined. Types of nationalism:

Table of interaction of different types of nationalism

Features / Types of nationalism	Civil	Ethnic
Individualistic-liberal	Type I (Nationalism that originated in England in the 16th century. The USA in the 18th century.)	–
Authoritarian-collectivist	Type II (France of the period of the 18th century Great Revolution)	Type III (Russia and Germany at the end of the 18th – the middle of the 19th c.)

Source: [4, p. 697].

The liberal conception of the nation, which is substantiated by the Polish scientist A. Valitskyi, reasonably argues for the possibility and even the regularity of the organic unity of nationalism and democracy at the appropriate stage of the society development. No group within the nation should strive to monopolize national values, says the scientist, the liberal conception of the nation «requires respect for the individual, the ability to understand others and not absolutize their own judgments, to maintain a certain distance in interpersonal relationships and to refuse the enforcement of moral unanimity» [1, p. 816].

It is known that the factor contributing to the consolidation of the nation is the external threat to the security and independence of the state. Ukraine where there was the nation unifications on the principles of patriotism and national dignity in the conditions of the aggression from outside the Russian Federation, was no exception. Thus, according to a poll conducted by the «Rating» Group in August 2019, 83% of Ukrainian citizens considered themselves to be patriots of their country (almost as much as in 2018). Only 11% had the opposite opinion, 6% could not answer. Compared to previous studies, the highest number of those who answered unequivocally answered this question (60%). In all macro-regions of Ukraine, the total number of patriotic citizens exceeded 75%: in the West, 86%, in the Center – 85%, in the East – 79%, in the South – 78% accordingly. During the research period, the largest number of those who would support the proclamation of Ukraine's Independence if they had made such a choice today – 82% (in 2012, it was 62%). Only 12% said otherwise, 6% hesitated. Most of those who would support the proclamation of Ukraine's Independence are in the West (92%). Such respondents in the Center 85%, in the South – 75%, in the East – 69%. The most of those who had the opposite opinion were in the southeastern regions (2% to 23%).

There are also relatively more of those who would not support the independence of our country today among the older generation and the poorer segments of the population. The Independence support is clearly correlated with feelings of patriotism: the higher the level of patriotic feelings of the respondents, the more they support the proclamation of Independence of Ukraine [5].

Thus, the compatibility of democracy and nationalism has a historical basis and dates back to the days of the modern nations' formation. The regularity of their organic combination is contained in the very nature of these phenomena, derived from the concept of «people». It is the people, as an organized whole, that produces forms of social existence based on the principles of democracy. The main tasks of the Ukrainian state today are to uphold its independence, to ensure social peace and harmony between people, to overcome national intolerance and hostility. The latter is possible on condition of social consent, fair distribution of material and other resources, including socio-cultural and power ones. In addition, after the slogans of ethno-cultural and political self-determination one should see the danger of political forces indifferent to the national interests, national culture and identity of the Ukrainian people or, which, vice versa, shrive the ideals of radical nationalism of a totalitarian variety that is incompatible with the inalienable rights of both individuals and national communities. The solution to the urgent problems of national-state construction is possible only through the development of a strategy that would take into account all the richness of the traditions and experience of political, socio-economic and cultural development of the country and become legitimate in the eyes of the majority of Ukrainian citizens.

Література:

1. Валіцький А. Чи можливий ліберальний націоналізм? *Націоналізм: антологія* / Наук. т-во Вячеслава Липинського; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; літ. ред. Л. Білик. Київ: Смолоскип, 2000. С. 804–822.
2. Вандич П. Ціна свободи: історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ: Критика, 2004. 463 с.
3. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. *Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.*: Хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. Львів: Світ, 1996.
4. Грінфелд Л. Типи націоналізму. *Націоналізм: антологія* / Наук. т-во ім. В'ячеслава Липинського; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; літ. ред. Л. Білик. Київ: Смолоскип, 2000. С. 688–703.
5. Динаміка патріотичних настроїв українців: серпень 2019. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_patrioticheskikh_nastroeniukraincev_avgust_2019.html
6. Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
7. Колодій А. Національний вимір суспільного буття. Львів: Астролябія, 2008. 368 с.
8. Кузьо Т. Пострадянські перетворення в Україні: теоретико-порівняльний аспект. *Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація* / за ред. В. Ісаїва; пер. з англ. Київ: КМ Академія, 2004. С. 45–70.
9. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. Т. 6: Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / ред., авт. передм. Я. Пеленський. Київ – Філадельфія, 1995. 470 с.
10. Липинський В. Хам і Яфет. *Сучасність*. 1992. № 6. С. 63–76.
11. Лісовий В., Проценко О. Націоналізм, нація та національна держава. *Націоналізм: антологія* / Наук. т-во ім. В'ячеслава Липинського; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; літ. ред. Л. Білик. Київ: Смолоскип, 2000. С. 11–37.
12. Нагорна Л. Криза національної самоідентифікації як чинник конфліктогенності. *Етнополітичні та міжетнічні конфлікти у пострадянському просторі: уроки для України*. Київ, 1999.
13. Нодія Г. Демократія и национализм. Век XX и мир. 1994. № 7–8.
14. Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / за заг. ред. А. Колодій. 3-є вид, оновл. і доп. Львів: Астролябія, 2009. 832 с.
15. Плахова О. До проблеми сумісності націоналізму і демократії. *Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Івано-Франківськ, 12–13 жовтня 2006 р.)* / наук. ред. О. М. Сич. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. С. 195–199.
16. Yahn E. Democracy and nationalism: unity or contradiction? *POLIS*. 1996. № 1.

УДК 329(477.82)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.40>

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОСЕРЕДКІВ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ У МІЖВИБОРЧІЙ ПЕРІОД

Бугайчук Антон,

здобувач докторантської програми PhD
факультету історії, політології та національної безпеки
кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-1107-9258

У статті проаналізована діяльність осередків десяти політичних партій («Слуга народу», «За Майбутнє», «Європейська Солідарність», «Сила і Честь», ВО «Свобода», ВО «Батьківщина», «Громадянська позиція», «Об'єднання «Самопоміч», Аграрної партії України, «Громадянський рух «Свідомі») у Волинській області впродовж 2019–2021 років. Ці партії були відібрані за критерієм наявності фракції у Волинській обласній раді або у одній із міських рад міст обласного значення Волинської області за результатами місцевих виборів 2020 року, що означає достатній на нашу думку рівень підтримки партії принаймні серед частини виборців.

В результаті порівняльного аналізу встановлено, що ключовими формами роботи були зустрічі із виборцями, привітання, звіти про здобутки афільюваних депутатів та посадовців, політичні заяви, внутрішньопартійні заходи. Також відбувалася взаємодія із мас-медіа у різних формах для висвітлення роботи як партії, так і окремих лідерів серед виборців.

Спостерігався сильний зв'язок осередків політичних партій із відповідними фракціями у Волинській обласній раді та міських радах обласних центрів, а також із головами громад, які обрані від відповідних політичних партій. Таким чином здобутки в рамках депутатської діяльності та виконання посадових обов'язків частково порівнювали до заслуг партії. Також така тенденція спостерігалася у діяльності органів державної влади у Волинській області та партії «Слуга народу».

У міжвиборчій період спостерігалася загальне зниження активності досліджених осередків політичних партій, передусім ведення агітації та діяльності, яка потребує значного залучення коштів загалом. Винятками із цієї закономірності були політичні конфлікти та кризи як на всеукраїнському так і на місцевому рівні, коли потреба відстояти певні позиції та інтереси змушувала осередки політичних партій або їх лідерів активізуватися.

В результаті дослідження сформульовані практичні рекомендації щодо підвищення стабільності діяльності та інституційної спроможності осередків політичних партій у Волинській області. Цьому сприятимуть забезпечення стабільного державного фінансування політичних партій, які набрали достатню кількість голосів на виборах, а також належного контролю їх витрат. Також потребують вдосконалення етичних стандартів діяльності політичних партій на місцях. Це зокрема відмова від вручення матеріальних цінностей під час зустрічей із виборцями, обмеження щодо участі лідерів політичних партій із партійною символікою під час відкриття об'єктів, куди вкладені державні кошти. Крім цього, жорсткішими повинні бути обмеження щодо афільювання держслужбовців та посадових осіб органів місцевого самоврядування із політичними партіями.

Ключові слова: порівняльний аналіз, політичні партії, місцеве самоврядування, Волинська обласна рада, мас-медіа, публік рилейшнз.

Buhaichuk Anton. Specifics of political party branches' activities in Volyn region in the inter-election period

This article analyzes the activities of ten political parties («Sluha narodu» (Servant of the People), «Za Maybutnye» (For the Future), «Yevropeys'ka Solidarnist'» (European Solidarity), «Syla i Chest'» (Strength and Honor), VO «Svoboda» (Freedom), VO «Bat'kivshchyna» (Motherland), «Hromadyans'ka pozytsiya» (Civic Position), «Ob'yednannya «Samopomich» (Association «Self-Help»), the Agrarian Party of Ukraine, the Civic Movement «Conscious») in the Volyn region during 2019–2021. These parties were selected based on the criterion of having a faction in the Volyn Regional Council or one of the city councils of regional cities of Volyn region after the local elections in 2020, which means a sufficient level of support for these parties.

As a result of the comparative analysis, it was established that the key forms of their activity were meetings with voters, greetings, reports on the achievements of affiliated deputies and officials, political statements, and internal party events. There was also interaction with the media in various forms to cover the work of both the party and individual leaders.

There was a strong connection between the branches of political parties and their factions in the Volyn Regional Council and city councils of the main cities, as well as with the mayors elected from the respective political parties. Thus, the achievements of deputies and mayors were partially equated to the merits of the party. This trend was also observed in the activities of the state authorities in the Volyn region and the Servant of the People party.

In the inter-election period, there was a general decline in the activity of the surveyed branches of political parties, especially campaigning and activities that require significant funding in general. Exceptions to this pattern were political conflicts and crises at both the national and local levels, when the need to defend certain positions and interests forced the branches of political parties or their leaders to become more active.

As a result of the research, practical recommendations for increasing the stability and institutional capacity of political parties in the Volyn region were formulated. These are ensuring stable state funding for political parties that have gained enough votes in the elections, as well as proper control over their spending. Ethical standards for local political parties also need to be improved. They include the refusal to hand over presents during meetings with voters, restrictions on the participation of political parties leaders with party symbols in the ceremonies connected to budget investments. In addition, restrictions on the affiliation of civil servants and local government officials with political parties should be tightened.

Key words: *comparative analysis, political parties, local government, Volyn Regional Council, mass media, public relations.*

Вступ. Згідно із чинним законодавством, в Україні політичні партії – це організації, які мають на меті «сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян», «беруть участь у виборах та інших політичних заходах». З такого визначення випливає, що одним із головних завдань політичної партії є здобуття влади, передусім через здобуття мандатів у парламенті, проте також у місцевих радах, або через делегування своїх представників брати участь у виборах Президента України та на інші посади [1].

Таким чином, вибори та передвиборчий період не рідко є періодами найбільшої активності політичних партій, щоб здобути максимальний рівень підтримки виборців для забезпечення свої представництва у виборних органах та на виборних посадах. Натомість у міжвиборчий період активність політичних партій може зменшуватися, якщо її не стимулюють інші фактори.

Метою цього дослідження є встановлення типових особливостей діяльності осередків політичних партій у Волинській області у міжвиборчий період. Вона розкривається через такі завдання:

- проаналізувати діяльність осередків політичних партій, представлених у Волинській обласній раді та міських радах міст обласного значення Волинської області за 2019–2021 роки;
- визначити, чим відрізняється діяльність вказаних осередків у період виборчих кампаній та міжвиборчий період;
- перевірити припущення про те, що діяльність місцевих осередків політичних партій в цілому менш активна та суттєво відрізняється у міжвиборчий період, порівняно із виборчим;
- сформулювати рекомендації щодо систематизації та активізації роботи місцевих осередків політичних партій у Волинській області у міжвиборчий період.

Актуальність даного дослідження визначена тим, що рівень стабільності та інституціоналізації політичних партій в Україні характеризують як дуже низький. Тому аналіз діяльності політичних партій саме у міжвиборчий період, тобто період відносного спаду їх активності, дозволяє визначити, наскільки сильними інституційно вони є, коли об'єктивні фактори менше сприяють активній діяльності. Також таке дослідження дозволяє сформулювати практичні рекомендації для політичних партій щодо стабілізації їх роботи на різних етапах політичного процесу в Україні [2].

Правові, теоретичні та методологічні основи дослідження. Ключовими для розуміння правової основи даного дослідження є такі нормативно-правові акти: Закон України (ЗУ) «Про політичні партії в Україні», Виборчий кодекс України, ЗУ «Про об'єднання громадян», ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні».

Методологічною основою даного дослідження є порівняльний або компаративістський аналіз, який широко застосовується у суспільних науках. Як відзначає В.В. Новосяд, «у тих сферах науки, де експеримент не може бути застосований, порівняння має на меті виявити схожості та відмінності між двома або більше ситуаціями, а також слугує єдиним засобом отримання інформації, достатньої для забезпечення більшої адекватності наукового підходу» [3].

Окреслюючи особливості проведення порівняльних досліджень, В.В. Коберник відзначає, що «у порівняльному дослідженні здійснюється порівняння певних характеристик двох і більше об'єктів в даний момент часу, а можливо, й одного об'єкта в різних часових проміжках з метою виділення та аналізу рис подібності та розбіжності між досліджуваними характеристиками» [4]. У нашому дослідженні йдеться про порівняння діяльності місцевих осередків політичних партій в одній локації – Волинській області та за однаковий період: 2019–2021 роки. Критерієм відбору партій для аналізу слугує факт створення їх фракцій у Волинській обласній раді або міських радах міст обласного значення: Луцька, Ковеля, Володимира та Нововолинська. Таким чином ми можемо проаналізувати діяльність партій, які гарантовано мали певний рівень підтримки виборців у ключових населених пунктах та області в цілому станом на жовтень 2020 року.

В контексті даного дослідження важливе розуміння засад взаємодії політичних партій із представницькими органами місцевого самоврядування. О. Кокіц вказує, що роль і місце політичних партій в місцевій політичній системі характеризуються через такі аспекти [5]:

- формування органів влади, тобто участь у формуванні органів місцевого самоврядування, здійснення підбору й висування кандидатів;
- участь у здійсненні влади на місцевому рівні, тобто формування основних напрямків розвитку, місцевого політичного курсу;
- планування, тобто участь у виробленні основних напрямків розвитку місцевої громади загалом;
- контроль за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

Ці аспекти ми врахували під час дослідження діяльності політичних партій, щоб встановити критерії для порівняння їх діяльності у виборчій та міжвиборчій період.

В контексті дослідження стабільності роботи партійної системи на місцевому рівні та її інституалізації у 2019–2021 роках важливим є дослідження Центру Разумкова «Партійна система України після 2019 року: ключові особливості та перспективи подальшого розвитку». Автори дослідження відзначають, що примусова «партизація» місцевих виборів дала поштовх для потужного розвитку місцевих політичних проєктів, що функціонують як політичні партії. Хоча згідно із статтею № 3 ЗУ «Про політичні партії в Україні» «політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом», такий статус для так званих «локальних» партій є лише формальним, а тому вони фактично сфокусовані на здобутті та утриманні влади на певній території, а також здобуття мандатів народних депутатів, які делеговані у Верховну Раду від одномандатних округів на відповідній території. У нашому дослідженні такою партією можна вважати лише «Громадянський рух «Свідомі», який станом на жовтень 2020 року для участі у місцевих виборах орієнтувався лише на м.Луцьк та Луцький район [1].

Результати дослідження. Для визначення особливостей діяльності у міжвиборчій період ми дослідили публічні акції та заяви осередків або представників у Волинській області для десяти партій: «Слуга народу», «За Майбутнє», «Європейська Солідарність», «Сила і Честь», ВО «Свобода», ВО «Батьківщина», «Громадянська позиція», «Об'єднання «Самопоміч», Аграрної партії України, «Громадянський рух «Свідомі».

Для дослідження були проаналізовані офіційні веб-сторінки, сторінки у соціальних мережах вказаних осередків, а також публікації у мас-медіа щодо цих осередків та їх лідерів. Таким чином вдалося максимально повно оцінити всі публічні заходи про які інформували як сам осередок, так і умовно незалежні джерела. Під час аналізу інформації акцент зроблений як на активність у інформаційному просторі, так і заходи, які проводили партії: внутрішні зустрічі партійних активістів, зустрічі із електоратом, благодійні акції, екологічні акції, мітинги тощо. Також проаналізована робота представників партій у органах місцевого самоврядування, яку висвітлювали саме як здобутки представників партії.

В частині загального аналізу діяльності осередків вказаних політичних партій встановлено, що їх можна умовно розділити на дві групи: більш активні та менш активні за критерієм активності у інформаційному просторі (через мас-медіа та соцмережі), а також щодо кількості публічних заходів та кількості залучених учасників.

До першої, «більш активної» групи належать партії «За Майбутнє», «Слуга народу», «Європейська солідарність», ВО «Батьківщина», ВО «Свобода».

До другої, «менш активної»: «Сила і Честь», «Громадянська позиція», «Об'єднання «Самопоміч», Аграрна партія України та «Громадянський рух «Свідомі».

Такий розподіл тісно пов'язаний із фактичним представництвом кожної партії у Волинській обласній раді та міських радах міст обласного значення. Перша група партій представлена у всіх радах, за винятком ВО «Свобода», фракція якої відсутня у міській раді Володимира. Проте вона включена до цієї групи через суттєве представництво у інших радах та значну активність осередків у різних аспектах.

Таким чином вдалося встановити, що активність місцевих осередків політичних партій у Волинській області загалом прямо пропорційна їх представництву у ключових місцевих радах. В окремих випадках йдеться про значну активність у одній із рад, проте відсутність представництва на та активного осередку в інших. Такими наприклад є «Громадянський рух «Свідомі» (активна робота лише у м. Луцьк та Луцькому районі), «Об'єднання «Самопоміч» та «Громадянська позиція» (активна діяльність лише у м. Володимир).

Для цього є об'єктивні передумови. По-перше, саме діяльність депутатів у місцевих радах є ключовою темою для інформування виборців про діяльність місцевого осередку, а місцеві депутати як правило є ключовими персонами поряд із всеукраїнськими лідерами політичних партій. Якщо партійний осередок не має афілійованих депутатів, це негативно відображається на їх можливостях впливати на

політичні процеси або ж вирішувати господарські проблеми на користь виборців. По-друге, значна підтримка політичної партії у області або окремій громаді може стимулювати їх активніше діяти на даній території для утримання позицій. По-третє, існуючий рівень підтримки в регіоні може бути аргументом для інвестування додаткових ресурсів у просування осередку через мас-медіа.

Таблиця 1

Відсоток депутатів, представлених фракціями різних політичних партій у Волинській обласній раді та міських радах міст обласного значення Волинської області

Партія	Обласна	Ковель	Луцьк	Володимир	Нововолинськ	Середнє арифметичне
«За Майбутнє»	34,38%	18,42%	30,95%	32,35%	41,18%	31,46%
«Європейська солідарність»	26,47%	15,79%	21,43%	11,76%	17,65%	18,62%
«Слуга народу»	12,50%	18,42%	11,90%	11,76%	11,76%	13,27%
ВО «Батьківщина»	14,06%	13,16%	9,52%	11,76%	14,71%	12,64%
ВО «Свобода»	10,94%	7,89%	11,90%	0,00%	14,71%	9,09%
ПП «Сила і Честь»	6,25%	10,53%	0,00%	11,76%	0,00%	5,71%
Аграрна партія	7,81%	15,79%	0,00%	0,00%	0,00%	4,72%
Громадянський рух «Свідомі»	0,00%	0,00%	14,29%	0,00%	0,00%	2,86%
ПП «Громадянська позиція»	0,00%	0,00%	0,00%	11,76%	0,00%	2,35%
Об'єднання «Самопоміч»	0,00%	0,00%	0,00%	8,82%	0,00%	1,76%

Типовими **формами діяльності** для досліджених осередків були:

Привітання виборців із календарними святами, публікації з приводу пам'ятних дат (День Незалежності, День захисника України тощо), привітання із днями народження однопартійців та інших знакових осіб. Найбільш поширеними були такі матеріали у соціальних мережах, зокрема Facebook. Через свою специфіку такі вітальні публікації добре поширюються, що відображає як культурний аспект взаємовідносин партійців, такі практичне значення: популяризацію самої сторінки.

Поширення наративів всеукраїнських/локальних лідерів партій. Близько половини публікацій на сторінках місцевих осередків тим чи іншим чином пов'язані із подіями загальнодержавного масштабу, а не власне інфоприводами, створеними самими волинськими партіями. Це свідчить про незначну автономію окремих осередків щодо вибору тематики, а також популяризації локальних політичних лідерів. Яскравим винятком є партія «Громадянський рух «Свідомі», яка є локальною та не має лідерів у інших регіонах.

Зустрічі із виборцями. Тематика зустрічей із виборцями типова як для виборчого, так і для міжвиборчого періоду. Такі зустрічі можуть відрізнятися за форматом, інформаційним приводом, локацією. Частина із зустрічей супроводжувалися **відкриттям певного об'єкту**, збудованого чи оновленого за бюджетні або спонсорські кошти, або врученням подарунків. Таким чином звітування або виступи перед виборцями поєднуються із **врученням матеріальних цінностей**, що також є невід'ємною складовою діяльності більшості осередків політичних партій. Дійовими особами під час таких заходів переважно виступають депутати місцевих рад та посадовці, які є представниками або афілійованими із партією. Таким чином, для їх діяльності характерне **поєднання ролей представника органу місцевого самоврядування/державної влади і представника партії**.

Для партій «За Майбутнє» та «Слуга народу» також характерне поєднання діяльності осередку партії із роботою народних депутатів. У випадку «За Майбутнє» ідеться про роботу народних депутатів І. Палиці, І. Гузя, І. Констанкевич, С. Івахіва, які є членами депутатської групи «За Майбутнє» у Верховній Раді України та публічно афілійовані і обласним осередком партії. Для партії «Слуга народу» це народні депутати В. Стернійчук та В. Рубльов.

Акцент на поєднання зустрічей із виборцями із врученням матеріальних цінностей чи відкриттям певних об'єктів інфраструктури ймовірно пов'язаний із реальними очікуваннями частини виборців від політиків та держави, тобто матеріальної підтримки у різних формах. Так, економічні проблеми та недостатня розвиненість інфраструктури (передусім освітньої та медичної) за даними соціологічних опитувань є одними із головних для населення України, тому вручення матеріальних цінностей або фінансування покращення інфраструктури можуть бути важливими для електорату політичних партій. Так, за даними соціологічного опитування, проведеного у листопаді 2021 року, на Заході України опитаних найбільше турбували інфляція – 48%, зростання тарифів – 44%, корупція в державних органах – 23%, безробіття – 22%, військові дії на Донбасі – 18% [6].

Разом із акцентом на матеріальну допомогу та PR-акції навколо відкриття об'єктів інфраструктури, такі пріоритети визначають і тематику заяв представників більшості досліджених осередків політичних партій у Волинській області. Так, для у випадку партії «Слуга народу», яка була пропрезидентською після обрання Президентом України В. Зеленського у 2019 році, йшлося про підтримку провладного курсу та висвітлення проектів у Волинській області в рамках державних програм «Велике будівництво», «Зелена країна» тощо. Для партії «За Майбутнє» було характерним позитивне висвітлення діяльності народних депутатів та органів місцевого самоврядування, де ця партія має найбільшу фракцію та афілійованих місцевих голів, зокрема у найбільших населених пунктах, таких як м. Луцьк, Ковель, Володимир, Нововолинськ.

Немає чіткої тенденції щодо того, наскільки політичні партії робили акцент на місцевих проблемах порівняно із загальнодержавними. В цілому більш зосередженими на локальних проблемах були партії, від яких були обрані голови громад на місцевих виборах 2020 року, а також «Громадянський рух «Свідомі», який фактично працює лише на частині Волинської області. Також активними були осередки партій, чий фракції знаходилися в умовній опозиції у місцевих рада. Так, у м. Нововолинськ фракція ВО «Свобода» після місцевих виборів 2020 року була значно опозиційною щодо міського голови Б. Карпуса, а у м. Ковель – до міського голови І. Чайки. У м. Володимир фракції «Об'єднання «Самопоміч» та «Громадянська позиція» були опозиційними до міського голови І. Пальонки.

Менш активними щодо локальних питань були осередки Аграрної партії України, ПП «Сила і Честь», ВО «Батьківщина». Це може бути пов'язаним із тим, що вони не були у жорсткій опозиції до міського голови у жодній із досліджених місцевих рад, а також мають незначне представництво серед голів громад Волинської області, а тому не мали менший доступ до публічних акцій із залученням адміністративного ресурсу органів місцевого самоврядування.

Внутрішні заходи партійного активу. Значна частина заходів для кожної із політичних партій були внутрішніми, тобто за участі лише представників та прихильників партії. Водночас на офіційних сторінках партій у соцмережах та сайтах їх висвітлювали, тому ми можемо оцінити заявлену тематику та приблизну кількість учасників. Йдеться про звітні конференції, збори щодо важливих питань діяльності партії чи подій в країні, навчання, обрання (переобрання) голів осередків тощо. Особливими структурами в рамках діяльності осередків були молодіжні та жіночі організації. Так, інсування жіночого «крила» декларували на Волині партія «Слуга народу» – «Зе!Жінки», «За Майбутнє» – жіночий рух «За Майбутнє». Молодіжні організації у Волинській області представляли партії «За Майбутнє», ВО «Батьківщина», «Слуга народу», «Сила і Честь», «Європейська Солідарність».

Специфікою таким підрозділів є акцент на роботу із жіночою аудиторією та молоддю. Водночас варто відзначити, що через слабку інституціоналізацію та нестабільність роботи такі підрозділи здебільшого не є строго відділеними від інших складових осередку партії. Наприклад, лідери молодіжних осередків часто працювали у партійних офісах чи були депутатами місцевих рад, а тому не виступали у ролі суто молодіжних лідерів у рамках роботи партії. Також для більшості партій акції молодіжних та жіночих підрозділів не були регулярними.

Взаємодія із мас-медіа. Окрім власних сайтів та сторінок у соціальних мережах, осередки політичних партій та їх лідери часто були героями матеріалів у мас-медіа. Більша частина таких матеріалів: або офіційно оплачена реклама, або матеріали із ознаками замовності, тобто фактична реклама під виглядом журналістських матеріалів із дотриманням стандартів об'єктивності. Взаємодія із мас-медіа відбувалася у кількох формах.

По-перше, це висвітлення роботи партії/політика у мас-медіа, які фактично підконтрольні представникам партії чи її спонсорам. Два з трьох ключових телеканалів, більшість радіостанцій та інформаційних агенцій у Волинській області у цей період були фінансово залежні від політиків або спонсорів політичних партій. Через існування такої залежності ці мас-медіа зазнавали суттєвого впливу відповідних політичних партій, що дозволяло розміщувати компліментарні матеріали із ознаками замовності для популяризації партій [7].

По-друге, розміщення реклами на ринкових умовах. Частина публікацій, особливо у період виборчої кампанії були розміщені осередками політичних партій як політична реклама із відповідним маркуванням. Проте через недостатню врегульованість ринку інтернет-медіа та значну кількість прихованої політичної реклами не можна стверджувати, що доступ різних політичних партій до ринку політичної реклами у Волинській області у досліджуваній період був рівним.

По-третє, це розміщення реклами за бюджетні кошти в рамках висвітлення роботи депутатів та міських голів. Частина місцевих рад, зокрема Волинська обласна рада та Луцька міська рада мали відповідні програми висвітлення діяльності цих органів. Для цього використовувати відповідні структурні

підрозділи рад (наприклад управління інформаційної роботи Луцької міської ради), а також договори про висвітлення із мас-медіа. Таким чином депутати місцевих рад та посадовці мали можливість заявити свої позиції та досягнення через мас-медіа і опосередковано представити себе як представників політичної партії.

Окрім цього, у інформаційному просторі були присутні критичні матеріали щодо політичних партій та окремих їх представників, зокрема «чорний піар», тобто критичні матеріали на основі неправдивої інформації та інформаційних маніпуляцій. Не рідко їх поширювали через соціальні мережі із приховуванням справжнього автора.

Відмінності у партійній активності у виборчий та міжвиборчий період. Специфіка роботи партійних осередків у Волинській області у міжвиборчий період порівняно із виборчими кампаніями зумовлена переважно зміною об'єктивних умов їх діяльності. У специфіці міжвиборчого періоду відіграють роль кілька ключових факторів:

- відсутність необхідності проводити обов'язкові для участі у виборах заходи (конференції, висування кандидатів тощо);
- зменшення витрат на залучення та координацію додаткових працівників, зокрема членів дільничних та окружних виборчих комісій, працівників виборчого штабу;
- зменшення витрат на виготовлення агітаційної продукції та популяризацію партії.

Саме виборча кампанія природно виступає моментом кульмінації роботи політичних партій. Натомість після виборів партійна активність може падати. Особливо такий спад помітний для політичних партій, які мають незначне представництво у органах місцевого самоврядування або не мають афілійованих народних депутатів. Іншими причинами для активізації політичних партій були конфлікти у місцевих радах, розгляд стратегічних проєктів рішень під час сесій рад, сезонні свята (активізація благодійної активності), політичні конфлікти локального чи загальноукраїнського масштабу, міжнародні відносини. Таким чином ми можемо встановити, що осередки політичних партій, які не мали представництва у органах місцевого самоврядування у певній громаді, практично не здійснювали там публічної політичної діяльності у міжвиборчий період. Системне розширення діяльності партій спостерігалось лише безпосередньо перед парламентськими виборами 2019 року та місцевими виборами 2020 року.

Така суттєва циклічність діяльності осередків політичних партій та їх прив'язаність до роботи депутатів і посадовців негативно впливає на їх інституціоналізацію та втілення довгострокових стратегічних цілей на локальному рівні.

Практичні рекомендації для законотворчості та практик на локальному рівні. Як вже зазначено вище, одними із головних проблем партійної системи України є недостатня інституціоналізація та стабільність роботи політичних партій. Прямим наслідком цього є поява тимчасових політичних проєктів «під вибори», активізація напередодні виборів політичних партій, які існували лише формально, розвиток локальних політичних проєктів, які працюють лише на територіях, де мають бізнесові та політичні інтереси їх спонсори.

Такі явища суттєво проявляються і на локальному рівні, де існують ще складніші, ніж на загальноукраїнському, передумови для стабільної роботи інституту політичних партій. Цьому заважають обмежене фінансування, суттєва роль неформальних зв'язків у політичній системі, зокрема роль неформальних ситуативних коаліцій в місцевих радах, які часто формуються навколо голови громади. Таким чином для місцевого політика його неформальні зв'язки із іншими політиками можуть відігравати значно більшу роль, ніж партійна приналежність. Отже, партійна система на локальному рівні здобуває ознаки «клановості», тобто існування неформальних кланів та ситуативних союзів, часто пов'язаних із економічними, радше ніж політичними інтересами.

Для подолання цього явища потрібне запровадження додаткових стимулів для підвищення лояльності представників партії до власної організації більше, ніж до неформальних коаліцій. Таким стимулом може бути **державне фінансування політичних партій**, яке вже частково працює станом на 2021 рік та забезпечує додаткову фінансову основу для більшої незалежності політичних партій від бізнес-інтересів їх спонсорів та «кланових» структур. Контроль цих коштів потребує запровадження **жорстких вимог до політичних партій щодо звітування** про свої витрати і оприлюднення цієї інформації для донесення її до виборців через мас-медіа [8].

Подолати сильну прив'язку політичних партій до представництва у органах місцевого самоврядування і зв'язків із великим бізнесом може **відмова від традиції вручати матеріальні цінності під час зустрічей із виборцями**. Це дозволить політичним партіям на локальному рівні перейти від моделі «подарунок за голос» до формування більш стабільного кола прихильників, які розуміють ідейні засади партії та усвідомлено підтримують її. Ядро таких прихильників дозволить мати стабільнішу

електоральну базу, а також зменшить витрати на утримання місцевих осередків. Такі заходи необхідні, оскільки поняття «підкуп виборців» поширюється саме на виборчу кампанію, натомість у міжвиборчий період заходи із вручення матеріальних цінностей політиками заради здобуття підтримки обмежені недостатньо.

Суворіші обмеження щодо афіліювання посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування із політичними партіями. Попри те, що державна служба вже частково відмежована від діяльності політичних партій, на рівні Волинської області спостерігається поширена практика політичного афіліювання голів місцевих рад та їх заступників, а також голів місцевих державних адміністрацій із політичними партіями. Це відбувається через спільні заходи із відкриття інфраструктурних об'єктів, публічного вручення подарунків, поширення партіями політичних заяв від імені посадовців.

Хоча певне асоціювання вибраних голів громад із партіями, від яких вони брали участь у виборах є природнім, для зниження рівня корупції на локальному рівні варто стимулювати рівновіддаленість голови громади від політичних партій. Ще суворіше в даному випадку варто обмежити фактичну віддаленість голів місцевих державних адміністрацій від політичних партій, адже вони є держслужбовцями. Такі заходи можуть допомогти встановленню більш чесної конкуренції між політичними партіями на локальному рівні, коли партія, яка має афіліюваних посадовців, не отримує непропорційно великі переваги для PR-акцій.

Висновки. У дослідженні проаналізована діяльність осередків десяти політичних партій у Волинській області у 2019–2021 роках. Встановлено, що ключовими формами роботи були внутрішні зустрічі та зустрічі із виборцями, привітання, звіти про здобутки афіліюваних депутатів та посадовців, політичні заяви, внутрішньопартійні заходи. Для частини політичних партій типовою була активність жіночих та молодіжних організацій, проте вони були не регулярними та чітко не відділеними від інших активностей.

Крім цього, спостерігався сильний зв'язок осередків політичних партій із відповідними фракціями у Волинській обласній раді та міських радах обласних центрів, а також із головами громад, які обрані від відповідних політичних партій. Таким чином здобутки в рамках депутатської діяльності та виконання посадових обов'язків частково прирівнювали до заслуг партії. Також у випадку партії «Слуга народу» йшлося про часткове присвоєння заслуг в рамках діяльності органів державної влади, зокрема державних програм «Велике будівництво», «Зелена країна» тощо.

У міжвиборчий період спостерігалось загальне зниження активності досліджених осередків політичних партій. При цьому кількість публічних заходів падала сильніше, ніж кількість публікацій у мережі Інтернет, зокрема у соціальних мережах. Таким чином можна зробити висновок, що у міжвиборчий період осередки політичних партій значно зменшують витрати на свою діяльність, задіюють меншу кількість людей та ресурсів. Натомість ведення сторінок у соціальних мережах та офіційних сайтів може потребувати менше ресурсів, ніж так звані «офлайн»-акції, тобто ті, які відбуваються не у віртуальному просторі. Причому різкий спад активності може негативно позначитися на довірі до відповідної політичної партії та політиків загалом, адже у частини виборців виникає враження, що про них «згадують лише перед виборами».

Винятками із цієї закономірності є політичні конфлікти та кризи як на всеукраїнському так і на місцевому рівні, коли потреба відстояти певні позиції та інтереси змушує осередки політичних партій або їх лідерів активізуватися. Також зростання політичної активності спостерігається під час розгляду важливих питань у місцевих радах, зокрема розподілу бюджету, питань, що містять ідеологічну складову, або стосуються знайного фінансування з бюджету.

Для підвищення рівня інституціоналізації та стабільності роботи осередків політичних партій у Волинській області ми рекомендуємо забезпечити стабільність державного фінансування політичних партій для гарантування більшої незалежності їх діяльності від неофіційних зв'язків із представниками бізнес, а також забезпечення регулярного звітування і механізмів публічного контролю витрат політичних партій.

Крім цього, потребують вдосконалення етичні стандарти діяльності місцевих осередків політичних партій. По-перше, стабілізації їх роботи сприятиме відмова від традиції вручати подарунки виборцями від імені політичних партій. Також в цьому контексті потрібні додаткові обмеження щодо проведення публічних відкриттів об'єктів, відремонтованих чи збудованих за бюджетні кошти, за участі лідерів політичних партій.

Ці заходи сприятимуть забезпеченню більш рівних умов для діяльності осередків політичних партій у Волинській області та забезпечення їх стабільнішої діяльності як у виборчий, так і у міжвиборчий період.

Література:

1. Закон України «Про політичні партії в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text> (дата звернення: 24.01.2022).
2. Якименко Ю., Замятін В., Биченко А., Міщенко М., Розумний О., Стецьків А. Партійна система України після 2019 року: ключові особливості та перспективи подальшого розвитку. *Центр Разумкова*. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_part_sistem.pdf (дата звернення: 24.01.2022).
3. Новосяд В. В. Особливості порівняльних досліджень у науці державного управління. *Аспекти публічного управління*. 2014. Випуск 25. URL: <https://aspects.org.ua/index.php/journal/article/download/50/50> (дата звернення: 24.01.2022).
4. Кобильник В. В. Порівняльний метод як основа політологічного дослідження. *Збірник наукових праць «Політологічні студії»*. 2011. Вип. 2. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/38801/06-Kobilnik.pdf?sequence=1> (дата звернення: 24.01.2022).
5. Кокіц О., Козаренко І. Особливості взаємодії політичних партій у представників органів місцевого самоврядування в Україні на сучасному етапі. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-03\(3\)/09kopuse.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-03(3)/09kopuse.pdf) (дата звернення: 24.01.2022).
6. Суспільно-політичні погляди в Україні: опитування IRI (з 6 по 15 листопада 2021 року). *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_v_ukraine_opros_iri.html (дата звернення: 24.01.2022).
7. Шарпата К. Політична карта Волинської області. *Громадянська мережа «Опора»*. URL: https://www.opora.ua.org/article/vyboru/parlamentski-vyboru/political_map19/19544-politichna-karta-volinskoji-oblasti (дата звернення: 24.01.2022).
8. Фещенко І. На фінансування партій у 2022 році виділять майже 900 мільйонів. *Рух «Чесно»*. URL: <https://www.chesno.org/post/4894/> (дата звернення: 24.01.2022).

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

УДК 94.477+82+438.351 1919/1939

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.41>

ЗМІНА АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: УТВОРЕННЯ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА

Панишко Галина,

кандидат історичних наук, доцент кафедри політології
та публічного управління

Волинського національного університету
імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-0827-3102

У статті зроблено теоретичне узагальнення стосовно досліджуваної проблеми – відновлення Польщі – Другої Речі Посполитої як нової європейської держави, що постала на політичному просторі світу 11 листопада 1918 року.

Досліджено інституційні зміни устрою Польщі, утворення нових управлінських структур, формування адміністративно-територіального поділу держави, що виникла внаслідок розпаду трьох імперій. Проаналізовано національно-державну політику Польської держави, яка формувалася у складних суспільно-політичних умовах, визначалася не лише внутрішніми, а й загальноєвропейськими обставинами, що зумовили майбутні її перспективи, розвиток, кордони.

Розглянуто процес формування нової адміністративно-територіальної структури (воєводства) з територіями, що раніше входили до складу російської займанщини, зокрема Західна Волинь та Полісся, території земель Королівства Польського.

З'ясовано роль та значення новоприєднаних воєводських структур у формуванні остаточного адміністративно-територіального устрою новопосталої Другої Польської Республіки. Розкрито сутність поняття «російська займанщина» та «креси східні».

Досліджено період утвердження органів польської влади на Волині через функціонування такої структури як «Управління повітів Волині», що діяли в межах Цивільного управління Волинської землі і Подільського Фронту.

Висвітлено вагомий роль польської державної поліції та інших поліційних структур Волинського воєводства, джерела їх рекрутації в контексті суспільно-політичних процесів регіону. На польську державну поліцію Волинського воєводства було покладено обов'язки щодо охорони волинської ділянки східного кордону Другої Речі Посполитої. Волинський регіон впродовж 1921–1925 років став ареною диверсійно-терористичної діяльності більшовицьких озброєних загонів, що постійно провокували конфлікт між Другою Польською республікою та більшовицькою державою. Поліція підпорядковувалася представникам державної адміністрації, тобто старостам та воєводам, представникам органів прокуратури, представникам судової влади тощо.

Ключові слова: Річ Посполита, Друга Польська Держава, «російська займанщина», «східні креси», Ризький мирний договір 1921 р., Версальський мир, Західна Волинь, Волинська губернія, Волинське воєводство, «Лянскоронський пакт», воєводська адміністрація, повіти, іміни, польська державна поліція, волинські воєводи, адміністративно-територіальний устрій.

Panyshko Galyna. Changes in the administrative-territorial structure of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth: the formation of the Volhynian Voivodeship

The article provides a theoretical generalization about the issues of the restoration of Poland (the Second Polish-Lithuanian Commonwealth) as a new European state, which emerged in the political space of the world on November 11, 1918.

The emphasis is laid on the institutional changes in the structure of Poland. These changes concern firstly, the formation of new administrative structures and administrative-territorial division of the new state caused by the three empires' collapse. The national and state policy of the Polish Republic, formed in difficult socio-political conditions, is considered not only in the context of internal but also general European circumstances that had determined its future development, prospects, and borders.

The author highlights the issue of the formation process of a new administrative-territorial structure (voivodeship), which was previously part of the Russian zaimanshchina (land ownership acquired by the right of the first occupation of free land), in particular the lands of Western Volhynia, Polissia, and the territory of the Kingdom of Poland.

The role and significance of the newly-attached voivodeship structures for the final administrative-territorial structure formation of the Second Polish Republic are clarified. The study reveals and argues the essence of the concepts of Russian zaimanshchina and eastern kressy (boundaries).

The research scope is the period of establishment of the Polish governmental bodies in Volhyn through the functioning of such structure as the Volhynian County Administration, which operated within the Civil Administration of the Volhynian Land and the Podolsk Front.

The author highlights the importance of the Polish state police and other police structures of Volhynian Voivodeship, the sources of their recruitment in the context of socio-political processes in the region. The responsibility of the Polish State Police in the Volhynian Voivodeship was guarding the Volhynia section of the eastern border of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth. In the period of 1921-1925, the Volhynian region became the scene of subversive and terrorist activities by Bolshevik armed forces, which constantly provoked a conflict between the Second Polish Republic and the Bolshevik state. The police were subordinated to the representatives of the state administration, elders and voivodes, representatives of the prosecutor's office, representatives of the judiciary, and others.

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, Second Polish State, "Russian zaimanschina", "eastern kressy", Riga Peace Treaty of 1921, Peace of Versailles, Western Volhynia, Volhynian Province, Volhynian Voivodeship, "Lyanskoronsky Pact", voivodship administration, counties, communes, Polish state police, Volhynian voivodes.

Річ Посполита постала в листопаді 1918 р. внаслідок процесу, який біологи могли б назвати партеногенезом. Вона створила себе у вакуумі, що лишився після краху трьох держав, які поділили країну. Попри слова Молотова, а він назвав її «потворним байстрюком Версальського миру», її не створив Версальський договір, який тільки підтвердив те, що вже існувало...» [1, с. 739].

Національно-державна політика Другої Речі Посполитої формувалася у складних суспільно-політичних умовах, визначалася не лише внутрішніми, а й загально-європейськими обставинами, які обумовлювали майбутні перспективи Польщі, її кордони та місце національних меншин у новоутвореній державі. До того ж суспільно-політична ситуація у країні характеризувалася постійною нестабільністю та частою зміною урядових кабінетів. Зміни урядової політики на східних землях почалися після травневого перевороту 1926 р. та пов'язаного з цим призначення у червні 1928 р. на посаду волинського воєводи Г. Юзевського, автора «волинського експерименту». Зважаючи на домінування у регіоні українців, Г.Юзевський втілював політику «державної асиміляції» методом організаційного поєднання з Річчю Посполитою, через взаємне проникнення обох культур. Однак, у середовищі місцевого українського населення це спричинило ріст національної свідомості, національного руху, який все більше відділяв Волинь від громадянських ідеалів Польської держави [2, с. 171].

У 1918 р. після періоду бездержавності Польща виборола право на незалежність і розширила свої територіальні межі за рахунок частини західноукраїнських земель, щодо яких мала історичні претензії. Ризький договір від 18 березня 1921 р. підтверджував право поляків на ці землі, задовольнив їх територіальні вимоги. Згідно зі ст. 7 цього документу, Польська держава гарантувала українцям як національній меншині рівність перед законом, вільний розвиток своєї культури та мови, право організувати й утримувати власні школи та створювати товариства. А днем раніше, 17 березня у Польщі прийняли Конституцію, ст. 108 і ст. 109 якої також визнавали за національними меншинами широкі національно-культурні права [2, с. 170].

Волинь опинилася у складі Другої Польської Республіки, коли після Першої світової війни та низки мирних договорів, кордони Європи у черговий раз змінювалися. Після більш як сторічного періоду перебування у складі Російської імперії це був шанс увійти в ритм нової Європи і модернізуватися, відбувся «розвиток усього». Розбудова інфраструктури, комунікацій, культурні рухи та тенденції – усе свідчило, що Волинь увійшла у найцікавіший етап розвитку у ХХ столітті. І цей етап передусім позначився європейським контекстом. Почалася розбудова державної інфраструктури. На Волині з'явилася низка урбаністичних проєктів, комплексних перетворень у розвитку волинських міст та містечок. Якісно та кількісно зростали міста в руслі модернізації. Луцьк за міжвоєнний період змінився динамічно та помітно. А головне – Луцьку повернули статус адміністративного центру Волині. З повітового міста у складі Російської імперії він став воєводським центром Західної Волині [3, с. 4].

Мало не п'ять мільйонів українців становили найчисельнішу меншину, компактно оселену вздовж Карпатських гір аж до річки Попрат на Заході й трохи розпорошену в південно-східних районах в околицях Перемишля, Рави-Руської, Ковеля, Луцька, Рівного, Кремінця, Дрогобича й Коломиї... [1, с. 748].

Постання Другої Речі Посполитої – результат національного руху поляків, який відрізнявся від інших (угорської, чеської, словацької, білоруської та ін.) моделей у тогочасній Східній Європі. Він мав за мету відродження раніше втраченої держави.

Історичною для поляків стала декларація президента США В. Вільсона: 13-тий пункт його знаних 14-ти пунктів мирного повоєнного врегулювання проголошував підтримку відродження Речі Посполитої. Голови західних держав висловили схвальне ставлення до відродження Польщі 3 червня 1918 року на конференції, що відбулася у Версалі. Утворення цієї країни повинно стати запорукою міцного миру

та правопорядку в Європі. 11 листопада 1918 року на політичній мапі світу з'явилася відроджена Польська держава. Саме цим моментом було покладено край 123-річному періоду бездержавності [4, с. 8].

Слід мати на увазі, що до 1921 р. Волинь у розумінні міжнародного права не входила до складу Польської держави. Навіть у тогочасних документах чітко розрізнялися поняття територій колишнього Королівства Польського і інших земель, що входили до складу російської займанщини. Волинь і Наддніпрянщина до Першої світової війни належала до складу Російської імперії. Західна Волинь була православною, оскільки тут проживало понад 70% православних і греко-католиків і близько 16% римокатоликів. [5, с. 34]. Кількість повітів Волинської губернії, що були приєднані до території Другої Польської Республіки станом на 1913 р. складала 12 адміністративних одиниць: Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Ізяславський, Луцький, Ковельський, Кременецький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський, Старокостянтинівський [5, с. 33].

Територія Західної Волині з травня 1919 року потрапила під контроль Польської військової адміністрації. Після здобуття цих територій Військом польським, тимчасовий Начальник Держави Юзеф Пілсудський впровадив у життя Цивільну управу східних земель. Очолив її 19 лютого 1919 р. згідно з рішенням Ю. Пілсудського Людвик Колановський, який одержав звання генерального комісара уряду й шефа Цивільної Управи Східних Земель. Цивільна Управа Східних Земель була ліквідована у вересні 1920 року.

Слід зазначити, що із земель з переважаючою українською людністю, владі генерального комісара уряду підлягали Волинь і Полісся. Після укладення 18 березня 1921 р. Ризького мирного договору між Польщею, з одного боку, радянською Росією та радянською Україною з іншого, ці території увійшли до складу Другої Речі Посполитої. Столицею Волинського воєводства обрано місто Луцьк, а Поліське воєводство утворено/сформовано 19 лютого 1921 р. зі столицею у Бресті над Бугом [6 с. 18].

Волинське воєводство, утворене відповідно до закону від 4 лютого 1921 р. «Про юридично-політичне унормування становища на землях, приєднаних до території Речі Посполитої» згідно із умовами про попередній мир та перемир'я, підписаним у Ризі 12 жовтня 1920 р., належало до прикордонних. За площею воно було друге в державі (після Поліського), на 1921 р. охоплювало 30 тис. 287 км. кв., а на 1931 р. – 35 тис. 754 км. кв. (територія збільшилася внаслідок приєднання Сарненського повіту) [7, с. 132].

Після утворення 20 січня 1926 р. Віленського воєводства у Польщі остаточно сформувався адміністративно-територіальний поділ, що складався з 16 воєводств й виокремленого міста Варшава, що підтверджено Постановою Президента Речі Посполитої від 19 січня 1928 року. Воєводства поділялися на повіти на чолі зі старостами. Поза держаною адміністрацією існували органи територіального самоврядування у містах і селах, на вищому – повітове самоврядування. У частині воєводств діяло також воєводське самоврядування. У 1933 р. здійснено уніфікацію самоврядування. Українці у Другій Польській Республіці рідко займали посади державних службовців, що вважалося дискримінаційним заходом [6, с. 18].

Сусіднє з Волинським воєводством Львівське займало територію 28 402 кв.км. з кількістю повітів, яка коливалася тут у різних роках міжвоєнного часу від 24 до 28. У двох інших воєводствах Східної Галичини, Станіславському та Тарнопільському ситуація була наступною: Станіславське воєводство займало територію 18 368 кв. км. та кількістю повітів, що коливалася у різні роки від 12 до 16. Тарнопільське воєводство, згідно з даними перепису від 30 вересня 1931 року, займало площу 16 240 кв. км і поділялося на 17 повітів. Таким чином, Волинське воєводство було найбільшим за площею, але з найменшою кількістю повітів.

Підписаний у травні 1923 р. Вінцентом Вітосом коаліційний договір із представниками націонал-демократів, відомий як «Лянцкоронський пакт», визначав основні засади національної політики на «східних кресах», зокрема обіймання ключових посад у державних установах польськими урядовцями; впровадження у діловодство державних закладів польської мови; колонізацію освіти, промисловості, торгівлі, надання підтримки костелу; підтримку польського осадництва [7, с. 201].

Ендеки наполягали на тому, щоб на всіх ділянках державного, суспільно-політичного та культурного життя країни послуговувалися лише державною, тобто польською мовою. Українську припускали винятково як діалект у художніх творах для означення місцевого колориту. 21 травня 1921 р. волинський воєвода видав розпорядження про використання української мови на території воєводства [7, с. 203].

Переважна більшість жителів Волинського воєводства не були поляками, але адміністративний апарат став майже цілком польським. Жоден українець, чех, німець чи єврей не виконував функцій старости. Лише зовсім небагато з останніх і лише за умов гарантії лояльності до влади могли займати нижчі шаблі адміністративного апарату, зокрема у самоврядуванні. У 1923 р. із 283 осіб, що працювали у воєводському та повітових управліннях, 274 були поляками, здебільшого вихідцями із центральної Польщі, які не знали ні української мови, ні місцевих умов. Серед 38 вищих функціонерів поліції

36 були католиками, 2 євангелістами, всі називали себе поляками. Переважно поляки займали посади на пошті і залізниці, і першими діями польської влади на Волині було звільнення із своїх посад усіх залізничників православного віросповідання, навіть без грошової компенсації [7, с. 202].

Таким чином, Польська держава використовувала державний апарат управління, полонізувала систему самоуправлінських структур освіти, судочинства, робила кроки щодо зміни етнодемографічної ситуації в краї на користь польського населення. Політика національної асиміляції на західноволинських територіях призвела до загострення й так не простих відносин поляків і українців через насильницьку полонізацію, осадницьку колонізацію, яку польська сторона проводила безоглядно.

Територію Волинського воєводства було поділено на 11 повітів: Дубнівський, Горохівський, Костопільський, Ковельський, Кременецький, Любомльський, Луцький, Рівненський, Сарненський, Володимирський і Здолбунівський. Посаду воєводи на Волині у міжвоєнний час послідовно обіймали: Як Кжавковські (14 березня – 7 липня 1921 р.); Тадеуш Лаба (7 липня – 12 серпня 1921 р., виконувач обов'язків воєводи); Станіслав Довнарівіч (13 серпня 1921 р. іменованій воєводою, урядування фактично не розпочав, оскільки 19 вересня 1921 р. був призначений міністром внутрішніх справ); Тадеуш Двораковскі (виконувач обов'язків воєводи, 10 жовтня 1921 р. – 15 жовтня 1922 р.); Мечислав Міцкевіч (22 лютого 1922 р. – 1 лютого 1923 р.); Станіслав Сроковскі (1 лютого 1923 р. – 29 серпня 1924 р.); генерал Кастан Ольшевскі (29 серпня 1924 р. – 4 лютого 1925 р.); Александер Дембські (4 лютого 1925 р. – 28 серпня 1926 р.); Владислав Мех (28 серпня 1926 р. – 9 липня 1927 р.); Генрик Юзевський (9 липня 1927 р. – 29 грудня 1929 р. та 5 червня 1930 р. – 13 квітня 1938 р.); Юзеф Сьлешиньскі (13 січня 1930 р. – 5 червня 1930 р. виконувач обов'язків воєводи); Александер Гауке-Новак (13 квітня 1938 р. – вересень 1939 р.) [6, с. 20].

Процес рекрутації урядовців на Волині у досліджуваній нами період відбувався з кількох джерел. Варто відзначити, що значну частину волинських урядовців становили особи, демобілізовані з Війська Польського упродовж 1921–1922 рр. Вони ставали штатними працівниками Волинського воєводського управління: наприклад, 1923 р. з війська було рекрутовано 42 особи (14,8%), з 38 вищих функціонерів поліції Волині 21 (55,2%) перейшли на службу у поліцію безпосередньо з війська.

У відновленій Польщі – Другій Польській Республіці – невід'ємною складовою організації її власного апарату управління стало формування правоохоронних структур – відповідних державних органів, які повинні були координувати і забезпечувати проведення у життя державної політики у сфері охорони та захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства від протиправних посягань. До її складу увійшла й поліція – державний озброєний орган виконавчої влади, призначений для охорони безпеки існуючого і встановленого порядку [8, с. 59, 59].

24 липня 1919 р. сейм Польщі ухвалив закон «Про державну поліцію». Саме цим законом було створено централізований орган безпеки Польщі у вигляді єдиної виконавчої структури. Поліція проголошувалася організацією, головне завдання якої полягало в охороні громадської безпеки та суспільного порядку. Таким чином, її діяльність здійснювалась у різних організаційних формах та на підставі відповідної нормативно-правової бази, тобто законів і підзаконних актів Другої Речі Посполитої. Як виконавчий орган державної влади, у сфері своїх повноважень поліція підпорядковувалася адміністративним органам та органам місцевого самоврядування.

Одним з джерел рекрутації державних службовців було призначення з попереднього місця праці або навчання. Окрему групу становили мігранти, що прибули до регіону з власної ініціативи у пошуках працевлаштування.

Згідно з даними січневого перепису 1923 р. серед працівників воєводського управління Волині й урядників староств регіону на 283 штатних працівників ледь не половина – 120 осіб – народилася «за кордоном», тобто на схід від Ризького кордону. У судівництві Волині ця частка була ще виразнішою – з 104 зайнятих у ньому на 1923 рік «за кордоном» народилося 59 (56,7%) [6, с. 21].

Поляки – вихідці з України – перебували на вищих щаблях урядової ієрархії Волинського воєводства. Волинськими воєводами, що народилися в Україні і мали відношення до організації державної служби були: волинський воєвода Мечислав Міцкевіч, Владислав Мех. Багатолітнім волинським воєводою був Генрик Юзевський – уродженець Києва, випускник університету св. Володимира у Києві. У період «волинського експерименту» «вірні воєводи» емігранти, що були своєрідним резервуаром формування органів влади, отримували посади не лише в органах самоврядування, але й ставали послами та сенаторами. Один з керівників Волинського українського об'єднання О. Ковалевський згадував, що багато українців краю співпрацювали з воєводою Генриком Юзевським «як представником уряду Речі Посполитої на Волині з більшою приємністю, аніж з його попередниками, він був рідкий поміж поляками тип джентльмена, який умів здобути особисті симпатії...» [9, с. 5].

Поважне становище у воєводській адміністрації Волині займав видатний український архітектор Сергій Тимошенко – емігрант з Наддніпрянської України. Він у період 1930–1939 рр. працював у Луцьку головним архітектором для сільськогосподарського будівництва Волині. Також був очільником (з 1931 р.) Волинського Українського Об'єднання, послом та сенатором до парламенту Другої Польської Республіки (1935–1938 рр.). Інженером-гідротехніком волинської воєводської адміністрації у Луцьку працював Олексій Алмазов – генерал-хорунжий армії УНР. Віце-президентом міста рівного упродовж 1930–1939 рр. був Степан Скрипник, у майбутньому патріарх УАПЦ Мстислав, що також був полком до польського Сейму, а згодом і секретарем президії Сейму II Речі Посполитої. Внесок українських емігрантів з Наддніпрянщини в організацію суспільно-політичного життя Волині та створення системи державного управління був вагомим та значним.

Території, що увійшли до складу Польщі сформували т. зв. «державне тіло» новоутвореної держави. Одним із ключових завдань у процесі державного відродження Другої Речі Посполитої стало створення власної економіки. Складність економічної ситуації в Польщі була зумовлена двома головними чинниками: по-перше, в державі збереглися залишки трьох економічних систем, які потрібно було інтегрувати в єдиний господарський комплекс. Польща була державою аграрною, тому всі її програми мали виходити з упорядкування аграрного устрою [10 с. 141].

Таким чином, молода Польська держава взяла на себе обов'язок регулювання економікою, оскільки польський приватний капітал виявився неспроможним фінансувати будівництво промислових об'єктів.

Після загарбання у вересні 1939 року Другої Речі Посполитої нацистською Німеччиною і більшовицьким СРСР, у відповідності до пакту Молотова – Ріббентропа, західноукраїнські землі відійшли до складу УРСР. З метою швидкої радянзації цих територій, 4 грудня 1939 р. Волинь була розділена на три частини: на західній – утворена Волинська область, на східній – Ровенська, а південна Кременеччина відійшла до складу Тернопільської області. Натомість було приєднано Камінь-Каширський повіт, що перебував у складі Поліського воєводства. Таким чином, Волинське воєводство з центром у Луцьку, утворене у 1921 році перестало існувати. У січні 1940 р. замість шести повітів було утворено 30 районів.

Проведений у ході дослідження аналіз розкриває фрагментарність розгляду обраної теми в контексті інших проблем суспільно-політичного життя Західної Волині у складі міжвоєнної Польщі.

Остаточо сформований адміністративно-територіальний поділ у Польщі відбувся після утворення 20 січня 1926 р. Віленського воєводства. Було утворено 16 воєводств і місто Варшава як самостійна адміністративна одиниця. Постановою Президента Речі Посполитої від 16 січня 1928 р. чітко розподілено компетенції між адміністративними органами першої та другої інстанцій (воєводств та повітів). Територію Волинського воєводства було поділено на 11 повітів. Воєводським центром Західної Волині стало місто Луцьк, якому повернуто статус з часів Першої Речі Посполитої. У період з березня 1921 р. по вересень 1939 р. на Волині з різними термінами перебування на посадах урядували 12 воєвод.

Поза державною адміністрацією існували органи територіального самоврядування. На найнижчому щаблі було гмінне самоврядування у містах і селах, на вищому – повітове самоврядування. У частині воєводств діяло також воєводське самоврядування. У 1933 р. здійснено уніфікацію самоврядування. Державна влада мала право широкого втручання у справи місцевого самоврядування, а також право призначення комісарської адміністрації.

Волинське воєводство, як прикордонне, постійно знаходилося під пильною увагою більшовицької влади, яка планувала використовувати його територію та людський потенціал у боротьбі проти Польщі. Територіальна організація державної поліції відповідала новому адміністративному поділу Другої Речі Посполитої. Процес становлення державної поліції відбувався в умовах польсько-української, а згодом польсько-радянської воєн. Вищою структурною одиницею польської державної поліції на Волині стало Волинське воєводське (до грудня 1924 р. – окружне) управління державної поліції. Повітові управління поліції постали на Волині ще у період функціонування Цивільного Управління Волинської землі і Подільського фронту. На території міст Волинського воєводства структурною одиницею поліції виступали комісаріати. У зв'язку з утворенням Волинського воєводства на початку лютого 1921 р. на його території було організовано підрозділи політичної поліції.

Польська державна поліція на Волині змогла виробити чітку внутрішню структуру, в якій кожна із складових відповідала за конкретну сферу діяльності. Польські підрозділи визначали та реалізовували головні напрями власної роботи з урахуванням регіональних особливостей Західної Волині. У ієрархічному відношенні поліція підпорядковувалася представникам державної адміністрації, тобто старостам та воєводам, представникам органів прокуратури та судової влади.

Автор «волинського експерименту» воєвода Генрик Юзевський стратегічним завданням своєї політики вважав повну державно-політичну інтеграцію Західної Волині до складу Другої Польської Республіки.

У лютому 1939 р. було затверджено «Політичну програму державної політики на Волині», що передбачала зміцнення польської присутності у регіоні. Така відверта антиукраїнська політика перекреслила ідею українсько-польського порозуміння, актуалізовану в рамках «волинської політики воєводи».

Література:

1. Дейвіс, Норман. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Тарашук. К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с. іл. Бібліорг.: С. 1017–1023.
2. Панишко Г. До питання політичних аспектів українсько-польських відносин: від Люблінської унії до Люблінського трикутника. *Слов'янський світ і Україна* : збірник наукових праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, професора Руслана Постоловського. Рівне : О. Зень, 2021. 432 с.
3. Котис О. На Сході Європи: міжвоєнний розквіт Волині. Луцьк : Видавництво «Синя папка», 2020. 232 с.
4. Бунечко С. Конкуруючі «чужі» в державі, що націоналізується: природа соціально-економічних суперечностей і конфліктів у Другій Речі Посполитій / С. Бунечко, М. Гон, О. Постельжук. Рівне : О. Зень, 2015. 91 с.
5. Панишко Галина. Політика урядів Другої Речі Посполитої у створенні системи великого землеволодіння у Волинському воєводстві. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 164 с.
6. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / О. Г. Аркуша, В. О. Бойко, Є. І. Бородін та ін. ; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; ред. кол. С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; Голов. Упр. Держ. Служби України ; Ін-т історії НАН України. К. : Ніка-Центр, 2009. Т. 2. 512 с.
7. Давидюк Р. П. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія. Львів ; Рівне : Дятлик М., 2016. 704 с.
8. Разиграєв О. В. Польська поліція на Волині у 1919–1926 роках : монографія. Вид. 2-ге, виправл. і допов. Луцьк : Вол. старожитності, 2012. 444 с.
9. Юзевський Г. Замість щоденника / пер. Юлії Васейко ; вступ. ст. Миколи Кучерепи ; післяслово Марека Запура ; за заг. і наук. ред. Миколи Кучерепи. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 168 с.
10. Шабала Я. М. Аграрні реформи на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст.: передумови, перебіг та наслідки : монографія. Луцьк : Волинська мистецька агенція «Терен», 2012. 360 с.